

**PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
INTERDISZCIPLINÁRIS DOKTORI ISKOLA
„Európa és a magyarság a 18–20. században”
Doktori Program**

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

Gazdag László

Herczeg Ferenc, a politikai publicista

Témavezető: Dr. habil. Vonyó József c. egyetemi tanár

Pécs, 2013

Tartalom

Bevezetés	4
Változó Herczeg-kép, Herczeg Ferenc a politikai publicista a szakirodalomban	9
A két világháború közötti korszak szakirodalma	9
Herczeg megítélése a szocializmus évtizedei alatt keletkezett szakirodalomban	20
Herczeg a rendszerváltás utáni szakirodalomban.....	32
A várhegytől a gótikus házig (gyermekkor, iskolák, pályakezdés)	51
A szülőföld	51
A család	54
Gyermek- és ifjúkor, iskolák és egyetem	55
<i>A Hét. A Budapesti Hírlap</i>	61
Asszimiláció	65
A befutott író, mint politikai publicista Tisza István oldalán	67
A név kötelez: az <i>Új Idők</i>	70
Politikum és humor: Horkayné az <i>Új Időkben</i>	73
Az <i>Újság</i>	78
A politikai publicista: Herczeg és a <i>Magyar Figyelő</i>	81
Herczeg Ferenc publicisztikája az I. világháborúban.....	96
A progresszió Herczeg-képe	110
Herczeg Ferenc és a két világháború közti Magyarország Tisza-képe	123
A Tisza-gyilkosság	130
A „fajmagyar”, az „atléta”	132
„Nem diplomata: vezér”	134
Az obstrukció	137
Herczeg Ferenc és a forradalmak	142
Herczeg Ferenc és a magyar társadalmi kérdések	154
Az egyke.....	154
Az egészségügy	160
„A nép”	165
Herczeg Ferenc és a revízió	168
Herczeg és a revíziós mozgalmak	171
A Délvidékkel foglalkozó revíziós szervezetek	171
A Magyar Revíziós Liga	175

Herczeg Ferenc revíziós publicisztikája.....	181
Revízió(s gondolat) a nemzeti egység jegyében	181
Kisebbség és revízió. Nemzetiségi kérdés	189
A Duna-völgy rendezése	195
A propaganda	200
Csehszlovákia – Felvidék.....	202
Románia – Erdély.....	205
Jugoszlávia – Délvidék.....	209
Herczeg Ferenc politikai publicisztikája a második világháborúban	212
Európa romlása.....	213
Herczeg kommunizmusellenessége. A Szovjetunió a második világháborús írásaiban	218
Mit hoz a jövő?.....	221
A nemzeti egység szerepe Herczeg II. világháborús publicisztikájában	226
A dicső múlt és a nemzeti egység követelménye	227
<i>Ki a magyar?</i>	231
A katona	232
A hátszág áldozatvállalása	235
A magyar nő a háborúban	237
Megemlékezések a nemzeti egység jegyében	238
Összegzés	244
Bibliográfia	260

Bevezetés

Herczeg Ferenc a magyar irodalom és sajtó- illetve politikatörténet egyik elfeledett alakja. A II. világháború után kegyvesztett lett, nevére kimondták a szilenciumot, s miután irodalmi munkássága az alap-, illetve a középfokú irodalmi tananyagban sem képezte részét nevének, irodalmi, legfőképp politikai-publicisztikai tevékenysége teljesen kikopott a köztudatból. Majd csak a nyolcvanas években bukkan fel a feledés homályából, történelmi regényeinek, illetve emlékezéseinek újbóli megjelenése alkalmából. Így mind a mai napig meglehetősen ismeretlen a széles közvélemény előtt, nevét jószerével csak a két világháború közötti Magyarország és a revíziós mozgalom történetével foglalkozó történészek ismerik. Politikai tevékenységének, illetve publicisztikájának önálló bemutatására pedig mindeztidáig nem került sor, annak ellenére, hogy mind a késő dualizmus, mind a két világháború Magyarországnak egyik befolyásos közéleti személyisége volt.

Herczeg életművének, történelmi tárgyú irodalmi alkotásainak, szerteágazó publicisztikai tevékenységének elemzése hozzájárulhat a magyar történelem egy kiemelkedően fontos korszakának mélyebb megértéséhez és árnyaltabb megítéléséhez. Az író már a „boldog békeidőben”, a dualista Magyarország utolsó évtizedeiben szédületes karriert futott be, a két világháború közötti hivatalos kultúrpolitika pedig „írófejedelemként” tekintett rá. A verseci születésű, délvidéki sváb polgári származású Herczeg sokat foglalkoztatott publicista, ismert, majd elismert író, rangos irodalmi társaságok tagja és parlamenti képviselő lesz. A magyar történelmet megjelenítő színdarabjainak és regényeinek történelemszemlélete, a századelő viharos politikai küzdelmei között kikristályosodó politikai hitvallása Tisza István feltétlen hívévé tették, így az első világháború már a Tisza-gárda meghatározó alakjai között találta Herczeget, aktív politikai szerepet vállalva, a Tisza István által alapított *Magyar Figyelő* szerkesztőjeként harcosan képviselte az akkor kormányzó politikai elit „nemzeti liberális – nemesi liberális” konszenzuson alapuló politikáját. A nagy nemzeti összeomlás, az 1918/1919-es forradalmak és az 1920. évi trianoni békediktátum után az író politikai publicisztikájának homlokterébe a revízió került. A Magyar Revíziós Liga elnökeként, akadémiai és felsőházi tagként és a korszak még mindig egyik legolvasottabb, ünnepezt szerzőjeként, sikeres színpadi íróként és az egyik legnagyobb példányszámban nyomtatott hetilap, az 1944-ben az 50. évfolyamát indító *Új Idők* örökös szerkesztőjeként a két világháború közötti Magyarország egyik jelentős véleményformálója volt. Ekkor vált igazán a

megmerevedett „úri középosztályként” jellemzett társadalmi réteg mintaadó, ízlést teremtő írójává.

Herczeg Ferenc a magyar történelem kiemelten fontos fél évszázadának volt szemtanúja jelentős íróként, és egyben a korszak közvéleményének, közgondolkodásának meghatározó formálója. Ezért tartjuk érdemesnek politikai pályaképeinek megrajzolását, illetve politikai tárgyú írásainak bemutatását.

Herczeg életútja számos érdekes kérdést vet fel, melyek a dualizmus korának és a két világháború közötti Magyarország vitatott problémáival is szorosan összefüggnek, illetve egybeesnek. Az első ilyen kérdéskör mindjárt adódik az író nemzetiségi származásából. Mi indította el a fiatal sváb fiút az asszimiláció útján? Ez mennyire tudatos – saját, vagy szülői – döntés volt, illetve mennyiben határozták meg asszimilációját szülőföldjének, a Bánságnak sajátos etnikai, társadalmi viszonyai? Milyen a családi háttér, s a törekvő ifjú képzésének fontosabb állomásai miként biztosítják számára az íróvá, politikussá, sikeres közéleti emberré válás lehetőségét? Mekkora szerepe van írói, közéleti megnyilvánulásaiban, szerepvállalásaiban német származásának?

A második vizsgálandó kérdéskör Herczeg példátlan irodalmi sikere. Milyen közegben lesz ünnepezt íróvá? Miként teszi ezt lehetővé az írói tehetség, a századvég pezsgő sajtóéletének, a prosperáló gazdaságnak, a liberális nacionalizmus korszellemének kedvező találkozása?

Dolgozatunk témaválasztásából adódóan a leghangsúlyosabb kérdés, hogy a sikeresen induló író miért vállalt egyáltalán politikai szerepet? Hogyan ítélte meg ezt maga Herczeg, a kortársak, s hogy értékelte, értékeli a későbbi szakirodalom? Mi határozza meg Herczeg politikai alapvetését, s publicisztikájában ez miként nyilvánul meg, illetve milyen témák jelennek meg írásaiban? Változik-e politikai véleménye, vagy megközelítési szempontjai majd félszázados újságírói, szerkesztői tevékenysége folytán? A viharos félszázad történései miként jelennek meg írásaiban, s hogy hatnak az íróra a parlamenti viharok, az első világháború kataklizmája, a forradalmak, Trianon, majd a második világháború eseményei? Mennyiben cezúra életében, munkásságában, politikai világlátásában Trianon, illetve mennyiben kontinuus az?

Fontos kérdés, hogy mindezek a problémák, illetve ezek kapcsán az író politikai és történelemszemlélete hogyan tükröződik munkásságának különböző területein. Politikai elképzelései mennyire voltak egyedi és adekvát válaszok korának kihívásaira. Elkerülhetetlen, hogy ennek kapcsán egy pillantást vessünk a témákat érintő szépirodalmi alkotásaira, drámáira, regényeire is. Mindazonáltal dolgozatunk tárgyát alapvetően Herczeg

politikai publicisztikájának elemzésére, illetve bemutatására szűkítettük, csupán néhány, témánk szempontjából fontos más műfajú írását elemzünk.

A felvetett kérdések határozzák meg a téma tárgyalásához szükséges forrásbázist. Levéltári források terén elsősorban az *Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára* volt segítségünkre, mivel gazdag anyagot őriz az egyes, Herczeg életében szerepet játszó revíziós szervezetekről, mint a Szent Gellért Társaság, a Délvidéki Otthon, a Délmagyarországi Közművelődési Egylet iratai, illetve Herczeg Ferenc hagyatékából, a Revíziós Liga irataiból. A Kézirattár ad helyet Herczeg Ferenc családi iratainak, fogalmazványainak, politikai írásainak, életére vonatkozó iratainak, illetve levelezésének is. Levelezéséből, naplófeljegyzéseiből további értékes forrásokat őriz a *Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára*. A revíziós mozgalommal és a Magyar Revíziós Ligával kapcsolatos forrásokat a *Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltára* illetve az általam elérhető megyei levéltárak a *Magyar Nemzeti Levéltár Baranya, Veszprém, illetve Zala Megyei Levéltárának* vonatkozó iratai szolgáltatták.

Dolgozatunk témája szempontjából azonban a fő forrásbázist a Herczeg által és róla írt politikai publicisztika képviseli. Hangsúlyozzuk a politikai jelzöt, mivel Herczeg rendkívül szerteágazó újságírói tevékenysége folytán szinte mindenről írt: az útirajzoktól elkezdve, az irodalom, a színjátszás kérdésein keresztül egészen a kisállatvédelemig. A Herczeggel foglalkozó kortárs és későbbi szakirodalom irodalomkritikai munkáit is csak annyiban vesszük figyelembe, amennyiben azok politikai motivációkat és ítéletet hordoznak. Herczeg szűk értelemben vett politikai írásai is meglehetősen terjedelmes anyagot képeznek. A *Magyar Figyelő*, az *Új Idő*, a *Budapesti Hírlap*, a *Pesti Hírlap* hasábjain megjelent cikkei jelentik disszertációnk alapvető forrásbázisát. A hatalmas anyagban való tájékozódást megkönnyítette Fitz Jenő Herczeg Ferenc műveinek, illetve publicisztikájának bibliográfiáját 1943-ig feldolgozó munkája.¹ Az író politikai publicisztikájából már életében több válogatás is megjelent a *Tanulmányok I.*, a *Tanulmányok II.*, a *Gondok és gondolatok*, illetve kizárólag a revízió témájának szentelt *Napkelte előtt*, mely művek fontos forrásai voltak a kutatásunknak.

A téma jellege megköveteli a kronologikus és a tematikus szerkesztés egyidejűségét. Herczeg életét és munkásságát alapvetően kronológiai rend szerint tárgyaljuk, bizonyos alapvető kérdéseket azonban önálló tematikus blokkban elemzünk.

¹ Fitz Jenő: Könyvészet. In: Kornis Gyula (szerk.): Herczeg Ferenc (Emlékkönyv 80. születésnapja alkalmából). Budapest, 1943, Új Idők Irodalmi Intézet.

Herczeg művei között forrásbázisunkban kiemelt hely illeti meg a három kötetben megjelent visszaemlékezéseit. A már életében kiadott, gyermek- és ifjúkorát, sikeres íróvá válásának történetét feldolgozó *Várhegyet*, a befutott íróra, a Tisza mellett töltött évekre, az eseményeket az első világháború kirobbanásáig nyomon követő *Gótikus házat*. Továbbá a kilencvenes évek elején megjelent, az első világháború, a revízió, és a második világháború eseményeit is tárgyaló harmadik kötetet, a *Hűvösvölgyet*.

Herczeg szépirodalmi műveinek történelemszemléletére a disszertáció témájából fakadóan csak kiegészítő jelleggel, utalásszerűen hivatkozunk. Politikai publicisztikájának kontextusában, illetve akkor mutatunk be egy-egy művet, amikor annak meghatározó politikai narrációja, publicisztikájával, közéleti tevékenységével egyenrangú aktuálpolitikai megnyilvánulás volt. Kiváltképp olyan fontos események kapcsán, melyekről véleményt alkotott ugyan, de azt inkább irodalmi, mint publicisztikai formában adta közre. Számos történelmi tárgyú műve közül ezért elsősorban a *Hét sváb*-bal, a *Fekete lovas*-sal, illetve az *Északi fény*-nyel² foglalkozunk bővebben. Ez részben megerősítést jelent. Már a kutatás elején szembesültünk azzal a ténnyel, hogy az író történelmi tárgyú szépművészeti alkotásai, sőt önéletrajzi kötetei és politikai publicisztikája között nagyfokú hasonlóság mutatkozik mind érvrendszerüket mind frazeológiájukat tekintve.

Szépirodalmi művek elemzése külön módszertani megfontolásokat is igényel. Gyáni Gábor beható elemzés alá vette a *Történelem és regény: a történelmi regény* című tanulmányában a fikció, a szépirodalmi szöveg történelmi tényeknek való megfeleltetése kérdését és korlátait.³ Kisantal Tamás e témában született tanulmányában azt a számunkra inspirálólag ható gondolatot fejtette ki, mely szerint „*egy korszak történetiség-felfogásának alkalmasint látványosabb példái lehetnek irodalmi alkotások, mint maguk a történetírói szövegek. Látványosabbak, amennyiben az irodalmi mű formailag újítóbb, 'merészebb' lehet, és hatástörténetileg szélesebb területeket érinthet, mint az elsősorban szakmai kritériumoknak megfelelni akaró, s saját diszciplínáján belül talán'apróbb lépésekben mozgó' történetírás.*”⁴ Kisantal hangsúlyozza, hogy különösen jellemző ez a közelmúlt eseményeit megjelenítő, még inkább az emlékezet területéhez tartozó, az adott közösség számára a szembenézés nehézségeit magán hordozó történések elbeszélése esetében. E gondolatot felhasználva, még inkább megerősítve érezzük azon feltevésünket, hogy Herczegnek a múlt és a félmúlt

² Herczeg történelmi tárgyú műveinek és válogatott kötetetekben megjelent publicisztikai munkáinak felsorolását lásd a Bibliográfiában.

³ Gyáni Gábor: *Történelem és regény: a történelmi regény*. *Tiszatáj*, 2004. (58. évf.) 4. sz. 78–92.

⁴ Kisantal Tamás: *Az irodalmi alkotás mint történelmi szöveg*. *Tiszatáj*, 2004. (58. évf.) 11. sz. 78.

eseményeit feldolgozó alkotásai jelentős hatást gyakoroltak a korszak jellegadó társadalmi csoportjainak önképére és történelmi tudatára is.

Halmos Károly a szépirodalom társadalomtörténeti elemzésének lehetőségeit vizsgálva, határozott igennel felel arra a kérdésre, hogy felhasználhatók-e a szépirodalmi alkotások történeti forrásként. Ehhez három, a szépirodalmat, mint történeti forrást felhasználó megközelítést, módszert is bemutat. Az egyik Halmos által „*realistának*” elnevezett módszer kiváló forrásnak tartja a szépirodalmat, ha azt a valósággal valamilyen módon összevethetővé lehet tenni. Itt a problémát abban látja, hogy így a szépirodalom csak megerősíteni tudja tudásunkat. A szépirodalmat, mint forrást felhasználó, „*strukturálisnak*” aposztrofált kísérlet a tartalomelemzés módszerét hasznosítja, amely a szövegből egy adott társadalmi tény, közvélekedést olvas ki. A harmadik típus a „*genialista*” felfogás, amely az olvasó „*halhatatlanságából*” indul ki. Ez a megközelítés a mű és annak olvasója közötti kapcsolatot hangsúlyozza.⁵ Disszertációmban a Halmos által *realistának* és *strukturálisnak* aposztrofált módszert alkalmazzuk, annyiban, hogy Herczeg műveit a korra vonatkozó szakirodalom és forrásanyag tükrében, és Herczeg publicisztikájának kontextusában vizsgáljuk.

Ezúton szeretném megköszönni témavezetőm Vonyó József értékes szakmai tanácsait, kitartó és türelmes támogatását, szakirodalmi ajánlásait és biztatását. Köszönöm a műhelyvitán résztvevő kutatók kritikai észrevételeit, ösztönző és értékes javaslatait. Végezetül, de nem utolsónak köszönöm szüleim és feleségem megértő támogatását.

⁵ Halmos Károly: Hagenström mint ideál. A szépirodalom társadalomtörténeti elemzésének lehetőségei. *Sic Itur Ad Astra*, 2009. (20. évf.) 59. sz. 50–54. Azaz a *genialista* felfogás szerint egy olvasói közönség tükröződik az irodalomban, amely mintegy „kifejezheti” magát a megörökítésre hivatott íróval.

Változó Herczeg-kép, Herczeg Ferenc a politikai publicista a szakirodalomban

„Herczeg most a legnagyobb élő regényírónk. Nagyon is kategorikusnak látszik ez a kijelentés, de talán elég, ha Mikszáthot idézzük, aki a »Pogányokhoz« írt előszavában azt mondja: »Herczeg még mindig fölfelé megy pályáján, s láttam már őt magam alatt, magam mellett és látni vélem már fölöttem.«”⁶ Hamvai Erzsébet 1910-ben megjelent – irodalmi – értékelése óta számos munka foglalkozott Herczeg Ferencel: újabb és újabb irodalomtörténetek, és a korszakot tárgyaló történelmi szintézisek művelődés- vagy sajtótörténeti kitekintései. Az elemzéseknek az íróról, a politikai publicistáról alkotott képe, sőt akár ugyanannak a műnek az irodalomkritikai megítélése markáns különbségeket mutat nemcsak korszakonként, de a reflektáló személyektől függően is. Más szempontok alapján ítélte a két világháború korszakának konzervatív irodalomtörténésze és megint másképp a szocializmus évtizedeinek marxista, osztályszempontú bírálata. A rendszerváltozás után pedig feléledni látszik a 100 évvel ezelőtti progresszív–konzervatív törésvonal az aktuális Herczeg-kép megrajzolásában.

A történeti munkák esetlegesen és kis terjedelemben foglalkoznak Herczeggel, ami Herczeg Ferenc politikai szerepvállalásának súlyát tekintve szükségszerű és törvényszerű. Ezzel szemben az irodalomtörténet egymásnak ellentmondó értékelésekkel és különböző terjedelemben behatóan foglalkozik az író munkásságával, olyan értékeléseket megfogalmazva, melyek az adott korszakban jelentősen befolyásolták Herczeg Ferenc megítélését, s tükrözték a kor Herczegről alkotott tudományos közvéleményét.

A két világháború közötti korszak szakirodalma

A Tanácsköztársaságot követő Horthy-korszak kezdetén úgy tűnhetett, hogy a kor névadója az ellenforradalom, a jobboldali radikalizmus diktatórikus vágyálmait fogja beteljesíteni. Horthy Miklós kormányzóvá választását követően azonban – a külföldi várakozásoknak megfelelően – a parlamentarizmus alapján álló kormányzati rendszer jött létre.

⁶ Hamvai Erzsébet: Herczeg Ferenc stílusa és nyelve. Huszt. 1911, Nyomatott a „Nagyági”- Könyvnyomdában. 10.

Az 1920-as években Bethlen István és konzervatív politikustársai által kialakított rendszer lényegileg az ország német megszállásáig fennmaradt.⁷

A háborús vereség, a forradalmak, Trianon sokkja ideológiai téren is éreztette hatását. A nyugatias szellemi irányzatok, a liberalizmus háttérbe szorultak, bizonyos mozgalmak létezése is, mint pl. az őszirózsás forradalommal azonosított polgári radikalizmusé, megkérdőjeleződött. Az átrendeződött politikai-kulturális küzdőtéren az ellenforradalmiság, a keresztény-nemzeti gondolat vált meghatározóvá.⁸

Ugyanakkor a korszak kulturális élete sokszínű volt, és bizonyos tekintetben a XX. század elejét jellemző szellemi fellendülés folytatásának tekinthető. Az egyes irodalmi irányzatok közötti konfliktusok közül – a század eleji nemzeti-konzervatív/radikális ellentéppárra épülő – népiek és urbánusok között kitört ellentét vált legfontosabbá.⁹ Azonban az egész korszak meghatározó irányzata az uralkodó elit támogatását is bíró, keresztény-nemzeti gondolattal és a revizionizmussal átitatódott irodalmi konzervativizmus.¹⁰

A korszak – Klebersberg Kunóval, Hóman Bálinntal, illetve Kornis Gyulával fémjelezhető – nemzetpolitikai stratégiai ágának tekintett oktatás- és kultúrpolitikáját is a konzervativizmus határozta meg.¹¹ Az oktatásban érvényesülő világnézeti és politikai irányelvek meghatározó elemei: a vallásos, a nemzeti érzelmű nevelés és az irredentizmus voltak, emellett hangsúlyos szerepet kapott a baloldali radikális eszmék elítélése is.¹² Nem véletlen, hogy az ideológiai preferenciáknak megfelelően, már az író életében tananyag lett Herczeg Ferenc munkássága.¹³

Herczeg Ferencről az íróról a Horthy-korszakban számtalan tanulmány, cikk, kritika jelent meg. Most azonban azt vizsgáljuk, hogy a politikusról és politikai publicistáról jelent-e meg szakirodalom, s ha igen, az miként ítéli meg az író politikai tevékenységét. Az I.

⁷ Püski Levente: A Horthy-rendszer (1919 – 1945). Budapest, 2006, Pannonica Kiadó. 17–24., Romsics Ignác: Magyarország története a XX. Században. Budapest, 2010, Osiris Kiadó. 222–224.

⁸ Püski Levente: A Horthy-rendszer i.m. 41-43. Püski is megjegyzi, hogy a keresztény-nemzeti, ill. az ellenforradalmi kifejezések nagyon is szerteágazó s idővel módosuló jelentéstartalmat takartak.

⁹ A harmincas években kiteljesedő népi–urbánus vitáról, a szembenálló irodalmi csoportosulások eltérő modernizációs koncepcióiról bővebben: N. Horváth Béla: A népi–urbánus vitáról. 1934 Németh László: Sznobok és parasztok. In: Szegedy-Maszák Mihály (főszerk.): A magyar irodalom története 1920-tól napjainkig. Budapest, 2007. Gondolat Kiadó. 263–276.

¹⁰ Romsics Ignác: Magyarország története i.m. 208–211.

¹¹ Drabancz M. Róbert–Fónai Mihály: A magyar kultúrpolitika története 1920–1990. Debrecen, 2005, Csokonai Kiadó. 16-17.

¹² Uo. 25. Klebersberg célja a nemzeti szellemű társadalmi modernizáció volt, programjának lényegére világít rá, hogy a kultusztárcát azonosította a honvédelemmel. Ujváry Gábor: Klebersberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája. In: Romsics Ignác (szerk.): A magyar jobboldali hagyomány, 1900-1948. Budapest, 2009, Osiris. 391–392.

¹³ Romsics Ignác: Magyarország története i.m. 174.,181. vö. Hajdu Péter: Sikertörténetek a századvégi novellisztikában. 1882 Mikszáth Kálmán: A jó palócok. In: Szegedy-Maszák Mihály (főszerk.): A magyar irodalom története. Budapest, 2007, Gondolat Kiadó. 555.

világháború utáni összeomlás, a forradalmak, Trianon után többen kísérletet tettek az események értelmezésére vagy legalábbis bemutatására. Szekfű Gyula a liberalizmust a vádlottak padjára ültető, a konzervatív nemzeteszme alapművét jelentő *Három Nemzedék*-ét, vagy a liberális Gratz Gusztáv a korszak tanulmányozásához elengedhetetlen, rendkívül adatgazdag, s ma is használható műveit: a *Dualizmus Korát*, a *Forradalmak korát*, vagy a két világháború közötti korszak történelmét feldolgozó munkáját, illetve Pethő Sándornak a korszakot átfogó szintézisét áttekintve, azt kellett megállapítanunk: a felsorolt munkák¹⁴ sem Herczeg irodalmi jelentőségével, sem pedig politikai publicisztikájával nem foglalkoztak. Hiába lapozzuk fel Hóman Bálint és Szekfű Gyula által közösen írt *Magyar történet*-et is, a svábság asszimilációjával, illetve a középnemesség sorvadásával foglalkozó fejezetben nevének mintegy jelzőként történő megemlítésén túl nem ad tájékoztatást az íróról.¹⁵ Mindez azt jelzi, hogy a korszak említett meghatározó történészei, illetve jeles politikus-történésze nem látta jelentősnek Herczeg irodalmi-publicisztikai munkásságának hatását a korabeli magyar társadalomra, közgondolkodásra.

Több eredménnyel járt a Tisza Istvánnal foglalkozó szakirodalom áttekintése, bár a pénzügyi szakember Hegedűs Lóránt az Andrássykat és a Tiszákat összehasonlító munkája nem tartalmaz Herczeggel kapcsolatos információkat.¹⁶ A kortárs Horánszky Lajos monumentális, egészen a kilencvenes évekig kéziratban maradt, Tisza István életét feldolgozó munkája¹⁷ azonban igen. A *Magyar Figyelőről* Tisza híveként természetesen elfogultan nyilatkozik, de azt a valóságnak megfelelően, mint a *Nyugat* ellensúlyozására létrejött lapként jellemzi, a lap szellemiségét Herczegnek az első számban megjelent programadó soraival mutatva be, szerkesztői gárdájáról, – Herczeg jelentőségét is hangsúlyozva – a tudomány és irodalom „legelőkelőbb szellemei”-ként emlékezett meg.¹⁸ Horánszky az író politikai

¹⁴ Az áttekintett munkák: Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1989, ÁKV-Maecenas; Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918*. 1-2. kötet. Budapest, 1992, Akadémiai Kiadó; Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora*. Budapest, 1992, Akadémiai Kiadó; Gratz Gusztáv: *Magyarország a két háború között*. Szerk., a jegyzeteket és az utószót írta Paál Vince. Budapest, 2001, Osiris Kiadó

Pethő Sándor: *Világostól Trianonig. A mai Magyarország kialakulásának története*. Budapest, 1925, Enciklopédia.

¹⁵ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar Történet*. Budapest, 1935, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. IV. Kötet. 612.; V. kötet. 512.

¹⁶ Hegedűs Lóránt: *Két Andrássy és két Tisza*. Budapest, 1937, Athenaeum. Ugyanígy nem tartalmaz Herczegre vonatkozó utalást a *Széchenyi, Kossuth, Tisza* c. műve sem. Hegedűs Lóránt: *Széchenyi, Kossuth, Tisza*. Budapest, 1941, Athenaeum.

¹⁷ Horánszky Lajos: *Tisza István és kora*. I–II. Kötet. Sajtó alá rendezte Horánszky Nándor. Budapest, 1994, Tellér Kiadó.

¹⁸ Uo. II. Kötet. 781–782.

publicisztikai és főszerkesztői munkásságának jelentőségét abban látta – saját politikai hitvallásának megfelelően –, hogy szemben állt a nyugatos radikálisokkal.¹⁹

Bővebb információt nyújt a kortárs irodalomtörténeti munkák vizsgálata, hiszen Herczeg az öreg Jókaihoz hasonlóan afféle élő legendává vált, s számtalan tanulmány foglalkozott vele vagy egy-egy újabb művével. Természetesen ezen irodalomtörténeti művek a szépíró Herczegre fókuszálnak, de némelyik az író életének, sikeres íróvá válásának ismertetése miatt hasznos lehet a Herczeg politikai tevékenységét kutatóknak is. Így pl. Szinnyei József műve a *Magyar írók élete és munkái* a Millenium évéből, vagy a később keletkezett alapos életrajzot nyújtó Futó Jenő *Herczeg Ferenc* című tanulmánya.²⁰ Úgy gondoljuk, hogy pár irodalomtörténeti művet érdemes alaposabban is górcső alá vennünk, mivel általuk jobban érthetővé válik Herczeg korabeli „kanonizált” megítélése s némelyik mű az író politikai tevékenységét is elemzi szemben a korabeli történeti munkák hallgatásával.

Tekintettel az adott korszak ideológiai – politikai sokszínűségére, az egyes szerzők szükségszerűen eltérő módon ítélték meg Herczeg Ferenc munkáinak szellemiségét. Így markáns eltérés figyelhető meg a konzervatív szemléletű irodalomtörténészek és a *Nyugathoz* köthető kritikusok szakmunkái között.

Surányi Miklós az irodalmi pálya áttekintésén és a műelemzéseken túl Herczeg politikai, publicisztikai tevékenységét is bemutatja.²¹ Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Surányi egyrészt íróként a konzervatív irodalmi irányzat képviselője, másrészt politikai hitvallása is a konzervatív nemzeti oldalhoz köti.²²

Herczeg első világháború előtti politikai szerepvállalásában a polgári radikalizmus ellen felvállalt harcát domborította ki, és váteszinek értékelte politikai publicisztikáját. A *Magyar Figyelő*ben a „bevallott nacionalizmus alaphangját” elsőként megadó fórumot látott, amely az uralkodó áramlatokként feltüntetett, radikalizmus, marxizmus, történelmi materializmus, amorális irodalom „tomboló terrorja” alatt a vallásosság, történelmi múlt, a nemzeti érzés értékeit képviselte.²³ Az írónak a *Magyar Figyelő*ben 1911-ben megjelent

¹⁹ Horánszky elfogult megítélésére jellemző, hogy az 1912-es házszabályvita kapcsán kitört parlamenti rendbontást tárgyalásakor, Károlyit „főúri »Quasimodo«”-nak titulálja, további jellemzésére Herczeg Károlyi-arcképét ajánlja olvasói figyelmébe. Uo. II. Kötet. 848.

²⁰ Szinnyei József műve a *Magyar írók élete és munkái*. 4. köt. Budapest, 1896, Budapest: Hornyánszky Viktor Akad. Könyvkereskedése; Futó Jenő: *Herczeg Ferenc*. Budapest, 1927, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda

²¹ Surányi Miklós: *Herczeg Ferenc*. Budapest. 1925. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet R-T. A könyv Herczeg gyűjteményes díszkiadásának kiegészítő kötetét képezte.

²² Említésre érdemes, hogy Herczeg *Északi fény* című, a forradalmak felett ítéletet mondó művével egy időben 1929-ben jelent meg az ő hasonló témájú munkája *A csodavárók* címen. Surányi Miklós: *A csodavárók*. Budapest, 1929, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet R-T.

²³ Surányi Miklós: *Herczeg Ferenc*. Budapest. 1925. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet R-T. 69–70.

szavait prófétainak nevezte.²⁴ Surányi szerint Herczeg munkájának jelentősége az, hogy egy olyan korban vállalta fel bátran a nacionalizmust, a konzervativizmust és a „tradicionizmust” amikor az – mint írja – szinte szégyellni való volt, és az „intellektuellek megvetését” vonta maga után.²⁵ Így Herczeg-képének hangsúlyos eleme, hogy az író a háború alatt a Hadsegélyező Hivatal vezetője volt, és mint írja „*a front mögött alaposan kiveszi a részét a háborúból*”, miközben lelkesítő cikkeket és háborús novellákat írt.²⁶

Herczeg szembenállása a forradalmakkal,²⁷ a proletárdiktatúrával,²⁸ melynek börtönét is megjárta, súlyponti részei Surányi munkájának, szintúgy az író történelmi tárgyú műveinek bemutatása, és értelmezése mint a nemzeti érzület ápolása, a nacionalizmus, a hagyomány, a nemzeti egység megteremtése érdekében vívott harc. Az író műveinek különös értékét abban látta, hogy üzenetük az épp aktuális mának szólt. A *Hét sváb* tanúságtételét, az *Árva László*-ban a pártoskodás veszélyére való felhívást, vagy *Az élet kapujá*-nak üzenetét elemezve emlékezett meg arról is, hogy a *Hét sváb* dramatizált változatának a *Fekete Lovas*-nak a bemutatását Lukács György közoktatásügyi népbiztos annak „nacionalista tendenciája miatt” nem engedélyezte. Később pedig – ugyanezen okokból – a román cenzor is letiltotta az előadást.²⁹

A Herczeg pályáját bemutató könyv említi, hogy az író Mussolinitól kapott egy dedikált fényképet, amelyet az íróasztalán őriz, s ennek kapcsán írja, hogy Herczeg Mussolini híve, de nem a politikusé, hanem az emberé, aki – Surányi megfogalmazásában – a nacionalista eszmét legteljesebben szimbolizálja, amelynek szerinte: „*egyik legelső és legharcosabb katonája magyar földön Herczeg Ferenc volt.*”³⁰ Az sem véletlen, hogy a Nemzeti Színház újbóli megnyitása alkalmából írt Herczeg prológust az első irredenta hangnak nevezte, amely – mint írta 1925-ben – „*azóta sem némult el*”³¹

²⁴ Surányi megfogalmazása szerint nyolc évvel később azok szinte szóról-szóra tragikus valósággá váltak. „*A szocializmussal kacérkodó mágnás, néhány plutokrata és két-három radikális professzor égisze alatt kitört forradalom kétségbeejtően igazolta Herczeg pesszimizmusát.*” Uo. 70.

²⁵ Uo. 71.

²⁶ Uo. 73–74. Surányi példaként hozta Herczeg Tisza kérésére elvállalt „diplomáciai” küldetését Németországba a Mitteleuropa-terv kapcsán, amit – hangsúlyozta Surányi – a Tisza-féle magyarok német győzelem esetén is megakadályoztak volna. Uo. 80–81.

²⁷ Az *Új Idők*-et szocializálták, a régi gárdával a lap 1919. október 12-én jelent meg újból, benne Herczeg Károlyi Mihály arcképtanulmányával. A tanulmányról Surányi az író legzseniálisabb írásaként emlékezett meg, amely „*nevetségessé tette s aztán élve felboncolta, végül örökre megölte a forradalmár grófot.*” Uo. 89.

²⁸ A proletárdiktatúra idején Herczeg két napig börtönben is ült, az eseményt Surányi hangsúlyosan kezelte, s több oldalt szentelve az ügynek, mondott ítéletet a Tanácsköztársaság felett. Uo. 84–88.

²⁹ Uo. 74.; 81–84.

³⁰ Uo. 102.

³¹ Uo. 92–93. 1919. október 12-én jelent meg Herczeg Prológusa Az Új Időkben, egy számban a Károlyi-tanulmányával. Surányi fogalmazásában: a román cenzor átengedte a „dübörgő” szavakat. „*Aki Árpád nyelvét beszél, az nem lesz többé rokontalan, testvére lesz minden magyar.*” Uo.

Surányi kötete – irodalomtörténeti vonatkozásain túl – bőven szolgáltat adatokat Herczeg politikai tevékenységére vonatkozóan, s bepillantást nyújt a konzervatív irodalom és politika önértékelésének világába is. Kialakulásának kezdetén mutatja be azt a Herczeg-képet, amire az író addigi életműve és politikai publicisztikája predesztinálta, amely alapján a két világháború közötti konzervatív-nemzeti tábor reprezentatív írójává avatták. Ennek a képnek markáns elemei jelennek meg Surányi értékelésében. Sugallva a „gyógymódot” is: a keresztény, nemzeti, konzervatív értékek mentén restaurálandó új Magyarországot. A Horthy-rendszer konszolidációjának idején született értékelés, mintegy visszamenőleges öngazolást is jelenthet. Szembetűnő – s a 40-kötetes összkiadás szempontjából is valószínűleg jelentőséggel bíró – eleme a tanulmánynak Herczeg (történelmi) műveinek a nemzeti ébresztés egy-egy remekműveként való értékelése, s az írónak a nacionalizmus élharcosaként való megjelenítése. Egy 1919-es Herczeg-prológusnak az első irredenta hangként való megjelenítése, valamint a Magyarország ellen elkövetett igazságtalanságok ellen fellépő íróra való utalása megelőlegezi, hogy miért is kerül majd két év múlva Herczeg a Magyar Revíziós Liga élére.

Kornis Gyula, aki Klebelsberg minisztersége idején a kultuszminisztérium államtitkára volt az idős írónak a Petőfi Társaságban eltöltött fél évszázados tagsága alkalmából kiadott tisztelgő kötetben jelentetett meg tanulmányt, mely elfogultságai ellenére máig is az egyik legalaposabb és jól használható munkája a Herczeggel kapcsolatos szakirodalomnak.³² Kornis 1941-ben már teljesen más világpolitikai és szellemi áramlatok által meghatározott helyzetben írta tanulmányát, mint pl. az előbb elemzett Surányi. Szembeötlő, mekkora hangsúlyt fektet Herczeg magyarságára. A németből magyarrá lett író példájával bizonyítja, hogy a nemzethez tartozás nem lehet (faj)biológiai kérdés, az szellemi princípium. Vallja, hogy az a nemzet tagja: „Aki magát mindenestül a nemzethez tartozónak érzi, akinek a nemzet fájdalma az ő fájdalma is, akinek a nemzet öröme, az, ő öröme is.” A magyar történelem, a tudomány és az irodalom nagyjait felsorolva bizonyítja, hogy mit veszítene a magyarság, ha a „biológiai materializmus” alapján értékelnék nagyjaink magyarságát.³³ A Trianon utáni évtizedek Herczegét az idős Jókaihoz hasonlította, az író szereplését a *Magyar Figyelő*-ben konzervatív értékrendszerének megfelelően a „nemzetellenes ideológia” elleni küzdelemként értékelte.³⁴ Vitatta tanulmányában azt a kortársaktól megfogalmazott vádat, hogy Herczeg csak a dzsentri és a nagyurak írója lenne. Bizonyításul Herczeg több regényének és novellájának paraszt

³² Kornis Gyula: Herczeg Ferenc. In: Kornis Gyula (szerk.): Herczeg Ferenc félszázados tagsága alkalmából írták a Petőfi Társaság tagjai. Budapest, 1941, Singer és Wolfner. 5–100.

³³ Uo. 6–7.

³⁴ Uo. 90.

alakjait említi meg.³⁵ Az író pályáját – akinek világlátása központi elemeként a nemzeti gondolatot jelölte meg –, úgy értékeli, hogy nem egy konkrét társadalmi osztály vagy réteg költője volt. Herczeg szerint a társadalmi rétegek fölött állva az egész nemzet írója tudott lenni, aki mindvégig hű maradt önmagához és elveihez.

Kornis dicsérte elemzésében Herczeg történelmi tárgyú munkáit, s ki is emelte esetleges aktuális üzenetüket. Különösen hangsúlyozottan, s talán a leginkább aktuálpolitikai tartalommal telítve elemezte az 1900-as évek elején megjelent Herczeg-drámát a *Bizánc*-ot. Az 1918-1919-es eseményekkel párhuzamot vonva a magyar proletártömeg, és a „romlottlelkű” „intellektuel” réteg az ellenségért, a nemzetközi eszményekért való lelkesedését, a magyar hadsereg széttörlését említi meg. A haza fogalma kiüresedik, pusztá lakóhellyé silányul, miközben a hatalmat megragadó politikusok – fogalmazott Kornis – büszkéek antantbarátságukra, és a franciáktól várják a megoldást, akárcsak a dráma Bizánca a törököktől. Kornis a műben minden erkölcsileg lezüllött nemzet tragédiáját pillantja meg, történetpszichológiai jelentőségét abban látja, hogy Herczeg ki tudta tapintani azokat az általános lelki okokat és magatartásmintákat, amelyek egy nemzetet mind a múltban, mind a jelenben összeomlaszthatnak.³⁶ Ezért is értékeli nagyra Herczeg munkásságát, mert a századelőn – megérezve a közelgő viharfelhőket – felvette a harcot a „nemzetrontó radikális irányzattal”.³⁷ Amint láthatjuk, Kornis szintén a konzervatív értékrend szempontjait érvényesítette Herczeg életművének bemutatásakor, s annak nemzeti érzületét domborította ki. A *Bizánc* bemutatásában tulajdonképpen együtt szerepel a nemzeti-keresztény oldal minden averziója és nemzetietlennek tartott radikalizmussal szemben, illetve a forradalmaknak a két világháború közti kanonizált meg- és elítélése. Ugyanakkor új szempontok is megjelentek az irodalomtörténeti műben. Az asszimiláns-kérdés és a fokozódó szélsőjobboldali nyomás hatására megjelent a régi, liberális-konzervatív nemzetfelfogás és asszimilációs modell védelme a fajbiológiai megközelítésekkel szemben, s ennek reprezentánsa, Herczeg melletti kiállítás, a szekfűi, vagy akár mondhatnánk hercegi „nagymagyar” út³⁸ melletti tanúságtétel.

Pintér Jenő, a konzervatív világlátású irodalomtörténész 1941-ben megjelent monumentális irodalomtörténeti szintézisében figyelmet szentel Herczeg politikai publicisztikájának is. Az író úgy mutatja be, mint a magyarság megszemélyesítőjét, aki Jókai

³⁵ Uo. 64.

³⁶ Uo. 48–49.

³⁷ Uo. 8.

³⁸ Szekfű polemizálva Németh László *Kissebségben* című írásával és általában a disszimilációt szolgáló koncepciókkal, mint pl. a turanizmussal fejti ki egy „nagymagyar” út lehetőségét. Szekfű Gyula: *Három nemzedék* i. m. 477–499.

illetve Mikszáth után a legjelentősebb regényíróvá vált. Kiemeli érdemeit az európai színvonalú magyar dráma megteremtésében.³⁹ A Pintér által közölt életrajz felhasználja az addig megjelent műveket és Herczegnek az addig kiadott két önéletrajzi kötetét, s közli az életrajz összeállításához használt bibliográfiát is.⁴⁰ Politikai állásfoglalására jellemző az *Északi fény* című regény bemutatása, ahol úgy fogalmaz, hogy a bolsevizmus világát bemutató regény a „kommunizmus magyargyűlölő mocsarát” mutatja be. A regény bolsevizmushoz csatlakozó hőse pedig az ellenforradalom győzelmével „silány kalandortársaival együtt súlyosan meglakol”.⁴¹

Pintér az író politikai publicisztikájának éleslátását, választékos hangját emelte ki. Jellemrajzai – például a Tisza Istvánról, vagy Károlyi Mihályról született tanulmányai – alapján Herczeget esszéíróként is színvonalas szerzőnek tartotta. A *Napkelte előtt* című, az író revíziós írásait összegyűjtő kötetét, illetve a *Pesti Hírlap* hasábjain megjelenő revíziós publicisztikájának „izzó hazaszeretetét”, „előkelő írásművészetét”, „európai szemhatárát” hangsúlyozta.⁴² Az előzőekben bemutatott értékelésekhez képest Pintér elemzése átfogó irodalomtörténeti szintézisre törekedve kevésbé politikus, de a szerző konzervatív hitvallása és alapvető politikai elfogultsága áthatja a Herczegről megfestett képet.

A konzervatív oldalon megfogalmazott Herczeg-képtől alapvetően eltért a kortárs progresszív irodalom, és a *Nyugat* köré csoportosuló kritikusok véleménye az íróról. Érdekes megvizsgálunk Szerb Antal először 1934-ben megjelenő, irodalomtörténeti bestsellerré váló *Magyar irodalomtörténet*-ét, amely közkedveltsége folytán alapvetően befolyásolhatta Herczeg megítélését az elmúlt évtizedekben is. Az 1930-as évek derekán, – szakítva a konzervatív irodalomtörténeti hagyománnyal –, irodalomtörténeti munkájában Herczeg neve fel sem tűnik a tartalomjegyzékben, s csak alig pár oldalt szán az íróra. Mindössze a „Konzervatívok” című fejezetben említi Herczeg írói munkásságát. A fejezet bevezetőjében – hasonlóan a korszak asszimilációs kérdéseit s annak sikertelenségét vitató írások megállapításaihoz – azt fogalmazza meg, hogy a konzervatív írók jó része az asszimilált német polgárságból került ki. Az ő magyar „idealizmusuk” pedig – „germán faji adottságaik” révén – harciasabb és programszerűbb volt, mint magyar elődjeiké. E típus legjellemzőbb megtestesítőjét Rákosi Jenőben látta. Tényleges irodalmi, irodalomszervező, színdarabíró és színházteremtő tevékenységét nem is említve mondott róla kíméletlen kritikát. A *Budapesti*

³⁹ Pintér Jenő: Magyar irodalom története. Tudományos rendszerezés. VIII/I. Kötet. A magyar irodalom a XX. század első harmadában. Budapest, 1941, 361.

⁴⁰ Uo. 361–372.

⁴¹ Uo. 377–378.

⁴² Uo. 384–385.

Hírlap szerkesztőjét és magát az orgánumot az imperialista ábrándok felelősségtől mentes képviselőjeként ábrázolta, aki az irodalomban is imperialista volt, és rá akarta erőszakolni a „*sujtásos, álnépies magyarságot a szellem minden megnyilvánulására*”.⁴³ Ebben a szöveggörnyezetben írta le Szerb Antal, hogy: „*Rákosi oldalán nőtt fel az az író, aki később a hivatalos Magyarország poeta laureatusa lett, Herczeg Ferenc.*”⁴⁴ Az író a dzsentrit csodáló polgárként mutatta be, akire erősen hatottak korának parlamenti harcai, s politikai világképe. Képviselői mandátuma erősen nyomott hagyott történelemszemléletén, mely szerint a korfordulók is a pártpolitikai intrikák következményi. Szerb szerint ez a szemléletmód jelenik meg irodalmi alkotásaiban is. Herczeg magyarságképét egyfajta nemesi magyarságfelfogásként értelmezte, amely a nemzeti ethosz megtestesítőjét a nemesben, az úrban látta. Az első világháború utáni írói tevékenységét mint a magyar klasszicizmus erkölcsi idealizmusának folytatását értékelte, kiemelve, hogy néha már-már a „fehér irodalom” határán mozog. Az általa szerkesztett *Új Idők*-et pedig úgy jellemezte, hogy az az „ad usum Delphini” magyar változata lett.⁴⁵ Mindazonáltal úgy gondolta, műveinek – épp formai tökéletességük folytán – Gárdonyi írásaival közös sorsa az lesz, hogy ifjúsági olvasmányokká válnak.⁴⁶ Szerb finom eszközökkel, de éles kritikát fogalmazott meg Herczeggel kapcsolatban. Ugyanakkor láthatóan szándékoltan összemosta a Rákosival ábrázolt imperialista-konzervatív vonulatot Herczeggel, hiányos és egyoldalú képet bemutatva nemcsak Rákosiról, aki a magyar hírlapirodalom és színjátszás terén tagadhatatlanul jelentőset alkotott, hanem Herczeget sem a korszak irodalmában és sajtójában betöltött szerepének megfelelően ábrázolta. Így pedig – az irodalom után valamelyest érdeklődők egyik első tájékozódásául szolgáló alaplőről lévén szó – hozzájárult a negatív és felejthető Herczeg-kép kialakulásához.

Halmi Bódog⁴⁷ író, kritikus, jogi szakíró 1931-ben megjelent Herczeg tanulmánya már a két világháború korában bekerült az irodalomtörténeti munkák Herczeggel foglalkozó bibliográfiába. Érdekességét az adja, hogy nemcsak világnézeti különbözőségek alapján, vagy osztályszempontú megközelítésből kifolyólag elemezte és ítélte el Herczeg pályaművét és az író. Magát az embert vonta kérdőre, mint aki – a jól eltervezett, a társadalmi érvényesülést és sikert célzó tervét minden körülmények között számítóan és

⁴³ Szerb Antal: *Magyar Irodalomtörténet*. 14. kiadás Budapest, 2005, Magvető, 424–425.

⁴⁴ Uo. 425.

⁴⁵ Uo. 426. „ad usum Delphini” - erkölcsileg kifogásolható szövegrészek kihagyása klasszikus szerzők műveiből. Azaz arra utal Szerb, hogy az *Új Idők*-ből kikapcsoltak minden valós probléma felvetését és nem tartalmazhatott rendszerkritikus megnyilvánulásokat.

⁴⁶ Uo. 427.

⁴⁷ Halmi Bódog (1879–1957) író, kritikus, jogi szakíró, irodalmi kritikáit a *Nyugat* is közölte.

hidegen végrehajtva – közömbösen nézte végig a magyarság igazi sorskérdéseit.⁴⁸ Az író témaválasztásai alapján egyfajta irodalmi „szobatisztasággal” is megvádolta.⁴⁹

Eredeti a megállapítása Herczeg asszimilációjával kapcsolatban. Halmi szerint, az író példája éppen cáfolja a „mélymagyar” félelmeket, hiszen a sváb származású író nemcsak hogy kifejezője a kozmopolita hatásoktól mentes úri Magyarországnak, hanem ezen osztály minden jellegzetessége magában az íróban is fellelhető.⁵⁰

Halmi az *Új Idők*-et a magyar úri középosztály szórakoztatására alapított orgánumnak tartotta, amely „tegnap és a tegnapelőtt” lapja, s nem reagál a társadalmi és művészeti forradalomra.⁵¹ Véleménye szerint Herczeg már a *Magyar Figyelő*-nek is csak nevét és presztízsét adta,⁵² akire még annyira sem hatott kora „parlamentari színjáték”-a, mint Mikszáthra, s későbbi Revíziós Liga-tagsága is csak dekoratív dísz.⁵³ Egy olyan embert jelenített meg elemzésében, aki hosszú életműve alatt úri elszigeteltsége mögül nem vett tudomást az új mozgalmakról, szellemi áramlatokról, a „morajló utcáról”, sem a *Népszaváról*, a *Huszádik Századról*, a *Nyugat* új írónemzedékéről. Adyról és Babitsról.⁵⁴

Természetesen az írónak az úri középosztály írójaként és annak politikai reprezentánsaként való ábrázolásában sok igazság is van, de a megfogalmazott beállítások, és a számító és közömbös Herczeg-kép semmiképpen sem állja meg a helyét. Herczeg politikai publicisztikája igazolja, hogy igencsak beleásta magát egy-egy kérdésbe⁵⁵ s dekoratív díszként való értékelése sem az első világháború előtti politikai írásaira tekintve egyáltalán nem igaz. Az író elnöki pozíciója esetében a Magyar Revíziós Liga élén esetleg találó lehet Halmi megállapítása, amennyiben azonban a revíziós mozgalom egészére gondolunk, s figyelembe vesszük Herczeg hatalmas mennyiségű revíziós publicisztikáját, már nem. Az sem feltétlenül igaz, hogy az író az új mozgalmakról, eszmékről, a *Nyugatról* és a *Huszádik Századról* nem vett volna tudomást. Ellenkezőleg, de nem elfogadta azokat, hanem a saját – Halmi által teljesen elutasított – tiszai konzervatív liberális értékrendszer alapján ítélte meg. Halmi az írónak a zsidósághoz fűződő viszonyát is kifogásolta. Szerinte Herczeg alig szánt szerepet műveiben a zsidóknak, illetve amennyiben meg is jelennek, mint például az *Andor és*

⁴⁸ Halmi Bódog: Herczeg Ferenc. Az író és az ember. Budapest, 1931, A szerző magánkiadása. 110–111.

⁴⁹ Uo. 12–14. A „szobatisztaságot” úgy is felróva, miszerint a magyar írók és újságírók többségének állandó filléres megélhetési gondjaival Herczegnek pályája során soha nem kellett szembesülnie

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo. 42–44.

⁵² Uo. 51.

⁵³ Uo. 104.

⁵⁴ Uo. 52–53.

⁵⁵ Gazdag László: Herczeg, a befutott író, mint politikai publicista Tisza István oldalán. *Múltunk*, 2012. (57. évf.) 4. sz. 200–238.

Andrásban, akkor csak torzképet ad róluk.⁵⁶ Különösen élesen ítélte el az *Északi fényt*, úgy vélte az jóhiszeműség nélküli vádirat, amivel az író ezzel részt vállalt a forradalmat követő „megtorló munkából”, s vétett az addigi demagógiától tartózkodó magatartása és múltja ellen.⁵⁷ Halmi ezen kritikájával meglehetősen egyedül áll, s a későbbikében sem tette Herczeg életművének még legelfogultabb baloldali elemzője se magáévá az *Északi fény* vagy az *Andor és András* elemzésének Halmi-féle olvasatát. Sőt az *Andor és Andrást* a századvég sokszínű Budapestjének egy értékes és az antiszemita érvrendszeren felülemelkedő műveként értékeli az újabb szakirodalom.⁵⁸

Schöpflin Aladár, a *Nyugat* kritikusa is észrevette azt a tendenciát, hogy a „magyar úri osztály”-t képviselő írók többnyire asszimilált nemzetiségek, a németiség soraiból kerültek ki, mint Herczeg Ferenc is.⁵⁹ Érdekes azonban az a megfigyelése, miszerint a Herczeg által megrajzolt férfitípusok jelentős hatással voltak a korszakban a magyar úri férfitípusok kialakulására.⁶⁰ Herczeg, miután fiatal korában az úri középosztály életfelfogását ábrázolta – fogalmazott Schöpflin –, történelemszemlélete is ennek az osztálynak a nézeteit tükrözte. Amikor művészetét a politika szolgálatába állította nem lett mélyebb világlátása, vagy gazdagodott életfilozófiája, de írásművészete a dialektikával bővült, melynek kifejeződését a kritikus a *Bizáncban* látta beteljesülni.⁶¹ Schöpflin pár sort szentelt Herczeg publicisztikai tevékenységének a *Magyar Figyelőben*, megemlítve, hogy az író „csípős cikkeiben” támadta Jászit és a radikalizmus képviselőit. S a *Magyar Figyelő*-nek inkább a kritikai részével a *Nyugat* ellen folytatott harcáról írt, Tisza beavatkozásáról az irodalom kérdéseibe.⁶²

Schöpflin tollából, az egyik legkiegyensúlyozottabb elemzést kapjuk Herczeg Ferencről az íróról, de a politikusról sajnos azon a tényen kívül, hogy „csípős” cikkeket írt a radikalizmus ellen, illetve, hogy az orgánum és Tisza beleszólt az irodalom vitáiba, nem sokat. Ugyanakkor figyelemreméltó és további elemzésre ösztönző az éles szemű kortárs megfigyelése arról, hogy Herczeg írói hatásával mintegy alakította is kora viselkedési normáit.

⁵⁶ Uo. 19–20. Halmi az írónak egyfajta „nembarátságos elszigetölődöttségét” rója fel.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Bodnár György: Urak, polgárok, balekok. Herczeg Ferenc: *Andor és András*, 1903. In: Bodnár György: *Párbeszéd az idővel*. Budapest, 2009. Argumentum 551.

⁵⁹ Schöpflin Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*. Budapest, 1990, Szépirodalmi könyvkiadó, 59-60.

⁶⁰ Uo. 68–69.

⁶¹ Uo. 120.

⁶² Uo. 188–189. Schöpflin elemzésében arra is rámutatott, hogy Tisza nem osztotta az úri középosztály illúzióit, a jövőt fenyegetőnek látta s ezért a közelgő veszélyekre felkészülve egy egységes és szilárd Magyarországot akart megteremteni tiltakozva minden ellen, ami az egységet megbonthatja, így került legélesebben szembe a polgári osztály egészét megnyerésül kitzűző polgári radikalizmussal is.

Schöpflin azt írta *Az aranyhegedű* kapcsán, hogy a politikailag „tájékozódott” (sic!) író nem vett részt a háború elleni tiltakozásban, de a dicsőítésében sem. Úgy értékelte, az író e művében – személyes élményei hatására is – megszólaltatja a háború fájdalmát, a gyászt, de egyúttal emléket állít a katonai kötelességteljesítésének is.⁶³ Ezt azért annyival kiegészítenénk, hogy az első háborús években nagyon is kivette részét Herczeg a háborús buzdításban, de az is igaz, hogy publicisztikájában kezdetektől fogva megjelenítette a háború pusztításait, az anyák fájdalmát, s írásaiban a háború második felében megjelentek a békevágy motívumai is.

Herczeg megítélése a szocializmus évtizedei alatt keletkezett szakirodalomban

Magyarország szovjetizálásától a rendszerváltásig terjedő történelmi korszak fő periódusai a gazdasági, társadalmi élet területén túl a kulturális életben és az oktatáspolitikában is leképződő markáns különbségeket mutatnak.

A Rákosi-korszakban a politikai hatalom centralizálása, a kommunista diktatúra kiépítése együtt járt a párt egyeduralmának megteremtésével a kulturális élet minden szegmensében. Államosították az iskolákat, színházakat, mozikat, könyvkiadókat, felszámolták a többpárti sajtót. Az irodalom és a szellemi élet területén úgyszintén a marxizmus kizárólagos uralma érvényesült. Az ún. „szocialista kulturális forradalom” legfőbb irányítója Révai József volt, aki a polgári irányzatokon és az avantgárdon túl a népi mozgalmat is elutasította. Egyetlen elfogadható irányzatként a szocialista realizmust jelölve meg.⁶⁴ Az európai liberális-keresztény tradícióhoz kötődő szálakat elvágva,⁶⁵ Rákosi és Révai vezette kultúrpolitika a szovjet irodalom és művészet szolgálai másolását valósította meg.⁶⁶ Mint a kor irodalomtörténetének szakértője írja: *„Csaknem minden elvetendő lett, ami a polgári világra emlékeztetett, és nem követte a szovjet mintát.”*⁶⁷

Az 1958-ban megjelent *Művelődéspolitikai irányelvek* kimondta, hogy „a szocializmus kulturális élete nemcsak megengedi, hanem igényli is a sokszínűséget.” Az 1962-es pártkongresszus után, az „Aki nincs ellenünk, az velünk van” szlogen szellemében a Kádár-

⁶³ Uo. 367.

⁶⁴ Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956. Budapest, 2011, ÁBTL–Rubicon. 224–228. vö. Romsics Ignác: Magyarország története i.m. 359–361., 366.

⁶⁵ Kulcsár Szabó Ernő: A magyar irodalom története 1945–1991. Budapest, 1993, Argumentum Kiadó. 8. Kulcsár a kommunista kultúr-retorika mögöttes célját a „kulturális hovatarozás szálainak elszakítása”-ban, illetve a nemzet saját identitásától való elidegenítésében látta. Uo. 34.

⁶⁶ Standeisky Éva: Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom. Budapest, 2005, 1956-os Intézet, Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára. 147.

⁶⁷ Uo. 167.

korszak a szellemi élet, az oktatás és a kultúra területén is az előző éránál jóval szabadabb légkört valósított meg. Ennek megjelenítése volt az Aczél György nevéhez fűződő „3 T”: a szellemi, művészeti alkotások „támogatott”, „túrt” és „tiltott” kategóriába sorolása.⁶⁸

Lehetővé vált egyes irodalmi irányzatok újbóli megjelenése, melyek közül a népiek voltak a legjelentősebbek. Ennek ellenére nem adtak ki újra olyan műveket, mint pl. Németh László *Kisebbségben* című tanulmánya. A két világháború közötti konzervatív–nemzeti irodalom pedig sokáig egyáltalán meg sem jelenhetett. Herczeg műveinek újbóli kiadására is majd csak a nyolcvanas évek derekán került sor.⁶⁹

A 20. századi magyar történelem átfogó bemutatására a kommunizmus évtizedeiben először a Molnár Erik szerkesztette meglehetősen vonalas marxista *Magyarország története* tett kísérletet. A késő dualista szellemi körképet Hanák Péter rajzolta fel, az irodalmi élet hármastagolódást megfogalmazva. E három vonulatot a *Hét* körül tömörülő, a hatalommal lojális urbánus írógárda, a „feudális hagyománnyal való forradalmi szakítás” Adyja és a *Nyugat* köre, illetve a hagyományos népi-nemzeti klasszicizmust képviselő epigonok, „formavilágukban primitív”, „érzelgőségükben hazug”, „nacionalizmusukkal kártékony” csoportja jelentette. Hanák az utóbbiba sorolta Mikszáthnál sekélyesebbnek, de még értékelhető irodalmi színvonalon alkotó „az előkelő úri világ bámulója és koszorús literátora”-ként ábrázolt Herczeget. Az általa szerkesztett *Új Idők*-et pedig mint e kiüresedő nemzeti hagyományt a dzsentrihez asszimilálódó réteghez közvetítő lapot mutatta be.⁷⁰ Hanák értékelése szerint a *Magyar Figyelő* az „ellen”-*Huszadik század* szerepét töltötte be. Herczeg Ferencről, mint politikai publicistáról nem tudunk meg sokat, inkább a korszak történetírásának, illetve a politikai háttérének szándékát tükrözi, miként bélyegeztek meg egyszerűsítve és eltorzítva egy egész irodalmi-történeti korszakot s annak szereplőit, így Herczeg egész szépírói és lapszerkesztői tevékenységét is jelentéktelenségre kárhoztatva.

A kötetben a Ránki György által írt, *Az ellenforradalom kora Magyarországon* című fejezet is szentel pár sort Herczegnek. A többször visszatérő jellemzés szerint a kultúrpolitika hivatalos művészetté a „mesterségbeli tudásban még legjobb képviselőiben is csak

⁶⁸ Romsics Ignác: Magyarország története i.m. 496–497. vö. Kulcsár Szabó Ernő: A magyar irodalom története i.m. 39–40. Standeisky a korszakban a kulturális elit egzisztenciális kiszolgáltatottságát, s a lakosság átlagához viszonyítva, az államideológiától való erősebb függését állapítja meg. Standeisky Éva: Gúzsba kötve i.m. 272–273.

⁶⁹ Romsics Ignác: Magyarország története i.m. 498., 507. A hatalomnak a konzervatív–nemzeti irodalomhoz való viszonyát vizsgálja meg Standeisky, amikor egy belügyi jelentés kapcsán. A „belső reakció elleni harccal” foglalkozó elemzés a legnagyobb hatású ellenséges ideológiai és politikai áramlatnak a nacionalizmust tekintette. 1968-ban Aczél György jegyzete is az „ellenforradalommal egyenlő nacionalizmus leküzdése”-ről ír. Standeisky Éva: Gúzsba kötve i.m. 251., 285.

⁷⁰ Molnár Erik (főszerk.): Magyarország története. Budapest 1964. Gondolat. 234–235.

középszerű”, haladásellenes, vallásos és nacionalista konzervatív művészeti vonulatot tette meg, amely a „...dzscentri, dzsentroid rétegek szellemi igényét, illetve igénytelenségét szolgálták”. Ezen hivatalos konzervatív irodalom szerzőiként említette meg felsorolásszerűen az egyes szerzők közti politikai vagy irodalmi különbségeket nem tárgyalva, Herczeg Ferencet, Tormay Cecile-t, Gulácsy Irént, Harsányi Zsoltot, szemükre vetve, hogy a lényeges társadalmi, művészeti problémákat elhanyagolták, a tömegek ízlését pedig eltorzították.⁷¹

A korszak legjelentősebb történeti szintézise a *Magyarország története 10 kötetben*. A 19–20. századforduló évtizedeit tárgyaló 7. kötetben Szabó Miklós Herczeget az „úri világ” szórakoztatójaként jeleníti meg, aki annak politikailag is elkötelezte magát. Együtt tárgyalja Herczeg és Molnár Ferenc színdarabjait és az abban megnyilvánuló társadalomkritikát, illetve annak hiányát, amit – megfogalmazása szerint – érzélgős moralizálás helyettesítettek, Herczegnél „dzsentrisirató nosztalgiával”. Herczeget a lektúr igénytelen művelői között, a dzscentri életforma romantizálójaként jelöli meg,⁷² pedig a Herczeg-életmű egyik legbehatóbb ismerője Németh G. Béla a 80-as évek derekán a lektúr mesterének nevezi az író. Szabó a *Magyar Figyelőt* a progresszív értelmiség és a *Nyugat* ellen indított világnézeti harc eszközeként bemutatva azt állapította meg, hogy fokozatosan jobbra tolódott a „kombattáns konzervativizmus” területére, a jobboldali radikalizmus határára. Irodalompolitikájában pedig az anakronisztikussá vált „népi-nemzeti” irodalmat kanonizálta „nemzeti” irodalomként. Herczeg nevét ennek kapcsán meg sem említette.⁷³ Egy politikailag jóval enyhébb légkörben íródott munka, amint látjuk, még mindig elég messze van a korszak és annak műveltségét alapvetően meghatározó irodalmi irányzat és annak egyik vezéregyénisége kiegyensúlyozott megítélésétől. Meglepő a szótlanság is Herczeg politikai publicisztikájáról, annak legfőbb megnyilvánulási helyének bemutatása kapcsán még a neve sem merült fel. Ellenben az újságot — szerintünk eltúlzottan — Szabó a jobboldali radikalizmussal való kacérkodással is megvádolta. Árnyaltabban ezt a véleményét fogalmazza újra Szabó *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867-1918)* c. kötetében. Miszerint a *Magyar Figyelő* jellegében konzervatívabb volt, és nyitottabb a jobboldali radikális eszmékre, mint a Nemzeti Munkapárt, ill. annak liberális alaptónusú sajtója.⁷⁴

⁷¹ Uo. 428.

⁷² Magyarország története 10 kötetben. 1890-1918. Főszerk. Hanák Péter. I-II. Kötet. Budapest, 1978, Akadémiai Kiadó, II. Kötet. 967.

⁷³ Uo. 918. Szabó eredeti megfogalmazásában is idézőjellel kiemelt a népi-nemzeti és a nemzeti irodalom megfogalmazás.

⁷⁴ Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867-1918)*. Budapest, 2003, Új Mandátum. 285-287. Megállapítását felhasználta később Ifj. Bertényi Iván is *A századelő politikai irányzatai és Tisza István* c. tanulmányában. Ifj. Bertényi Iván: *A századelő politikai irányzatai és Tisza István*. In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Budapest, 2009, Osiris Kiadó, 71

A nyolcadik kötetben Hajdu Tibor az 1918-1919. évi forradalmak művelődéspolitikáját tárgyalva annyit ad tudtunkra, hogy az úri Magyarország „hivatalos írói”, köztük Herczeg Ferenc, kezdettől szembehelyezkedtek az őszirózsás forradalommal is, és az olyan konzervatív irodalmi egyesületek, mint a Kisfaludy vagy a Petőfi Társaság visszavonultan szemlélte a számára „zord időket”.⁷⁵ Hajdu az őszirózsás forradalmat bemutató önálló kötetében némileg bővebben, de hasonló szemléleti keretben jelenítette meg Herczeg alakját. Szimptomatikusnak értékelte az októberi események kapcsán, hogy az író – Tisza barátja – október 27-én lemondott a Petőfi-társaság éléről. Elemzésében rámutatott, hogy a konzervatív irodalom a forradalmi korszakban alig játszhatott szerepet, – mint írja – Herczegről mindenkinek Tisza jutott eszébe s új darabja *A fekete lovas* nem is kerülhetett színpadra.

A forradalomban a haladó írók, és a *Nyugat* köre létrehozta a Vörösmarty Akadémiát – mint Hajdu fogalmazott – szakítva a már az ő előttük is tárt kapukkal álló „dohos illatú” Kisfaludy- és Petőfi-társasággal. Az Ady majd Móricz elnökölte irodalmi társaság tagságáról megemlékezve írta, hogy a progresszív, vagy legalább liberális írók mellett tagja lehettek olyan, vitathatatlanul a kor irodalmi élvonalába tartozó írók is, mint Gárdonyi, Bródy, illetve Herczeg Ferenc is.⁷⁶

Ugyanígy csekély utalás történik Herczegre és a hozzá kapcsolható irodalmi fórumokra a két világháború közötti irodalmi életet tárgyaló, Lackó Miklós által írt fejezetben. Helytálló értékelése szerint a korszak konzervatív irodalma két irányzatra bomlott: egy „ókonzervatív”-ra, amit a Herczeg szerkesztette *Új Idők* szellemiségével szimbolizált és egy modernebb irányzatra, amelyet a *Napkelet* című folyóirattal fémjelzett. Ezt a konzervatív „ellenforradalmi” irodalmat, melyet a normává emelt nemzeti klasszicizmus és a keresztény nemzeti gondolat jelzőivel látott el, úgy jellemezte, hogy az „csupán” Herczeg Ferenc vagy Tormay Cecile típusú írókra tudott támaszkodni. Azt azonban elismerte, hogy jelentős tábora volt a húszas évek értelmiségi középosztályában.⁷⁷

⁷⁵ Magyarország története. 1918-1919, 1919-1945. (főszerk.): Ránki György. Budapest, 1976, Akadémiai Kiadó, 250.

⁷⁶ Hajdu Tibor: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Budapest, 1968, Kossuth Könyvkiadó. 43., 287., 291–292. A Petőfi-társaság nem csatlakozott a Nemzeti Tanácshoz, sőt – mint Hajdu írja – a forradalom jobboldali ellenzékéhez csatlakozva, belépett a Területvédő Ligába is. Hajdu Károlyi monográfiájában utalásszerűen előfordul Herczeg neve: például idézi Hajdu Herczegnek a *Magyar Figyelő*ben megjelent *Magyar oligarcha* című, Károlyit szapuló írását, illetve felsorolja az író nevét azok között akik „megugatták” Károlyit. Hajdu Tibor: Károlyi Mihály. Politikai életrajz. Budapest, 1978, Kossuth Könyvkiadó, 120–121., 348.

⁷⁷ Uo. 897.

A Balogh Sándor által szerkesztett, 1985-ben megjelent *Magyarország a XX. században* volt a korszak utolsó szintézise, amely az eddigieknél jóval kiegyensúlyozottabb értékelést adott a Horthy-korszakról. Ennek köszönhetően a kötet Herczeg-képe is kiegyensúlyozottabb, bár jelentőségét változatlanul alábecsüli. Gergely Jenő a századelő polgári regényirodalmát és színdarabjait Herczeg és Molnár Ferenc műveivel azonosítja. Herczeget az „úri világ” színvonalas szórakoztatójaként jelenítette meg, hozzátéve, hogy regényei „hamis nemzeti illúziókat tápláltak”.⁷⁸ Az 1920-as évek kultúrpolitikáját és szellemi életét áttekintő Romsics Ignác árnyaltabban és a mai terminológiához közeli fogalmakkal jellemezte a kor irodalmi életét. Megfogalmazása szerint a bethleni-klebersbergi kultúrpolitika a konzervatív irányzatot emelte a „hivatalos” irodalom rangjára. Ezt két ágból, egy XIX. századi jellegű – a Lackó által használt ókonzervatívként elnevezett helyett – konzervatív-liberális irodalomból, s egy művészi eszközeiben modernebbként jellemzett, politikailag azonban antiliberális-újkonzervatívként definiált irodalomból állónak írt le. A konzervatív-liberális vonulatot ő is az *Új Idők* és „örökös főszerkesztője”-nek titulált Herczeg Ferenc nevével fémjelezte, míg az újkonzervatív szárnyat a Klebersberg személyes kezdeményezésére 1923-ban megindult *Napkelet*-tel.⁷⁹ A munka a Rothermere akciót és a Magyar Revíziós Liga megalakulását tárgyalja, de vele kapcsolatban Herczeg nevét nem említi.⁸⁰

Történetírásunk tehát a nyolcvanas évek derekán már pejoratív jelzőktől mentesen ábrázolta az író, igaz a kor művelődésében és közéletében betöltött szerepét nem jelenítette meg még a Balogh Sándor által szerkesztett szintézis sem.

Herczeg neve és megítélése jelentősen összefonódott Tisza István történelmi-politikai értékelésével, így joggal gondolhattuk, hogy a szintén 1985-ben született, Pölöskei Ferenc tollát dicsérő Tisza monográfia esetleg az íróról is ejt néhány szót. Igaz a *Magyar Figyelő* megalakulásáról, annak programját is idézve megemlékezett, azt egy alacsony művészi színvonalú, a kortárs új szellemi áramlatok versenytársává nem válható lapként jellemezve, de szerkesztőjét Herczeget nem említette a könyv.⁸¹ Ez esetben is inkább a kötelező ideológiai elhatárolódást érezzük ki, mintsem az orgánus tényleges elemzésén alapuló kiérett vélemény megfogalmazását.

A szocialista korszak Herczeg-képét kutatva is meg kell állapítanunk, hogy szükségszerűen ezúttal is az irodalomtörténeti munkák adnak érdemibb elemzést Herczeg

⁷⁸ Balogh Sándor (szerk.): *Magyarország a XX. Században*. Budapest, 1985, Kossuth Könyvkiadó, 55.

⁷⁹ Uo. 161.

⁸⁰ Uo. 157.

⁸¹ Pölöskei Ferenc: *Tisza István*. Budapest, 1985, Gondolat, 224.

pályájáról, szemléletmódjáról is, hisz történeti szerepe meg sem közelítette az irodalmi jelentőségét.

Herczeg halála után egy évvel, 1955-ben jelent meg Barta János irodalomtörténész tanulmánya az íróról, *Herczeg Ferenc - mai szemmel* címen. Barta olyan íróként ábrázolta Herczeget, akinek mind társadalmi, mind irodalompolitikai hatása jóval túlment az író valós tehetségének korlátain. Megfogalmazása szerint a benne munkáló osztályérdek „szerény tehetségét messze fölülmúló írói vállalkozásokba sodorták”, majd e felfújtt író-alakot jelképpé, az irodalompolitika terén pedig „harci eszközzé” tették.⁸² Barta Herczeg asszimilációját vizsgálva úgy vélte, hogy nem a magyar kultúra hódította meg, hanem a magyar úri osztályok 1867 után kialakult életformája, s ez magával hozta az arisztokrácia, a nagypolgárság moráljával és előkelő életével való azonosulását is. Barta elutasította a Petőfire való hivatkozást is, kifejtve, hogy Petőfi anyanyelve már magyar volt s a népen keresztül kapcsolódott a magyarsághoz, nem mint Herczeg, aki az irodalomtörténész szerint csupán az úri osztályhoz történt csatlakozása által. Barta erre alapozva értékelte Herczeg munkásságát „társadalomfejlődési szempontból” Petőfihez képest hátralépésként.⁸³ Elemzésében Herczeg pályáját úgy ábrázolta, hogy már az első világháború előtt a jobboldal megtalálta benne a maga íróját, s ettől kezdve egyenes út vezetett ahhoz, hogy „nemzeti” író legyen. De az igazi vízvélasztó Barta szerint 1919, az ellenforradalom, a „Horthy-reakció” amely – a Barta által idézőjelek közé tett – „keresztény-nemzeti” kultúra bálványává tette az író.⁸⁴ Véleménye szerint a Horthy-rendszernek szüksége volt egy reprezentáns, a rendszer eszmeiségét is kifejező íróra, bár azt is megfogalmazta, hogy az nincs tisztázva, mennyire volt ez aktív szerep az író részéről, s mennyiben volt esetleg ennek passzív eltűrője.

Véleményünk szerint Herczeg publicisztikai és közéleti tevékenysége messzemenően bizonyítja, hogy nemcsak passzív elszenvetője volt „névének nagyarányú felhasználásának”, s ugyanakkor nemcsak a rendszer ideológia- és reprezentánskeresése avatta a korszak nagy írójává. Figyelemreméltó Barta azon megállapítása, hogy Herczeg, mivel német származású volt, a Magyar Revíziós Liga élén hatékonyabbnak látszhatott „bizonyos körök felé” mint egy „törzsökös magyar”.⁸⁵ De úgy gondoljuk – és Zeidler Miklós a következő alfejezetben ismertetett kutatásai is erről győznek meg – nem merült fel olyan szempont, hogy a Ligát egy esetleges nemzetközi hatás kedvéért bízták volna nemzetiségi származású elnökre.

⁸² Barta János: Herczeg Ferenc – mai szemmel. *Alföld*, 1955. (6. évf.) 4. sz. 59.

⁸³ Uo. 60–61.

⁸⁴ Uo. 61.

⁸⁵ Uo. 62.

Barta elemzésének mérlegét így fogalmazta meg: „*Herczeggel a maga egészében nincs mit kezdenünk. Az a világ, amelynek az írója volt elsüllyedt visszavonhatatlanul, – a fiatalabbak már meg se fogják érteni.*”⁸⁶ E kijelentés ellenére a történeti kutatásnak úgy hisszük, mégiscsak törekednie kell rá. Bár a tanulmány az ötvenes években íródott, és Herczeg politikai szereplését elfogultsággal kezelte, mindenképpen meg kell jegyezni, hogy az irodalmi elemzésből is előbukkanó kép jóval árnyaltabb, mint sok később keletkezett munkáé.

Negatív példaként hozhatjuk Bóka László irodalomtörténész *Válogatott tanulmányok* cím alatt megjelent írásait. Ezekben így jellemezte a két világháború közti korszak közoktatását és kulturális életét: „*Mert a magyarság halálára szavazott a közoktatás, mely olyan szellemi elitet nevelt Magyarországnak, amely strukturálisan kizárta a közéletből a magyar irodalmat. Öngyilkosságra nevelte népünket az a közoktatás, melynek neveltjei: Herczeg Ferenc, Szabolcska Mihály, Jakab Ödön számára fundáltak akadémiákat s irodalmi társaságokat, Harsányi Zsoltok, Nyírő Józsefek nyakába aggattak Corvin-láncokat, s röhögtek Ady, Babits, Kassák versein, s még egy középiskola tanári dobogójától is elzárták József Attila útját.*”⁸⁷ Igaz, ezt a képet valamelyest árnyalja, amikor Herczeggel részletesebben foglalkozik, elismerve, hogy tehetséges novellista, regényíró és drámaíró, aki véleménye szerint indulásakor egy polgáriasult és európai irodalom felé tartott, de aztán – megfogalmazása szerint – „osztályelfogultsága” miatt szemlélete beszűkült, művei már csak egy „anakronisztikus életforma emlékei.”⁸⁸ Bókánál láthatjuk talán legkiforrottabb alakban, hogy a kommunista ideológia miképp vélekedett a Horthy-korszak művelődéspolitikájáról és „hivatalos”-nak tekintett konzervatív művészeti irányzatairól, a korszak egészéhez hasonlóan retrográdnak, avultnak bélyegezve azt.

Horváth Zoltán szintén a marxista irodalomtörténet-írás klasszikus példáját hozza a századfordulót bemutató művében, azonban erőteljes elfogultsága, a konzervatív, nemzeti irányzatokkal szemben megnyilvánuló averziója ellenére ma is használható áttekintő elemzést nyújt. Az *Új Idők* 1895-re datált megindulását rentábilis üzleti vállalkozásként jellemezte, megjegyezve, hogy ez a folyóirat már nem törekedett a közönség nevelésére, „*csupán igen olcsó és már akkor is alacsony szintű*” kiszolgálására vállalkozott. De kijelentését árnyalva megjegyzi, hogy az *Új Idők* típusú újságot mindenhol többen fogyasztották, mint a *Budapesti*

⁸⁶ Uo. 69.

⁸⁷ Bóka László: A magyar irodalmi bírálat feladatai. In: Bóka László: Válogatott tanulmányok. Budapest, 1966, Magvető, 658.

⁸⁸ Bóka László: A magyar irodalom története a két világháború között (1919-1945) In: Bóka László i.m.: 1121–1122.

*Szemlét.*⁸⁹ Az új sajtótörténeti kutatások fényében, különösen az orgánium első világháború előtti színvonalát tekintve, kijelentése nem állja meg a helyét.⁹⁰ A szerző Jókai és Mikszáth esetében a kormánypárti képviselőséget csak bosszantó megalkuvásnak tartotta, ugyanakkor Herczeg esetében ezt egy mélyen jellemző és tervszerű érvényesülési aktusként fogalmazza meg, mivel – mint azt kifejtette – az író a magyar uralkodó osztályhoz akart tartozni és erre áldozta fegyelmélettel és cinikusan írói tehetségét.⁹¹ Ez a beállítást emlékeztet bennünket a Halmi Bódog által már megfogalmazott, a fentiekben bemutatott vádakra. Jellemző Bródy *Dada című művével*, illetve az ebből kialakult „Budapest-magyarország”-vitával kapcsolatos állásfoglalása.⁹² Horváth a vita lényegét abban fogta meg, hogy az antiurbanizmus és az antiszemitizmus mögött a félfudális Magyarország és a kapitalista nagyváros, Budapest ellentéte húzódott meg. Másrészt, úgy ítélte, hogy az ország uralkodó osztályai, a főpapság, az arisztokrácia és a végrehajtó hatalom dzsentrije feudalizmusban akarta tartani az országot.⁹³ Ma már világosabban látjuk, hogy egyrészt sokkal inkább egy konzervatív irodalmi hagyomány megütközése volt ez egy modernebb, új hangokat és témákat felvető irodalmi mozgalom érvényesülési törekvéseivel, másrészt az irodalom és politikum a századelőn felébredő reflexiója a hagyományt a nemzeti érzést támadó progresszióra. Az uralkodó osztályok, illetve századelő Magyarország – a polgári radikálisok által gyakran hangoztatott és a szocialista történelemírás által is átvett – feudalizmusának kérdését a történettudomány azóta megtisztította a ráakódott ideológiai előítéletektől.

A Sötér István által szerkesztett *Magyar irodalom történetének* Herczeg-kepe is meglehetősen sötétre van festve. „Az ámokfutó konokságával megy a hagyományos *nemzeti* útján, az újból csak annyit ismerve, amennyit óvatos útjelzői mutatnak. Herczeg a századfordulóé; ez az ő kora, ezt ismeri, ebben van otthon. A tízes évekkel egész pályája bevégeztetett. Ami utána jön: szakadatlan ismétlés, átírás.” A IV. kötet Herczegnek szentelt fejezete az író életművét egy „ferde” illúzió csődjeként, illetve a középosztály romlásának dokumentumaként értékelte.⁹⁴ Ez az elemzés is felveti, hogy az író Herczeg kisiklását a

⁸⁹ Horváth Zoltán: *Magyar Századforduló. A második reformnemzedék története. II.* Kiadás. Budapest, 1974. Gondolat. 155. Az *Új Idők* megítélése a műben több helyütt is igen negatív- pl. sikerének titkát a „középszer”-ben látta Uo. 168–170, vagy másutt silánynak minősítette Uo. 408.

⁹⁰ Gazdag László: Herczeg, a befutott író, mint politikai publicista Tisza István oldalán. *Múltunk*, 2012. (57. évf.) 4. sz. 197–200.

⁹¹ Uo. 196. Jellemző az is a műre, hogy Herczeg nevét több esetben negatív jelzőként használja, mint például a festészet Herczeg Ferencei – Uo. 552.

⁹² Ebben ismerteti Herczeg cikkét a *Dada*-ról, amelyben az író azt fejtette ki, hogy a főváros nem a nemzet testéből nőtt ki organikusan, s azzal nincs belső közössége. Uo. 205–206.

⁹³ Uo. 209.

⁹⁴ Sötér István (főszerk.): *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig. IV. Kötet.* Budapest, 1965, Akadémiai Kiadó. A fejezet szerzője: Mezei József. 871–872.

politikának köszönheti, s úgy véli, írásművészetének sokat ártott a Tiszával való barátsága. „A verseci polgárfiú magyarság-mítoszát politikai agitációvá alakította át, nacionalista lett, eltévedt író”⁹⁵ A két világháború közötti szerepét megítélve, úgy jellemzi az író, mint aki „töretlenül” illeszkedett be az ellenforradalmi rendszerbe és hűségesen szolgált annak politikai establishmentjét.⁹⁶ Ma már talán megmosolyogtató az a kritika, amely azt veti Herczeg szemére, hogy nem jutott el a forradalom jogának a megértéséig, sőt nem is próbálta megérteni a „forradalmi módszerek kényszerítő voltát”.⁹⁷

Az író politikai szereplését egyébként úgy ítéli meg a Sötér kötet, hogy azt már saját korában sem vették komolyan, és „sekélyes” intellektualitása miatt a kor irodalmával sem tudott haladni. Szerinte ezért voltak vele a kortársak elnézőek, s – teljesen félreértve a szituációt – úgy gondolja, ez a magyarázata annak, hogy haladó írók sora is írt az író 80. születésnapja alkalmából kiadott emlékkötetbe.⁹⁸ Az írások a tanulmány szerint egy magányos és meghasonlott „ellenzéki” Herczeget mutatnak be, akit a „felszabadulás” után is a passzivitás jellemezett. Mi csak annyit kérdezzünk e helyt, hogy vajon mi más is jellemezhetette volna pl. az ötvenes évek elején az idős író?

A két világháború közötti korszak irodalomtörténetét bemutató VI. kötetben már Herczeg politikai publicisztikájának tartalmáról is említést tesz, annak központi elemeként az „egységes” nemzeti gondolatot megjelölve. Az elemzés szerint a konzervatív és a nacionalista érvrendszer tükröződéseként Herczeg publicisztikájában és irodalmi alkotásaiban az fogalmazódik meg, hogy a magyarság fejlődésének a pártoskodás a legfőbb akadálya, a történelmünk tanúsága pedig az, hogy mindig a belső megosztás és viszály vezetett az ország katasztrófájához, amely érvrendszer vitathatatlanul Herczeg sajátja.⁹⁹ Herczeg *Két arckép* című írása alapján az elemzés szerzője, Béládi Miklós szerint Tisza és Károlyi arcképének „hamisító elrajzolásai” is annak bizonyítékai, hogy az író a történelmi változásokból semmit nem akart tudomásul venni. S ezen írásában mintegy a történelmi számvetésre képtelen középosztály gondolkodásának alapvetését teremtette meg.¹⁰⁰ Béládi értékelését – a korabeli viszonyok között érthetően – a marxista történelemszemlélet érvényesülése jellemzi, feltűnik

⁹⁵ Uo. 876–877.

⁹⁶ Uo. 882–883.

⁹⁷ Uo. 882.

⁹⁸ Uo. 884.

⁹⁹ Sötér István (főszerk.): A magyar irodalom története 1919-től napjainkig. VI. Kötet. Budapest, 1966, Akadémiai Kiadó. A fejezet szerzője: Béládi Miklós, 163–164. Hasonló szellemiségű, de rövidebb összegzése jelenik meg a kérdésnek a szintén Béládi által írt irodalomtörténeti mű konzervatív irodalmat tárgyaló fejezetében. Béládi Miklós – Bodnár György (szerk.): A magyar irodalom története 1905-től napjainkig. Budapest, 1967, Gondolat, 354–370.

¹⁰⁰ Uo. 164.

a nemzeti egységben gondolkodó és a belviszályokban a nemzeti tragédiáink okát kereső író-publicista képe.

A Herczeg Ferenczel foglalkozó irodalomtörténet egy külön fejezetét jelentik a Németh G Béla által írt tanulmányok. Ezek jelentőségét az adja, hogy közülük három is egy-egy hosszú kihagyás után megjelent Herczeg mű, illetve a visszaemlékezések elé írt, az olvasókat tájékoztató – orientáló – előszó. A *Lektűr magyar mestere* 1983-ban jelent meg, Herczeg válogatott történelmi regényeinek előszavaként. Értékelése szerint kedvezőbb ítéletben részesítené az írot az utókor irodalomkritikája és „társadalmetikai bírálata”, ha az irodalmi és közéleti tevékenysége a tízes, de még inkább a húszas évek elején megszakadt volna. Herczeg életművének alakulásában is párhuzamosságot vélt felfedezni a liberalizmust fokozatosan háttérbe szorító s azt „semmissé” tevőnek jellemzett Horthy-korszakkal. Azt rója fel az írónak, hogy mind emberileg, mind írói alkotásaiban nagymértékben alkalmazkodott az általa „ideálképnek tekintett társadalmi réteg művelődési-közéleti mozgásához”.¹⁰¹ Herczeg magyarrá asszimilálódásának állomásait felvillantva,¹⁰² az úri középosztály írójaként határozta meg. Németh felfogására jellemző hogy az *Élet kapuja* c. regényt egy „védekezve támadó, egy támadva védekező” kiüresedett ideológia üzeneteként értékeli, ahol az író a háborúban leszerepelt társadalmi szerkezetet, illetve annak fönmaradását kísérli meg igazolni, úgy, hogy a birtokosi rétegről és az úri középosztályról a felelősséget a történelmi sorsra és a háládatlan Nyugat-Európára hárítja át.¹⁰³ Értékelésében a mű a Horthy-rendszer „argumentumának” egyik fő igazolását előlegezte, azaz: a nemzeti egység lehet az egyedüli reményünk, s annak ára már másodrendű kérdés.¹⁰⁴ A két világháború közötti Herczeget mint egyre inkább közéleti embert, ideológiai szószólót „kirakati jelvény”-t ábrázolta, aki nem vált az agresszív szélsőjobboldal hívévé. Sőt, megemlítette, hogy Herczeg a szélsőjobboldali törekvésekkel szemben ellenérzését is kifejezte, s kezdettől fogva ellenzője volt a nácizmusnak, de véleménye szerint ez nem mentheti a Horthy-hatalom konszolidációjához nyújtott támogatását. Németh nem is az író közéleti szereplését kárhoyztatta elsősorban, hanem szépirodalmi tevékenységét, amellyel az úri középosztály életformájának és „értékeszmény”-ének iránytűjéül szolgált.¹⁰⁵ Ameddig Herczeg publicisztikai tevékenysége nincs feltárva, tagadhatatlanul így is tűnhet. Mi inkább úgy értékeljük, hogy közéleti-publicisztikai

¹⁰¹ Németh G. Béla: A lektűr magyar mestere. Herczeg Ferencről. In: Herczeg Ferenc: Történelmi regények. Budapest, 1983, Szépirodalmi Könyvkiadó, 5.

¹⁰² Uo. 5–6.

¹⁰³ Uo. 15.

¹⁰⁴ Uo. 16.

¹⁰⁵ Uo. 17–18.

megnyilvánulásai és szépírói tevékenysége, illetve az azokban megnyilvánuló értékrend kölcsönösen erősítették egymást.¹⁰⁶

Az irodalomtörténész 1985-ben jelentette meg újabb Herczeggel foglalkozó tanulmányait. Az első a *Herczeg Ferenc és Tisza István* címet viseli, és a *Historia* hasábjain jelent meg, s itt az író és Tisza kapcsolatáról csak egy rövid vázlatot kapunk.¹⁰⁷ Jóval bővebben fejtette ki nézeteit az ez évben megjelent második tanulmányában, amely egyben a hosszú évtizedek után újból kiadott *A várhegy, a Gótikus ház – Herczeg emlékezéseinek –* bevezetőjeként is megjelent. Az „úri középosztály” történetének egy dokumentuma az eddigi Németh elemzésekhez képest is mélyebb elemzését adja az író pályaképeinek szociológiai, társadalomtörténeti, művelődéstörténeti háttérének. Az úri középosztályként meghatározott társadalmi réteg kialakulását történelmi szerepét, – természetesen még a szocialista korszak értékítéletével – is megpróbálta felvázolni.¹⁰⁸ A tanulmány egy nagyon jó s máig a legteljesebb elemzését adta a Herczeggel foglalkozó szakirodalom számára megkerülhetetlen kérdés, az ifjú író asszimilációjának társadalom és kultúrtörténeti háttéréről. Nemcsak a korszak értelmiségének kialakulását és rétegzettségét, hanem a hazai németség különböző tradíciójú elemeinek, különösen a délvidéki svábok társadalmi mozgását is megkísérelte a tanulmány bemutatni.¹⁰⁹ Herczeg politikai pályaképeinek szempontjából új elem a tanulmányban Tisza István és az író kapcsolatának, egymásratalálásuk miéértjének – az író önéletrajzában Tiszához kapcsolható fejezeteinek kapcsán – értékelése.¹¹⁰ Németh úgy vélte, Tisza kimagasló képességei ellenére sem ismerte fel a fönnálló struktúra, társadalmi rend halálra ítéltségét. S ugyanez a véleménye az íróról is, épp ezért tartja jellemzőnek az önéletrajznak a parlamenti obstrukcióval foglalkozó részeit. Herczeg látásmódját s az obstrukció tiszai és herczegi megítélését tévesnek ítélte, csak a felszíni jelenségeket kezelő, s a valódi mélyebb okokat nem értő a fennálló rendszer működésképtelenségét nem észretevő magatartásként értékelte.¹¹¹ Az elmúlt évtizedek Tisza kutatásai, Tőkéczi, Vermes Tisza

¹⁰⁶ Uo. 20.

¹⁰⁷ Németh G. Béla: Herczeg Ferenc és Tisza István. *História*, 1985. (7. évf.) 3. sz. 23–25.

¹⁰⁸ Németh G. Béla: Az „úri középosztály” történetének egy dokumentuma: Herczeg Ferenc emlékezései. In: Herczeg Ferenc emlékezései. *A várhegy. A gótikus ház.* Bevezetőt írta és a szöveget gondozta Németh G. Béla. Budapest, 1985, Szépirodalmi Könyvkiadó, 11–19.

¹⁰⁹ Uo. 19–25.

¹¹⁰ Németh megfogalmazásában Herczeg és Tisza: „...azonos történeti-társadalmi szemléletben gondolkodtak, a hazai társadalom szerkezetét azonos módon ítélték meg, a politikai vezetés eszközeit és céljait azonos értékek jegyében mérték meg, távlatait azonos vágyakkal képzelték el, s veszélyeit is azonos okokra vitték vissza, s azonos eszmék jegyében, azonos eljárásokkal remélték elkerülni.” Uo. 28.

¹¹¹ Uo. 28–30.

monográfiai vagy Gyurgyák eszmetörténeti munkái¹¹² után a Tisza képünk s ennek kapcsán – teljesen jogosan – a hű követőjének ábrázolt Herczeg megítélése is jóval árnyaltabb, s a századvég alapvetően liberális dualista Magyarországot nem tartjuk eleve halálraítélt és fejlődésképtelen konstrukciónak.

Németh a kilencvenes évek legelején további két tanulmányban foglalkozott az íróval. A rendszerváltás utáni Herczeg szakirodalmat egy külön fejezetben tárgyaljuk, ez esetben kivételt teszünk, hogy Németh Herczeg-képét egyben lássuk és értékelhessük.

Az 1991-ben megjelent *Három Széchenyi-arckép a 20. század első feléből* címen napvilágot látott tanulmányban Németh Herczeg Ferenc *A híd* című darabját elemezte, amelyet „tanmese”-ként értelmezett. Üzenetét abban látta, hogy a társadalom mindig reformokra szorul, de sohasem forradalomra, a reformokat pedig a társadalom vezető rétegeinek kell vezetnie, akkor, amikor annak eljött az ideje. Németh szerint a forradalmat a nemzeti megosztás elkerülését sugalló mű az: „*Egységes-párti Bethlen-Herczeg-féle Konzervatív – liberális, konzervatív nagyon óvatosan reformer napi politikai tanulság és Széchenyi – üzenet*”.¹¹³ Tehát Herczeg egyértelműen mint az ellenforradalom konszolidálódásának írója jelenik meg. A mű üzenetének elemzésével alapjaiban egyet kell értenünk, de sem az írói szándékot, sem a darab hatását messze nem érezzük olyan direkt politikai állásfoglalásnak, mint ahogy azt Németh beállította. Az irodalomtörténész e munkájában megismételte azon, már az előző elemzéseiben ismertetett teóriáját, hogy Herczeg ismerte tehetségének határait, s az, hogy a korszak őt tartotta írófejedelmének, az a középosztály ízlésének gyengeségéről vall.¹¹⁴ Az 1991-ben megjelent tanulmány szemlélete koherens az irodalomtörténész addig a témában megjelent írásaival.

Az 1993-ban megjelent, addig kiadatlan Herczeg-émlékezés, a *Hűvösvölgy* bevezetéseként íródott Németh utolsó a legkevésbé politikai elemzése: a *Külső élet krónikása*. Irodalmi értékelése a már eddig kialakult véleményét tükrözi, az úri középosztályról megrajzolt képét azonban árnyalja.¹¹⁵ Elemzésében az író közéleti szerepvállalásával foglalkozó fejezet – találóan – *Az apolitikus alkat politizálása* címet viseli. A visszaemlékezés politikai eseményeket tárgyaló fejezetei kapcsán Németh feltűnőnek tartja, hogy az író önéletrajzában menyire nem foglalkozik akár az első világháborús összeomlással,

¹¹² Tökéczki László: Tisza István eszméi, politikai arca. Szentendre, 2000, Kairosz., Vermes Gábor: Tisza István. Budapest, 2001, Osiris., Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és a nacionalizmus története. Budapest, 2007, Osiris.

¹¹³ Németh G. Béla: Három Széchenyi-arckép a 20. század első feléből. *Magyar tudomány*, 1991. 36/98. kötet. 8. sz. 965–966.

¹¹⁴ Uo. 965.

¹¹⁵ Németh G. Béla: A külső élet krónikása. In: Herczeg Ferenc emlékezései. *Hűvösvölgy*. A szöveget Győri János gondozta. Németh G. Béka előszavával. Budapest, 1993, Szépirodalmi Könyvkiadó, 7–15.

akár a revízióval foglalkozó részekben a mélyebb nemzetközi vagy akár hazai összefüggésekkel.¹¹⁶

Herczeg a rendszerváltás utáni szakirodalomban

A rendszerváltozással az egypárti diktatúrát felváltotta a többpárti demokrácia. A kulturális életben hivatalosan is megszűnt a marxista szemlélet egyeduralma. Az oktatás célja, szemben az addigi „szocialista” eszményképpel az ifjúság demokratikus, humanista nevelése lett. A kulturális szférában, – a történelem és az irodalomtörténet területén is – a gazdasági élet átalakulásához hasonlóan már 1989 előtt megkezdődött a „rendszerváltás”.¹¹⁷

A múlt és a jelen értékelésében a társadalmi kérdések a gazdasági folyamatok elemzésében az egész politikai spektrum megjelent. A baloldali, szociáldemokrata, esetleg népi gyökerű megközelítések mellett megjelentek a liberális, a konzervatív, a nemzeti, a jobboldali, sőt a radikális jobboldali értelmezések is. A tabuk nélküli kutatás és értelmezés lehetősége egy sokszínű, és egymással is – olykor homlokegyenest – ellenkező interpretálását adhatja a világban zajló(zajlott) történéseknek, személyeknek.

Herczeg kortárs megítélése is rendkívül változatos, aszerint, hogy az életművét tárgyaló, vagy egy-egy műve kései elemzését adó irodalomtörténész, történész egykori marxista szemlélettel, liberális, vagy konzervatív-nemzeti megközelítéssel, esetleg az egykori népi, vagy a progresszióban kialakult értékítélet alapján közelít az íróhoz.

A XX. század történetét feldolgozó rendszerváltás után íródott első történeti szintézis Pölöskei Ferenc, Gergely Jenő és Izsák Lajos szerkesztésében 1995-ben (először) kiadott egyetemi tankönyv, a *20. századi magyar történelem 1900-1994*. Az összefoglaló munka nem említi Herczeg publicisztikai tevékenységét, sem politikusi szerepét, sem Tisza kapcsán sem a későbbiekben, amikor a Magyar Revíziós Liga megalakulását tárgyalja. Említik viszont az író a kötet kultúrával, művészetekkel foglalkozó fejezetei. A századforduló irodalmának bemutatásakor, melyet három egymásra is ható társadalmi-politikai és művészeti irányzat, a kései nemzeti romantika, a *Hét*-tel reprezentált nagyvárosi polgári kultúra, és a *Nyugat* körével fémjelzett társadalmi megújulást hirdető demokratikus áramlatok ellentétéként ábrázolt. A Hanák Péter által írt fejezet a Jókait a nemesi-nemzeti irodalom már a kiegyezés

¹¹⁶ Uo. 18.

¹¹⁷ Glatz Ferenc: Történetírás Magyarországon, 1949-1990. *Történelmi szemle*, 2011. (53. évf.) 3. sz. 325–27.; Glatz Ferenc: Rendszerváltásról, konszolidációról, állami-nemzeti szimbólumokról. *História*, 2002. (24. évf.) 9–10. sz. 3., Romsics Ignác: Magyarország története i.m. 554., 590–591., Romsics Ignác: Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Budapest, 2011, Osiris Kiadó, 481–490.

korában is talaját vesztett, a „nemesi polgárosodás illúziójának mementója”-ként ábrázolta, s e hanyatlóként jellemzett hagyomány – igaz irodalmi kvalitásokkal is rendelkező – de azt „felhívítva” folytató, a „dzsentroid polgárosodást” népszerűsítő íróként mutatta be Herczeget. Az *Új Időket* pedig, mint a konzervatív és kispolgári rétegek irodalmi orgánusaként tárgyalta.¹¹⁸ Árnnyaltabban fogalmazzunk már Jókai önmagát túlélő mementó értékelésével kapcsolatban is. Hiszen nemhogy a kiegyezés utáni korszak – mely ebben a nemesi liberalizmusban igenis hitt – hanem a századforduló, a korábbi konszenzust megkérdőjelező szereplőinek is alapvető, kedves olvasmánya, sőt annak a két világháború közti korszaknak is a legnépszerűbb olvasmánya Jókai, amit a boldog békeidőktől egy világ választ el. Ami Herczeget illeti, az összefoglaló mű szerkesztési elveiből adódóan, nem adhat mélységi elemzést az íróról. De így téves információt nyújthat az olvasóknak, mely ábrázolásmód alapvetően a progresszív hagyomány és a marxista történetírás örököse annak vádaskodásai nélkül. Az *Új Idők* beskatulyázása pedig még a kérdés új és szakszerű – gondolunk itt pl. Dede Franciska idevágó tanulmányára¹¹⁹ – előtti sajtótörténetünk ítéletét hordozza, amely nem vett tudomást ezen orgánumok közötti párhuzamokról, a szerzői gárdák közti átjárhatóságról, az egyes lapok tényleges irodalmi szintjének és fogyasztói körének valós kérdéseiről.

A bethleni konszolidáció kultúrpolitikáját és szellemi életét bemutató, Romsics Ignác által jegyzett fejezet a bethleni, ill. klebersbergi kultúrpolitika hivatalos irodalmaként aposztrofált konzervatív irodalom képviselőjeként emlékezett meg Herczegről. Az író a konzervatív irodalom két vonulatát megkülönböztető munka a konzervatív-liberális szárnyat fémjelzendő íróként mutatta be, szemben *Napkelet*-hez köthető antiliberalis-újkonzervatív irodalmi vonulattal.¹²⁰

Salamon Konrád *Magyar Történelem 1914-1990* című munkájából sem sokat tudhatunk meg az íróról, mindenesetre említésre kerül. A 20-as évek „hivatalos társadalmá” a keresztény, nemzeti szellemiség alapján állt, – fogalmazta meg a történész – amely ideológiájába elsősorban 1919-cel, a „zsidó internacionalizmussal” és ateizmussal állt szemben. A rendszer szellemiségét a szabadságjogok korlátozott biztosításaként jellemzett liberális konzervativizmusban látta. Legszínvonalasabb képviselőjeként – a Bethlen védnöksége alatt álló, és Szekfű által szerkesztett – *Magyar Szemlé*t tartotta. S a laphoz

¹¹⁸ Pölöskei Ferenc, Gergely Jenő, Izsák Lajos (szerk.): 20. századi magyar történelem 1900-1994. Egyetemi tankönyv. Második, bővített kiadás. Budapest, 1997, Korona Kiadó. A fejezetet Hanák Péter írta. 57.

¹¹⁹ Dede Franciska: „Szerzők a lámpa előtt” A Hét és az Új Idők szerzői 1895-1900. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2005. 2-3. sz. 287–312.

¹²⁰ Pölöskei Ferenc, Gergely Jenő, Izsák Lajos (szerk.): 20. századi magyar történelem i.m. 181.

közelálló szellemiségű kiadványként emlékezett meg a Herczeg névvel fémjelzett *Új Időkről*, illetve a Klebersberg kezdeményezésére indult lapként bemutatott *Napkeletről*.¹²¹

A huszadik század történetének egy nagyobb összefoglaló szintézisét jelentette a Révai Lexikon reprint kiadásaihoz kapcsolódó *Magyarország a XX. században*. A századelő irodalmi körképét Nemeskürty István vázolta fel. Az *Új Időket* mint a művelt középosztály ízlését meghatározó orgánomot mutatta be, a századelő Herczegét pedig Bródyval, Gárdonyival Heltaival együtt a regény, a novella és a dráma területén is egyforma tökélyvel alkotó művészekként jellemezte. Megemlítve, hogy Herczeg, Bródy és Heltai színművei szinte le se kerülnek az akkori Magyarország színpadjairól. Fellépésükkel Nemeskürty a polgári életszemlélet jelentkezését konstataálta a magyar irodalomban, Herczeg *Bizánc* című drámáját pedig egyenesen „a magyar tragédiairodalom örökbecsű klasszikusa”-ként aposztrofálta.¹²² A két világháború közötti korszakra tekintve Nemeskürty azt írta, hogy az író „annyi elismeréssel halmozta el a »hatalom«, hogy később divattá vált jelentőségét kicsinyelni.” Felsorolásszerűen megemlíti, hogy már a Millenium idején sikeres írónak számít s országgyűlési képviselő, Tisza István barátja, vele közös lapot szerkeszt, s megemlékezik felsőházi tagságáról, és jelöltségéről a Nobel-díjra. Kiemelte, hogy az író következetes ellenzője volt a zsidótörvényeknek. Az író jelentőségének bizonyítékát látta – a Sötér szerkesztette *A magyar irodalom története*-vel szemben – a nyolcvanadik születésnapjára kiadott emlékkönyvben. Ebben – megfogalmazása szerint – „olyan egyéniségek [írtak], akik semmiképpen nem kaphatók elvtelen hízélgésre”, többek között Cs. Szabó László, Márai, Schöpflin Aladár. Az irodalomtörténész reflektál Herczeg publicisztikájára is: „összegyűjtött hírlapi cikkei, mondhatni profetikus erővel intik a nemzetet: vészes kalandba bocsátkozott, tragédia felé közeledünk.”¹²³ Nemeskürty itt tehát szakított már az előző korszak marxista szemléletét tükröző irodalomtörténet sztereotípiáival, igaz a két világháború közötti korszakról szólva megemlíti az íróról: „Hosszú élete miatt már életében múmiává balsamozódott”.¹²⁴ De Herczeget egyértelműen pozitívan jellemezte, s a századelő irodalmában visszahelyezte az író megillető helyre.

A kötet egy másik fejezetében Bécsy Tamás számolt be a két világháború közti Herczeg-darabok sikereiről,¹²⁵ az író mindmáig talán a legsikeresebb magyar drámaíróknak

¹²¹ Salamon Konrád: *Magyar Történelem 1914–1990*. Budapest, 1995. Nemzeti Tankönyvkiadó, 87.

¹²² Kollega Tarsoly István (főszerk.): *Magyarország a XX. században*. III. Kötet. Kultúra, művészet, sport és szórakozás. Szekszárd, 1998, Babits Kiadó, 188–190.

¹²³ Uo. 198–199.

¹²⁴ Uo.

¹²⁵ Uo. 254–255.

nevezve, aki az élettől is minden megkapott.¹²⁶ Figyelemreméltónak találjuk a szerző gondolatát az író sikerének titkáról, melyet abban látott, hogy „eltalálta” a korhangulatot. Művei – mint írja – már megírásuk idején sikeresek, de a szerző szerint Trianon után olyan társadalmi, történelmi és szociálpszichológiai környezetbe kerültek, amelynek révén művei benső világa jobban kifejtette hatását.¹²⁷

A Gergely András szerkesztette *Magyarország története a 19. században* nem sok figyelmet szentelt az írónak. *Magyarország kulturális élete a dualizmus idején* című fejezet annyit közöl, hogy a „művelt középosztály” legolvasottabb szórakoztató irodalmi lapjává a Herczeg szerkesztette *Új Idők* váltak, amit a szocialista korszak terminológiáját idézve, az irodalmi reakciót képviselő Tisza István közeli orgánumnaként határozott meg. Publicisztikai tevékenységével nem foglalkozva, Herczeget a dzsentrális világ „kedélyes és azonosuló”, regényeiben pedig a nacionalista historizmust képviselő íróként jellemezte.¹²⁸

Romsics Ignác legújabb szintézisével, amely a *Magyarország története a XX. században* címet viseli már megérkeztünk a jelenünkbe. A szerző több helyütt utal Herczegre, vagy citálja mint forrást. A dzsentrális mentalitást jellemezni kívánó véleményében Herczeget említi, mint aki rokonszenvvel örökíti meg e társadalmi réteget.¹²⁹ A boldog békeidők irodalmát bemutatva Herczeget úgy ábrázolta, mint aki a „nemzetfenntartó magyar dzsentrális alakját népszerűsítette, illetve a kurucromantikát táplálta.”¹³⁰ Az *Új Idők*-et a *Budapesti Szemlé*hez hasonlítja, s a régi értékek mellé álló, a keresztény magyar középosztály ízlését kiszolgáló irodalmi lapként határozta meg.¹³¹ A közeledő politikai megosztottság előjeleként bemutatta az irodalom terén lezajlott konfrontálódást Herczeg Bródy *Dadájáról* írt cikkével illusztrálva, hogy a századfordulón kezdődő szellemi harc folytatása volt a Herczeg szerkesztette *Magyar Figyelő* megalapítása.¹³² Természetesen megemlékezik a kötet az íróról, mint a konzervatív irodalom koronázatlan királyáról, az *Új Idők* sikereiről, magas olvasottságáról, az íróról, aki számtalan közéleti tisztség birtokosa, s „sorra írta romantikus, idealizáló történelmi regényeit”.¹³³ De annak ellenére, hogy forrásként felhasználja, s említi Herczeg véleményét az ún. Rothermere-vonalról,¹³⁴ Herczeget mint politikust nem mutatja be,

¹²⁶ Uo. 257–258.

¹²⁷ Uo. Bécsy megfogalmazása szerint: „Herczeg darabjai az érzelmi hazafiságot sugallják, s tele vannak tanító célzatú és patetikus mondatokkal.”

¹²⁸ Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, 2003, Osiris. 481–482.

¹²⁹ Romsics Ignác: *Magyarország története* i.m. 58.

¹³⁰ Uo. 90.

¹³¹ Uo. 90–91.

¹³² Uo. 92–94.

¹³³ Uo. 208.

¹³⁴ Uo. 239.

és vonatkozó publicisztikai munkásságát nem elemzi. Ellenben először ad tájékoztatást a mű a konzervatív – nacionalista irodalom s köztük Herczeg műveinek megítéléséről a kommunizmus évtizedeiben. Arról tájékoztatva, hogy pl. Herczeg vagy Tormay Cecile műveihez a Rákosi-diktatúrában, ha akart volna se juthatott hozzá az olvasó, illetve a Herczeg-életmű újbóli kiadására a Kádár-korszakban is csak a nyolcvanas évek derekán kerülhetett sor.¹³⁵

A Herczeg Ferenc politikai tevékenységével kapcsolatos szakirodalom elemzése kapcsán mindenképpen meg kell említenünk Tőkéczi László *A Magyar Figyelő (1911-1918) eszméi* című tanulmányát. Tőkéczi munkája Herczeg politikai elveire és publicisztikájára külön nem fordít figyelmet, de természetesen, mint a *Magyar Figyelő* arculatát és szellemiségét elemző értékelés használja a lapban megjelent, annak programját megadó és hűen tükröző, általunk is elemzett Herczeg cikket: a *Jelszavak*-at, a *Radikális nemzetiségi politika*-át, a *Klerikalizmus és radikalizmus*-t. A *Nyugat* és a *Huszádik Század* ellensúlyozására létrejött orgánus megítélésében a történész szakít a szocialista korszak elítélő, a lapban a pusztán reakciót látó és azt sokszor színvonaltalansággal vádoló szemléletével. A tanulmány szerzője külön vizsgálta a lap 1911–1914 közötti és a háborús írásait, és áttekintette a radikalizmus ellen folytatott polémiát, a választójogi kérdésben elfoglalt álláspontját, a szocializmus kérdéséhez, a munkássághoz fűződő viszonyát, a dualizmushoz való ragaszkodását, a nemzeti egység – nemzetiségi kérdésben megnyilvánult markáns véleményét és a nőkérdésben, művelődési és oktatáspolitikai témákban vallott célkitűzéseit. Úgy vélte – megállapítva természetesen annak hatalomtámogató magatartását, és azt, hogy a lap elemzése a magyar vezető rétegek érdekeinek megfelelően az integrálás, a fennálló rendszer támogatásának igényével fogantak – a lap korának színvonalas politikai társadalmi, művészeti kérdésekkel is foglalkozó szellemi műhelye volt, elemzésében összességében a polgári, jogállami liberális magyar társadalom kifejezőjének tartja, mely „úton járt Európa felé”.¹³⁶ A magyar középosztály szemhatárán belül maradó és érzékelő, a magyar nemzeti polgárosodás érdekében nyugat-európai konzervatív példákkal és a hazai viszonyok „reálpolitikai” értékelésével küzdő kiadványként határozza meg.¹³⁷

¹³⁵ Uo. 374., 506.

¹³⁶ Tőkéczi László: *A Magyar Figyelő (1911–1918) eszméi. Történelmi szemle* 1994. 3-4 sz. 280–281. A tanulmány lábjegyzete arról tájékoztat, hogy eredetileg a Magyar sajtótörténet kéziratban maradt III. kötete számára készült.

¹³⁷ Uo. 240.

Tökéczki a Tisza Istvánt bemutató munkájában, bár tárgyalja a Tisza-féle politikához köthető sajtótermékeket: *Az Újságot*, illetve a *Magyar Figyelőt*, Herczeg nevét nem említi.¹³⁸ Az általa válogatott *Magyar Liberalizmus* szöveggyűjteményben a közölt írások szerzői között azonban Herczeget is bemutatja, mint minden szélsőségtől mentes, liberális konzervatív, a polgári világ értékrendjét valló író.¹³⁹

Vermes Gábornak köszönhetjük az eddigi legalaposabb Tisza monográfiánkat, aki említi is a *Magyar Figyelő*-t, bemutatva annak szerkesztőjét, Herczeg Ferencet, s idézi első számból a lapnak az író által írt programját.¹⁴⁰ Elemző írásában a *Magyar Figyelőt* egy tudatosan középutas jellegű liberális konzervatív orgánumnak ábrázolja, azt Herczegtől vett idézetekkel bemutatva.¹⁴¹ De – érthetően – a monográfia nem tér ki Herczeg politikai identitásának és publicisztikájának elemzésére.

Zeidler Miklós a revízióval, annak szervezeteivel, ideológiájával, toposzaival foglalkozó munkái jelentős segítséget jelentenek számunkra az író revíziós tevékenységének és publicisztikájának elemzéséhez, mindenekelőtt a szerző eddigi kutatásait összegző, 2009-ben megjelent fenti munkája: *A revíziós gondolat*. Zeidler sem a revíziós mozgalom, vagy annak intézményrendszere, sem a revíziós gondolat szempontjából nem foglalkozik hangsúlyosan az íróval. De elszórt utalásokban, s forrásként az általunk is használt (OSZK) kéziratári iratok, illetve hivatkozott újságmegjelenések képében annál inkább. Zeidler tehát inkább forrásként támaszkodik Herczegre s ahol – objektíven – bemutatja, mint pl. a Magyar Revíziós Liga elnökeként, ott a 19. század levegőjéből sokat őrző „írófejedelemként”, menekültsegélyező és revíziós szervezetek elnökekeként és háta mögött revízióval kapcsolatos írások tömegével, mint a reprezentatív pozíció betöltésére megfelelni látszó személyt jeleníti meg.¹⁴² Nem részletezi, hogy mit jelentett az író számára ténylegesen a revíziós szervezetek vezetése, vagy hogy konkrétan mely szervezetekről van szó. A revíziós mozgalmak történetét tárgyaló kötetből azonban egy-egy Herczeg-idézet megvilágítja az író véleményét egy-egy konkrét kérdéssel kapcsolatban, például a Liga kisebbségpolitikájáról, vagy külföldi propagandatevékenységével kapcsolatos elképzeléseiről.¹⁴³

¹³⁸ Tökéczki László: Tisza István eszméi i.m.

¹³⁹ Tökéczki László: (válogatta) *Magyar Liberalizmus*. Budapest, 1993, Századvég Kiadó, 542–543.

¹⁴⁰ Vermes Gábor: Tisza István i.m. 186.

¹⁴¹ Uo. 186–194.

¹⁴² Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Pozsony, 2009, Kalligram, 127. Bővebben foglalkozok a szerző *A Magyar Revíziós Liga* című tanulmánya a szervezet felépítésével. A Liga megalakulásának körülményeit elemzve Herczeg szerepéről, elnökké válásának körülményéről (vonakodásáról a tisztség elfogadása miatt) többet tudhatunk meg.- Zeidler Miklós: *A Magyar Revíziós Liga. Századok*. 1997. (131. évf.) 2 sz. 303–352.

¹⁴³ Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat* i. m. 129., 186., 259., 190. A Zeidler Miklós által szerkesztett a Nemzet és emlékezet sorozatban kiadott Trianon kötet is tartalmaz forrásokat Herczegtől (Herczeg Ferenc beszéde a Magyar Revíziós Liga igazgatási ülésén – Részletek. (Budapest, 1929. április 20.) illetve Herczeg Ferenc:

Gyurgyák János kiváló eszmetörténeti összegzése az *Ezzé lett magyar hazátok* témánk szempontjából aligha megkerülhető. Herczeg politikai publicisztikájának a korba helyezéséhez, szellemtörténeti háttérének értelmezéséhez alapvető fontosságú a századelő liberális nacionalizmusának, majd a két világháború közti korszak konzervatív nemzeteszmejének megértése. Herczeg Ferencről azonban e munkában is alapvetően egy-egy utalást találunk. A szerző megemlékezik a *Magyar Figyelőről*, ill. szerkesztője, Herczeg éles kirohanásairól a radikálisok ellen,¹⁴⁴ és idézi az író *Jelszavak* című programadó írását a *Figyelőből*.¹⁴⁵

Természetesen a korszak Herczeget bemutató szakirodalmának tárgyalása esetén ezúttal sem tekinthetünk el a vonatkozó irodalomtörténeti szakmunkáktól. A rendszerváltás után 1993-ban jelent meg *A magyar irodalom története 1000-1945* Nemeskürty István tollából. Az író, irodalomtörténész a *Magyar Figyelő* jól szerkesztett igényes folyóiratként jellemzi, és abban fogja meg jelentőségét, hogy az orgánumban az olvasó számára világossá válhatott, milyen politikát képvisel a *Nyugat*, a *Huszadik Század* és maga a *Magyar Figyelő*.¹⁴⁶ Megfigyelhető, hogy e helyütt jóval kritikusabb a két világháború közötti Herczeggel kapcsolatban, mint a pár évvel később megjelent a Révai Lexikon új kiadásához kapcsolódó *Magyarország a XX. században*.¹⁴⁷ Itt még azt írta, hogy az író az 1920-as évekre befejezte írói pályafutását. Igaz politizált s írt regényeket, tiltakozott a zsidóüldözések ellen, de az 1920 után írt művei már nem hozzák korábbi legjobb alkotásai nívóját: „vénája kiapadt, önmagát ismétli.”¹⁴⁸ – Tehát az irodalomtörténészen még egy jóval negatívabb kép élt Herczegről a kilencvenes évek elején, mint amelyet az évtized végén megfogalmazott.

Rónay László szintén 1993-ban megjelent összegzése az *Erkölc és irodalom. A magyar irodalom rövid története* alapvetően még a szocialista korszak szemléletében fogant. Rónay az *Egy anakronisztikus író. Herczeg Ferenc* című tanulmányában a *Gyurkovics lányokra* és *Gyurkovics fiúkra* utalva úgy értékelte, hogy azok jelentékeny károkat okoztak a középosztály tudatában, mivel – véleménye szerint – elhitették vele, hogy szélhámossággal is érvényesülni lehet, és szükségtelen erőfeszítés a munka és az erkölcs fejlesztése.¹⁴⁹ Az író

„Erdély második Trianonja” (1935. december 15.) In: Zeidler Miklós (szerk.): *Trianon*. Budapest, 2003, Osiris, 491–496., 526–528.

¹⁴⁴ Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok* i.m. 123.

¹⁴⁵ Uo. Ezenkívül a kötetben Herczeg már csak a népiek nemzeteszmejét bemutató fejezetben, a népi íróktól idézett forrásokban jelenik meg. Uo. 398., 408.

¹⁴⁶ Nemeskürty István: *A magyar irodalom története. 1000–1945. I-II. Kötet*. Budapest, 1993, Akadémiai kiadó. II. Kötet. 751.

¹⁴⁷ Lásd a 34. oldalt

¹⁴⁸ Uo. 845.

¹⁴⁹ Rónay László: *Erkölc és irodalom. A magyar irodalom rövid története*. Budapest, 1993, Vigília. 186.

szemére vetette, hogy hatása révén a két világháború közötti középosztály „szemléletét kényelmesség és történelmi érzéketlenség hassa át.”¹⁵⁰ Ehhez csak annyit fűzünk hozzá, érzékeltetve, hogy az egyes ideológiák által befolyásolt műelemzés milyen homlokegyenest ellentétes következtetések levonására vezethet, hogy pl. Bánhegyi Jób úgy értékelte az 1930-ban írt irodalomtörténetében, hogy Herczeg a „birtokos középosztály válságát” azzal véli megoldhatónak, ha a dzsentri kiszabadul a „balítéletek rabságából” és „komoly munkára adja magát.”¹⁵¹

Irodalomtörténetünk a későbbiekben is megemlékezett Herczegről, megpróbálva az író s műveit az ideológiai előítéletektől mentesen bemutatni. Bodnár György *A hűvös modor* című írásában Ady Herczeg jellemzését elemezve érzékeltetve a századelőn kialakult irodalmi politikai szekértáborok antagonisztikus szembenállását. Herczeget Tisza „harcosa”-nak tartja, aki nemcsak a progresszívekkel, hanem a modern irodalommal is vállalta a konfrontációt, s megindította a *Magyar Figyelőt*, amelyet maga is „ellen-Nyugat-nak „ellen-Huszadik Század-nak” tekintett.”¹⁵² Ady, aki 1906-ban elismeri Herczeg irodalmi kvalitásait, így ír róla: „Elegáns, gögös ember”. Az irodalomtörténész úgy értékeli, hogy ezzel megadta az író értékelésének kulcsszavait, s igazából többet azok sem mondanak róla, akik később a *Nyugatban* az értékelésére vállalkoznak. Áttekinti és vitatja Kaffka Margit – szépirodalmi – elemzését, Schöpflin Herczeg tanulmányának következtetéseit.¹⁵³ S megállapítja – dicsérve – Németh G. Béla Herczeggel kapcsolatos társadalomtörténeti tanulmányát, hogy Németh ott folytatja az író értékelését, ahol Schöpflin abbahagyta. Társadalomtörténeti megközelítésében azonban értékítélet van – állapítja meg Bodnár – azaz, amit az önéletíró Herczegről ír, azt az elbeszéléseire is igaznak tartja: Herczeg az úri középosztály írója volt.¹⁵⁴ Bodnár tovább árnyalja Németh azon véleményét, hogy Herczeg „kor szellemi drámájának” perifériáján helyezkedett el, illetve „magyar és a világirodalomban a tegnaphoz kapcsolódott”.¹⁵⁵ Bodnár szerint Herczeg írásművészetét egyszerre határozta meg a polgárosodás átélése, és a továbbélő „feudális eszmény”, s az irodalomtörténész szerint Herczeg ítéletei ezen a kettős eszményen alapulnak.¹⁵⁶ A Herczeg-kép szempontjából, a „feudális elfogultság” megfogalmazódása jelentős. A kifejezést bizonyos értelemben kifejezőnek is érezhetnénk, ha

¹⁵⁰ Uo. 187.

¹⁵¹ Bánhegyi Jób: *A magyar irodalom története I-II.* Budapest, 1929-30, Szent István Társulat. II. Kötet. Kiszalud Károlytól napjainkig. 239–240.

¹⁵² Bodnár György: *A hűvös modor: Herczeg Ferenc (1863–1954).* In: Bodnár György: *Párbeszéd az idővel.* Budapest, 2009. Argumentum. 91.

¹⁵³ Uo. 92–94.

¹⁵⁴ Uo. 94.

¹⁵⁵ Uo.

¹⁵⁶ Uo. 96.

nem rakódott volna rá a fogalomra progressziótól napjaikig a korabeli Magyarország és Herczeg „retrográd” vagy „reakciós” elítélése is. Herczeg vonzódása az „úri”, „gentlemenlike” normákhoz és társadalmi etiketthez s a műveiben megjelenő – tagadhatatlan – elfogultságai ellenére úgy gondoljuk az író hosszú pályafutása alatt – egyre konzervatívabb színezetet öltő – magyar nemzeti liberalizmus képviselője volt.

A fenti elemzéssel egy kötetben jelent meg Bodnár tanulmánya az *Andor és Andrásról*. Amit azért emelnénk ki, mivel a politikus Herczeg pályájának megrajzolásához is fontos adalékot nyújt Herczeg ezen műve, amely bepillantást nyújt Herczeg viszonyára a zsidósággal. Bodnár műelemzésében azt írja, hogy Herczeg szembenézve azzal a ténnyel, hogy a világvárossá váló Budapest életében a zsidóság igen jelentékeny szerepet vállalt, az ebből fakadó ellentétekkel is szembesülnie kellett: az antiszemitizmussal, a nacionalizmussal, a zsidó érzékenység és a kisebbségi érzés megnyilvánulásaival. Az irodalomtörténész épp azt dicséri a műben, hogy Herczeg felette állt ezen antinómiáknak: „Mint korrajzregény azonban az *Andor és András* Herczeg Ferenc pályájának ritka pillanata. Hűvössége itt nem az úri neofitizmus leleplezése, hanem szemléleti fölény: torz folyamatok átlátása és hamis kérdések elutasítása.”¹⁵⁷

Az újabb kori magyar irodalomtörténetünket áttekintve meg kell még emlékeznünk Szegedy-Maszák Mihály szerkesztésében megjelent *A magyar irodalom történetei-ről*. A kötetben két tanulmány érintheti a Herczeg-kép formálódását. Hajdu Péter munkája a *Sikertörténetek a századvégi novellisztikában*. beszámol Herczeg kimagasló írói, és közéleti karrierjéről, megállapítva, hogy Németh G. Béla nem véletlenül nevezte az író a „lektúr magyar mesterének”. Arról is beszámol, hogy a korban Herczeg egy-egy műve tananyagává vált, így pl. a *Bizánc*on tanították a tragédia műfaját, a *Pogányok* pedig kötelező házi olvasmány lett. Az író sikerének titkát elemezve, úgy vélte abban szerepet játszott az író első világháború utáni közéleti szerepvállalása.¹⁵⁸

Ebben a kötetben jelent meg Bécsy Tamás tanulmánya is, aki a *Középfajú drámák 1902 és 1917 között* címen íródott munkájában foglalkozott Herczeg darabjaival. Rövid ismertetésünkéből is kiderül, hogy a *Bizánc* megítélése vízválasztót képez az író (politikai) megítélésében. A szerző objektívan mutatja be a darabot, de sikerének lehetséges okait kutató véleménye erősen vitatható: „Például az, hogy a korrupt *Bizáncot* és pozitívan ábrázolt császárárt elpusztítják a törökök, ami bizonyos nosztalgiát kelthetett a magyarság múltját

¹⁵⁷ Bodnár György: Urak, polgárok, balekok. Herczeg Ferenc: *Andor és András*, 1903. In: Bodnár György: *Párbeszéd az idővel*. i. m. 550–553.

¹⁵⁸ Hajdu Péter: *Sikertörténetek a századvégi novellisztikában*. i.m. 555.

illetően, illetve kellemes előérzeteket sugallhatott jövőjével kapcsolatban”; az író ismertsége az *Új Idők* révén, s Tímár József kitűnő Ahmed alakítása.¹⁵⁹ A mű tényleges sikere okainak ilyen elrajzolása azért is meglepő, hiszen – mint azt fentiekben bemutattuk – Bécsy már foglalkozott Herczeg drámáinak bemutatásával és értelmezésével. De az eset azt példázza, hogy milyen fontos egy mű – főleg ha annak politikai argumentációja is létezik – társadalmi, politikai mögöttesének, az adott kornak az ismerete, és a műelemzésben való kritikus felhasználása.

Hajdu Péter alapos tanulmánya a *Herczeg Ferenc érdekessége* Herczeggel kapcsolatos irodalomtörténeti, esztétikai szakkérdésekre koncentrálva, elsősorban az író novellatermésével foglalkozik. A cikk bevezetésében azt fogalmazza meg, hogy mind Herczeg két világháború közti írófejedelemségének, az irodalmi kánonban való pozíciójának voltak politikai okai, mind pedig az irodalmi kánonból való kikerülésének.¹⁶⁰ Hajdu Barta János és Németh G. Béla tanulmányai alapján azokat egy „nagyjából működőképes” modellként összegezve Herczeg irodalmi pályaszakaszát két részre osztja. Egy koraira, amikor az író lektúráját nemcsak a maga műfaján belül, hanem az irodalomtörténeti fejlődés szempontjából pozitívként értékelt, s egy második korszakra, amikor megfogalmazása szerint: *„Herczeg mint a rendszer reprezentatív szerzője ellenszenves politikai és irodalompolitikai szerepet töltött be, silányabb munkákat írt, amelyek akkor már erősen szemben álltak a kortárs irodalom legizgalmasabb irányjaival”*.¹⁶¹ A két korszak között azonban Hajdu problematikusnak találta a korszakhatár meghúzását. Figyelemreméltó a tanulmány azon megállapítása, hogy az induló Herczeggel a katolikus kritika alapvetően elutasító volt, s majd csak Horváth János békíti ki az íróval a katolikus kritikát 1925-ben. Továbbá kérdésesnek látja a szerző az *Új Időket* a *Héttel* és a *Nyugattal* szokásosan szembeállító sztereotip megítélést, illetve Herczeg 1910-ben vagy azt megelőzően jobboldali íróként való beállítását, s azt a két világháború közötti politikai - kulturális szembenállás visszavetítéseként értelmezte. Találónan megjegyyezve, hogy *„Tisza nem úgy volt jobboldali, ha az volt, mint Horthy Miklós.”* Az *Új Időkről* első évtizedeit pedig úgy jellemezte, hogy az nem állítható szembe a *Héttel*, s *„messze nem volt antimodernista, konzervatív orgánus”*.¹⁶²

A rendszerváltás utáni szakirodalomban Takaró Mihály író és irodalomtörténész állt ki a keresztény, nemzeti értékeket valló konzervatív irodalom mellett – maga is ezen értékek képviselőjeként megnyilatkozva – megpróbálva a Herczeg Ferenc megítéléséhez tapadt

¹⁵⁹ Bécsy Tamás: Középfajú drámák 1902 és 1917 között. In: Szegedy-Maszák Mihály i.m. 643.

¹⁶⁰ Hajdu Péter: Herczeg Ferenc érdekessége. *Literatura*, 2009. (35. évf.) 4 sz. 427.

¹⁶¹ Uo. 428–429.

¹⁶² Uo. 430.

korabeli progresszív, majd a marxista szellemben fogant történelmi, irodalomtörténeti toposzoktól megszabadítani Herczeget, s az írókat a kor szellemi térképén ténylegesen elfoglalt helye szerint értékelni. Mindkét témánk szempontjából releváns tanulmánya polemikus hangvételű. A *gróf emigrált az író otthonmaradt, Wass Albert igazsága* című tanulmánykötetben az irodalomtörténész a két világháború közötti irodalmi kánon problematikáját vizsgálja a tanulmánykötet témájának megfelelően elsősorban Wass Albert irodalmi megítélésére koncentrálna. Megfogalmazása szerint a kommunizmus évtizedei alatt az irodalomtörténet is az osztályharc eszközévé vált, és az irodalmi kánonba való bekerülés kritériumai a baloldaliság az internacionalizmus, ateizmus, (kozmpolitizmus) világnézeti szempontjai voltak. A nemzeti és keresztény szellemiségű írók pedig kikerültek az oktatásból, az irodalomtörténeti tanulmányokból, illetve marginalizálódtak. Mint írja ezen osztályszempontú válogatás folytán tűnt el a korszak irodalmi kánonjából Szabó Dezső, Remenyik Sándor, Nyíró József, Wass Albert¹⁶³ etc. mellett Herczeg Ferenc is.

A tanulmány a század első felét vizsgálva egy hárompólusú irodalom kialakulását vizsgálta. A *Nyugat* és köre mellett a konzervatív, keresztény és nemzeti jelzőkkel, polgári irodalmi hetilapként meghatározott *Új Idők*-et és a körülötte csoportosuló írókat, továbbá a népi írók gárdáját tartja a tanulmány a második pólusnak. Míg a harmadik pólust Takaró a Trianon után kialakuló sajátos szint képviselő erdélyi irodalomban, illetve transzilvanizmusban látja. A tanulmány azt a tagadhatatlanul mindmáig érvényesülő irodalmi kánont kérdőjelezi meg, amely csak a *Nyugattal* fémjelezhető pólus jelentette volna e korszakban a progressziót és a valós irodalmi értéket. Úgy véli, ideje az irodalomtörténet és az irodalomtanítás szintjén is a végbemenjen a történettudományhoz hasonlóan a korszak valódi kérdésein és bemutatásán alapuló átértékelése.¹⁶⁴ Egy kicsit bővebben, de ugyanez a gondolatisága az irodalomtörténész a *Magyar Nemzetstratégia* második kötetében megjelent tanulmányának is. Ahol ugyanúgy a második világháború utáni korszak „osztályszempontú kánon”-ját teszi felelőssé, hogy a polgári liberális irodalmon kívül szinte minden más irányzata a kornak, azaz a konzervatív-, a nemzeti-, a polgári-, és a transzilvanista irodalmi

¹⁶³ Wass Albert első irodalmi sikere az 1934-ben megjelent *Farkasverem* c. regényéhez fűződik. Tagja lesz a Kisfaludy Társaságnak, 1940-ben irodalmi munkássága elismerésül Baumgarten díjban részesül. Kérdés hogy milyen mértékben válhatott a két világháború közötti irodalmi kánon részévé. Az idősebb kortárs Nyíró József, jóval inkább azzá válhatott, irodalmi karrierje is korábban kezdődött s 1940-ben már Corvin-koszorúval jutalmazták, sőt Észak-Erdély visszacsatolása után országgyűlési képviselő lett. Az 1930-as években már olyan irodalomkritikusok méltatták, mint Schöpflin Aladár, vagy Bóka László. Nyíró irodalmi tevékenységére azonban árnyékot vet politikai pályája, részvétele az ún. „nyilas parlamentben” és a Szálasi-kormány végsőig való támogatása.

¹⁶⁴ Takaró Mihály: Az 1920 és 1945 közötti irodalmi kánon problematikája. In: Raffay Ernő – Takaró Mihály – Vekov Károly (szerk.): *A gróf emigrált, az író otthon maradt. Wass Albert igazsága*. Budapest, 2004, Szabad Tér, 243–248.

pólus nem került kellő bemutatásra, és úgy véli, a helyzet az irodalomoktatás terén a rendszerváltozás után máig sem javult. Így továbbra sem tananyag a Nobel-díjra jelölt Herczeg Ferenc. A lapot az újabb elemző sajtótörténeti tanulmányokkal összehangzóan az első évtizedeiben egy magas esztétikai minőséget képviselő, a nemzet valódi sorskérdéseit nemzeti patrióta szemléletmódban tárgyaló orgánusként határozta meg.¹⁶⁵

Herczeg Ferenc témáját képezi Aniszi Kálmán Takaró Mihállyal folytatott riportjának is, mely a *Letiltott, elhallgatott írók és művek újraéledése* alcímet viselte, és a Nemzeti Alaptanterv körüli vitákhoz kapcsolódott. A riportban az irodalomtörténész újfent megerősítette, hogy Herczegnek az irodalmi kánonban a helye, s véleménye szerint szinte minden műfajban világszínvonalút alkotott, különösen történelmi regényeiben. Takaró sorra veszi, hogy az alapvetően problémamentes, antiszemitizmussal sem vádolható írónak mégis mik lehetettek a „bűnei”, amiért kimaradt az Alaptantervből. Takaró megfogalmazásában az első bűne az, hogy a nevével fémjelzett *Új Idők* a magyar középosztály megerősítésének ügyét szolgálta, a másik bűn pedig, hogy a Magyar Revíziós Liga elnökeként szolgálta a revíziós mozgalmat. Új szempontok alapján s immár idézőjelek nélkül értékeli Herczeg írófejedelemségét a két világháború között. Értelmezése szerint ugyanaz történt Herczeggel, mint az idős Illyéssel a hatvanas-hetvenes években, akiről a hatalmas életmű miatt nem illett már éles kritikát írni, mivel a bírálat nem érintette a lényegét. Takaró szerint Herczeg egy magasabb műveltségeszményt akart megteremteni, emelve a műveltség szintjét, ugyanazt akarta elérni nemzeti konzervatívként, mint amit Szabó Dezső, majd később Németh László igyekezett megvalósítani.¹⁶⁶

Takaró tanulmányainak Herczeg-képe az író ténylegesen meglévő irodalmi jelentőségén, és a közéletében betöltött szerepén alapul. Azonban a „három pólus” elmélet azon kitételét, mely a konzervatív Herczeg nevével jellemezhető író csoportot és a népi írókat egy pólusba sorolja vitathatónak tartjuk, még ha a nemzeti gondolkodás és elkötelezettség alapján tagadhatatlanul egy oldalhoz tartozóak is. De így elsikkad az a markáns különbség, amely ezt a két írói csoportot elválasztotta, és az a helyzetértékelés, világlátás szempontjából ténylegesen egy világ volt. Alapvetően egyetértünk Herczeg írófejedelemségének új megvilágításával, de azzal a megszorítással, hogy ez ténylegesen az adott korra, annak

¹⁶⁵ Takaró Mihály: A huszadik század első fele irodalmi kánonjának Eltorzított, megcsonkított, egyoldalú ábrázolásáról, ennek okairól, és a helyreállítás lehetőségeiről. In: Medvigy Endre (főszerk.): Magyar Nemzetstratégia. II. Kötet. Gyomaendrőd, 2009, Gyomai Kner Nyomda, 116–118. Takaró az általa keresztény nemzeti orgánumának meghatározott lapnak a korabeli közgondolkodásra gyakorolt hatását azzal érzékeltette, hogy míg a *Nyugatot* fénykorában is csak 900 példányban nyomtatták ki, addig az *Új Idők* 30 000-es példányszámban jelent meg.

¹⁶⁶ Aniszi Kálmán: Redivivus (Letiltott, elhallgatott írók és műveik újraéledése). *Kapu*, 2012. (25. évf.) 9-10. sz. 94–95.

társadalmi, művelődési sajátosságaira vonatkozott, és sok kortárs által is vitatott volt, az író akkori – ténylegesen meglévő – olvasottságán alapult, amely nem feltétlenül jelent megkérdőjelezhetetlen minőséget is. A műveltségemelés az írótól és lapszerkesztő Herczegtől elvitathatatlan, a maga idejében az *Új Idők* jelentős kultúrateremtő tényező volt, és az író nemzeti érzése is vitán felül áll. De tevékenységét nem érezzük párhuzamba állíthatónak Szabó Dezsőével és Németh Lászlóéval anélkül, hogy megemlítenénk a köztük tátongó szakadékot is. Hiszen, mint már az irodalom három pólusa kapcsán is említettük, óriási különbségek is megfogalmazódtak. S épp Szabó és Németh rohant ki a legélesebben az asszimilánsok, köztük Herczeg Ferenc negatív szerepével kapcsolatban, elítélve a dualizmus korának, és hangsúlyozottan Tisza Istvánnak liberális politikáját, s egy gyökeresen más, a konzervatív liberalizmustól, a konzervativizmustól eltérő nemzetkonceptiót fogalmaztak meg. Amely legalább olyan antagonisztikus ellentétet jelentett, mint ami Herczeg és a polgári radikalizmus között feszült.¹⁶⁷

Herczeget a magyar irodalmi kánonba visszahozó törekvések, és Herczeg konzervatív megítélésének újjáéledése mellett a 2000-es években egy homlokegyenest más szemlélet is létezik. Ez fogalmazódik meg Dániel Anna *Egy írástudó árulása: Herczeg Ferenc* beszédes című tanulmányában. A tanulmány Herczeg „írófejedelem”-ségével, kitüntetéseivel a sikeres író képével indít, csak hogy nagyobb legyen a kontraszt a kortárs Benedek Marcell és Szerb Antal által megfogalmazott ellenvéleményekkel. Mint írja: „1945-ben Herczeg Ferenc eltemetődött az irodalmi köztudatban, a kihantolás 1983-ban történt..”. Majd Móricz naplójának sorait idézve „Herczeg Ferenc társadalmi jelenség, és erről a pozícióról soha el nem is siklott .. Mint ember született erkölcstelen, aki azonban az immoralitást szintén mint társadalmi konvenciót élvezi.” A szerző Móricz ítéletét Julien Benda nyomán találónak vélte az írástudó árulásának ábrázolására, s e szellemben elemezte Herczeg műveit is.¹⁶⁸ Dániel úgy értékelte, hogy az író morális vétkek, vagy súlyos mulasztások ábrázolásával egy korát meghaladott társadalmi rendszer „válságtüneteinek” álcázását valósította meg. Véleménye szerint a *Bizáncban* jelent meg a politikai mögöttes leírása, mely – megfogalmazása szerint – az ellenzék teljes tablóját jelenítette meg. A nemzethalál okaiként a darabban megjelenített viszálykodást, önző érdekhajhászást pedig szembeállítja a kor – valós – problémáival, a

¹⁶⁷ Szabó Dezsőnek az asszimilált svábsággal kapcsolatos félelmeire jellemző példa, a Szekfü Gyula *Schlittenhelm Ede* című munkájára válaszul íródott, gyilkosan szatirikus hangvételű pamfletje: *az Ede megevé ebédem*. Szabó Dezső: *Ede megevé ebédem*. (Milyen szekfü nyílt Schlittenhelm Ede sírján?). Budapest, 1937, Ludas Mátyás Kiadás 31–32. sz.

¹⁶⁸ Dániel Anna: *Egy írástudó Árulása: Herczeg Ferenc. Liget*, 2002. (15. évf.) 4 sz. 72–74. Dániel úgy vélte Herczeg első komoly árulását az *Idegenek közt* című művében követte el, amikor azt ábrázolta, hogy egy kényszerházasságában a nőt kárpótolja a gyermek.

kivándorlással, bérsztrájkokkal.¹⁶⁹ Még kritikusabb Dániel Herczeg *Magyar Figyelőjével*, mint fogalmaz, Herczeg asszimiláns, „és az asszimiláns általában bizonyítani akar”. Rákosi Jenőhöz hasonlítva írja róla: „származása miatt is ösztökélte, amikor Tisza István oldalán a nemzeti illúziók hirdetőjeként harcba indult”.¹⁷⁰ A forradalmak, a vesztes háború utáni tevékenységét, az összeomlás okát az erkölcsi értékek megrendülésében kereső író, Tiszakultuszát szintén elítéli a szerző.¹⁷¹ Az *Élet kapuja* „funkcióját” abban fogta meg, hogy: „sulykolta a történelem fátuma, a turáni átok, egyedül vagyunk közhelyeit”, míg a *Híd* című darabot tette felelőssé a magyar középosztály fiataljainak – Dániel szerint – hamis Kossuthképe.¹⁷² Mi lehet az oka 2002-ben a korai marxista irodalomtörténet-írást idéző, és a századelő radikálisainak indulatától fűtötten megírt cikknek? Hisz ekkorra a történetírás a korszakról egy elfogulatlan objektív képet alakított ki, s az irodalomtörténetünk is a 80-as évektől többé-kevésbé egy kiegyensúlyozott Herczeg-értékelést jelenített meg. Lehetséges az ok nem az irodalomesztétika és történelem berkeiben keresendő, hanem a korszak s kiemelt szereplőinek továbbra is antagonisztikus megítélésében.

Weiss János neves filozófus, filozófiatörténész az író egyedülálló „befogadás-története”-tét fogalmazta meg tanulmányában: *A sikertől a bukásig. Recepció és önértelmezés Herczeg Ferenc: A gótikus ház című regényében*. Mivel a maga korában Herczeg egészen a második világháború végéig rendkívüli népszerűségnek örvendett, majd utána a hirtelen feledés lett az osztályrésze, és Weiss véleménye szerint: „Ezen valószínűleg már nincs mit változtatni.”¹⁷³ Herczeg emlékezéseivel kapcsolatban Weiss két aktualizálási kísérletről beszél. Az elsőt, *A várhegy* és *A gótikus ház* 1985-ös újbóli kiadását a Monarchiára irányuló nosztalgiaik feltámadásaként, a kiegyezés utáni „úri középosztály világának” kulturális felértékelésével, a kommunista ideológiával szembeni dacolásként értelmezte. Megállapítását az újryomás bevezetőjét író Németh G. Bélától vett idézettel is próbálta alátámasztani. De meglátásunk szerint a szerző ezen megállapítását, az úri középosztály felértékeléséről Német G. Béla bevezetése történetesen cáfolja. A második kísérletet Weiss *A gótikus ház* a Kráter Műhely Egyesület 2005-ös újbóli megjelentetésében látja. S idézi a kiadó ajánlását: mely szerint az elfelejtett könyvek kiadásával céljuk a: „*Re-Vízió* a magyar tankönyvirodalomban [...] és a tudományos oktatásban”.¹⁷⁴ A szerző okfejtése szerint a revízió szó nagyon

¹⁶⁹ Uo. 75.

¹⁷⁰ Uo. 76.

¹⁷¹ Uo. 77.

¹⁷² Uo. 78.

¹⁷³ Weiss János: *A sikertől a bukásig. Recepció és önértelmezés Herczeg Ferenc: A gótikus ház című regényében*. *Jelenkor*, 2007 (50. évf.) 11 sz. 1232.

¹⁷⁴ Uo. 1232–1233.

árulkodó, s ráadásul Herczeg jelentős szerepet vállalt a revíziós mozgalomban, s mivel *A gótikus ház* a revíziós törekvésekkel visszaállítandó régi világot mutatja be – meglepő logikai ugrással – azt a kijelentést teszi, hogy ez a kiadás: „*egy szélsőjobboldali politikai álláspont elterjesztését és népszerűsítését hivatott támogatni*”. Ez az ominózus önéletírás ismeretében véleményünk szerint megkérdőjelezhető. A visszaemlékezés elemzésében *A politikai karrier* fejezet Herczeg nemzeti – nacionalista meghatározottságát emeli ki, s az író elkötelezettségét Tisza István politikája, személye iránt. Az elemző szerint Herczeg Tiszában a saját maga „vágyképét pillantotta meg”. Weiss is megfogalmazta Dániel Annához, vagy Németh G. Bélához hasonlóan, hogy Herczeg a problémák valódi okait nem látta, hanem „jó pártpolitikushoz híven” az ellenzék viselkedését, az obstrukciót teszi felelőssé, de értékeli az elemzés a visszaemlékezés egy-egy olyan részét, amikor Herczeg azt fogalmazta meg, hogy az obstrukció olyan égető társadalmi kérdésekről vonta el a figyelmet mind a nemzetiségi kérdés. Egyedi azonban a szerző véleménye arról, hogy az író önéletírásában miért nem kap nagyobb szerepet történelmi tárgyú műveinek a bemutatása. Úgy véli, azért, mert az író felelősséget érezve a történekeért, szkeptikussá vált a nemzeti sorkérdéseket megjelenítő műveivel szemben. Sőt a revíziós tevékenységével kapcsolatban is azt fogalmazta meg a szerző, hogy Herczeg 1939-ben emlékezései második kötetének kiadásakor mintha az ország katasztrófába rohanását s ebben a saját felelősségét sejtette volna.¹⁷⁵ Az alapos és bő jegyzetapparátussal ellátott elemzés alapvetően téves koncepciókra épül fel s erőltetetten azokat végig is viszi.

Arday Géza vitatja Herczeg végletes elfeledettségének megváltoztathatatlanságát, Dániel Anna fentiekben elemzett tanulmánya kapcsán pedig annak „eltorzult kriptokommunista” felfogását fogalmazta meg, feltételezve, hogy Dániel a művek ismerete nélkül Barta János 1955-ös tanulmánya alapján írta cikkét.¹⁷⁶ Arday rövid összefoglalójában a Jókai-, Mikszáth-, Gárdonyi-hagyományt képviselő, Nobel-díjra is jelölt sikeres író és színpadi szerzőt, a korszak nagyhatású a kozmopolita–liberális értékrendet ellensúlyozó, a keresztény magyar középosztály orgánumát szerkesztő író mutatta be.¹⁷⁷ Szükszavúan közéleti-politikai tevékenységét is jellemzi, említve az író képviselőségét, a két világháború

¹⁷⁵ Uo.1238–1239. Érdekes a visszaemlékezést tárgyaló elemzés értékelése az író magánéletéről. Weiss szerint Herczeg „szenvedett” attól, hogy nem lehetett „rendes férj és családapa”. Weiss úgy véli, hogy Herczeg „szisztematikusan” megpróbálta eltakarni magánéletét. Véleménye szerint Herczeg egész életében valaki más szeretett volna lenni. Ezen sajátos hipotézise alapján írja zárszavában: így nekiállni egy önéletírásnak „nyaktörő mutatvány. A bukáshoz már ez is elég lett volna.” Uo. 1240.

¹⁷⁶ Arday Géza: Herczeg Ferenc: az Új Idők „hercigje”, In: Arday Géza: *Ami a tankönyvekből kimaradt. Irodalomóra haladóknak.* Budapest, 2011, Nyitott Könyv. 58–59.

¹⁷⁷ Uo. Ugyanezt fogalmazta meg az íróról a *Kapu* című folyóiratban is: Arday Géza: *Irodalmi tankönyvhelyzet, és ami a tankönyvekből kimaradt. Kapu*, 2011. (24. évf.) 9. sz. 40–43.

közi felsőházi tagságát, illetve elnökségét a Magyar Revíziós Ligában. Horthyval való baráti viszonya mellett Hitler-ellenességét emelte ki, illetve a zsidóság üldözésének elítélésében elfoglalt következetes magatartását.¹⁷⁸ Arday elemzése egy olyan kötetben jelent meg, amely változtatni kívánt azon, a szocializmus évtizedeiben, de – a szerző szerint a jelenünkben is létező – szemléleten, mely a nemzeti jelzővel ellátott műveket eleve rossznak és „kiiktatandó”-nak ítélte. Arday szerint a szocialista diktatúra áldozatává vált az irodalom tanítása, amikor a keresztény és nemzeti elkötelezettségű írókat és műveiket kitörölték a magyar irodalomtankönyvekből és irodalomtörténetből, illetve ezen íróknak az alkotásait jelentéktelennek tekintették.¹⁷⁹ Herczeg életművének hiánya az 1945 utáni irodalomtankönyvekből tény, s az általunk végzett elemzésből is érzékelhető az a bizonyos politikai célzatosságból a korai marxista irodalomtörténetben megnyilvánuló „jelentéktelennek” nyilvánítás. De Herczeg kapcsán elvégzett elemzésünk azt is bizonyítja, hogy jelentős különbségek mutatkoztak a szocialista évtizedekben született irodalomtörténetek elemzései között. S pártosságuk a kötelező ideológiai keretrendszer mellett és ellenére a legtöbb magas szakmai színvonalú műelemzésekre alapozta ítéletét.

Említésre érdemes Lányi András a modern tömegirodalom kialakulását vizsgáló tanulmánya, mely bemutatva – Herczeg könyveit, illetve a szerkesztése alatt megjelenő orgánumokat is kiadó – Singer és Wolfner úttörő szerepét, és a cég uralmát a nívósabb népszerű irodalom kiadásában az 1920-as években.¹⁸⁰ Lányi e munkájában azt is megfogalmazta, hogy a korabeli középosztály kultúréletének középpontjában – a szerinte ekkor szinte teljes egészében a „középosztályi kultúrgiccs”-et előállító – színház állt.¹⁸¹ Amennyiben megállapítása helytálló, és korszak középosztálya mintáit a színháztól veszi, még inkább aláhúzza Herczeg, a sikeres színházi író közgondolkodásra gyakorolt hatásának jelentőségét.

Örvendetes, hogy olyan szakmunkák is megjelennek, mint Bálint Gábor vagy Kollarits Krisztina tanulmányai, melyek a kor olvasási szokásai, könyvkiadása, a Nobel-díj kapcsán közölnek érdekes rész információkat Herczeg irodalmi tevékenységével kapcsolatban.¹⁸²

¹⁷⁸ Arday Géza i.m. 57–58.

¹⁷⁹ Uo. 10-11.

¹⁸⁰ Lányi András: Az irodalmi tömegkultúra a két világháború között. In: Lackó Miklós (szerk.): A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok 1890-1945. Budapest, 1994. MTA Történettudományi Intézete. 221–222.

¹⁸¹ Uo. 234.

¹⁸² Bálint Gábor *Magyar könyvszemle* hasábjain megjelenő tanulmányai az 1919-es kurzusváltást megélt *Új Idők* bemutatásával (Bálint Gábor. A két 'Új Idők' 1919-ben. *Magyar könyvszemle*, 2000. (116. évf.) 2. sz. 223–228.); vagy a Herczeg összkiadások történetének elemzésében, ahol megtudhatja az olvasó, hogy az írónak – a magyar könyvkiadásban egyedülálló módon – még életében, 18 év alatt három alkalommal is megjelent összegyűjtött műveinek teljes kiadása (Bálint Gábor: Herczeg Ferenc összkiadásai a Singer és Wolfnernél. *Magyar*

A két világháború korszakában a kortárs történeti szakirodalom még nem vonta meg Herczeg politikusi tevékenységének mérlegét. Annál inkább tükröződött a Horthy-korszak – öndefiníciója szerint – keresztény és nemzeti szellemben fogant irodalomtörténeti szemléletének megjelenése. Mindenekelőtt abban, hogy az előző korszak liberalizmusát megkérdőjelezte. A konzervatív szellemiségű munkákban Herczeg úgy jelenik meg, mint a polgári radikalizmussal, a forradalom „felforgató” erőivel már a békeidőkben harcot vállaló, történelmi regényeiben, darabjaiban a nemzetet figyelmeztetni, felrázni kívánó író. Olyan íróként, akinek magyarsága és nemzeti elkötelezettsége mind írásművészetében, mind személyében megkérdőjelezhetetlen. Természetesen ez az alapvetően ideológiai szempontokat figyelembe vevő értékelés Herczeg irodalmi megítélésében, jelentőségének felértékelésében is megnyilvánult. Politikai publicisztikájával a korabeli szakirodalom csak marginálisan foglalkozik. S amennyiben megteszi, annak tartalmi értékelését nem hajtja végre, csak – mint Surányi, vagy Pintér – annak saját konzervatív alapvetésükkel is egyező szemléleti jelentőségét emelik ki. A kortárs, a progresszív irodalmi hagyományhoz, illetve a *Nyugathoz* köthető irodalomtörténeti szakirodalomban megjelent azonban Herczeg rendkívül kritikus jellemzése, amelynek egyik szélső példáját Halmi Bódog munkája képviseli. Sőt az írói életmű valós jelentőségének leszállítására való törekvés is felfedezhető, pl. Szerb Antal irodalomtörténetében.

Szocialista történetírásunk Herczeg-képe sem vitt közelebb bennünket Herczeg politikai publicisztikájának értékeléséhez, de bemutatta, hogy az uralkodó állampárti ideológia által vezérelt történetírás miként volt képes egy teljes korszak történelmét, irodalomtörténetét eltorzítani. Herczeget csak, mint a dzsentri íróját ábrázolta, ha ábrázolta s egy sekélyes és az irodalom felszínes, jelentéktelen mellékszereplőjévé silányította. Politikai tevékenységéről pedig alapvetően meg sem emlékezett. Majd csak a nyolcvanas évek derekának enyhültebb légkörében jelenik meg árnyaltabb kép az íróról, s megfogalmazódik a konzervatív irodalmon belüli irányzatok finomabb megkülönböztetése is.

E korszakban is az irodalomtörténet nyújt bővebb ismereteket Herczeg politikai tevékenységének megítéléséről. 1945(49) cezúrája után az életműben megnyilvánuló nacionalizmus, hagyománytisztelet, az író konzervatív világképe hirtelen gyökeresen más, homlokegyenest ellenkező megítélés alá esett. De ez nem a konzervatív irodalmi kánon

könyvszemle, 2005. (121. évf.) 1. sz. 92.); szintén értékes információkat nyújtanak az író társadalmi elfogadottságának vizsgálatához. Csakúgy, mint az író korabeli olvasottságáról is képet adó tanulmánya (Bálint Gábor: Olvasók és olvasmányok a két világháború között. *Magyar könyvszemle*, 2002. (118. évf.) 4. sz. 439.). Kollarits Krisztina tanulmányából, *A Nobel díj árnyékában* -ból pedig érdekes adalékokat tudhatunk meg Herczeg Nobel-díjra jelöléséből és elutasításának körülményeiről (Kollarits Krisztina: *A Nobel-díj árnyékában*. Herczeg Ferenc, Szabó Dezső, Tormay Cécile. *Magyar Napló*, 2011. (23. évf.) 12 sz. 35–42.).

Herczeget némiképp túlértékelő véleményének korrekcióját jelentette, hanem – az író politikai világgépének elítélésén túl – Herczeg valós irodalmi-közéleti szerepének és ténylegesen meglévő írói tehetségének a negligálását, megkérdőjelezését, pejoratív jelzőkkel való minősítését. Ugyanakkor azt is észre kellett vennünk, hogy az értékelés pártossága mellett megjelent Herczeg irodalmi tevékenységének realiztikus ábrázolására irányuló törekvés is. Az is kitűnt, hogy a marxista irodalomtörténet-írás korántsem tekinthető homogénnek, egy-egy irodalomtörténész szakmai elhivatottsága olykor felülírta az ideológiai dogmákat s az is előfordulhat, hogy például az ötvenes évekből – elsősorban Barta tanulmányára gondolunk – egy sokkal realiztikusabb Herczeg-értékelést kapunk, mint sok esetben a politikailag jóval enyhébb hetvenes években keletkezett szakmunkákban.

A nyolcvanas években már egy árnyalt és sokoldalú Herczeg-kép jelenik meg Németh G. Béla elemzéseiben, amelyek némely megállapítását vitatva ugyan, de úgy gondoljuk mindmáig megkerülhetetlenek egy átfogó, Herczeg (politikai) életművét tárgyaló elemzés szempontjából. Ráadásul a nyolcvanas években újból kiadták Herczeg történelmi regényeit, majd visszaemlékezéseinek első két kötetét is. Ami Herczeg közéleti publicisztikai tevékenységét illeti, azt vehetjük észre, hogy a Horthy-korszak egészének, a konzervatív-nemzeti értékrend egyértelmű elutasításának részeként ítélték azt meg, így az író elnöki tisztét is a Magyar Revíziós Ligában, amennyiben megemlégették egyáltalán.

Herczeg politikai publicisztikájának konkrét bemutatására, vagy annak elemzésére a Sötér szerkesztette *Magyar irodalom történeten* kívül nem született kísérlet. Itt is csak a Béládi Miklós által említett Tisza, ill. Károlyi tanulmány kapcsán. Béládi véleménye az volt, hogy Herczeg – a pártoskodást és a belső vizályt a magyarság valós problémáiként megjelenítve – hamisan ábrázolta a politikusokat, és nem értette meg a forradalmat, és korát.

A rendszerváltás után az egyes történeti szakmunkák, vagy irodalomtörténeti tanulmányok még egy ideig foglyai voltak az előző, szocialista korszak ítéleteinek. De fokozatosan egyre árnyaltabb és realiztikusabb képét adták a korszak irodalom és sajtótörténetének s benne Herczeg munkásságának. Herczeg munkássága a különböző diszciplínákat művelő kutatók, a korabeli sajtótörténet, könyvkiadás, tömegirodalom, stb. kérdéseivel foglalkozó szakemberek látkörébe is bekerült. Így elmondhatjuk, hogy reális lehetőségünk van egy kiegyensúlyozott és sokoldalú Herczeg-kép megrajzolására. Ugyanakkor azt is érzékelnünk kell, hogy az író megítélése továbbra is problematikus maradt, hiszen mint életében, ugyanúgy késői utóéletében is összefonódott a századelő antagonisztikus politikai-szellemi szembenállásának kérdésével. Továbbra is létezik Herczegnek a korabeli progresszió, ill. polgári radikalizmus hagyományait folytató, az író

politikai tevékenységét elítélő, ténylegesen létező írói érdemeit is tagadó olvasata. S megjelent Herczeg életművét az „irodalmi kánonba” visszahozni kívánó, elfeledettségét kárhóztató, az író korabeli, konzervatív irodalomtörténetünk elismerését tükröző értékelése is.

Mind a szocializmusban keletkezett, mind a rendszerváltás utáni munkákban Herczeg vonatkozásában természetesen szóba kerültek az író által szerkesztett orgánumok, és azok minősítése is. Mind az *Új Idők*, mind a *Magyar Figyelő* egykori megítélése: a retrográd, reakciós, silány jelzők mára elkoptak, s mindkét lapot ma már tárgyilagosan, tényleges irodalmi nívójuk, illetve a közéletre gyakorolt valós hatásukat bemutatva tárgyalja a szakirodalom.

Az író politikai publicisztikájáról a rendszerváltás utáni szakirodalom jóval több információt nyújt, mint a két világháború között, vagy a szocialista korszakban keletkezett tanulmányok. Az író publicisztikája citált forrássá vált Vermes Gábor, Romsics Ignác, Gyurgyák János, Tökéczki László, Zeidler Miklós munkáiban.

Összességében megállapíthatjuk, hogy Herczeg Ferenc megítélését mind életében, mind halála után különböző előjelű szemléleti – ideológiai elemek torzították. Ezért is szükséges életművének a korba helyezett és azt figyelembe vevő értékelése. Másrészt a politikai publicisztikáját a történeti és az irodalomtörténeti szakirodalom alig érinti, még ha újabban forrásként fel is használja. Ezért úgy gondoljuk eljött az ideje annak, hogy a Herczeg-képet az író politikai publicisztikájának bemutatásával tovább gazdagítsuk, azt még kiegyensúlyozottabbá tegyük.

A várhegytől a gótikus házig (gyermekkor, iskolák, pályakezdés)

Mi Herczeg példátlan irodalmi sikerének oka? Hogy lesz a bánági sváb fiúból magyar író, Jókai és Mikszáth örököse? Herczeg Ferenc sikerének titkát a két világháború között számos irodalomtörténész kutatta, később pedig a szocializmus évtizedei alatt született írásokban arra keresték a választ az életrajzát búvárlók, hogy miért válhatott a Horthy-korszak reprezentatív írójává. Így több, az író gyermek és ifjúkorát, illetve első irodalmi próbálkozásait bemutató mű között válogathatunk. Ráadásul már Herczeg életében napvilágot látott két önéletrajzi munkája is: *A Várhegy* 1933-ban, és *A Gótikus ház* 1939-ben. Majd nagy sokára az emlékezések harmadik kötete, az íróasztalfióknak írt *Hűvösvölgy* is megjelenhetett a kilencvenes évek elején. Emellett a korszak „írófejedelmét” több korabeli újságcikk faggatta múltjáról, illetve Herczeg több kisebb írásban – általában az *Új Idők* hasábjain – emlékezett meg életének egy-egy sorsfordító momentumáról, vagy műveinek fogadtatásáról.¹⁸³

Herczeg iskolai évei, felnőtté válása, politikai eszmélése a dualista Monarchia történetének legdinamikusabb korszakára esik, amikor a rohamléptekben fejlődő magyar ipari, közigazgatási, kulturális központok s mindenekelőtt Budapest szívó hatására a formálódó magyar értelmiségbe nagyszámú nemzetiségi asszimilálódott. Herczeg magyarrá válását Németh G. Béla az *Emlékezésekhez* írt bevezető tanulmányában a magyar értelmiség fejlődésének szempontjából „ábraszerű történet-szociológiai példá”-nak tekinti.¹⁸⁴ Vegyük sorra melyek is voltak ennek az ábraszerű történet-szociológiai példának, és Francz Herczog magyar íróvá válásának az egyes állomásai.

A szülőföld

A Bánág rónaságai, gazdag sváb parasztjai, a verseci Várhegy ódon romjai meghatározó élményei voltak az ifjú Herczegnek, és forrásai a hosszú írói pálya ihletének. Azonban a terület mindig is a kelet és a nyugat ütközésének egyik fő hadszíntere volt. Kultúrák találkozási és metszéspontja, egymásra hatásuk színtere és a békés együttélésük – sokszor sikertelen – próbája. Egyedi arculatára és későbbi etnikai megosztására nagyban rányomta bélyegét a török fenyegetés és betörések, majd a török uralom, mely legutoljára itt szűnt meg a Kárpát-medencében. A török időkben – a terület bár nem néptelenedett el teljesen – elvadult és elmocsarasodott. Nem véletlen, hogy a közvetlenül a császári

¹⁸³ Fitz Jenő: Könyvészet i.m. 299–300.

¹⁸⁴ Németh G. Béla: Az „úri középosztály” történetének egy dokumentuma. i.m. 22.

kormányzattól függő, katonai igazgatás alá került „új szerzemény”, a „Banat” teljhatalmú kormányzója Mercy gróf első feladatának a táj újranépesítését tekintette.¹⁸⁵ A vármegyei rendiség gyengítése és Magyarország széttagoaltságának biztosítása érdekében a Habsburg kormányzat katonai igazgatás alá helyezte a területet. Politikai okok is erőteljesen motiválták tehát a meginduló betelepítések etnikai jellemzőit.¹⁸⁶ Alapvetően egy katolikus német régió megteremtése lehetett a cél, de Mercy tábornok kezdettől több ezer román és szerb családot is letelepített katonai kötelezettségek fejében. Így – fogalmazott Kókai Sándor – „a Temesi Bánság a magyarországi szerbség és románság egyik fellegvára lett.”¹⁸⁷

1780-ig minden a Kamaráé volt, így a földesúri hatalom sem gátolhatta a szabad földfoglalást, ami hozzájárult, hogy pár évtized alatt tehetős jobbágyság alakuljon ki.¹⁸⁸ A császári Bánság intézményének további következményei is voltak. Azon túl, hogy fennállása idején a közigazgatás kizárólagos nyelve a német volt, meggátolta azt is, hogy a Magyarországhoz hasonló nemesség alakuljon ki. Majd csak 1778-tól, a Bánságnak a magyar vármegyerendszerbe való visszatagozásával, illetve 1780-tól a kamarai földek eladásával indult meg a délvidéki nagybirtok kialakulásának folyamata. Ekkortól számolhatunk inkább földesúri magántelepítésekkel, amikortól a németek mellett magyarokat, cseheket, szlovákokat is hoztak a területre.¹⁸⁹

A fejlettebb mezőgazdasági kultúrával érkező *német* betelepülők, a kamara hathatós gazdasági, kormányzati támogatásával a török kor utáni elhagyatott mocsaras területet virágzó mezőgazdaságú, gazdag vidékké tették, melyet a keletitől elütő, nyugati típusú mezővárosok és nagyközségek domináltak. 1780-ig – kamarai birtokként nem lévén a területnek magánföldbirtokos rétege – nem alakulhatott ki Magyarország más tájaira jellemző szembenállás a magyar földesúr és a szláv, illetve román, sváb jobbágy ellentéte sem.¹⁹⁰ Másrészt az udvar a kamarai birtokokat nem a magyar nemességnek értékesítette, hanem korábbi bérlőinek, hadiszállítóinak, hitelezőinek, akiknek a birtok vásárlása mellett nemcsak nemesi előnevek vételére volt pénze, hanem rendelkeztek további tőkével is gazdaságuk

¹⁸⁵ Kovách Géza: A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716–1848. Szeged, 1998, Kiadja a Csongrád Megyei Levéltár. 7., 23–24.

¹⁸⁶ A Bánság betelepítése már 1716-ban megindult s kisebb szünetekkel egészen az 1840-es évekig tartott. Az újabb a szakirodalom szakít a Habsburg uralkodók III. Károly, Mária Terézia és II. József neveihez kötött betelepítési hullámok teóriájával. Az újabb kutatások már figyelembe veszik a 18. századi szerb, román és a 19. század eleji magyar betelepítéseket is. A három nagy betelepítési hullám között nem állapít meg lényeges törést, csak egy-egy időszakban – 1716-1735, 1765-1776 között – tömegesebb beáramlást regisztrál. Kovách Géza: A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése i.m. 50-54.

¹⁸⁷ Kókai Sándor: A Bánság történeti földrajza. 1718–1918. a Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete. 2010, Nyíregyháza (Debrecen) 51., 67.

¹⁸⁸ Uo. 10.

¹⁸⁹ Uo. 54., Kókai Sándor: A Bánság történeti földrajza i.m. 68.

¹⁹⁰ Kókai Sándor: A Bánság történeti földrajza i.m. 68.

modernizálására. Így egyrésztől modern, árutermelő tőkés nagybirtok alakult ki a területen, másrészt ez az újnemesség jellemzően nem magyar eredetű volt.¹⁹¹ Nem véletlen, hogy ez a sokkal inkább tőkés nagybirtokosságnak mintsem hagyományos értelemben vett nemességnek tekinthető réteg a jobbágyfelszabadítás és a polgári jogegyenlőség hívévé vált.¹⁹²

Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc délvidéki vonatkozásainak említése nélkül nem értelmezhetőek az etnikailag rendkívül színes régió nemzetiségi ellentétei, a délvidéki svábság viszonyulása a magyarsághoz, illetve a többi, elsősorban a szerb nemzetiséghez. Az 1848 májusában Karlócára összehívott szerb nemzetgyűlés ugyanis Josif Rajačić metropolitát pátriárkává, tehát egy önálló ország ortodox keresztény vezetőjévé választotta, s igényt formált az ún. Szerb Vajdaság, egy önálló tartomány kialakítására. Már májusban meg is indult a szerb fejedelemségből önkéntesekkel és fegyverekkel támogatott felkelés, amely nemcsak a magyar, hanem a román és a német falvakban is etnikai tisztogató hadműveleteket jelentett.¹⁹³ A szabadságharc elbukott, így 1849 őszén a Habsburg kormányzat egy új koronatartományt szervezett meg a Délvidéken: a Szerb Vajdaságot és Temesi Bánságot.¹⁹⁴ 1848-49 véres epizódja nagyon fontos témánk szempontjából, mivel a svábság magyar érzületét Herczeg alapvetően a szabadságharc történéseiből származtatja, és a nemzetiségi kérdéshez, a szerbséghez való viszonyulását is nagyban alakították ezek az események, amelyek az író nagyszülei generációjának meghatározó élményét jelentették. Az eseményeket – emléket állítva a forradalomban a magyarság mellé álló, magyar érzelművé váló svábságnak – Herczeg két művében is megörökítette: a *Hét sváb* című regényében 1914-ben, illetve a *Fekete lovas* címen megjelent drámájában 1919-ben. Mindkettővel kiélezett történelmi pillanatban az épp aktuális mának üzent

A szabadságharc nem törte meg a Bánság gazdasági prosperitását. Az 1718-tól hatvan éven keresztül érvényesülő ún. felvilágosult abszolutizmus merkantilizmusa hatására egy, a többi magyarországi régiótól elütő gazdasági, társadalmi fejlődési pályát írt le. A folyamatosan modernizálódó terület – Kókai szerint – a 19-20. század fordulójára a történelmi Magyarország egyik legfejlettebb kultúrtájává, gazdasági térségévé vált. Az agrárium húzóágazatának hasznát a térség pénzügyi központjaiban kamatoztatták, melynek eredményeként itt jött létre a történelmi Magyarország legsűrűbb és legtökeerősebb bank- és takarékpénztári hálózata. A régiónak nemcsak gazdasági és közigazgatási központja volt

¹⁹¹ Uo. 71.

¹⁹² Kovách Géza: A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése i. m. 293. Amit az is alátámaszt, hogy közülük többen kiemelkedő szerepet játszottak a szabadságharcban (pl. Vukovics Sebő, Kiss Ernő, Lázár Vilmos).

¹⁹³ Gergely András (szerk.): A 19. századi magyar történelem 1790-1918. Budapest, 2001, Korona. 269–273.

¹⁹⁴ Uo. 298.

Temesvár, hanem már a 19 század közepén színházzal bíró oktatási-kulturális központ is. 1884-ben Temesvár volt az első város a kontinensen, ahol az utcák többségét villamos energiával világították meg.¹⁹⁵ Teljes joggal és büszkén írhatta a századfordulóm Magyarország vármegyéit és városait bemutató sorozatban Temes vármegyét bemutató kötet előszava: „*Temes vármegye sok tekintetben különbözik az ország többi, de különösen éjszakai vármegyéitől. Itt minden új!*”¹⁹⁶

A Bánság jeles kutatója szerint a régió egyik sajátossága az volt, hogy több másodlagos központ is behálózta, ezek egyike volt Herczeg szülővárosa Versec, annak ellenére, hogy nem bírt megyeszékhelyi státusszal. Vásáraival, nagytételű boreladásaival azonban kiemelkedően fontos kereskedelmi központtá vált. Szabad királyi városi rangja, a szerb görögkeleti egyházban betöltött szerepe, hadkiegészítő parancsnoksága a város gazdasági funkcióival együtt azt eredményezte, hogy Temes–Torontál–Krassó vármegyék déli részének és a határőrvidék jó részének gazdasági központjává válhatott.¹⁹⁷

A család

Herczeg Ferenc 1863. szeptember 22-én e városban látta meg a napvilágot Franz Herczogként. Emlékezései szerint ősei 1742-ben költöztek Heinrichsauból, Sziléziából az akkor még mocsaras délvidéki területre. Itt a család patikajogot és földbirtokot kapott a bécsi udvartól. „*Az ajándékföld mocsaras volt, de a mocsár lázat csinált, és ez jó volt a patikának*” – emlékezett ironikusan Herczeg. Olyannyira, hogy az író szerint már szépapja, Mihály a város leggazdagabb emberének számított, s igaz, nagyapját, Józsefet a mostohaanyja meglehetősen kiforgatta örökségéből, de a vállalkozó szellemű nagyapa a patika mellett selyemgyárat is alapított.¹⁹⁸ A visszaemlékezésekben szinte reformkori hőssé nemesülő ősről azt is megtudhatjuk, hogy nemcsak a család vagyoni helyzetét gyarapította, hanem fürdőházat épített, társaskört szervezett, sőt gimnáziumi alapot hozott létre.¹⁹⁹ A spanyol arisztokrata

¹⁹⁵ Kókai Sándor: A Bánság történeti földrajza i.m. 152., 249–250.

¹⁹⁶ Joanovich Sándor: Előszó. In: Borovszky Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Temes Vármegye. Budapest, 1910, Országos Monográfia Társaság. 1 oldal. (VII.)

¹⁹⁷ Kókai Sándor: A Bánság történeti földrajza i.m. 152.

¹⁹⁸ Herczeg Ferenc emlékezései. A Várhegy. A gótikus ház. A bevezetőt írta és a szöveget gondozta: Németh G. Béla Budapest, 1985, Szépirodalmi Könyvkiadó, 46., 41. Érdeemes megemlékezni arról, hogy a visszaemlékezésben szereplő örökösödési vita leírása, teljesen azonos az író *Északi fény* című regényében a szöke és a barna Gálok közötti viszály okainak megfogalmazásával, tehát az író e regényében a saját családi legendáriumot használta fel a motívum megformálására.

¹⁹⁹ Uo. 42.

össel²⁰⁰ is büszkélkedő család az író nagyanyja szerint akkor jutott a legmagasabbra, amikor az „utolsó török háború” idején II. Józsefet a házukban szállásolták el.²⁰¹

Az író édesapja, Herczog Ferenc József – mint a generációk óta minden Herczog – gyógyszerész volt, kemény és komoly ember, az író jellemzésében „százpercentig férfi”.²⁰² Versec polgármestereként a politikába is belekóstolt, Deák politikájának feltétlen híve. Gyakori Budapesti utazásai alkalmával bejáratos volt a „haza bölcséhez”, s három választási cikluson keresztül biztosította is mindig a mandátumot a kerületben Deák jelöltjének.²⁰³ Ha úgy tetszik a kis Herczeg beleszületett a kormánypártiságba és a 67-es eszme megkérdőjelezhetetlenségébe.²⁰⁴ Édesanyja Hoffmann Lujza Versec egy másik vagyonos és előkelő patrícius családjából származott, apja építésmester volt. Az író kitüntetett figyelemmel kezelte visszaemlékezéseiben a Hoffmann családot, melynek tagjairól mindig meleg hangon emlékezett meg: „*A házukban valami végtelen kellemes, könnyed, mondhatnám művészi hang járta. Előkelő patríciusok módjára éltek, jótékonyak voltak a pazarlásig, komolyan vehető vagyonuk azonban sohasem volt.*”²⁰⁵ Herczeg ebbe a gazdag, kulturált és vállalkozó szellemű, német anyanyelvű polgári-patrícius családba született harmadik gyermekként, testvérei Mária és József után.

Gyermek- és ifjúkor, iskolák és egyetem

A Herczegről született életrajzok és maga az író is megemlékezik egy bájos kis történetről, amikor páréves korában lerajzolt egy hátrafelé néző ludat, akkor Hoffmann nagyapja megjósolta nagy festő lesz.²⁰⁶ Eszerint a tehetséges, sokoldalú gyermek akár a festői pálya felé is vehette volna útját. Mi a történet egy másik olvasatát emelnénk ki. A krétával a fekete szekrényajtóra fölrajzolt „műalkotás” után a nagyapa egyből iskolai táblát szerzett, s néha „könnyezésig” nevetve figyelemmel kísérte unokája rajztehetségét. Ebből a kis epizódból számunkra az derül ki, hogy a polgári család mennyire ügyelt az iskoláztatásra, az egyéni tehetség első kis megnyilvánulásának jelére, lehetővé téve annak kibontakoztatását.

²⁰⁰ Uo. 48.

²⁰¹ Uo. 46. Az 1787–1791-es Habsburg-török háború, melyben II. József személyesen is részt vett. A háborúról, a török betörésekről Herczeg *A fekete lovas* c. darabjában is megemlékezik.

²⁰² Surányi Miklós: Herczeg Ferenc i.m. 15. Az édesapa emlékképe feltűnően hasonlít Herczeg számtalan írásában megrajzolt férfi- ideáljára a kemény, katonás férfira.

²⁰³ Herczeg Ferenc emlékezései i.m. 79–80.

²⁰⁴ Ezt az író maga is így értékeli: „*A kormánypártiságot tőle örököltem. Meggyőződéses Deák-párti volt, majd Tisza Kálmán hívévé szegődött. Azt mondta: »Mi itt a határvidéken nem engedhetjük meg magunknak azt a fényűzést, hogy a magyar kormánynak opponáljunk.«*” Herczeg Ferenc: Az én édesapám. *Új Idők*. 1933. II. Kötet. 400.

²⁰⁵ Herczeg Ferenc emlékezései i.m. 44., Hoffmann nagyapjáról megemlékezve írta Herczeg, hogy vállalkozása a fiaira szállt, és a művész hajlamokkal is megáldott Antal Münchenben tanult és ott szerzett műépítész oklevelet. Amely szintén sokat elárul a család kulturális mozgékonyaságáról, iskoláztatási lehetőségeiről és szakásairól.

²⁰⁶ Uo. 39.

Így volt ez Herczeg egész neveltetése során, szülei szegedi magyar dadát fogadtak mellé, aki hat éves koráig ügyelt rá, s így – ha igaz – először magyarul kezdett el gagyogni. Bár a német nyelvű környezetben és elemi iskolában el is enyészett magyar tudása. Bevallása szerint dadájától ragadt rá Rózsa Sándor kultusza.²⁰⁷ A figyelemben és szinte hivalkodó jólétben élő gyermek meglehetősen korán kezdett ismerkedni az irodalommal. Nagy hatással volt rá a verseci színházban megforduló gráci és brünni színtársulatok játéka is, amely hatására a gyerekek rögtönzött „színdarabokat” adtak elő a házuk mögötti hombárban.²⁰⁸

Az erélyes apa impozáns, könyvtárnak is beillő könyvgyűjteménnyel rendelkezett. A kétezer kötetből álló könyvtár német, olasz, francia és angol szépírók mellett főleg természettudományi, történelmi, politikai, filozófiai könyveket és útleírásokat tartalmazott.²⁰⁹ Ha figyelembe vesszük, hogy a kiegyezés idején összesen 5 városi közművelődési könyvtár működött s azok közül is pl. a pozsonyi vagy az esztergomi sem érte el még a 4000 kötetet sem, képet alkothatunk a könyvgyűjtemény – korabeli kulturális – jelentőségéről.²¹⁰ Így a kisfiúnak bőven volt lehetősége magába szívni a könyv szeretetét, s ráérezni az olvasás örömére. Visszaemlékezései szerint szinte falta a könyveket. Az első könyv, amit hétéves korában olvasott, egy háromkötetes német útleírás volt: *Reise der Fregatte Novara um die Erde*. E téma, a tenger és a hajók iránti vonzódása később sem csökkent.²¹¹ Sőt, megelőlegezve a későbbi újságíró, – az elmérgesedő Verseci pártviszályok közepette – a kis Herczeg *Kobold* néven, sajátkezűleg rajzos „politikai közlönny” készített, akár 8-10 példányban, ami Nedetzky Iván révén még Deák Ferenc kezébe is elkerült.²¹²

A dualizmus korának gimnáziuma, a középiskolai képzés egyben az elitképzés színtere is volt. Az oktatási rendszer fő feladata „az uralkodó osztályok” utánpótlásának biztosítása. A közoktatási koncepció – német minták alapján – egy kétszintű műveltségesszéményben gondolkodott: a szellemi elit kinevelésében és a középosztályban, míg a társadalom többi részével csak másodsorban foglalkozott.²¹³ Az 1867-es kiegyezés után, a társadalmi és a gazdasági reformok, a kiépülő nemzetállami intézményrendszer növekvő képzett hivatalnokigénye jelentős igényt támasztott a középiskolát végzettekre, ugyanakkor megkívánta a középiskolák társadalmi alapjának kiszélesítését is. A középiskolai képzettség

²⁰⁷ Uo. 55–60.

²⁰⁸ Uo. 63–64.

²⁰⁹ Uo. 62., Herczeg Ferenc: Legkedvesebb könyveim. *Új Idők*. 1904. I. Kötet. 112.

²¹⁰ Csapodi Csaba –Tóth András –Vértesy Miklós: Magyar könyvtártörténet. www.mek.niif.hu/03100/03159/htm

²¹¹ Herczeg Ferenc emlékezései i.m. 61.

²¹² Uo. 79–80.

²¹³ Fedinándy Katalin: Dualizmus kori elitiskolák. *Educatio*, 1995. (4. évf.) 4. sz. 669–670.

megszerzése pedig, az eddigieket jóval meghaladó mértékű társadalmi „hasznót” biztosított.²¹⁴

Az író szellemi kiforrásának meghatározó szakasza is gimnáziumi éveire esett. Ennek első állomása a temesvári piarista gimnázium második osztálya volt, de ekkor még messze nem beszélhetünk az író magyar nyelvűvé válásáról. „*Temesváron – írja Herczeg – úgy tanultuk a magyar nyelvet, mint a latint: iskolában és könyvből, de a gimnáziumon kívül mindenkivel németül karattyoltunk.*”²¹⁵ És volt is kivel karattyolnia a Herczeg fiuknak (itt tanult akkor bátyja, József is), hiszen két rokoni családot is látogathattak a fiúk, uzsonnákra és vasárnapi ebédre hivatalosan, sőt a harmadik temesvári gimnáziumi évben az egyik család, a császárhű katonadinasztia Sterbeckyék voltak szállásadók is.²¹⁶ S magát az iskolavárossá váló Temesvárt is a bánsági kultúra és identitás fellegváraként az etnikai sokszínűség és tolerancia jellemezte.²¹⁷

Édesapja döntése értelmében: „hogy igazi magyar helyre” kerüljön, a leendő író gimnáziumi tanulmányait Szegeden folytatta.²¹⁸ Ez döntő állomása ifjúkori éveinek. Itt be is teljesül a vélhető apai szándék, a szegedi piarista gimnázium, és Szeged hozta meg számára a magyar nyelv tökéletes elsajátításának lehetőségét. Az író *Emlékezéseiben* vélhetőleg némileg megszépítve azt is kijelenti, hogy itt, szegedi éveiben kezdett magyarul gondolkodni. Állítása szerint ekkor kapott rá a magyar könyvek olvasására is, s különösen Jókai volt rá döntő hatással. Az *Egy magyar nábob* volt az első könyv, amit tőle olvasott, majd jó néhány évig képzeletét Jókai mesevilága nyűgözte le.²¹⁹ Az ifjú gimnazista lelkében lappangó irodalmár is megmutatta magát, amikor Laetus - klub néven egyesületet alapított, a diákegylet saját lapját pedig ő írta és látta el többnyire a tanárok karikatúráival.²²⁰ De a szegedi gimnazista élet nem tartott tovább két évnél, a család anyagi helyzetének megingása miatt a Versechez jóval közelebb eső Fehértemplom állami gimnáziumában fejezte be gimnáziumi tanulmányait.

Nem mehetünk el amellett szótlánul, hogy Herczeg temesvári és szegedi gimnáziumi éveit a 19. század és a 20. század első felének a középiskolai oktatásban kimagasló szerepet betöltő, piarista gimnáziumaiban végezte. A korban a piarista rend iskolái a társadalmi

²¹⁴ Karády Viktor: A középiskolai elitképzés első történelmi funkcióváltása Magyarországon (1867–1900). *Educatio*, 1995. (4. évf.) 4. sz. 642–643., 646–647.

²¹⁵ Herczeg Ferenc emlékezései i.m. 104.

²¹⁶ Herczeg Ferenc emlékezései i.m. 89–97.

²¹⁷ A kifejezést Kókai Sándortól kölcsönöztem. A szerző megemlíti azt is, hogy a sokat hangoztatott temesvári négy nyelvűség ellenére az 1910-es adatok alapján a városban a magyarok és a németek aránya együttesen 83%-ot tett ki. Kókai Sándor i.m. 337.

²¹⁸ Herczeg Ferenc emlékezései i.m. 104.

²¹⁹ Uo. 113., Herczeg Ferenc: Legkedvesebb könyveim. i.m. 112.

²²⁰ Uo. 114.

elitképzés kiemelt színterei voltak, paptanáraik pedig aktív szereplői a helyi társadalmi és szellemi életnek. Fontos megemlékezni arról is, hogy a tanító rend történetében kiemelt szerepet játszott a hazaszeretet, a magyar érdekek szolgálata, mely meghatározta szerepüket az 1848–49-es szabadságharcban és viszonyulásukat 1867-hez. A tanító rend kutatója kiemeli, hogy megkérdőjelezhetetlen pozíciójukat a szellemi élet és az oktatás területén nem utolsósorban diplomáciai érzéküknek és a magyar társadalom – a középosztály – értékeihez való tudatos alkalmazkodásban is kereshetjük.²²¹

Ha Szeged a magyar nyelv elsajátítását jelenti a fiatal fiú számára, akkor Fehértemplom a társasági életbe jelentett belépőt. Itt élt ugyanis a vagyonosabb Herczog-ágból származó dúsgazdag nagynénje „Ida néni”, a törvényszéki elnök felesége, akiknek társadalmi státuszához hozzátartozott az a fajta könnyed és elegáns társasági élet, mely majdan az író számtalan későbbi művében fog visszaköszönni. Fehértemplom a színtere a másik életre szóló élménynek: itt ismerkedik meg a huszárok, a fehértemplomi „császárhuszárok” világával és barátkozik össze a jó kedélyű, mulatozó fiatal huszártisztekkel.²²² Jellemző példa, hogy az érettségi után, amikor az osztály búcsúbált rendezett a tanárok, szülők, barátok meghívásával, akkor a fiatal Herczeg meghívja a még Ida nagynénjénél megismert Dadányi főhadnagyot, s ő el is ment! Ez mindenképpen jelzésértékű momentum egy fiatal fiú társadalmi presztízsének megítélésékor.²²³ Ami barátságuk, Herczeg társadalmi helyzete mellett akár az érettséginek is szólhatott volna. A korban a gimnáziumi érettségi ugyanis egyben státuszszimbólum – „rétegmeghatározó jegy” – is volt, amelynek birtokosa a párbajképességgel, a tartalékos tiszti minősítéssel, az egyéves önkéntes katonai szolgálattal belépőt kapott az úriemberek világába.²²⁴

A fehértemplomi diákévek végét árnyékolta be a nagytekintélyű apa halála, ami után megismétlődött a család életében az előző generáció sorsa: ismét az anyának kellett helytállnia a család gazdasági életének helyreállításában. S ezt az író édesanyja, keményen dolgozva meg is tette, mindvégig bízva kisebbik fiának sikerében.²²⁵

Míg bátyja a bécsi egyetemen tanult, Herczeg Ferenc 1882-ben a budapesti jogi egyetem hallgatója lett. Visszaemlékezései szerint, a zsongó, hirtelen a földből kinőtt nagyváros mindenre inkább alkalmas volt mintsem az ifjúság nevelésére, vagy ahogy ma

²²¹ Keller Márkus: Új polgárok – régi értékek: A piarista szerzetes tanárok rekrutációja és mobilitása, 1876–1930. *Aetas*, 2004. (19. évf.) 1. sz. 144–145.

²²² Herczeg Ferenc emlékezései i.m. 143–144., Surányi Miklós: Herczeg Ferenc i.m. 14.

²²³ Herczeg Ferenc emlékezései i.m. 155.

²²⁴ Fedinándy Katalin: Dualizmus kori elitiskolák i.m. 670.

²²⁵ Herczeg Ferenc emlékezései i.m. 139.

mondanánk egyetemi város legyen. Lesújtó képet közöl a diákság lakásviszonyairól.²²⁶ Azt azért hozzátehetjük, Herczeget ekkor sem aggasztották kínzó anyagi gondok. A száraz jogtudomány pedig nem fogta meg a művészhajlamú és nagyvilági életet élő ifjú délvidéki fiút. S így belevetette magát a nagyvárosi élet forgatagába, ahol egymást követték a nagy „elitbálok”. A magyar úri életre felkészítő pesti jurátussága mellett egy másik intézetbe is beiratkozott: a Magyar Atlétikai Klubba kardvívást tanulni. Amire szüksége is volt, hisz már első éves gólyaként párbajt vívott egy lovagias ügyben a jogi kart a Műegyetem részéről ért inzultus miatt, amit egy újjizülete bánt.²²⁷ Herczeg négy évig élte a jogi egyetemista életét Budapesten, ám alig jutott ideje ügyvédi gyakorlataira. Nagyon sokszor Versecen felejtette magát, ahol kedves időtöltéseként játszott a német műkedvelő színházban, illetve járta a délvidék lányos házait, és élte önfeledt ifjúságát.²²⁸ Eközben megismerkedik Versecen Geramb József báróval és a Versecen állomásozó más fiatal tisztekkel, s tovább szövődik ismeretsége a boldog békeidők romantikus és szilaj huszárvilágával. Jó néhány egykori barát majdan egy későbbi regény és novella huszár karakterének mintájául fog szolgálni.²²⁹

A Herczeg visszaemlékezések bevezetőit író Németh G. Béla az egyetemista életét és ekkor született irodalmi próbálkozásait így jellemzi: „Az újságba való írás, tárcarovatban való megjelenés, a karcolat akkor új műfajában való próbatétel azidőt, Herczeg egyetemi évei alatt úgyszólván hozzátartozott a jogászkodáshoz s a társas élethez, olyanformán, mint az udvarlás, a bál, a párbaj, a kártya, a kávéház”. De Herczeg hamar továbblépett ezen a szinten, – ahogy Németh fogalmaz – rájött, hogy „ízlik is neki az írás”.²³⁰ S valóban jogászévei alatt már jelentek meg kisebb írásai eleinte még németül a *Budapester Tagesblatt*-ban a *Pester Lloyd*-ban, illetve magyar nyelvű lapokban, majd egy-egy a *Pesti Hírlap*-ban. Nem sokkal később, a rangos szépirodalmi lapban a *Hét*-ben megjelenő novellája kisebb feltűnést is kelt már.²³¹

Nevét országosan ismertté egy párbajvétsége és az azt követő fegyházi büntetése alatt írt *Fenn és lenn* című regényének sikere tette. A párbajra még 1886 nyarán²³² került sor egy táncmulatság során keletkezett incidens miatt.²³³ Egy fiatal tiszt halálával végződő

²²⁶ Uo. 158–159.

²²⁷ Herczeg Ferenc emlékezései i.m. 163–171.

²²⁸ Surányi Miklós: Herczeg Ferenc i.m. 23–24. szigorló jogászként három helyen is volt ügyvédi gyakorlaton: szülővárosában Versecen, majd Temesváron, és Budapesten Kenedy Géza irodájában.

²²⁹ Herczeg Ferenc emlékezései i.m. 179–181.

²³⁰ Németh G. Béla: Az „úri középosztály” történetének egy dokumentuma i.m. 26.

²³¹ Herczeg Ferenc emlékezései i.m. 184–185., Surányi Miklós i. m. 22–24. Első magyar nyelvű novelláját az író 1887-ben írta *A daruvári híd* címmel, amit a *Pesti Hírlap* közölt.

²³² Surányi 1887-re teszi a párbajt, talán az író berobbanásának megjelenítését akarta ezáltal lendületesebbé tenni.

²³³ Történt ugyanis, hogy a Magyar Nyelvtérjesztő Egyesület mulatsággal is egybekötött kirándulásán, melynek Herczeg volt a főszervezője, a tánc közben egy verseci polgárlányt megsértett egy fiatal hadnagy. A dolgok

párbajvétség miatt az illetékes fehértemplomi törvényszék kereken egy évi fogházra ítélte Herczeget, amelyet később a királyi kúria négy hónapra módosított. Magát a büntetést Herczeg csak 1889-ben töltötte le, amikor is elhatározta, hogy az Egyetemes Regénytár kiadója a Singer és Wolfner által meghirdetett ezer aranyfrankos díjazású regénypályázaton indulni fog, és regényét a büntetése ideje alatt a váci államfogházban írja meg.²³⁴

Így született a fiatal Herczeg számára a sikert meghozó *Fenn és lenn*. Igaz, a regény a pályadíjat nem nyerte el, de a Singer és Wolfner cég mégis megfizette érte az ezer aranyfrankot és kiadta a művet. (Amire szüksége is volt, mert a fogházból frissen szabadult regény igencsak belevetette magát a budapesti éjszakába, és saját jellemzése szerint is „ész nélkül” költekezett.²³⁵) A kiadónál ismerkedett meg Benedek Elekkel, akinek a javaslatára magyar név került a regényre, ekkor lett a fiatal író neve Herczogloból Herczeggé²³⁶ Ettől kezdve rendszeresen jelentek meg írásai Kiss József lapjában *A Hétköznap*, és felfigyelt rá a kor sajtóéletének nagymogulja, Rákosi Jenő is.²³⁷ Ami nyilvánvalóan összefüggésben áll azzal a sajtó- és irodalomtörténeti jelenséggel, hogy ekkor, az 1880-as években alakult át a tárca hírlapi műfaja, s maga a szó jelentéstartalma is. Az addigi tárca helyén a bírálatokat, könyvismertetéseket, beszámolókat felváltotta az új divatos műfaj. Ez lehetett életkép, vázlat, rajz stb., fő vonása, hogy nem a politikai, hanem elsősorban a kultúra területéről tudósított, s az indulati érzelmi megközelítés jellemezte. Ami megteremtette a lehetőségét az egyes orgánumok önálló arculatának megteremtésére. Ez azt is jelentette, hogy a vezércikkírók helyett a lapok már a jó nevű tárcaírókért versengtek. Akik általában több egymással ellentétes pártállású lapnál is dolgoztak. A tárcaírók iránti kereslet abban is megmutatkozott, hogy a szolid fizetést biztosító újságírói fizetésekkel szemben a tárcaírók honoráriumukra kiemelkedő jövedelmet biztosított. Ugyanakkor ritkaságszámba ment, ha egy-egy tárcaíró kizárólagosan le volt kötve, mint pl. Herczeg a *Budapesti Hírlap*nál.²³⁸ Ezzel párhuzamosan a korszakban – nem utolsósorban az Eötvös – Trefort-féle iskolarendszer eredményeként – az

addig fajultak, hogy a régi párbajvilág íratlan etikai szabályai szerint Herczeg és a mulatságot megzavaró két tiszt között a felek kardpárbajban állapotok meg. Az első párbaj folyamán, egy szerencsétlen hónaljvágás következtében a kihívó tiszt belehalt a sérülésébe, így a második párbajra már nem is került sor. Herczeg Ferenc emlékezései i.m. 192–197.

²³⁴ Uo. 203-304. Emlékezéseit igazolják a levéltári források is. Amikor Herczeget elítélték párbajvétségért 4 havi államfogságra hivatkozva társadalmi és családi kötelezettségeire halasztást kért az államfogházban való jelentkezésre, kérését jóváhagyták s 1889. február 18-ára hívták be Vácra. Herczeg Ferenc életére vonatkozó iratok: párbaj ügyek. OSZK Kézirattár Analekta 2154. 1. Ténylegesen e négy hónapból is csak hármat töltött le. Uo. 2. illetve Herczeg Ferenc emlékezései 213.

²³⁵ Herczeg Ferenc emlékezései i.m. 221–222.

²³⁶ Uo. 225.

²³⁷ Uo.234–235.

²³⁸ Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.): A magyar sajtó története II./2. 1867–1892. Budapest. 1985. Akadémiai Kiadó, i. m. 260.

irodalmi műveltség, az olvasni vágyok száma is jócskán kiszélesült. S a 80-as évek a polgári lektűr első klasszikus korszakát hozta magával,²³⁹ melynek elismert mesterévé ekkor vált Herczeg Ferenc.

A Hét. A Budapesti Hírlap

A *Hétről* nem kis malíciával jegyzi meg Németh László, hogy: „*Herczeg Ferencet, mielőtt Tisza barátja lett, a Hét gárdájában találjuk.*”²⁴⁰ Igen, abban *A Hét*-ben, melyben kései elemzői is a századforduló legnagyobb hatású hetilapját üdvözlik. A lap első száma 1890. január 1-jén jelent meg. Nem kizárólagosan irodalmi folyóirat, közöltek benne társadalmi és politikai témájú írásokat is. A kortárs lapok nemzetközi horizontjánál jóval messzebb tekintett, de ugyanúgy a kiegyezés rendszerének támogatása jellemezte. Tág teret biztosítva a fiatal tehetségek számára, megjelentetett egymástól eltérő véleményeket is. Ami a közös arculatot megteremtette, az, hogy mindenestől a modern nagyvárosi életformát élő, polgári-értelmiségi közönségnek szólt. Meghatározó alakjai Ambrus Zoltán, Justh Zsigmond és Ignótus, aki a lap vezető kritikusa és ideológusa, a klasszikus liberalizmus talaján állva formálta a lap olvasóközönségének ízlését. A szerkesztő Kiss József így emlékszik vissza az indulásra: „*Most tíz éve fohászkodtam neki annak a vállalkozásnak, hogy hetilapot alapítok olyan közönségnek, amely még nincs, olyan írókkal, akik még csak lesznek*”²⁴¹ A publicisztikának, a kritikának is nagy teret engedő, célkitűzéseiben az irodalmi ízlést formáló lap jó néhány munkatársát ott találjuk majd a Herczeg vezette *Új Időkben*.²⁴² Innen indult tehát Herczeg és jó néhány kollégája is, akiket nemcsak az *Új Idők* munkatársai között, hanem majd a Tisza által megszervezett kormánypárti *Az Újságban*, sőt a *Magyar Figyelőben* is ott találunk. Az innen kirajzott fiatal írótehetségek nem láttak abban semmi kivetnivalót, hogy *A Hét* túlnyomóan zsidó származású szerzőgárdájában indult karrierjük. A befogadó természetű, liberális nacionalista nemzeti konszenzus légkörében alkottak, meg sem kérdőjelezve a sikeres asszimiláció teóriáját. Herczeg visszaemlékezésében így tekint élete e periódusára: ”*A szerkesztő szerette kurta elbeszéléseimet, azt hiszem, főleg azért, mert olyan társaság rajzát*

²³⁹ Uo. 511–514.

²⁴⁰ Németh László: *Kisebbségben*. In: Uo. *Aminőség forradalma II*. Debrecen, 1992, Püski, 876. Németh az asszimiláció kérdését vizsgálva, annak sikertelensége, ill. az „asszimilánsok” térfoglalásának a „magyarság rovására” narratívájában foglalkozik a jelenséggel.

²⁴¹ Program és hivatás: *Magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteménye*. A bevezető tanulmányt írta Vargha Kálmán; A folyóirat-ismertetéseket és a jegyzeteket készítette: Kókay György, Oltványi Ambrus, Vargha Kálmán. Budapest, 1978, Gondolat, 290–292.

²⁴² Dede Franciska: ”Szerzők a lámpa előtt” i.m. 287–312. Maga Kiss József hivatkozik rá, hogy „*Mi neveltük fel a mai publikumot, és mi neveltük fel a mai írói generációt is legnagyobb részben. Hiszen alig van név, igazán értékes név a magyar irodalomban, amely ne A Hét hasábjairól indult volna neki a megismertségnek, megbecsülésnek, szeretetnek és sikernek.*” Uo. 300.

találta bennük, amelyhez egész szívvel vonzódott. Ő a költészet aranyhídján akarta összehozni a zsidóságot a magyarsággal. Ez az asszimiláció reménydús korában volt.”²⁴³

Rákosi Jenő életútja sokban hasonlít felfedezettjéhez, Herczeghez. Rákosi szintén német eredetű családból származott, s családnevét csak később magyarosította Kremsnerről Rákosira. De Herczeggel ellentétben ő egy jóval szerényebb anyagi körülmények között élő, sokgyermekes dunántúli családba született bele. Ám az irodalmi vénával megáldott Rákosi hallatlan szorgalommal és munkabírással a magyar sajtó- és színházélet meghatározó hatalmasságává nőtte ki magát. Pukánszky Béla a magyarországi németesség asszimilációját kutató művében – helyesen felismerve – jellemzi úgy Rákosit, illetve a magyar közéletben és a korabeli közélet asszimilációs gondolkodásában betöltött szerepét, hogy évtizedeken át megtámadhatatlan tekintélyével tömegek hangulatát és állásfoglalását határozta meg. Mint fogalmaz: „a beolvadt polgárság fáradhatatlan sereggyűjtője, gondolkodásának páratlan hatású irányítója” volt.²⁴⁴ Lapszerkesztőként, újságíróként, a fővárosban a magyar nyelvű színházi élet diadalra vivőjeként ismert Rákosi, nyelvi magyarságtétel fő propagálója volt.²⁴⁵

A huszonéves korától már sikeres drámaíróként jegyzett Rákosi a kiegyezés idejére a magyar sajtóélet egyik meghatározó tényezőjévé vált. Neve igazán a *Budapesti Hírlappal* forr össze, amelyet a *Pesti Hírlap*ból kiválva 1881-ben alapított.²⁴⁶ Rákosi – élete alkonyán napvilágot látott emlékezéseiben – az új független politikai napilap programját így adta meg: „három alapelv igazgatta a *Budapesti Hírlap* politikáját: 1. Ragaszkodás a hatvanhetedik kiegyezéshez. 2. Kifejlesztése az ebben a kiegyezésben meg nem valósított, de fenntartott nemzeti jogoknak, ú. m. a magyar hadsereg és gazdasági függetlenség kiépítése. 3. Mindennek pártolása és támogatása, ami a magyarság ügyét szolgálja.”²⁴⁷ A lap egyben a magyar sajtóélet egyik sikertörténetét is jelenti, Rákosi 1888-ra már Budapest legnagyobb adófizetőinek sorába tartozott. S 1893-ban pedig felépítette a főváros első igazi sajtópalotáját is, a lap példányszáma pedig meredeken emelkedve elérte a 30 ezret.²⁴⁸

A *Budapesti Hírlap* szellemiségének kritikus elemzői – mind a két világháború közötti, mind kései kutatói – általában a szélsőséges sovinizmusát, a harmincmillió magyar

²⁴³ Herczeg Ferenc emlékezései i.m. 234–235.

²⁴⁴ Pukánszky Béla: Német polgárság magyar földön. Niederhauser Emil bev. Tanulmányával. Budapest. 2000, Lucidus. 83.

²⁴⁵ Uo. 84–85., Korunk Rákosi asszimilációját kutató szakirodalma is Pukánszky megállapításait erősíti meg, miszerint: „a magyar identitás [Rákosi] számára elsősorban a magyar nyelviséggel volt azonos. Mindenkit, aki magyar nyelvűvé vált, ő magyarnak tekintett.” Gerhard Péter: Identitáskeresés Frankenburg Adolf és Rákosi Jenő önéletírásában. *Sic Itur ad Astra*, 2009. (20. évf.) 60. sz. 36.

²⁴⁶ Kókai György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor: A magyar sajtó története. Budapest, 2001, Sajtóház Lap- és Könyvkiadó i.m. 151., Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.): A magyar sajtó története i.m. 351–352.

²⁴⁷ Rákosi Jenő: Emlékezések. Vasszilvágy. 2009, Magyar Nyugat Könyvkiadó. 200.

²⁴⁸ Kókai György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor: A magyar sajtó története i.m. 151., 162.

birodalom ábrándját kergető magyarosító törekvését emelték ki: a lap a hamis nemzeti illuzionizmus szimbólumává vált.²⁴⁹ Ez az értékelés már a harmincas években zajló asszimilációs vitában Farkas Gyulától elhangzott megállapítás variációit jelenti. Eszerint az asszimiláltak a magyar közéletben a bombasztikus eltúlzott hazafiság szellemét honosították meg, mint a *Budapesti Hírlap* is, amely – fogalmazott Farkas – a „romantikus önáltatásnak olyan ködébe burkolja félművelt olvasóit, amelyet csak a világháborús összeomlás viharágyúú oszlatnak szél”.²⁵⁰ Ma már jóval kiegyensúlyozottabb Rákosi-képet kaphatunk a vonatkozó szakirodalomban, amely a tagadhatatlanul meglévő magyarosító és sovinszta attitűd mellett hangsúlyozza Rákosi minden körülmények között megőrzött liberalizmusát, harcos kiállását nemcsak a vörös-, de a fehérterror ellen is, és szembeszállását a húszas évek ébredő antiszemitizmusával, s azt a különös jelenséget, hogy Rákosi a Horthy-korszakban mintegy ellenzéki szerepbe került. S így halála után a baloldali, liberális sajtótermékek teljes spektruma is részvétellel emlékezett meg a magyar sajtóélet kimagasló jelentőségű alakjáról.²⁵¹

Herczeg visszaemlékezése szerint Barna Dóri (Izidor) hívta fel rá Rákosi figyelmét, aki meglehetősen gáláns ajánlattal szerződtette a laphoz tárcaírónak.²⁵² Rákosi úgy emlékezik, hogy öccse, Viktor ajánlotta be az ígéretes tehetséget, majd miután egy tárcáját – a *Kardaffért* – olvasta a lapban, nyomban szerződtette is.²⁵³ Herczeg tehát 1891-től a *Budapesti Hírlap* belső munkatársa lett. Az itt megjelenő, *Gyurkovics lányok* című, folytatásokban közölt novelláival különös népszerűsége tett szert. Ekkor vált igazán országosan ismertté. Még ebben az évben megválasztották a Petőfi Társaság tagjának. *Mutamur* című, 1892-ben kiadott novelláskötete után pedig már kortársai is, mint beérkezett, fiatal íróra tekintettek rá. Írói rangjának elismerésül 1893-ban tagjául választotta a rangos irodalmi intézmény a Kisfaludy Társaság is.²⁵⁴ S ugyanebben az évben Herczeg neve már összeforrt a zajos színházi sikerrel is. Ekkor került ugyanis színpadra *A dolovai nábob leánya*, amellyel elindult a színdarabíró Herczeg sikersorozata is. Olyannyira, hogy egyes kortárs méltatói úgy vélték, az első Herczeg darabtól datálható az új magyar társadalmi színmű születése.²⁵⁵ Herczeg Ferenc harminc éves korára elérte álmai beteljesülését: sikeres, rangos irodalmi társaságok és a kritika által is

²⁴⁹ Lásd bővebben: Kosáry Domokos – Németh G. Béla: A magyar sajtó története i. m. 351–357.

²⁵⁰ Farkas Gyula: A Magyar irodalom története. Budapest, 1934, Káldor Könyvkiadóvállalat. 260–261.

²⁵¹ Dániel Anna: Kísérlet Rákosi Jenő mögöttesének megfejtésére. *Liget*. 2000. (13. évf.) 7. sz. 46.

Sipos Balázs: Az (ellen) propaganda: Rákosi Jenő és a „keresztény kurzus”: 1919–1942. *Múltunk*, 2005. (50. évf.) 3. sz. 3–37., Sipos Balázs: Tény, tapasztalat, elbeszélés. Rákosi Jenő önéletrajzi visszaemlékezése és értelmezései. In: Horváth Jenő – Pritz Pál (szerk.): Emlékirat és történelem. Budapest, 2012, magyar Történelmi Társulat. Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, 100–136.

²⁵² Herczeg Ferenc emlékezései i.m. 235.

²⁵³ Rákosi Jenő: Emlékezések. Vasszilvágy. 2009. Magyar Nyugat Könyvkiadó. 195.

²⁵⁴ Futó Jenő: Herczeg Ferenc i.m 3–4.

²⁵⁵ Surányi Miklós: Herczeg Ferenc i.m. 33.

elismert, „divatos” író,²⁵⁶ színpadi szerző lett, aki ráadásul hallatlan írói sikereinek köszönhetően fényűző módon meg is élhetett hivatásából. A magának nevet szerző publicista irodalmi sikerei megnyitják előtte a magyar századvég társadalmi érvényesülésének minden lehetőségét. 1894-től országgyűlési képviselő, 1899-től az MTA levelező tagja, 1903-ban a Petőfi Társaság másodelnöke, majd az öreg Jókai halála után annak elnöke lesz. 1911-ben választják az Akadémia rendes, majd 1914-ben tiszteleti tagjává.²⁵⁷ Ebből a vázlatos áttekintésből is érzékelhetjük, hogy Herczeg kora Magyarországon milyen szédületes karriert futott be, nem egész egy évtized alatt elismert íróvá és keresett publicistává vált. Neve irodalmi védjeggyé lett.

Rákosi Jenő és lapja meghatározó mérföldköve volt az ifjú író karrierjének, a lap és tulajdonos-szerkesztőjének, akire mint „atyai védnökére”²⁵⁸ tekintett. Hosszabb bemutatása nem csak ezért volt szükséges, mert a korszak egy meghatározó politikai vonulatát képviselte, és a liberális nacionalizmust, illetve annak asszimilációs nézeteit mintegy megtestesítette, amely kétségkívül hathatott Herczegre, mind asszimilációja mind pedig politikai identitása szempontjából.²⁵⁹ De vigyáznunk kell a korszak két meghatározó publicistájának összemosása esetén. Nyilvánvalóan óriási hatást gyakorolt Rákosi *Budapesti Hírlapja* az ismeretlenségből hirtelen felbukkanó író karrierjének meredek felívelésében. Az ország mértékadó és egyik legolvasottabb lapjában Herczeg tárcáit hétről-hétre egyre nagyobb és lelkesebb olvasóközönség várta. Rákosi lapja Herczeget *ismertté* tette. Ám Herczeg korabeli irodalmi és közéletbe való berobbanásának csak egy állomása volt. A *Budapesti Hírlapnál* még négy évet sem töltött az író, s hangsúlyosan ki kell emelnünk, hogy ekkor nem foglalkozott még politikai publicisztikával. E lapban csak szépirodalmi alkotásai jelentek meg, sőt miután elváltak útjaik, jó ideig Herczeg – későbbi képviselősége ellenére sem – nem írt politikai cikkeket. Amikor a politikai barikád ellentétes oldalára kerül, és a Tisza párti *Az Újság* címlapján szerepel a neve, akkor is „csak” annak szépirodalmi rovatát vezette, emelve ezzel is

²⁵⁶ Hajdu Péter említi, hogy az író átütő sikerét az irodalomtörténet 1893-ra datálja, de az 1892-ben megjelent novelláskötet a *Mutamur* váltotta a nagyobb érdeklődést a kritikusokból. S korabeli lapokból idézve mutatja be, hogy Herczeg divatos szerzőnek számított, akit népszerűvé tett párbajvétsége, gavallérsága, s a kritika is modernnek érezték az író. Hajdu Péter: Herczeg Ferenc érdekessége. *Literatura*, 2009. (35. évf.) 4. sz. 431–432.

²⁵⁷ Futó Jenő: Herczeg Ferenc i.m. 3–4.

²⁵⁸ Németh G Béla. Az „Úri középosztály” Történetének egy dokumentuma i.m. 19.

²⁵⁹ Rákosi nyelvtisztító mozgalmának korabeli hatását, a nyelvi magyarság tételének elfogadását Herczeg 1900. február 23-án elhangzott képviselőházi beszédével is illusztrálhatjuk: „Egy fővárosban, hol a nemzeti nyelvvel szemben oly léha felfogás uralkodik, mint itt, hol egy magyar úriasszony, ha franciául beszél, és hibát ejt szegényenli magát, mert ez a műveletlenség jele, de ahol divat dolga a magyar nyelvet idegenes kiejtéssel, keresett germanizmusokkal fölhígítva... hanyagul beszélni, egy fővárosban, mely oly kevésre becsüli saját nemzeti nyelvét, kétszeres szükség volna oly tekintélyre, hol a tiszta, hamisítatlan tősgyökeres magyar tartalmas nyelvet magyar nyelvet ápolják... Én magamról érzem, hogy mai beszédemben, mostani felszólalásomban annyi idegen szó, annyi germanizmus van...” Pukánszky Béla: Német polgárság magyar földön i.m. 86.

a lap tekintélyét. Az a Szerb Antal irodalomtörténetében is megjelenő beállítás, ami Rákosinak túlzott jelentőséget tételez fel Herczeg pályájában, csak a fiatal publicista karrierjének indulására igaz. Az a feltételezés, hogy Herczeg Rákosi politikai krédójának követője volt nem állja meg a helyét, épp ellenkezőleg.

Asszimiláció

Magyarország lakossága az 1787-es népszámlálás adatai alapján alig haladta meg a 8 millió főt s ebből a szakirodalom kb. 40%-ra, azaz 3,2 milliós lélekszámúra teszi a magyarságot. Az 1910-es népszámlálás adatai már 10 milliós magyar anyanyelvű népességet regisztráltak, ezért Hanák Péter a 19. századot a magyarság népesedési fénykoraként értékelte, megállapítva ugyanakkor, hogy az asszimilációból származó népességtöbblet legalább 2,5-3 milliós értékre tehető, s az asszimilált németiség száma az 1 millió főt is meghaladta.²⁶⁰ E milliós létszámhoz pedig jelentősen hozzájárult a délvidéki svábságból származó asszimilációs nyereség.

Németh G. Béla Herczeg asszimilációját, mint említettük, ábraszerű történet-szociológiai példának tekintette, aki – mint fogalmazott – egy olyan rétegből származott, mely a magyar értelmiség jelentős hányadát adta. Tanulmányában egy kettős koordinátarendszert állított fel. Egyrészt az 1867 utáni magyar értelmiség hat csoportját különítette el, másrészt pedig a magyarországi németiség eltérő eredetű csoportjait különböztette meg. Ebben a metszetben elhelyezve a bánáti svábságot, Németh azt állapította meg, hogy míg a falusi mesteremberek fiai az iparosodó centrumok felé rajzottak ki, az értelmiség gyermekei ellenben a kisvárosokból elsősorban a magyar közigazgatási központokba áramlottak.²⁶¹ Ez a folyamat tagadhatatlanul Herczeg életében is megjelenik, tudatos szülői döntés eredményeként lép a magyar nyelv elsajátítása, s a magyarrá válás útjára. Kisgyermekként magyar dada vigyázza, s gimnáziumi éveit – az apai döntésnek megfelelően – a többnyelvű, multikulturális, de alapvetően német nyelvű Temesvár után a magyar központnak számító Szegeden folytatja. A magyar nyelvet elsajátítva válik lehetővé a pesti jurátusságon és a magyar úri középosztályon keresztüli asszimilációja, és nem utolsósorban magyar íróvá válása. Hanák Péter asszimilációs tételeit is alkalmazhatónak

²⁶⁰ Hanák Péter: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. Században. *Történelmi Szemle*, 1974 (17. évf.) 4. sz. 513–515.

²⁶¹ Németh G. Béla: Az „Úri középosztály” Történetének egy dokumentuma i. m. 22–25. Az értelmiségi egyes rétegei a tanulmány szerint: a honorációr réteg, a birtokát vesztett nemesség, a német városi polgárságból származók, a magyarosodó német és zsidó kisemberek, a Bach- korszakban ide telepített cseh-morva-német tisztviselő és szakiparos réteg, illetve a paraszti sorból az értelmiségbe jutók. A németiség négy csoportját pedig az erdélyi szászországban, az ország más területein lakó városi német polgárságban, a török óta betelepített falusi elsősorban dunántúli német parasztlakosságban, és a bácskai- bánási svábokban.

látjuk, ha a Herczeg-Herczog család egyes generációira tekintünk. Hanák azt fogalmazza meg, hogy az újkori asszimiláció egy többgenerációs fejlődés eredménye, és mint a mobilitás, vagy a migráció a kapitalizmus kialakulásával, illetve a polgárosodással járó gazdasági folyamatok, a piac kialakulása, a kereskedelmi és hitel élet hallatlan fejlődésének, a városiasodásnak a következménye. Másrészt azt is megállapítja, hogy az asszimiláció alapkarakterét nem a konzervatív rendi szellemiségű és zömmel német polgárság, hanem a liberális középnemesség határozta meg.²⁶² A nagy és középpolgár asszimilációja vonatkozásában – amely Herczeg családi háttere miatt bennünket elsősorban érdekel – Hanák eleve az uralkodó osztály, illetve az úri középosztály utánpótlásáról beszél, aki át is veszi annak értékrendjét.²⁶³ Ugyanakkor, épp Herczeget idézve utal egy társadalmi motivációra is. Egyrészt a korszakban a magyarsággal összekapcsolódott reformkori szabadságvágy és a liberalizmus eszméje, másrészt ezzel párhuzamosan élt a magyarságoz való asszimilálódás mintegy presztízsemelő értelmezése is. Azaz – fogalmazott Hanák – az „úr” fogalom a magyarsággal azonosult. Ennek alátámasztására citálja Herczeg *Emlékezéseit*: „a Délvidéken azt tartották, hogy az ember csak ötszáz holdig lehet rác vagy sváb, azon felül magyarnak kell lennie, ha a vagyonához méltó életet akar élni”.²⁶⁴ Pukánszky a *Német polgárság magyar földön* című tanulmányában az „úriság- magyarság” kapcsolatot elemezve, szintén Herczegtől idézve mutatja meg, hogy a társadalmi emelkedés ideája miként vált szinonimájává, és fonódott össze a magyarosodással. Az 1867 utáni liberális nemzetállam asszimilációs folyamatait úgy látja, hogy azt szinte csak a „társadalmi emelkedés vágya” motiválja, szemben a „a szabadság ígézetében magyarosodó »negyvennyolcas« polgárság”-gal. Herczeg asszimilációjának fő motorját azonban a reformkori polgárságot is magával ragadó nacionalizmus teremtőerejében fogta meg. Ugyanakkor a fenti idézet kapcsán Pukánszky azt is megállapította: az író saját véleménye a magyarosodás kérdésében meglehetősen közel állt a délvidéki „úri társadalom” felfogásához. S teljes joggal fogalmazta meg, hogy Herczeg ebbéli szemlélete irodalmi munkásságán is átüt.²⁶⁵

²⁶² Hanák Péter: Polgárosodás és asszimiláció i.m. 518–519., 522.

²⁶³ Uo. 528.

²⁶⁴ Uo. 521. vö. Herczeg Ferenc emlékezései i.m. 226.

²⁶⁵ Pukánszky Béla: Német polgárság magyar földön i.m. 75., 77., 79–80.

A befutott író, mint politikai publicista Tisza István oldalán

Szekfű Gyula a *Három nemzedékben*, a Tisza-féle liberalizmus kritikáját adva megemlíti, hogy Tisza, mint kormány- és pártfő még a liberalizmus és Budapest nyújtotta eszközöket sem tudja használni politikája támogatásához. Kiemeli: „*A sajtót sohasem tudta magának felhasználni, sem a liberális korban szokásos korrupciós eszközökkel, sem pedig józanul és értelmesen alkalmazott korlátozások segítségével.*”²⁶⁶ Vermes Gábor pedig, hogy érzékeltesse Tisza elvétett sajtópolitikáját, a Szabadelvű Párt bukásakor kommentár nélkül idézi Berzeviczyt, aki kritikusan jegyzi meg: „*Most világlott ki a végzetes hiba, melyet Tisza – ki, mert maga kevésre becsülte a népszerűséget, mindig elhanyagolta a sajtópolitikát – elkövetett akkor, mikor még erősen ült a nyeregben.*”²⁶⁷ Ezt a képet erősíti meg sajtótörténetünk híradása is, felhívva a figyelmet arra az érdekes jelenségre, hogy évekig hiányzott a kormánypárti sajtó, vagy ha egyáltalán volt, akkor is teljesen jelentéktelen maradt a befolyása. A magyar sajtóéletnek ezt a valóban furcsa jelenségét az elemző is abban látja, hogy a dualizmus korában a vezetés ragaszkodott a klasszikus liberalizmushoz, nem avatkozott bele kormányzati módszerekkel a sajtó életébe.²⁶⁸

A helyzet azonban valamelyest árnyaltabb, ha közelebbről vizsgáljuk Tisza Kálmán, illetve Tisza István sajtópolitikáját. Nem feledkezhetünk meg arról a mindmáig viszonylag kevésbé elemzett tényről, hogy a korszak több meghatározó sikeres írója is politikai publicistaként a Tiszák elkötelezett híve volt. Herczeg Ferenc mellett ott találjuk Jókai Mórt és Mikszáth Kálmánt, s az induló Gárdonyi Gézá is a Tiszák publicistái között.²⁶⁹

A nagy palócra emlékezve írja Herczeg: „*Tisza István később már úgy örökölte Mikszáth vonzalmát, mint valami családi ékszer.*” Mikszáth képviselői tevékenységére utaló soraiból egyben saját parlamenti tevékenységének igazolását, és ezzel kapcsolatos álláspontját is kiolvashatjuk: „*Mikszáth Ferenc József korában úgy lett országgyűlési képviselő, ahogy Ferdinánd király korában táblabíró lett volna. Egy szegény ország nemzeti adománya a költő számára: a képviselőség, alig járt politikai kötelezettségekkel, hiszen a poéta előre lefizette a mandátum árát az író tollával.*”²⁷⁰ De idézhetjük magát Herczeget akkor is, amikor azzal, a kortársak által is felvetett kérdéssel szembesülünk, hogy mennyire maradtak függetlenek a

²⁶⁶ Szekfű Gyula. *Három nemzedék* i.m. 376.

²⁶⁷ Idézi Vermes Gábor: *Tisza István* i.m. Budapest, 127.

²⁶⁸ Kókay György - Buzinkay Géza - Murányi Gábor: *A magyar sajtó története* i.m. 179.

²⁶⁹ Buzinkay Géza: *Magyar Hírlaptörténet 1848 – 1918*. Budapest, 2008, Corvina, 73–74, 83; Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története* i.m. 273–285, 292.

²⁷⁰ Herczeg Ferenc: *Mikszáth Kálmán Emlékbeszéd*. In: *Tanulmányok I*. In: *Herczeg Ferenc Művei X*. Budapest, 1939, Új Idők Irodalmi Intézet Rt, (Singer és Wolfner), 159. A továbbiakban *Tanulmányok I.- II.*

politika vonzáskörébe került írók és maga Herczeg. *”Alapos tévedésben voltak azok az ellenzéki politikusok és újságírók, akik mindenáron rá akarták sütni Jókaira és Mikszáthra, hogy írói függetlenségük feláldozásával, önérzetük megalázásával jutottak mandátumhoz és politikai szerephez. Igazság az, hogy mind a két írónak kivételesen előkelő helyzete volt a pártban. Miniszterek és nagyurak törték magukat a barátságuk után.”* Jókait passzív és szelíd kormánypártiként jellemzi, aki természetesen *„lojálisan alávetette magát a pártfegyelemnek”*, ellenben Mikszáhtal, aki – jóval nyakasabb ember lévén – éles kritikával is tudott élni kormányával és pártjával szemben.²⁷¹

A rangos írók támogatása mellett, Tisza István kiéleződő politikai harcai, a századforduló politikai–társadalmi feszültségei valóban halaszthatatlanná tették a modern kormánypárti sajtópolitika megteremtését, valamint pótolni kellett az 1899-ben megszűnt *Nemzet* című folyóiratot is. De hogyan torkollt egybe a Tiszában megszülető igény politikája, illetve a 67-es konszenzus publicisztikai megjelenítésére, és Herczeg Ferenc a bánági sváb származású író, újságírói pályája? Mi magyarázza *„berobbanását”*, és azt, hogy hamarosan nemcsak egyszerű szócsöve, hanem meghatározó alakja is lesz Tisza sajtójának. Az igazság valahol a Herczegtől már a fentiekben idézett mondatban található: *„...hiszen a poéta előre lefizette a mandátum árát az író tollával.”*

Herczeg, amikor pályája összefonódik Tisza Istvánéval, és aktív politikai tevékenységbe kezd, már majd tíz éve a parlament tagja volt. Képviselősége azonban csak dekoratív dísz, rang, mint kaszinó tagsága. Jellemzőnek tekinthetjük anekdotázó, kedélyes visszaemlékezését, amidőn felidézi Szilágyi Dezsővel folytatott beszélgetését képviselőházi tagsága érdekében. *„Abban a polgári környezetben, ahol az én gyökereim vannak, pályatévészembernek fognak tekinteni mindaddig, amíg csak író maradok. Ha képviselő leszek, akkor el fogják hinni, hogy nem vagyok züllött ember.”* Képviselősége alatt ragaszkodott is ehhez, a talán kicsit bohém távolságtartáshoz a politikától, amit amúgy sem becsült sokra. Amit értékelt, az a társadalmi elit élete, melynek így már nem csak külső szemlélője és írója, hanem tagja, és részese mindennapi életének: *„Volt azonban a kormánypárti képviselő életének egy vonzó oldala is: a Szabadelvű Párt volt az ország legkülönb férfiklubja. Könnyed baráti hang járta a képviselők közt, a kasztdemokrácia hangja.”*²⁷² Tulajdonképpen képviselőházi tevékenysége kimerül évente legfeljebb egy felszólalásában. Mindenesetre, akkor legalább olyan témákban adott elő, amelyek íróként közel álltak hozzá, és szakértelemmel tudott hozzászólni a kérdéshez: beszélt a szerzői

²⁷¹ Herczeg Ferenc emlékezései i.m. 298–299.

²⁷² Herczeg Ferenc emlékezései i.m. 300–305.

jogvédelemről, a színházak állami segélyéről, az Országház könyvtáráról, a nem állami iskolák tanítói illetményéről, az elemi népiskolai oktatás ingyenességéről, a lelkeszi illetmények kórpótlék útján való emeléséről.²⁷³

A váltás Tisza Istvánnal következett be, igaz nem a képviselői aktivitásában, de annál inkább a politika, a politikai publicisztika felé fordulásában. Herczeg úgy vall erről, hogy igaz tagja volt a Szabadelvű Pártnak, de „*lelki közösséget*” nem érzett vele. Mint írja „*az újságíró rosszmájú semlegességével*” tekintett a politikára. De az 1903-as országgyűlési ciklusban már Tisza hívének vallja magát. Elutasította a feltételezést, hogy barátságuk sodorta volna bele a politikába, úgy véli: „*politikai meggyőződésemet tett engem Tisza hívévé*”. Őbenne látta azt az államférfit, politikai erőt, aki felismeri, és képes megbirkózni a nemzetet fenyegető veszedelmekkel. Arra, hogy ez nem utólagos bölcsesség, emlékezéseiben bizonyoságul hívja korabeli cikkeit, illetve a *Bizánc* és az *Árva László király* című drámáit. Változatlanul őrzött politikai hitvallásának emlékezéseiben történő pregnáns megfogalmazása teszi egyértelművé, hogy Tisza miért is támaszkodhatott rá, és teszi világossá útját a *Magyar Figyelő* szerkesztőségéig. „*Amióta politikailag gondolkoztam, a 67-es kiegyezés híve voltam, mert meg voltam arról győződve, hogy a kiegyezés a legnagyobb szerencse, mely a nemzetet Mohács óta érte.. A Kiegyezés egy nagyhatalom és szövetségeseinek védelme alá helyezte a magyar nemzeti törekvéseket. Ez volt a maximuma annak, amit a magyarság egyáltalában remélhetett.*”²⁷⁴ A kortárs Bethlen István is, aki Herczeget inkább költőnek és írónak, mintsem politikusnak tartotta, úgy emlékezik meg az íróról, mint aki csak Tisza színrelépésével kapcsolódott be az aktívabb politikai életbe. Emlékei szerint az Országházban ritkán szólalt fel, nem szeretett beszélni, és akkor is „*bizonyos elfogódottsággal küzdött a beszéd alatt*”, Herczeg *Szabadsághős* című tanulmányát idézve mondja, hogy ő is azokhoz a politikusokhoz tartozott, akik „*tollal csinálnak politikát*” Herczeget méltatásában úgy ábrázolja, mint Tisza, a nagy ember, „*fegyverhordozója, hű barátja és bámulója*”, aki Tiszában *a tett emberét az emberfeletti akaraterőt bámulta, emellett minden nemzetpolitikai kérdésben egyetértett vele.*”²⁷⁵

A századelő politikai harcait Tisza oldalán Herczeg három jelentős folyóiratban vívta: a nagyhatású és közkedvelt *Új Időkben*, amelynek egyúttal főszerkesztője is, így az ott megjelenő írásai mellett a hetilap arculatának, világnézetének is alakítója; a politikai közélet

²⁷³ Fitz József: Könyvészet i.m. 329.

²⁷⁴ Herczeg Ferenc emlékezései i.m. 391–392.

²⁷⁵ Bethlen István: A politikus és a publicista. In: Kornis Gyula (szerk.): Herczeg Ferenc (Emlékkönyv 80. születésnapja alkalmából). Budapest, 1943, Új Idők Irodalmi Intézet, 121., 129.

új fórumán az 1903 decemberében induló *Az Újságban*, és végül az 1911 és 1918 között fennálló, Tisza Istvánnal közösen szerkesztett *Magyar Figyelőben*.

A név kötelez: az *Új Idők*

Az *Új Idők* 1894-es indulását a Singer és Wolfner kiadónál komoly viták előzték meg. Két program feszült egymásnak: Bródy Sándoré és Herczeg Ferencé. Bródy egy „szabad, bátor hangú irodalmi lapot” kívánt indítani a felső ötszáz számára, Herczeg pedig egy olyan „családi lapot, amelyet 14 éves kislányok is olvashatnak”, amely teret nyit a „nemzeti gondolat társadalmi megnyilatkozásának”. Mikszáth Kálmán és Wolfner József Herczeg koncepciója mellé állt. A Singer és Wolfner cég vezetője, a szintén a cég érdekeltségi körébe tartozó *A Hét* tudatos ellensúlyozására törekedett, így a Bródy vezette harcos és úttörő, de a kiválasztott keveseknek szóló, már a *Nyugatot* idéző terv helyett, a középosztálybeli magyar családot megszólító képes irodalmi és társadalmi hetilap indult diadalútjára.²⁷⁶ Ennek megfelelően Herczeg az első szám olvasóihoz szóló beharangozójában a nemzeti értékeket építő, a hagyományokat hangsúlyozó, ugyanakkor az új idők kihívásainak megfelelő folyóiratot ígért: „A magyar család is új időket él, amióta arra a feladatra vállalkozott, hogy magyar társaséletet szervezzen. Ezt a feladatát csak úgy teljesítheti, ha a régi időkből öröklött nemzeti tőkéjét, faji sajátosságait, hagyományait, hajlamait és tehetségét teljesen beleilleszti az új idők modern keretébe, és alapjává teszi a speciális magyar műveltségnek.”²⁷⁷

A családi lap egy korábbi elemzője, Dersi Tamás az úri-hivatalnoki középréteg kedvenceként meghatározott folyóiratot mutat be, mely – szerinte – a polgári fejlődés kellemes oldalait elfogadja, de a kortárs művészet valóságfeltáró munkájától elzárkózik. Igénye arra korlátozódik, hogy „üres álmait jó képességű írók dolgozzák fel olvasmányos, gördülékeny elbeszélésekben és regényekben.” A folyóiratban a sokoldalú ismeretszerzést lehetővé tevő tudósításokat a zenéről, képzőművészetekről, néprajzi érdekességekről, a társasági élet szokásairól, divatújdonságokról úgy tálalja, mint a „ravasz taktikus” Herczeg kiváló megérzését: mindazt, amit „a konzervativizmust és óvatos haladást egyeztetni kívánó” olvasóközönségének a siker reményében kínálhat.²⁷⁸ Lipták Dorottya is az írónak azt a hallatlan képességét emeli ki, ahogy a „kultúracsinálás” titkát, azaz a millennium középosztályának hangulatát mint „pontos szeizmográf” érzékeli. Így válhat újságja a korszak

²⁷⁶ Herczeg Ferenc emlékezései i.m. 286; Lipták Dorottya: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában*. Budapest, 2002 L'Harmattan, 96.

²⁷⁷ Herczeg Ferenc: Az olvasóhoz. *Új Idők*, 1895. I. kötet. 1. (1894. december 16. 1. sz.)

²⁷⁸ Dersi Tamás: Századvégi üzenet. Budapest, 1973, Szépirodalmi Könyvkiadó, 125.

meghatározó lapjává, amely – mint mondja – „nem írókat, költőket formál, hanem tanítónők, postáskisasszonyok, körorvosok, kisvárosi ügyvédek, számvevői hivatalnokok ezreit.”²⁷⁹ Elemzésünk szempontjából ez a lényeges momentum, mert a lap népszerűsége jóval felülmúlta kora többi irodalmi vagy politikai folyóiratának népszerűségét és példányszámát. A Bródy-féle koncepció megvalósulása esetén csak egy szűk elit lapja lett volna, mint ahogy az Új Idők 40-50 ezres példányszámával szemben a 3000 példányban megjelenő *A Hét* is az volt. Ellenben az *Új Idők* jelentős formálójává válhatott az ország társadalmi-politikai életét meghatározó olvasótábornak, egy szélesebb, polgárosuló középosztálynak. De Lipták 2002-es tanulmánya is még egyértelműen elítélő képet fest a folyóiratról adott összegzésében. Mint írja: „új szellemi távlatokat nem nyitott... Az indulástól az 1910-es évekig légiés sznobizmus, egyfajta konzervatív illuzionizmus, egy csipetnyi kozmopolitizmus járta át sorait” – alig változtatva Németh G. Béla húsz év előtti elmarasztaló értékelésén.

Herczeg irodalmi folyóiratát általában *A Héttel* szokták összevetni, sokszor elmarasztalva „vidéki”, vagy „konzervatív” jellege miatt, szemben a „modern”, „városi” *A Héttel*, pedig mindkét orgánus a középosztálybeli olvasóközönséget szólította meg. Munkatársaik, szerzőik többsége, a századelő nagy irodalmi megújulását előkészítő generáció tagja, s a két lap szerzőgárdája között jelentős az átjárás – miként azt egy újabban közreadott tanulmány *A Hetet* és az *Új Időket* összevetve megállapítja. Az *Új Időket* a széleskörű tájékoztatásra, ismeretterjesztésre, a művészi ízlés csiszolására törekvő lapként jellemzi, mely tanácsokat adott a mindennapi életvitelhez.²⁸⁰ A szépirodalmi, művészeti és társadalmi képes hetilap nem tekintette feladatának a politikai állásfoglalást, de a nemzeti hagyományok melletti elkötelezettségével, a programként megfogalmazott nemzeti kultúra terjesztésével állást foglalt a konzervatív-liberális nemzeti konszenzus mellett.

„Külföldi eszközökkel lehet európai kultúrát teremteni Magyarországon, magyar kultúrát soha. A kultúra nem nemzetközi kincs, internacionális műveltség nincs, valamint hazátlan társadalom, nemzetközi művészet, irodalom, sőt nemzetközi jó modor sincs. A legműveltebb, a legművésziesebb és legtudósabb országok azok, a melyekben erős nemzeti érzés lüktet... Ha nemzeti társadalmat akarunk szervezni, nem elég magyarul éreznünk: magyarul kell élnünk. Íme a mai Magyarország feladata. A sajtó az irodalom és a művészet kötelessége kijelölni az utat, a mely a kitűzött cél felé vezet, az ő feladatuk összegyűjteni, rekonstruálni és közkeletűvé tenni a nemzeti tőke elszórt kincseit. A feladat szerény, de céljait

²⁷⁹ Lipták Dorottya: *Újságok és újságolvasók* i.m. 97.

²⁸⁰ Dede Franciska: „Szerzők a lámpa előtt” i.m. 287–288, 299.

ismerő munkása legyen az *Új Idők* is.”²⁸¹ E sorokban megfogalmazódó programmal magyarázza a már említett tanulmány is, hogy *A Héthez* viszonyítva kevesebb a külföldi szerző aránya, de jelen vannak, s míg *A Hétkben* egy francia–oroszl hangszlyt figyel meg, addig az *Új Időkben* angol, francia, olasz szerzők művei előzik meg a többi külföldi szerzőt. Az *Új Idők* feltűnő angol orientációját, a lap erős képző- és iparművészeti beállítottságával magyarázza, melynek keretében megjelenítette oldalain az Angliából induló szecesszió jegyeit. Mindazonáltal az idézett programból adódóan is a kortárs hazai irodalom reprezentálása képezte a lap fő feladatát, bár itt *A Héttel* összehasonlítva a szélesebb olvasóközönség eredményeképpen jóval több amatőr és dilettáns mű is előfordul.²⁸² Összességében az *Új Idők* mégis színvonalas fóruma volt a hazai irodalomnak.

Az első szám Mikszáth Kálmán *Szent Péter esernyőjével* indult. Ahogy Herczeg írta: „Ez olyan nagyszerű beköszöntő volt, hogy egyszerre fölfigyelt egész Magyarország, akkor még igazán a Kárpátoktól az Adriáig.”²⁸³ Jókai Mór is jelentetett meg regényeket és rövidebb elbeszéléseket, mint ahogy Gárdonyi műveit is rendszeresen megtaláljuk a hetilapban. Herczeg megemlékezésében büszkén sorolja fel itt közzé tett műveit: *Szabolcs Házassága, Egy leány története, Gyurka és Sándor, Pogányok, Andor és András, A honszerző, Lélekrablás, Huszti Huszt, Férfihűség, A királyné futárja, Fehér páva, Álomország, Hét sváb, Magdaléna két élete, Aranyhegedű, Tűz a pusztában, Az élet kapuja, Pro Libertate, Anci doktor lesz, A Nap fia, Ádám, hol vagy?* A lap hasábjain jelent meg a szerző híradása szerint kétszázhusz novellája és kétszáznyolcvan társadalmi kérdéseket tárgyaló cikke. Önéletírásában mondja: „Mint szerkesztő sohasem törődtem avval, miféle »irány« szolgálatában áll az író, az új idők munkatársaitól csak egyet kívántam meg, hogy tehetséges legyen”²⁸⁴ Természetesen, azért ennek az „iránynak” bele kellett férnie a Herczeg által is képviselt konzervatív liberalizmus értékrendszerbe és világlátásba. Mint fentebb láttuk, a lap programjában nem fogalmazta meg a politikai élet figyelemmel kísérését. De a folyóirat arculatával, felvetett témáival, az itt megjelentetett szerzők műveivel és Herczeg politikai-társadalmi nézeteit tükröző, saját, itt közzétett műveivel természetes módon reprezentált állásfoglalást akár aktuális politikai kérdésekben is. Ha nem is állt ki a direkt politika mellett, de sokkal kifinomultabb és mélyrehatóbb eszközökkel, a szépirodalommal, illetve az ízlésformálás, a hagyományos értékrend konzerválásának lehetőségével hathatósan támogatta a fennálló társadalmi berendezkedés stabilitását, a polgárosodó középosztály számára

²⁸¹ Uo. 295–296.

²⁸² Uo. 295–299.

²⁸³ Herczeg Ferenc emlékezései i.m. 287.

²⁸⁴ Herczeg Ferenc emlékezései i.m. 287–288.

megfogalmazott világgépet. A lap beilleszkedett abba az értelmezési keretbe, amelyet a századvég konzervatív-liberális nemzeti konszenzusa jelölt ki, illetve akart fenntartani. Az *Új Idők* ennek a konszenzusnak volt megnyilvánulási fóruma, és képviselője Herczeg, mint lapszerkesztő, szabadelvű képviselő, majd később Tisza-párti politikus és politikai publicista.

Politikum és humor: Horkayné az *Új Időkben*

Az író megteremtett egy nagy sikerű fiktív nőalakot, Horkayné, akinek hétről-hétre a bőrébe bújt, és csípős humorral karikírozta a társadalmi élet jelenségeit. Ezt elemezve írja Dede Franciska: *A Héthez* hasonlóan, ahol Ignotus, mint Emma asszony, leveleiben feszegeti a közélet és a mindennapok kérdéseit, Herczeg is a nemi szerepcserével, nőként közvetlenebbül szólhatott női olvasóközönségéhez, hamar népszerűvé vált *Ellesett párbeszéd*ek rovatában. És szabadabban, mint Dede írja: „férfiúi felelősségvállalás nélkül” nyilváníthatott véleményt.²⁸⁵ Hasonlóan vélekedett Herczeg is, amikor a Singer és Wolfner 1941-ben külön kötetben megjelenteti az *Ellesett párbeszéd*eket: „A polgári társaság tulajdonképpen csak egy alkalmat ismer, mikor a szólásszabadság korlátlan, olyankor szabad tapintatlannak lenni, sőt igazat is mondani: ez a kivételes alkalom az álarcos mulatság. Erre való tekintettel a szerző az *Ellesett párbeszéd*ek rovatában időközönként kis álarcoskomédiát rögtönzött, amikor is egy pergő nyelvű asszonyságot léptetett föl a *diabolus rotae* szerepében. Az író úgy vélekedett, hogy olyan szerény maskarában is, amilyen a női köntös, könnyebben úszhatja meg a felelősséget.”²⁸⁶

Ha figyelmesebben olvassuk Horkayné kotnyeleskedésit és a politikai életre tett sikamlós megjegyzéseit, erre az álarcra tényleg szükség is volt. Ne felejtsük el, hogy az irodalmi hetilap a korban meglehetősen széles közvéleményhez szólt, melynek érzelmeiben inkább a függetlenségi eszmények domináltak, másrészt Horkayné azért nemcsak a Szabadelvű Párt véleménye alapján gúnyolta ki a közélet szereplőit és történéseit, hanem az író – a humoros figura kínálta lehetőséggel élve –, megszabadulva a „pártfegyelem” kötöttségeitől nagyon is kemény kritikában részesítette kora parlamentáris politikáját és politikai tabujait. Dersi már említett elemzésében Horkayné figurája, illetve a későbbi *Ellesett párbeszéd*ek kapcsán megjegyzi. „A politika nem sok helyet kapott, s ha foglalkoztak is

²⁸⁵ Dede Franciska: „Szerzők a lámpa előtt” i.m. 302.

²⁸⁶ Herczeg Ferenc: *Ellesett párbeszéd*ek. Budapest, 1941, Singer és Wolfner, 5.; idézi Dede Franciska: „Szerzők a lámpa előtt” i.m. 303.

*közéleti személyiségekkel, eseményekkel, keresték és rendszerint meg is találták a lényegtől távol eső, de figyelemfelkeltésre alkalmas mozzanatokot.*²⁸⁷

A hetilap felvállalt programjának megfelelően a direkt politikai megnyilvánulás természetesen nem volt jelen számottevően, de Horkayné kapcsán az előbbi véleménnyel nem értünk egyet. A karakternek megfelelően előfordultak a kor színházi és társasági eseményeit kommentáló megjegyzései, s az író, a „szende” Horkayné álarca alatt igenis meghatározó politikai, kulturális kérdésekben nyilvánította ki véleményét. A *Gotterhalte* – a közös hadsereg német nyelvű indulója – körüli polémia valóban érdekelte kora közvéleményét. Vagy az obstrukció, az elharapódzó durva hang a politikai életben, a választójog, a nők választójoga, a feminizmus gunyoros kritikája a mai olvasóban sem azt a képet keltik, hogy a „lényegtől távol eső” témákkal figyelemelterelésről lenne szó. Ezekben a cikkekben többször is érinti a választójogi küzdelmeket, értelemszerűen szabadelvű politikai meggyőződése itatja át konklúzióit. Például amikor humoros megjegyzéseivel, gyanútlan nőalakja álcája alatt nevetségessé teszi, hogy az általános titkos választójog követelésében a klerikálisok, radikálisok, antiszemiták, függetlenségiek, nemzetiségiek – egymásnak homlokegyenest ellentmondó politikai csoportosulások –, hogyan várják saját elképzeléseik győzelmét, ellenfeleik meggyöngülését.²⁸⁸ Az obstrukció kapcsán karikírozza Andrássy Gyula véleményét.²⁸⁹ A politikában megjelenő eldurvuló hang kapcsán tréfás enyelgés közben, Horkayné az épp aktuális udvarlójával a „*morbus politicus*” betegségének megjelenéséről értekezik: „*Ez a központi idegrendszer degenerálása, amely inficiálás útján terjed. A beteg elveszti ép erkölcsi érzékét, látóköre megszűkül, ítélőképessége pedig végleg megzavarodik*”.²⁹⁰ Kijelenti, hogy kalandorok dominálnak a politikában, és lejáratják a parlament tekintélyét. Ez a vélemény Herczeg írásaiban majd Trianon után kap igen csak tragikus színezetet, az összeomlásnak egyik fő okaként, de publicisztikájában már ekkor is kiemelkedő helyet foglal el.

A mindenben tájékozott Horkayné eljut „alkotmányreformjában” egy kettős parlament felállításának ötletéig: az eddigi országház lenne a „*nyilvános- vagy köz ház*”, itt tárgyalnák a közjogi kérdéseket, zászló, címer, katonai, külügyi, a sérelmi politikát és a személyi kérdéseket. Ebben a házban, ami „*mindent csinált csak nem dolgozott*”, lennének továbbá a parlamenti viharok, párbajok, derült jelenetek. A második ház lenne „*a munka ház*”, ahol

²⁸⁷ Dersi Tamás. Századvégi üzenet i.m. 128.

²⁸⁸ Herczeg Ferenc: Teddy Roosevelttel megdicsőüléséről. In: Herczeg Ferenc: Ellesett párbeszéd i.m. 182–183.

²⁸⁹ Herczeg Ferenc: Gyakorlati és elméleti obstrukció. In: Herczeg Ferenc: Ellesett párbeszéd i.m. 189–190. (*Új Idők* 1911. II. kötet. 304–305.)

²⁹⁰ Herczeg Ferenc: A morbus politicus-ról. In: Herczeg Ferenc: Ellesett párbeszéd i.m. 117–120.

letárgyalnák a törvényeket. Ha itt is felütné fejét az obstrukció, akkor az automatikusan átkerülne a „Köz házba”. A „Köz ház” tagjai nem kapnának fizetést, elég nekik a nyilvános szereplés lehetősége, sőt felveti a mandátumok nyilvános árverését.²⁹¹ Az író, a parlament működését kifigurázó életképei mellett, nem győz eleget élcelődni Rákosi 30 milliós Magyar Birodalmán sem.²⁹² De Horkayné olyan kérdéseket is feszeget, melyekhez még kora képviselői is ritkán nőttek fel, és ezzel mindjárt a figura lényegi szerepéhez, és annak valódi jelentőségének megismeréséhez jutunk el.

„A szuverén nemzeti állam nemzeti hadsereggel, jelvénnel, külső képviselettel és udvartartással egyetemben a nemzet elévülhetetlen joga. A jogát pedig akkor gyakorolhatja a nemzet, ha ereje van hozzá. Nem akaraterőről beszélek, hanem fizikai erőről” – jelenti ki Horkayné nagyon is reálpolitikus módjára, miután a hadseregreform kapcsán a magyar vezényleti nyelvvel kapcsolatban bekövetkezett a koalíció politikájának csődje. – „A szabadelvű párt létjogosultsága éppen abban rejlett, hogy arra, amit nem tudott megcsinálni, azt mondta, hogy nem akarja megcsinálni. Így valahogyan fenntartotta a szuverén törvényhozás fikcióját. Mert, hogy a magyar törvényhozás szuverenitása fikció, arról talán maga is hallott már?”²⁹³ Ez a „szende” kis kérdés pedig igazán a dualizmus és benne a magyar parlamentarizmus elevenébe vág. (Egyébként rámutat arra is, hogy Herczeg jól látta a Monarchián belüli valós reálpolitikát, látta, mekkora a magyar parlamentarizmus és szuverenitás mozgásteret, s ez megkérdőjelezi, de legalábbis árnyalva az íróról kialakított elmarasztaló sztereotípiát, a „konzervatív illuzionizmust”.

Érdeemes hosszabban idézni Horkayné kiselőadását a magyar parlamentarizmusról, amely az egész dualista korszak szervei hibájára mutat rá: „A valóság az, hogy az egész magyar parlamentarizmus a korrupcióra van alapítva. Ha nincs korrupció, akkor nincs parlamentarizmus. Nem kellemes dolog erről beszélni, de úgy látszik, hogy muszáj. Az igazság az, hogy becsületes parlamentarizmus csak olyan országban képzelhető, ahol a parlament kezében nagyobb fizikai hatalom van, mint az uralkodóéban és ahol a dinasztia sorsa a parlament akaratától függ. Mint például a sokat emlegetett Nagy-Britanniában. Ott a királyi hatalom csak névleges, a király a valóságban a souverain parlament egy alkalmazottja. Nálunk másképp van. Nálunk a dinasztia erősebb, mint a parlament, a népképviselő hatalma tehát csak névleges... Azaz: nálunk a parlamenti formásokkal

²⁹¹ Herczeg Ferenc: Horkayné alkotmányreformja. In: Herczeg Ferenc: Ellesett párbeszéd i.m. 83–86. (Új Idők, 1902. II. kötet. 569.)

²⁹² Herczeg Ferenc: Haynauról, Bachról és az agglegényadóról. In: Herczeg Ferenc: Ellesett párbeszéd i.m. 99–102. (Új Idők, 1903. I. kötet. 313–314.)

²⁹³ Herczeg Ferenc: Horkayné a kaszinóban. Új Idők, 1905. I. kötet. 268.

*álcázott abszolutizmus uralkodik. Az ilyen parlament ellentmondásban van magával a parlament elvével és csakis hazugságokkal, azaz a korrupció állandósításával tarthatja fenn önmagát. Minden magyar alkotmányos kormányzás eo ipso hazug... (És ki fog állandó becsületes állapotokat teremteni?) – Az, aki agyonveri az álparlamentárizmust és megalapítja az őszinte abszolutizmust, vagy az, aki agyonveri az álszolutizmust és megalkotja az igazi parlamentárizmust. Nekünk persze az utóbbi megoldás volna a kedves.”*²⁹⁴ Ez eléggé világos és szokatlanul őszinte elemzése a kiegyezés teremtette politikai képletnek. Egyben megmagyarázza azt is, hogy ezt a politikai realitást és az üres frázisok és az obstrukciós politika szintjén opponáló függetlenségi politikát miért ítélte el olyan mélyen az író, érezve a közjogi harcok és politizálás zsákutcáját. Gyakorlatilag ugyanezt a kényszerpályát rajzolta meg Szabó Miklós, amikor kifejti, hogy a dualizmus korában a pártalakulások kerete a pártfúzió volt, szemben az angol típusú parlamenti váltógazdálkodással, mivel azt az összmonarchiai viszonyok nem tették lehetővé. Az uralkodó nem nevezhetett ki függetlenségi kormányt, így „háromnegyed egypártrendszer” jött létre.²⁹⁵ Ezt igazolja a koalíciós kormányzást megelőző háttéralkuk rendszere, amely oly mértékben korlátozta a 48-as politika lehetőségét, hogy üres frázissá tette a 48-asok minden korábbi harcias kijelentését. Ezt természetesen éles szemmel vette észre Herczeg is, és nem mulasztotta maró kritika tárgyává tenni. De az ő következtetése, mint ahogy politikai példaképéé, Tiszáé is az, hogy a fennálló politikai keret végső soron a magyarság érdekei szerint való. Sőt a kiegyezés rendszere, a Monarchia céljainak szolgálata, mint eszköz alkalmazható a magyarság megerősödéséhez és egyben garanciája is Nagy Magyarország puszta létének.²⁹⁶

Ugyanakkor a politikát lenéző, azt az „újságíró rosszmájúságával figyelő” író – természetesen elsősorban a koalíciós politika kárára – az egész politikai elitre is vonatkoztatva kérdőjelezi meg a politikai csatározások hitelességét: „*A politikánk pedig minden csak nem politika, mert a vásári veszekedés, amely közjogi jelszavak és cafrangok értéktelen üvegkalárisok és rézkarikák körül folyik, nem érdemli meg a politika nevet. Az egész*

²⁹⁴ Herczeg Ferenc: Horkayné a nő választójogáról. *Új Idők*, 1909. II. kötet. 471.

²⁹⁵ Szabó Miklós: A magyar nemesi és polgári liberalizmus. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Liberalizmus és nemzettudat. Dialógus Szabó Miklós gondolataival*. Budapest, 2008, Argumentum Kiadó, 58–59. Hasonló megállapításra jutott Kozári Mónika is: Az uralkodói hatalmat „fajsúlyos, sőt túlsúlyos” tényezőjeként írja le mind a törvényhozó, mind a végrehajtó hatalomnak, a liberális állam továbbfejlődésének akadályaként. Az Osztrák–Magyar Monarchiát a kor színvonalán álló liberális államalakulatként értékelte, amely a közjogi kérdés kiélezettsége miatt továbbfejlesztetlenné bizonyult, illetve létrejöttének körülményei – a kiegyezéshez való viszonyulás – eleve meghatározta a magyarországi pártstruktúra kialakulását is. Kozári Mónika: *A dualista rendszer (1867–1918)*. Budapest, 2005, Pannonica Kiadó. 302.

²⁹⁶ Vö. Tőkécki István: Tisza István eszmei politikai arca i.m. 96-99. Vermes Gábor: Tisza István i.m. 116–118.

mondvacsinált izgalom és lárma csak arra való, hogy fehérbőrű kereskedelmi ügynökök becsaphassák vele a feketebőrű választókat.”²⁹⁷ Herczeg ezen ítélete később is végigkíséri publicisztikáját, és azon következtetése is, hogy a hazaszeretet nem tekinthető „polgári kenyérkeresetnek”, a fiataloknak az „élet műhelyébe” való kerülését szorgalmazza, azt hogy mérettessék meg magukat polgári pályákon és így váljanak a társadalom értékes tagjaivá.²⁹⁸

Ezek a gondolatok, illetve a nemzeti kultúra, és annak fegyvere, a költészet nemzetmegtartó erejének megfogalmazása *A költő szobra*²⁹⁹ című „ellessett párbeszédben” is jellemző Herczegre, aki öntudatosan mindig is író maradt politikai társadalmi elkötelezettségei mellett és ellenére. „*A Hadseregünk nem a mienk. Politikai tehetségének sem látja sok hasznát a nemzet, mert politikusaink évtizedek óta egymás marcangolására fordítják minden erejüket. Irodalmunk azonban föltétlenül a mienk. Csak az maradt a nemzeté, amit íróttal szereztek a költői: a nemzeti öntudat, az összetartozóság érzése, az akarat az élethez.*” Majd Lengyelország tragikus sorsát idézve, kiemeli, hogy háromfelé szakítva is, kultúrájánál fogva mégis egységes nemzeti életet tud élni, ezért a szoborvitát lezárva kijelenti, hogy a szoborállítás egy nemzeti költőnek „*a nemzetnek eszébe juttatja a maga életerejének kiapadhatatlan forrását, az nagyobb szolgálatot tesz az állam jövődjének, mint aki várat épít a határon.*”³⁰⁰ Iménti soraival gyakorlatilag nyomatékosítja a hetilap programadó nyilatkozatában felvázolt célkitűzést: a nemzeti kultúra őrzését és terjesztését.

A kép, amelyet a „szende” Horkayné álarca alatt megjelenő írások elemzése után kapunk, jóval túlmutat a felszínes társalgási csevegés, a kor társadalmi, közéleti eseményeinek, humoros kommentálásán. Az a mód, ahogy ironikusan, szatirikusan megközelíti a politikai élet mindennapjait, a választási visszaéléseket, az obstrukciós politika csődjét, természetesen magán hordozza az író szabadelvű párti kötődéseinek politikai mögöttesét. Ugyanakkor a kiegyezés által garantált, és egyben rendkívüli mértékben limitált politikai mozgásteret is bemutatja az *Új Idők* olvasótáborának. A dualizmusban rejlő szerkezeti problémákat és a magyar parlamentarizmus rákfenéjét boncolgatva az író olyan elemzését adja az aktuális politikai szituációnak és politikai lehetőségeknek, melyek már

²⁹⁷ Herczeg Ferenc: Antipolitikus ligáról. In: Herczeg Ferenc: Ellessett párbeszéd i.m. 173–177. (*Új Idők*, 1909. II. kötet. 398–399.)

²⁹⁸ Uo.

²⁹⁹ Ezt az „ellessett párbeszéd”-et Herczeg Ferenc abból az alkalomból írta, hogy az egykori Gizella, ma Vörösmarty téren leleplezték Vörösmarty Mihály szobrát. Herczeg Ferenc: *A költő szobra*. In: Herczeg Ferenc: Ellessett párbeszéd i.m. 137–140. (*Új Idők*, 1908. I. kötet. 479.) – Ugyanebben a számban a folyóirat fényképet (*Új Idők*, 1908. I. kötet. 480.) is mutat be olvasóközönsége számára, illetve pár oldallal arrébb Lyka Károly tollából a szoboravatás, és a szobor keletkezésének részletes történetével ismerkedhetek meg az *Új Idők* egykori olvasói. Lika Károly: Vörösmarty szobra. *Új Idők*, 1908. I. kötet. 485–486.

³⁰⁰ Herczeg Ferenc: *A költő szobra*. i.m. 479.

előrevetítik Herczeg szerepét a Tisza körül csoportosuló szűk intellektuális elitben. Egyben magyarázatul is szolgál, miként fonódott egyre szorosabbra az író és Tisza barátsága és politikai együttműködése, és miért bízta majd Tisza a *Magyar Figyelő* szerkesztőségét Herczegre. Horkayné párbeszédei egy olyan független író képét mutatják az elemzőnek, aki költői önérzettel próbált távolságot tartani a politikától, ám egyben az egész akkori politikumot is bírálta egy-egy rövidebb satirikus beszélgetésben.

Bár jelen tanulmányunknak nem témája, de meg kell említeni, hogy természetesen Herczeg Ferenc a sikeres író és színpadi szerző történelmi, társadalmi témájú alkotásai nem csak háttérét adják publicisztikai tevékenységének, hanem azzal azonos súlyú, ha nem fontosabb megnyilvánulási formái az író történelemszemléletének, politikai véleményformálásának. 1901-ben az *Új idők* első huszonhat számában közli a *Pogányok* című regényt, mely az olvasót a magyar régmúltba, a Vata-féle pogánylázadások idejébe kalauzolja, és az íróra jellemző kötelező kelet-nyugati szembenállás megfestésében a magyarság választását a nyugati értékrend, a kereszténységbe való betagozódottság mellett fogalmazza meg. Ez évben indul a színpadon diadalútjára az *Ocskay brigadéros*, a kezdetben vihart kavaró, éles irodalmi, politikai polémiaikat kiváltó mű, a Rákóczi szabadságharcot megidézve, sokakban a hazafias nemzeti érzéseket hívta elő. Míg a pár évvel később színpadra vitt *Bizánc* című szomorújátékában a pártviszályoktól terhes politikai légkörben fogant drámában, a viszályoktól dúlt, züllött Bizánc tragédiájában intő jelet és felhívást intéz korához, hogy rádöbentse a nemzeti egység megvalósításának égető szükségességére.

Németh G. Béla is úgy gondolja, hogy az „úri középosztályt” megjelenítő, azt szeretve bíráló, a közönségigényt kiszolgáló Herczeg műveinek ez a dualizmus elitjét „belülről néző vonása” magyarázza, miért vonták egyre közelebb magukhoz a kor közéleti politikai aktorai. Az író műveiben tükröződő történelmi társadalmi szemlélettel magyarázza azt is, hogy Tisza Istvánban és Herczegben a kölcsönös rokonságtudat, és az egyre szorosabb politikai együttműködés igénye különösen a *Pogányok* és a *Bizánc* megírása után erősödött meg.³⁰¹ Így nem véletlen, hogy az *Új Idők* szerkesztője, és történelmi műveiben a pártoskodást, a széthúzást elítélő, a nemzeti egységet követelő és a magyarságot veszélyeztetve érző, hasonló politikai beállítottságú író neve ott szerepel majd a Tisza által szervezett kormánypárti orgánumban, az *Újság* főszerkesztőjének sorában.

Az Újság

³⁰¹ Németh G. Béla: Az „úri középosztály” történetének egy dokumentuma i.m. 27–28.

Az 1903 végén megjelenő lap az egyre szélesedő sajtópolémiaiban, a Szabadelvű Párt és mindenekelőtt annak Tisza István körül csoportosuló tagjainak politikai állásfoglalását, a 67-es politikát és a nemzeti liberális konszenzus konzervatívabb színezetű értelmezését a választójogi-, ill. a nemzetiségi kérdésekben volt hivatott képviselni, szemben a függetlenséggel és a polgári radikálisokkal. „Az Újság nem követte a régebbi kormánylapok módszerét, melynek lényege a langyos és kissé nagyképű passzivitás volt, – emlékezik Herczeg – hanem magáévá tette Bartha Miklós kíméletlen harcmodorát, és az egész vonalon rögtön a legélesebb támadásba ment át.”³⁰² Erre szükség is volt, mint írja a neves történész Angyal Dávid, a későbbi Tisza évkönyvek szerkesztője. Mivel a Tisza vezette új kormány lassan a Monarchia tekintélyét is megtépázó parlamenti viszályok okozóját, az obstrukció letörését, és a hadseregreformok keresztülvitelét tűzte zászlajára.³⁰³

A közvélemény megnyeréséhez szükség volt egy újszerű professzionális napilap megteremtésére. Az új orgánus szerkesztője már a Tisza Kálmán idejében kipróbált harcos szabadelvű gárdatag, Gajári Ödön lett, a napilap főmunkatársai pedig a korabeli magyar sajtó legtehetségesebb újságírói voltak. A *Pesti Hírlapból* érkezett Kenedi Géza jegyezte a vezércikket, és a szerkesztői üzeneteket. Sajtótörténetünk tanúsága szerint őt tartották a „magyar sajtóélet legtisztább erkölcsi mércéjéhez ragaszkodó tagjának”. Szintén a *Pesti Hírlaptól* jött Kóbor Tamás, aki korábban *A Hétfőben* is kipróbálta magát. A neves publicistának az új orgánus a magas színvonalú társadalmi és politikai publicisztikáját köszönhette. Ő írta a vezércikkek elé kerülő *Rovást*. Kozma Andor, a századforduló minden ismertebb lapjánál megfordult, és alapító tagja volt a *Borsszem Jankó* című vicclapnak. Ő egy érdekes újjátással, a verses cikkel jelent meg. Mikszáth Kálmán nevét is a főmunkatársak között találjuk, aki a politikai tárcákat írta. Az induló napilap első számában ironikusan kommentálja, hogyan lett épp ő a politikai tárca vezetője: „Mindjárt láttam, hogy becsületes magyar szellemű laphoz kerültem. Mert szépirodalmi dolgok írásával is megbízhatott volna. Minthogy ezekkel foglalkoztam és értek hozzájuk. De nem tette. Hiszen éppen azért színmagyar lap, hogy nem olyat dolgoztat velem a mihez értek. Ősi magyar szokás ez, meg kell tartani.”³⁰⁴ A címdoldalra kerülő elbeszéléseket – szintén főmunkatársként – Herczeg Ferenc írja. Munkatársként olyan nevek is felbukkannak, mint Móricz Zsigmond, pályakezdőként a lap első hat évében riportokkal, versekkel gazdagítva annak arculatát. A

³⁰² Herczeg Ferenc emlékezései i.m. 409.

³⁰³ Angyal Dávid: Emlékezések. London, 1971, Szepsi Csombor Kör, 110–111.

³⁰⁴ Az Újság, 1903. dec. 16. 3.

„nagyágyúkat” felvonultató lap formátumát politikai vonalvezetését, szellemiségét azonban a szerkesztő Gajári Ödön határozta meg döntő mértékben. A szerzőgárdába tartozó Kálnoki Izidor, aki az *Új Időkben* is belső munkatárs, sőt segédszerkesztő, plasztikusan ezt úgy jellemzi. *„És elkészül a lap. S mindenki a legjobb tudása szerint a Gajári eszével, a Gajári gondolataival, az ő érzéseivel, az ő szavaival próbált írni. S akár ír... akár nem ír, az egész lap elejétől a végéig mégis Gajári Ödön műve.”*³⁰⁵

A lap már indulásának évében elérte a 15000-es példányszámot, majd az utolsó békeévekben meghaladja a 65000-et.³⁰⁶ A kortárs Horánszky Lajos – akinek egy monumentális Tisza-monográfiát is köszönhetünk –, úgy véli, a páratlan sikerben, amit *Az Újság* befutott, a lap felkészült szellemi tábora mellett nagy szerepe volt annak is, hogy a koalíciós időkben ellenzékbe került, s felszabadulva kormányzati politika támogatásának kötöttségei alól szabadjára engedhette kritikai megnyilatkozásait. Szerinte *„a koalíciós politika számonkérő”* leleplezésével a lapnak tekintélyes része volt a Nemzeti Munkapárt későbbi elsöprő sikerében.³⁰⁷

1903. december 16-án jelent meg első száma. A címlapon az olvasót a *Rovás* fogadta, amely nyitányként meg is adta a hangot: *„Az osztrák reakció és a magyar obstrukció egy húron pendül. Egyik a másiktól meríti erejét és dühét. Sziámi ikrek... Akik ellenben a dualismus védelmét komolyan veszik, azok nem kímélhetik egyiket sem... ez idő szerint nem lehet egyéb feladatuk mint, hogy egyesült erővel agyonüssék legalább az egyiket... a melyikhez hamarabb hozzáférnek.”* Egy pillanatra sem kétségessé téve, hogy a Tisza vezette politikai irányvonalat képviseli. Így a *Rovás* a következő hetekben minden nap az obstrukció ellen mozgósította a közvéleményt, s utóbb sem lankadt kevésbé ebbéli tevékenysége.³⁰⁸ A napilap a második számtól az indulás heteiben megjelentette beköszöntőjét *Az Olvasóhoz* címmel, melyet tanulmányozva a Szabadelvű Párt kiegyezéssel politikájának esszenciáját kapjuk. A lap saját meghatározása szerint *„minden párttól tökéletesen független”*, ígéretet tesz, hogy szabadon és elfogulatlanul fogja ellenőrizni a kormányt és a közéletet. *„A közjogi alap belső ellenzőivel lankadatlanul fog viaskodni.”* Ugyanakkor figyelmeztet, hogy mindenféle föderalisztikus és trialisztikus elképzelés ellenzőjeként, éberem fog figyelni a magyar nemzet külső ellenségeire is, *„akik a paritásos dualizmust a magyar faj érdekében nemhogy nem keveslik, hanem sokallják.”* Az új orgánus politikai programját rendkívül tömören így

³⁰⁵ OSZK Kt. Fol. Hung. 1579. Kálnoki Izidor tárcái. Ff. 12.

³⁰⁶ Kókay György - Buzinkay Géza - Murányi Gábor: A magyar sajtó története i.m. 178; Buzinkay Géza: Magyar Hírlaptörténet i.m. 116–117; Mucsi Ferenc: A magyar sajtó történet 1878–1919. In: A magyar sajtó története. Szerk. Márkus László. Budapest, 1977, Tankönyvkiadó, 68–69.

³⁰⁷ Horánszky Lajos: Tisza István és kora. Budapest, 1994, Tellér Kiadó, I. 668–669.

³⁰⁸ *Az Újság*, 1903. (1. évf. 1. sz.) december 16. 1.

határozza meg: „Politikai irányát röviden e név fejezi ki: Deák Ferenc. Az Újság egyrészt a magyar állami fenség teljességét, másrészt a paritásos dualizmust megalkuvás nélkül fogja védelmezni. Meggyőződése, hogy a magyar nemzet csakis e kettős törvényes alapon fordíthatja minden erejét a maga erkölcsi és anyagi javainak gyarapítására s csakis ezen állhat meg, bármely jövőendő viharokban, biztosan, rendületlenül. Az Újság ébren kívánja tartani azt a magyar józan észet, melynek legdicsőbb megtestesülése a haza bölcse s legbecsesebb vívmánya az ezernyolcszázhatvanhetedik kiegyezés volt.”³⁰⁹

Mint szó esett róla, Herczeg a címdalalon megjelenő elbeszéléseivel öregbítette a lap hírnevét, és gerjesztette az eladási számok felfutását nevének és ekkori novellatermése javának a lapban történő megjelentetésével. Bár visszaemlékezéseiben megjegyzi, hogy ádáz politikai harcok közepébe került szerepvállalásával, mégis direkt politikai cikkeket alig találunk az itt megjelenő írásai között.³¹⁰ Ez a helyzet majd a *Magyar Figyelő* megalapításával változik meg gyökeresen.

A politikai publicista: Herczeg és a *Magyar Figyelő*

1900. január 1-jén jelent meg a *Huszdik Század* első száma, és egy évvel később megalakult a folyóirathoz szorosan kötődő Társadalomtudományi Társaság. Miután 1905-1906 táján kiváltak a mérsékelt vagy konzervatív nemzeti liberálisok, a zömmel zsidó származású radikális demokraták megnyilatkozási fórumává vált, a *Huszdik Század* szerkesztője, szellemiségének meghatározója és a társaság főtitkára pedig Jászi Oszkár lett. Arra szólított fel, hogy a 67-esek és 48-asok politikai antagonizmusának meghaladásával Magyarország demokratizálására kell törekedni. Kíméletlen kritikáiban elvitatva még a kora Magyarországon ténylegesen létező európaiságot és liberalizmust is.³¹¹ Az 1905–1906 fordulójára kikristályosodott polgári radikalizmust, a magyarországi viszonyok következtében a polgárság helyett a „munkásságra és szervezeteire – azonosulás nélkül – támaszkodó értelmiségi mozgalom”-ként lehet meghatározni. Jászi 1906 januárjában a *Huszdik Században* megjelenő cikkében, a *Demokrácia jövőjében*, illetve a Fejérváry kormány kinevezését követő bonyolult politikai szituációt elemző szemléjében kifejti: a demokrácia biztosítékát, a termelés irányítását átvevő munkásszerveződésekben és a jövedelem elosztását szabályozó szövetkezetekben látja. A fennálló alkotmányt pedig Magyarország számára már

³⁰⁹ Az *Újság*, 1903. (1. évf. 2. sz.) december 17. 1.

³¹⁰ Herczeg Ferenc emlékezései i.m. 409.

³¹¹ Romsics Ignác: Magyarország története i.m. 76–77.

nem tudja elfogadni; úgy gondolja, azt békés vagy forradalmi úton módosítani kell, s a helyzet kulcsát e tekintetben is a szervezett munkásságban látta.³¹² Ezzel megszületik egy újabb feloldhatatlan antagonizmus, amely végigkíséri a progresszívek és Tisza, illetve Herczeg Ferenc párbeszédét. Szorosan kötődött a radikálisokhoz, progresszívekhez a magyarországi szabadkőművesség néhány páholya a Martinovics-, a Demokrácia-, vagy a Comenius-páholy, illetve az 1908-ban létrejött egyetemi hallgatók által megszervezett Galilei kör. Valamint 1908-ban jelent meg a *Nyugat*, a század talán legnagyobb hatású progresszív modern hangvételű folyóirata.³¹³ A progresszió jelentette kihívásra válaszul jelent meg a *Magyar Figyelő*, a konzervatív liberális talajon álló, Tisza párti szellemi elit új orgánuma.

Herczeg számára is a *Magyar Figyelő* megalapításával jött el az idő, hogy politikai publicisztikájával immár részt vállaljon az aktív közéleti-politikai csatározásokban. A történelmi regényeiben és drámáiban képviselt, vagy az *Új Idők* hasábjain megjelent *Ellesett párbeszédekben* megnyilvánuló történelmi, politikai, társadalmi nézeteit éles hangú cikkekben fejthette ki, replikázva a polgári radikális értelmiség orgánumaiban – a *Huszedik Században*, a *Nyugatban*, vagy a *Világosságban* megfogalmazott tézisekkel. Az 1911-ben induló *Magyar Figyelő* szerkesztőbizottságának elnöki tiszteit maga Tisza István vállalta el, a szerkesztő pedig Herczeg Ferenc volt. Az új, támadó kedvű lapot Herczeg könyveinek és az *Új Idők*-nek a kiadója, a Singer és Wolfner vállalta, sőt a lap segédszerkesztője a kiadóvállalat tulajdonosának fia, Farkas Pál lett. Herczeg, vonakodva a nyílt politikai csatározásoktól, „kissé szorongva” fogott a publicisztikai vállalkozásba, tudva, hogy „*ádáz harcokat*” kell vállalnia, és ismét a népszerűtlen oldalon! Pedig állítása szerint arra született, hogy „*a politikában szemlélő legyek, nem harcos.*” De ezúttal harcolnia és támadnia kellett. Visszaemlékezéseiben némi utólagos bölcsességgel, az összeomlásban igazolva látta publicisztikai ellenfeleinek kártékonyosságát. Úgy emlékezik: az új politikai fórum „*körülményektől diktált programja, hogy támadó hadjáratot indítson a politikai radikalizmus, a világpolgári gondolkodás, a történelmi materializmus, az amorális irodalom, a művészeti dekadencia, és főleg az ellen a nyegle szellem ellen, amely túttáplált grófokat és zsidó milliomos csemetéket arra izgatott, hogy kacérkodjanak egy általános felfordulás gondolatával.*” Visszaemlékezésében a „*nemzetellenes ideológia*” elleni küzdelem válik a *Magyar Figyelő* fő feladatává. Az önéletírásának megjelenésekor uralkodó erős forradalomellenes kritika hangján mondja: „*a Magyar Figyelőt mi a készülő forradalom ellen alapítottuk.*” Meg is nevezte a fő ellenséget: a *Huszedik Századot* és a körülötte csoportosuló

³¹² Litván György: Jászi Oszkár. Budapest, 2003, Osiris, 56–58.

³¹³ Romsics Ignác: Magyarország története i. m. 77; Vermes Gábor: Tisza István i.m. 186–187.

polgári radikálisokat. Bennük nem „*az újító vágy*”-at elítélve, hanem azt a „*leplezetlen gyűlölet és megvetés[-t], amely mindennek szólt, ami magyar volt*”. Radikalizmusukat nem a társadalom reformvágyának megnyilvánulási formájaként értékeli, hanem külső behatásként. Megbotránkozva emlékezett vissza Seton-Watson és Masaryk ünneplésére a progresszív oldalon, a szláv és román nemzeti törekvések tüntető megértésére, miközben e csoportosulás a magyarság „*minden életmegnyilvánulásában... otromba sovinizmust*” látott.³¹⁴

Indulásakor a *Magyar Figyelő* elsősorban még integrálni akart, a konzervatív liberalizmus szellemi bázisán tudatosan hangsúlyozva az egységes magyar polgári értékrendet. Alapos elemző kritika tárgyává téve az ellenséges szellemi-politikai megnyilvánulásokat, célul tűzte ki nemzeti alapon a magyar értelmiség, a polgári középosztály megszervezését. Tökéczki László így fogalmaz: „*Ha a Huszadik Századot a radikalizmus támadófejverének nevezhetjük, úgy a Magyar Figyelőt egyértelműen a liberális konzervativizmus kritikai védőpajzsának*”³¹⁵ A lap beköszöntőjében hangsúlyozza pártpolitikai függetlenségét, feladatának a „*széttagolt*”, „*irányt vesztett*”, „*tespedt*” jelzőkkel jellemzett magyar értelmiség megszervezését tekinti. Pátosztól sem mentes soraiban keresi „*a nemzeti kultúrának tisztult magaslatait, hol testvéri jobbot nyújthat egymásnak minden magyar ember. A Magyar Figyelő osztály-, vallás-, faj- és pártkülönbség nélkül tanácsra, társulásra és munkára szólítja a művelt magyar férfiakat és nőket, akik tiszteletben tartják nemzetük múltját és reménykedve, tekintenek annak jövőjébe.*”³¹⁶

A beköszöntő után az első cikk mindjárt Herczeg Ferenc *Jelszavak* című írása volt, amelyben a szerző kísérletet tesz a kialakult politikai helyzet elemzésére és indokolja az új politikai fórum szükségességét. Magyarországon két egymással diametrálisan ellentétes társadalompolitikai eszmeáramlatot konstatál. A szellemi-ideológiai szembenállást történeti párhuzamokba ágyazva világítja meg, Szent László és a kunok konfliktusa nyomán Európa és a Balkán ellentétét látja megismétlődni. Európában – elsősorban Nyugat-Európát értve ez alatt – a „*fehér fajok világhatalmának princípiumát*” üdvözölte, azt a siker, a hatalom és a jövő szinonimájaként mutatja be. Álláspontja szerint ezt az Európát a „*vallásosság, a történelmi múlt tisztelete, erős nemzeti érzés, erkölcsi fegyelmezettség*” jellemzi. Így, e logika alapján, az európai Magyarországon a „*nemzeti egyesítés princípiumát*” érti, szemben a szellemi Balkán által megtestesített bomlással. Tovább mélyítve a képet, eljutunk az író kelet–nyugati szembenállást megfogalmazó világképéhez, amely történelmi regényeiben is megjelenik. A

³¹⁴ Herczeg Ferenc emlékezései i.m. 456–458.

³¹⁵ Tökéczki László: A Magyar Figyelő i.m. 239.

³¹⁶ Tájékoztató. *Magyar Figyelő*, 1911. I. kötet. 1–2.

Nyugatot, mint a „nemzetté tömörült egyéniségeket” méltatja, míg a Keletet „az egyéniségekre bomlott nemzetek” atomizált világaként írja le. A nyugati társadalmakban meglévő dekadenciát, bizonyos modern irányzatokat „rothadási” tünetként, „hervadásként” aposztrofál. Az egyén kibúvását a polgári kötelezettségek alól „dezertálásként” fogja fel, visszazuhanásként a keleti anarchiába. Értékelésében a keleti népek megtévedtjei nyugatról a dekadenciát, a „kultúra műhelyéből a kulturátlanságot” veszik át. „A nemzeti érzést a vallásosságot és a tiszta erkölcsöt” ápoló nyugat „beteges hulladékát”, a nemzetköziséget, a hitetlenséget, a pornográfiát tisztelik mint európai „kincset”. A nemzeti önbecsülés hiányával és a külföld túlbecsülésével jellemzett, torzult, „zűrzavaros”, „tragikomikus” elemeiként ábrázolja a „magyar Balkán” olyan jelenségeit, mint a „szocializmussal kacérkodó és játszó mágnás” vagy a „tudós tanár, aki mindent összeharácsol, amit az állam külső dísz és anyagi előnyök dolgában nyújthat és aki hivatalos állásából lenézi és támadja az államot”. De végső konklúziójában úgy véli: ez nem az egész magyar nép „betegsége”, hanem egy jól körülhatárolható csoporté.³¹⁷

A beköszöntő és Herczeg nyitó cikke, valamint Tisza neve a lap fejlécén elég pregnánsan jelzi a célokat. Ugyanakkor a közös szellemi munkára való felhívás ellenére érződik az a feloldhatatlan ellentét, amely a radikális progresszív irányzat, másfelől Herczeg, illetve lapja által képviselt konzervatív-liberális kör között feszült, amely a hatalom birtokában belülről politizált, elemzett. Az író a *Jelszavakban* megfogalmazott alapelvei szerint polemizál a Jászi vezette radikálisokkal, és fogalmazza meg éles kritikáit szintén a nemzeti egység megbontóiként megjelenített, az ország valós érdekeit fel nem ismerő 48-as politikusokkal. Politikai axiómái a 67-es politika, az egy politikai nemzet és a magyar szupremácia felől megközelített nemzetiségi politika, és ugyancsak a magyar szupremácia és az állam stabilitásának érdekében korlátozott választójog.

Ezek a sarokpontok világlanak ki a *Magyar Figyelő* hasábjain a radikálisokkal vívott sajtópolémiaijában. Ám azt is megfigyelhetjük, hogy Herczeg politikai axiómái védelmezve, a problémák és a radikálisok felvetette kérdések, politikai stratégiai szövetségek elemzésekor viszonylag komplex képet rajzolt meg. A radikálisok kérlelhetetlen ellenfeleként megnyilvánuló író ugyanolyan, ha nem kíméletlenebb hangon polemizált és ítélte el az általa is „klerikális reakcióként” minősített néppárti, katolikus demagógiát, illetve bizonyos agrárius törekvéseket. Legmarkánsabban a *Radikális nemzetiségi politika* című cikkében foghatjuk meg érvrendszerét. Megkérdőjelezve a radikálisok frigyét a nemzetiségekkel és az osztrák

³¹⁷ Herczeg Ferenc: *Jelszavak. Magyar Figyelő*, 1911. I. kötet. 3–7.

keresztényszocialistákkal, felhívja a figyelmet arra, hogy a nemzetiségi vidéket elsősorban a „*az erős, türelmetlen a fanatizmusra hajló keresztény szellem*” határozza meg. Ezzel magyarázza a katolikus nemzetiségi területen a klerikálisok tömegbázisát, és természetesen a nemzetiségi agitátorok tevékenységének azon vetületét, hogy nemzetiségi törekvéseiket a felekezeti kérdésbe csomagolják. Elemzésében azzal érvel: ha a radikálisok jóvoltából a nemzetiségeknek több szavuk lesz az ország irányításában, akkor ugyanaz a türelmetlen keresztény szellem fog érvényesülni, mint Oroszországban és Romániában. A „radikális doktrinerek” várakozását, miszerint a kultúra haladásával majd a vallási tolerancia következik be szarkasztikus humorral kérdőjelezi meg: „...*a vallási közömbösség aranykora... amikor a tót papok és az oláh pópák feszülettel a kezükben fogják hirdetni Marx evangéliumát...*”. A cikkben sokkal valószínűbbnek festi le az oroszországi és a romániai véres pogromok jeleneteit. Úgy gondolja, ha a radikálisok víziója teljesülne s a magyar állameszme romjai fölött a nemzetiségek a „legkatholikusabb, legarisztokratikusabb” Bécs védnökségével egy új államot építenének ki, az elsősorban a radikálisok végét jelentené. Az egész polgári radikalizmus arány- és szereptévesztését fogalmazza meg a következő sorokban: „*A radikálisok számítási hibája, hogy egy földműves ország egész népét kétszer vagy háromszor százezer ipari munkás után ítélik meg. Mint vérbeli papír-demagógok hisznek a néplélek ösztöneinek kormányozható voltában*”. Ezt az író súlyos tévedésnek minősíti, megerősítve, hogy: „*a parasztság, főleg a nemzetiségi parasztság vére telítve van oly ösztönökkel, amelyek különösen veszedelmesek lehetnek azokra nézve, akiből a radikálisok a híveiket toborozzák. Valószínű, hogy ez a paraszterdő igen furcsa, középkori visszhangot adna a gazdasági kizsárolásról szóló jelszavakra*.” Ilyen értelemben figyelmezteti a progresszív csoportot pár sorral arrébb: hogy kik is a „gazdasági kizsárolók”, azt a nép „*a papoktól és a pópáktól fogja megkérdezni*”. Önérzetesen és kérdőn nézve a radikálisokra veti fel az író: „*Sohasem fogják megérteni, hogy mindennek, amit szabadságnak és haladásnak érdemes nevezni csak egy instrumentuma és garanciája van ebben az országban: a magyar értelmiség liberalizmusa*.” Költőien, egy hajó képével fejezi ki azt, hogy ennek megkérdőjelezésével, összetörésével magát az államot veszélyeztetik, melynek bukása után, már nincs lehetőség haladásról és szabadságról ábrándozni.³¹⁸

Ezt a gondolatot folytatja Herczeg, amikor a választójoggal és a szekularizált állami népoktatással kapcsolatban kipellengérezzi a két politikai irányzat alkalmi taktikai

³¹⁸ Herczeg Ferenc: Radikális nemzetiségi politika. *Magyar Figyelő*, 1911. I. kötet. 340–345.

szövetségét.³¹⁹ A klerikalizmust és radikalizmust összekapcsoló cikkeiben fejti ki azon véleményét is, hogy a klerikalizmus felerősödése tulajdonképpen a radikálisoknak köszönhető. Álláspontja szerint ugyanis ők egyrészt azt a szabadelvű liberális táborot gyengítették, amely szembeszállhatna bármely reakcióval, ugyanakkor a történeti osztályok elleni izgatásával, a keresztény érzület kigúnyolásával, a nemzeti múlt gyalázásával, és a nemzetiségek föllovalásával széles társadalmi rétegeket fordítottak maguk ellen. A két ellentétes politikai irányzattal szembeállva fogalmazza meg azt a tézisé is, hogy a magyarság túlnyomó része szabadelvű. De – a magyar szupremácia doktrínájának megfelelően – azt is kiemeli, hogy: „Azzal azonban tisztában kell lennie mindenkinek..., van valami, amit a normális magyar ember föléje helyez még a szabadelvűségnek is: ez az ország történelmi magyar jellegének fönntartása.”³²⁰

Herczeg nemzetiségről, nemzetről alkotott véleményét az 1902-ben írt *Német nemzetiségi kérdés* című tanulmánya már meglehetősen kiforrott formában tárja elénk. A tanulmány a pángermán szellem hódítása ellen íródott, s élesen elítéli az alldeutsch mozgalommal rokonszenvező erdélyi szászság magatartását, illetve részben a délvidéki svábság körében terjesztett nemzetiségi eszmékért is őket teszi felelőssé. Írásában kifejti, hogy amikor a délvidéki svábok ősei elhagyták szülőföldjüket, nem létezett még a német nemzeti érzés. Sőt, eleve képtelenségnek tartja a bánágiak német nemzeti érzéséről, mint történelmi fogalomról beszélni. Ám amennyiben ez a nemzeti érzés jelen van, az az író véleménye szerint „nem a szívekben nőtt, hanem az újságpapiroson tenyésztették”.³²¹ Úgy látja, a svábság az új hazában gyökeresen átalakult vérmérsékletében, gondolkodásában, jellemében, s ma nem hasonlít sem a bajorokhoz, sem a szászokhoz, sem a württembergiekhez, hanem sokkal inkább a kelet-európai nagy síkságok lakóihoz, de mindenekelőtt az alföldi magyarsághoz. Herczeg hangsúlyozza, hogy a bánági svábság a szabadságharc idején „habozás nélkül” állt a magyarság oldalára, és kitüntek hősiességükkel és áldozatkészségükkel, s nem minden pátosz nélkül írja: „A magyar földet, melyet osztrák császárok adtak nekik, most véren vették meg a magyar nemzettől maguknak és utódaiknak.”

³¹⁹ „Az a demokratikus népparlament, melynek megteremtésén közös erővel buzgólkodnak, alkalmasint a radikális demagógiát és a felekezeti fanatizmust növelné nagyra. A demokratikus népparlament Magyarországában azonban jó ideig nem jutna hozzá, hogy megölje az analfabétizmus népgyilkos sárkányát, mert alkalmasint szüksége volna mind a két kezére, hogy a Molnár apátokat és a Jásziakat kimentse egymás karmai közül.”
Herczeg Ferenc: Szekularizáció. *Magyar Figyelő*, 1912. III. kötet. 323–324.

³²⁰ Herczeg Ferenc: Klerikalizmus és radikalizmus. *Magyar Figyelő*, 1911. III. kötet. 6–9.

³²¹ Herczeg Ferenc: A német nemzetiségi kérdés. In: Herczeg Ferenc: Tanulmányok II. i.m. 83.

A kiegyezés után – emelte ki az író –, a magyarosodás itt haladt a leggyorsabban³²², melyet magától megindult spontán folyamatnak tartott s jelentőségében a legfontosabb mozzanatnak. Mivel így – vélte Herczeg – létrejött a bánási városokban egy erős magyar értelmiség, mely, mint írja: *„a magyar faj szeretete dolgában talán túltesz magán a fajbéli magyarságon is.”* A svábság jövőjét illetően két utat tudott elképzelni: *„Vagy eggyé lesz a magyarsággal és akkor beleviheti speciális faji tulajdonságait a nemzet állami és kulturális életébe, értékesítheti nagy munkaerejét a maga és az emberiség javára, szóval nemzeti életet élhet. Vagy elzárkózik a nemzettől, átalakul a nagynémetség platonikus gyarmatává és akkor az ellenséges földön magára hagyottan tengődő kolónia meddő és szomorú életét éli.”*³²³

A politikai szereplésének elején írt cikk tehát rávilágít, hogy az író miképp képzei el a svábság, s közvetve a magyarországi nemzetiségek beilleszkedését a magyar nemzetbe. A problémát magyarként élte meg, de nem esett azon asszimilánsok durva hibájába, akik olykor erőszakosabban magyarosítottak, mint egy-egy „született” magyar. Ő a fejlődést és érvényesülés lehetőségét saját maga és nemzetisége számára abban látta, hogy betagoódik a politikai magyar nemzetbe. A magyarosítást nem tartotta szükségesnek, ellenben az értelmiségi réteg magyarságát kulcskérdésként fogta fel. Úgy hitte, ha az értelmiség magyar, akkor a nemzetiségiéket bekerülve e társadalmi rétegbe magyarrá válnak, s így végső soron magyar lesz az állam.³²⁴ Tulajdonképpen a később keletkezett, a délvidéki svábsággal foglalkozó cikkei is hasonló logikával és hasonló következtetésekre jutnak. Például az 1911-ben jegyzett cikke a témában még pontosabban határolja körül az író azon axiómáit, amiért kérlelhetetlenül ragaszkodik a 67-es alaphoz és a magyar szupremáciához, s azt a svábság jól felfogott érdekében is egyedüli üdvös megoldásnak tartja atyafiai számára is. Elsősorban kiemeli, hogy a *„némettség nálunk kiváltságos helyzetet foglal el, helyzete nemcsak a délvidéken, hanem az egész országban összehasonlíthatatlanul kedvezőbb, mint bármely nemzetiségé, vagy például az osztrák nemzetiségé a szláv tartományokban.”* Másrészt megállapítja, hogy *„a köztudatban államalkotó nemzetként szerepel és közvetve az uralkodó faj összes jogait élvezi. Nyelve –mondja az író –, értelmiségünk második anyanyelve.”* Elemzésének végkövetkeztetésében úgy látja, a nemzetiségi alap véget vetne a némettség kiváltságos helyzetének, a Délvidéken a némettség nem a magyarokkal, hanem a szerbséggel

³²² Az újabb kutatások azt bizonyítják, hogy a tárgyalt korszakban a szatmári svábok asszimilációja volt a legelőrehaladottabb. Baumgartner Bernadette: A szatmári svábok és a német népi mozgalom Romániában, 1918-1940. *Múltunk*, 2010. (55. évf.) 2. sz. 152–155.

³²³ Uo. 83–85.

³²⁴ Uo. 113. Nyomatékosítjuk, hogy Herczegben csakúgy, mint – a liberális örökséget felvállaló –, Tisza vezette politikai establishmentben, a közélet és társas élet teljes „magyarnyelvűsítésének” programja még csak fel sem merült.

és a románsággal konkurál. Amennyiben megszűnne a központi erők hatása, és a németiség elveszti „államfenntartó elem” tekintélyét, azon csak a németiség veszthet, s mint borúlátóan írja „*öngyilkosságot követ el, ha a jogoknak matematikai alapon való megosztását követeli.*”³²⁵ Ezt megerősítve még markánsabban egy belső használatra írt tanulmányában, melyet valószínűleg Tisza kérésére³²⁶ írt, úgy fogalmazott, hogy a svábság saját politikai, és gazdasági tulajdonságai mellett kivételes helyzetét annak köszönheti, hogy „*Magyarország a német kultúrterület egyik provinciája, hogy hadseregünk nyelve a német, hogy nemzetközi érintkezési nyelvünk, sőt kereskedelmünk nyelve is nagy részben német.*” Az előzőekben még meglehetősen árnyalt megfogalmazás a nemzetiségek egymás közti viszonyáról itt jóval kategorikusabb; mint írja a svábság és a magyarság közt nincs faji rivalizálás. A földrajzi elhelyezkedés miatt inkább a szerbséggel és a románsággal áll fenn ez a helyzet, akik betolakodóknak érzik a németeket és jobban gyűlölik, mint a magyarokat. Ez vitte a szabadságharcban a németeket a magyar zászlók alá: „*A Bánságban a szabadságharc a németek és a délszlávok fajharcává fajult.*”³²⁷

Amikor majd 1916-ban Németországból egy újságíró-küldöttség érkezik a magyarországi németajkúak helyzetének megismerése céljából, nem véletlen lesz ő a népes küldöttség vezetője, nem mintha bármit is titkolni kellett volna. A délvidéki tanulmányút után diadalittasan állapítja meg az író, hogy a küldöttségnek „*azt a benyomást kellett nyerniük, hogy ilyen gazdasági eredményeket csakis olyan lakosság képes elérni, amelyet az állami és a vármegyei hatóságok különösen propagálnak.*” Igaz, feszegeti azt a kérdést is, hogy a sok ünnepléstől esetleg úgy érezhetik magukat a német küldöttek, mint a Potemkin-falvakban, de maliciózusan megjegyzi, hogy ugyan mit hallhatnánk vajon egy essen munkástól. Ugyanakkor leszögezi, hibának tartja, hogy elhitetjük magunkkal és német vendégeinkkel is, hogy „*ők itt, mint a Német Birodalom küldöttjei jelennek meg,*” s ellenőrizhetik a németajkú magyarok dolgait, vagy esetleg bármiféle fellebbviteli fórumot alkotathatnának. Kijelenti, nincs mit titkolnunk s jöjjenek legközelebb, egyszerűen, mint közönséges turisták.³²⁸

Láthatjuk tehát a fentebbi példák során, hogy Herczeg nemcsak mint a 67-es kiegyezés meggyőződéses politikai híve nyilvánul meg, hanem olyan személyiségként is, aki ténylegesen magyarrá vált, s természetszerűleg tudott a magyar szupremácia szemszögéből akár (még) saját nemzetiségét is érintő kérdéshez is nyúlni. Olyan értelmiségiként, aki a Kárpát-medencében a magyarságot tartotta annak a szervező erőnek, amelyhez idomulni kell

³²⁵ Herczeg Ferenc: Délvidéki németek. *Magyar Figyelő*, 1911. I. kötet. 306–307.

³²⁶ OSZK Kt. Levelestár. Tisza István Herczeg Ferencnek. 8. 1913. október 12.

³²⁷ Herczeg Ferenc: A délvidéki németek és az állami népiskolák. OSZK Kt. Analekta 2147.

³²⁸ Herczeg Ferenc: Német újságírók Torontálban. *Magyar Figyelő*, 1916 III. kötet. 472–473.

s érdemes. Műveiben, cikkeiben történelmi példák során láttatja, hogy a múltban e nép tudta a térséget megszervezni, s számára a fejlődést biztosítani. Ezek után már természetes, miért írja Bethlen egy méltatásában Herczegről, hogy „*délvidéki sváb családból származott, de azért magyarabb, mint nagyon sok magyar, kinek őse Árpáddal jött be az országba.*”³²⁹ Az, hogy a nacionalista német lapok renegátnak nevezték, hidegen hagyta az író. A válasza az volt: „*Az én családom kétszáz esztendővel ezelőtt jött ki Németországból... az őshazában a nemzeti érzés még ismeretlen fogalom volt. Ezt az érzést itt ismerték meg, Magyarországon... az a meggyőződése, hogy kapás ember lehet sváb vagy tót, kultúrember azonban Magyarországon csak magyar lehet. Ha ezért renegát vagyok: annyi baj legyen, Zrínyi Miklós és Petőfi Sándor társaságában vagyok.*”³³⁰

Az író nemzetiségi kérdésről s a németiség asszimilációjáról vallott nézeteit alapvetően meghatározza bánási származása, és multietnikus környezetben való felnövése, ami egyrésztől egy nyitottságot is eredményezett. A Bánságban a közös munka egymásrautaltsága sokáig elfojtotta a nemzeti feszültségeket, persze az, hogy – a szerb törekvések kivételével – nem fogalmazódtak meg egymással rivalizáló, nemzetiségi alapú ideológiák, az annak is köszönhető volt, hogy 1945-ig egyetlen nemzetiség sem jutott el a térségben a többi etnikai csoportot elnyomni képes túlerőhöz.³³¹ Herczeg számára a német értelmiség és a városi lakosság – valóban – spontán asszimilációja megélt tény volt. De ez az asszimiláció már a Bánság peremvidékeit, a Határőrvidéket és a homogén nemzetiségi tömböket is alig érintette.³³²

A Bánság szakértője a tárgyalt korszakban a régió nyitottságát és előítélet mentességét hangsúlyozta. Herczeg esetében ez együtt volt jelen az 1848–1849-ben a svábság által megélt sérelmekből fakadó – érzelmi – megközelítéssel. Szerbségről alkotott véleménye – mind publicisztikájában, mind szépirodalmi alkotásaiban nem tartalmazta – az író sajátos szemszögéből nem is tartalmazhatta –, hogy a szabadságharcban a szerbséggel való végletes konfrontáció oka végső soron a rendi keretek között élő, többnyelvű államalakulat nemzetállammá való alakításának kísérletéből. Az antifeudális, polgári–nacionalista szerb törekvések magyar részről történő meg nem értéséből is fakadt, és vezetett végül nemzeti összeütközéssé.³³³

³²⁹ Bethlen István: A politikus és a publicista i.m. 138.

³³⁰ Herczeg Ferenc emlékezései i.m. 226. Illetve lásd az „Asszimiláció” c. alfejezetünket.

³³¹ Kókai Sándor: A Bánság történeti földrajza i. m. 103.

³³² Uo. 190–191. A történelmi Magyarországon az 1880 és 1910 között asszimilálódott nemzetiségi tömegeből mintegy 400 ezer főre tehető a németek száma, amelyben az is szerepet játszhatott, hogy leginkább ez a nemzetiség beszélte a magyar nyelvet.

³³³ Uo. 102–103.

Herczeg elutasítja Jászi azon ötletét, hogy a nemzetiségi kérdésben vallott polemikus nézeteket egy európai fórum elé kellene vinni, ahol a „művelt Nyugat”-ra bízhatnánk a döntést. Kategorikusan leszögezi: „*Nem megyünk a doktor úrral Európa felé.*” És ha esetleg tanulni akarnának politikai kérdésekben a művelt Nyugattól, akkor nem „*professzorainak szavai, hanem államférfiainak tettei után fogunk igazodni.*” Emlékezteti olvasóit és politikai ellenfeleit az angolok brutális gyarmatpolitikájára, illetve a németek lengyelelles telepítéseire és kényszer-kilakoltatásaira. Cikkének konklúziója: nem kíván precedenst látni a nyugati nemzetiségi politikában. Ugyanakkor – nem minden igazságérzet nélkül – azt is mondja: „*ha erő és céltudatosság tekintetében nem is, de erkölcs, méltányosság és emberszeretet dolgában tündöklő magasságban áll [nemzetiségi politikánk] a művelt nyugat színvonala fölött.*” Megkérdőjelezi Scotus Viator³³⁴ tevékenységét is, aki a budapesti radikálisok szövetségeseként, az ő hathatós támogatásával a magyarság brutalitásáról és elnyomásáról közölt cikkeket, igyekezve a külföldi közvéleményben magyarelles hangulatot gerjeszteni.³³⁵ Polémiáját több cikkben is folytatta a *Magyar Figyelő* hasábjain egészen a háború kitöréséig. E témát körüljárva mondott ítéletet a radikálisok vélt felelőtlenségéről és nemzetellenesnek beállított tevékenységéről, illetve marasztalta el Scotus Viatort illetéktelensége és a brit gyarmatbirodalom kegyetlenkedései, ír politikája, stb. kapcsán.³³⁶

Pedig Scotus Viator azaz Seton-Watson 1906-ban, első látogatása alkalmával még mint lelkes magyarbarát érkezett Budapestre, majd fokozatosan kiábrándult a magyar uralkodó elitekből. Cseh, szlovák román kapcsolatai hatására egyre közelebb került a magyarországi nemzetiségekhez, s Magyarország nemzetiségi viszonyainak, majd később a Horthy Magyarország kíméletlen bírálójává vált. A Brit nagyhatalmi érdekeknek megfelelően, amikor a kontinentális erőegyensúlyi politika sarokkövének számított Ausztria–Magyarország, a dualizmus, majd a trianoni békeszerződés híve volt, majd a vélt Brit hatalmi érdekeknek

³³⁴ Scotus Viator skót származású brit publicista Robert William Seton-Watson (1879–1951) írói álneve, aki behatóan foglalkozott a magyarországi nemzetiségi kérdéssel. A 20. század elejének legismertebb Délkelet-Európa és Monarchia szakértőjének tartották.

³³⁵ Herczeg Ferenc: Radikális nemzetiségi politika. *Magyar Figyelő*, 1911. I. kötet. 499–501.

³³⁶ Herczeg Ferenc: Scotus Viator és a budapesti radikálisok. *Magyar Figyelő*. 1911. IV. kötet. 523–527; Szakolca és Putumayo *Magyar Figyelő*, 1912. III. kötet. 240–241; Scotus Viator és a radikális magyarok. *Magyar Figyelő*, 1912. I. kötet. 287–288; Scotus Viator még egyszer és utoljára. *Magyar Figyelő*, 1915. I. kötet. 390–391. Jeszenky Géza úgy látta: a magyar politikai elit nem érzékelte azt, hogy az angol közvélemény fejlettebb – s mint írja – erkölcsileg és társadalombírálatában is magasabb színvonalon állt, mint a magyar. S komoly hagyományai voltak a bel- és külföldi kritikának, Az angol sajtóban Magyarország nemzetiségi viszonyai mellett bírálták az oroszországi és romániai pogromokat, a poseni német politikát, sőt önmagukat is. Jeszenszky Géza: Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918). Budapest, 1986, Magvető Könyvkiadó, 306.

megfelelően a nemzetállami koncepció, a Monarchia végleges felszámolásának propagálójává vált.³³⁷

Beretzky Ágnes hívja fel a figyelmet Scotus Viator és Macartney Elemért bemutató könyvében, hogy egy olyan nemzet számára, mint a magyar, „parancsoló szükségszerűség” az országról külföldön kialakuló kép helyes értelmezése. Nagy-Britannia a korban világhatalmi tényező volt, elengedhetetlen lett volna a Magyarországról alkotott képet alakító személyek ill. művek ismerete. Mint fogalmazott: az önkritikát elutasítva Seton-Watsonnak egyetlen műve sem jelent meg magyarul. Pedig azok alapvetően befolyásolták a korabeli nemzetközi politikai közvéleményt és jelentős szerepük volt a trianoni döntés előkészítésében is.³³⁸

Beretzky megállapítja, hogy a skót származású szerző *Faji problémák* című munkáját, – melyet a brit békedelegáció hasonló súlyú forrásnak tekintett, mint a magyar statisztikai adatokat! – érdemben nem tárgyalták. S a konzervatív-liberális kritika túlnyomó része alapvetően a szerző személyének szólt. A másik végletet pedig a *Huszdik Század* köre képviselte, mely örömmel fogadta Seton-Watson rendszerkritikáját. Így a magyar közönség ki volt szolgáltatva a sajtó politikailag motivált csúsztatásainak.³³⁹ S mint a fentiekben bemutatásra került Scotus Viator körül kialakult polémia végletesen beleragadt a radikálisok és a *Magyar Figyelő* vitájába.

De a nemzetiségi kérdésen túlmutatva, a skót politikus publicistát kritizálva, Herczeg tett egy másik érdekes észrevételt is a polgári radikálisokról. Ez a cikk egyben bepillantást nyújt a dualizmus konzervatív-liberális asszimilációs politikájába, és a Tisza vezette csoport nézeteibe a zsidóság szerepének és asszimilációjának kérdésében. A *Scotus Viator eltévelyedése* címen közölt írás a *Huszdik Század*ban megjelentett Seton Watson (alias Scotus Viator) könyvének ismertetését és az ott lehozott idézetet közli, majd elemzi Jászi Oszkárnak a könyvhöz fűzött kommentárjait. A *Huszdik Század* által bemutatott mű a *The southern slav question and the Habsburg Monarchy*, az ominózus idézet pedig, amelyet a *Magyar Figyelő* is leközölt, a következő: „... Magyarországon egyedül a zsidók diadalmaskodtak a politikában, a sajtóban, a pénzügyi világban és a kereskedelemben. Dr.

³³⁷ Beretzky Ágnes: Scotus Viator és Macartney Elemér: Magyarország-kép változó előjelekkel (1905–1945). Budapest, 2005, Akadémiai Kiadó. 12.,25., 29.,

³³⁸ Uo. 12., Arday Lajos Beretzkyhez hasonlóan emlékezik meg Seton-Watson erős elfogultságáról a magyarsággal szemben, illetve hasonlóan jelentősnek, sőt döntőnek tartja szerepét a béketárgyalásokban s Magyarország trianoni határainak kialakulásában. Arday Lajos: Térkép csata után. Magyarország a brit külpolitikában 1918–1919. Budapest, 1990, Magvető Könyvkiadó, 112–119. Hasonló, de árnyaltabb képet kapunk Seton-Watson szerepéről Jeszenszky vonatkozó szakmunkájában is. Jeszenszky Géza: Az elveszett presztízs i.m. 280–281., 285–286., 298–299.

³³⁹ Uo. 21–22. Beretzky tanulmányában kritikai elemzését is nyújtja a kérdéses Seton-Watson könyvnek, felhívva a figyelmet a nyilvánvaló csúsztatásokra, s elfogultságaira. Uo. 22–25.

Lueger sértő gúnyolódásai a judeo-magyarokról az igazságnak egy fájdalmas elemét tartalmazzák; mert Magyarország abban a veszedelemben van, hogy inkább zionista, mint magyar nemzeti állam legyen.”³⁴⁰ Herczeg vitába szállt Jászi kommentárjával, miszerint a skót szerzőt becsapta a keresztényszociális kispolgári ideológia. Leszögezi: Jásziék esetleg kikapcsolhatják Lueger³⁴¹ magyarellenes programjából az antiszemitizmust, de Scotus Viator tevékenységébe ez jól beleillik. „Ő bizonyára jól tudja, hogy a zsidógyűlölet a magyar gyűlölet politikájának nem véletlen appendixe, hanem fontos szerves alkotó része.” Okfejtésében az író megemlíti, hogy a magyarországi nemzetiségek közül a „magyar az egyetlen amely érzelmileg is testvérévé fogadta a zsidóságot”. Szerinte ezért célpontja a nemzetiségi támadásoknak a magyarok filoszemitizmusa. Scotus Viator tevékenységét tehát a nemzeti egység megbomlásztására irányuló kísérletnek tartja, a Jásziékat is érzékenyen érintő felvetést pedig a külső ellenséges erő számára nélkülözhetetlen „robbantóerő” igénybevételeként mutatja be, amely Jászi csoportját is csak eszközként használja.³⁴² Ugyanezt a logikai okfejtést találhatjuk Herczeg egy évvel későbbi *Goga Octavian és a mi „modernjeink”* című reflexiójában. De ez már a radikálisok „magyargyűlölete” elleni kirohanás. A *Husadik Század* ezúttal a *Romanul*-ból fordította a román költő cikkét. „Megmagyarosítani minket a jelenlegi természetével a magyar irodalom nem képes, legföljebb szemitává tehetne, erre azonban túlságosan összebarátkoztunk a fenyőerdőkkel, melyekben oly rosszul érzi magát Veigelsberg Leo úr.”³⁴³ Goga sovinizmusát a *Husadik Század* nem tartja összehasonlíthatónak a legkonzervatívabb magyar írókéval, – kommentálta Herczeg – pályáját, mint nemes harcot és önfeláldozást értékeli egy nagyra hivatott népért. Majd felháborodottan tette fel a kérdést: „Hogyan érezhetnek a magyarsággal szemben, amely Goga szerint »másutt sehol meg nem adott politikai szabadságot« juttatott legújabb polgárainak, ha Gogának a magyargyűlölete kedvéért megbocsátják még zsidógyűlöletét is?”³⁴⁴

A fenti két cikk elemzéséből is jól látszik, hogy a heves támadás oka, a radikalizmus elutasítása mellett, a Herczeg által féltett nemzeti egység megbontása, mely nemzeti

³⁴⁰ Herczeg által hivatkozott cikk: Jászi Oszkár: A dél - szláv kérdés. *Husadik Század*, 1912. II. kötet. 187–193.

³⁴¹ Karl Lueger (1844–1910) osztrák keresztényszocialista politikus, Bécs főpolgármestere. Politikájának szerves részét képezte az antiszemitizmus. Állítólagosan ő használta először a „Judapest” kifejezést.

³⁴² Herczeg Ferenc: Scotus Viator eltévelyedése. *Magyar Figyelő*, 1912. III. kötet. 396–398. Széles körben elterjedt nézet volt, hogy a kedvezőtlen Magyarország-kép kialakításának érdekében a magyarság ellenségei: egyes bécsi körök, illetve a nemzetiségek bérelték föl a bírálókat. E vádak hangoztatták a kortárs *Budapesti Hírlap*, a *Magyarország* és az *Alkotmány* mellett olyan neves politikusok is mint Apponyi Albert. Jeszenszky Géza: Az elveszett presztízs i.m. 288–289.

³⁴³ Herczeg által hivatkozott cikk: Braun Róbert: Goga Oktavian a magyar kultúráról. *Husadik Század*, 1913. I. kötet. 199–212.

³⁴⁴ Herczeg Ferenc: Goga Octavian és a mi „modernjeink”. *Magyar Figyelő*, 1913. II. kötet 489–494.

egységnek az író – és tegyük hozzá Tisza István is – szerves részeként fogta fel a zsidóságot. Tisza értelmezésében a hazai zsidóság alapvetően felekezeti létezés, ebből következően ítélte el minden felekezeti izgatást. A zsidóság asszimilációját minden lehetséges eszközzel támogatta. Politikai nézetrendszerét a magyar állam veszélyeztetettsége határozta meg, így a hazai zsidóságra és a zsidóság asszimilációjára úgy tekintett, mint a magyar állam megerősítésének lényeges elemére. Ezt a következtetést erősítette a zsidóság meghatározó csoportjainak közeledése a magyar elithez, a Szabadelvű és a Munka Pártban politizáló zsidó származású képviselők, illetve a zsidó választók többségének támogató magatartása. Tisza és Herczeg szerint ezt veszélyeztette a fiatal progresszívek lázadása. Így érthető, hogy Tisza elsősorban az ő ideológiai semlegesítésükre hozta létre a *Magyar Figyelőt*: megvédeni és erősíteni az ő általa elképzelt nemzeti egységet, amelynek meggyöngyülése kiszolgáltatottá teszi Magyarországot.³⁴⁵ Ez a vezérfonala a *Magyar Figyelőnek* és benne Herczeg cikkeinek. Ezt példázza az is, amikor Jászi kísérletet tett a zsidókérdés őszinte tisztázására 1917-ben a *Husadik Század* hasábjain.³⁴⁶ A *Magyar Figyelő* – Tisza imént ismertetett álláspontja és a liberalizmus talaján állva – még a kérdésfölvetést is elvetette. Magát a *Husadik Századot* vádolja meg a társadalom megosztásával és a háború közepette felesleges feszültség gerjesztésével.³⁴⁷

Herczeg Ferenc cikkei – és természetesen konfrontációjuk a progresszívek, polgári radikálisok által képviselt eszmékkel, illetve az öhozzájuk köthető irodalmi alkotásokkal – jól illeszkedtek a *Magyar Figyelő* minden szélsőséget elutasító programjához. Az újság korának színvonalas politikai társadalmi, művészeti kérdésekkel is foglalkozó szellemi műhelye volt. Alapos elemzője a lapot a magyar középosztály szemhatárán belül maradó és érzékelő, a magyar nemzeti polgárosodás érdekében nyugat- európai konzervatív példákkal és a hazai viszonyok „reálpolitikai” értékelésével küzdő kiadványként határozza meg. A fő különbséget a Nyugat-Európában megjelenő progresszív irányzatokra való reagálásokban, s abban látja, hogy míg a radikálisok a megismert elveket azonnal átültetnék a magyarországi politikai gyakorlatba, és a magyar viszonyokat alapjaiban változtatnák meg, addig a *Magyar Figyelőben* egy óvatos „kanalizáló” szerep megvalósulását fedezi fel, melyet – Kenedi Gézárt idézve – azzal magyaráz, hogy a szerzői gárda felismerte az integrálódó Magyarország gyengeségeit és sérülékenységét, ami „csak kevés analízist bír el baj nélkül”.³⁴⁸ Tőkéczi kétségtelennek tartja, hogy a *Magyar Figyelő* a legveszélyesebb problémának a nemzetiségi

³⁴⁵ Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Budapest, 2001, Osiris, 280–281.

³⁴⁶ Litván György: Jászi Oszkár i.m. 114–115.

³⁴⁷ A zsidókérdés Magyarországon: *Magyar Figyelő*, 1917. III. kötet. 348–350.

³⁴⁸ Tőkéczi László: A *Magyar Figyelő* i.m. 240.

kérdést tekintette. De – mint elemzésében kimutatja – a lap a „döntő frontnak” mégis a heterogén magyar polgárságot tartotta, s egyfajta értelmiségi osztályharcot folytatva, a magyar politizáló közvélemény megnyeréséért harcolt.³⁴⁹

A *Magyar Figyelőt* a kortárs Horánszky Lajos – volt Tisza-párti politikus – úgy üdvözli, mint Tisza által kellő időben felismert védekező eszközt. Mivel, mint közli, „*ebben a korban már éltek és erősen működtek azok a visszafejlesztő irányzatok, melyeknek mérgező hatásai később a nemzeti élet belső szervében nagy rombolásokat okoztak*”, meg is nevezte e nemzetellenesnek titulált erők vezetőit a Pikler³⁵⁰–Jászi csoportban, illetve a „nyugatosok”-ban. Kárhoztatta önhittségüket, és bűnükül róta fel a régi hagyományok kigúnyolását. Tisza törekvését sikeresnek értékelte, a *Magyar Figyelőben* a „magyar műveltség”-et méltatta, amely „*még rendelkezik annyi erővel, hogy lesújtson ellenségeire*.”³⁵¹

Mint látjuk, Horánszky ezen értékelése a *Magyar Figyelőről* teljesen megegyezik Herczegnek fentebb bemutatott visszaemlékezésével, aki a lapot úgy mutatja be, hogy azt a készülő forradalom ellen hozták létre. Ezt a szellemiséget tükrözi Bethlen István megemlékezése is a lapról, melyet szintén csak politikai szempontokat figyelembe véve elemez. Kiemeli, hogy nagy szükség volt a lap megalapítására „*a mindjobban elharapódzó polgári radikalizmussal szemben*”. Herczegnek a *Magyar Figyelőben* kifejtett munkásságát nem minden aktuálpolitikai mellékszöveg nélkül dicséri: „*A Magyar Figyelőben Herczeg éles dialektikával és ragyogó tollal harcolt ellenfeleivel. Cikkei közül sok ma is időszerű; megjelenésükkel abban az időben lelket öntöttek még azokba is, akik már akkor úgy látták, hogy Jásziék nem egyebek, mint a közelgő katasztrófát hirdető dögkeselyűk, amelyek lakmározni készülnek. Ezzel igen nagy szolgálatot tett a nemzetnek, mert jóllehet az ügy, amelyért harcolt, egyelőre veszendőbe ment, de ideológiai alapvetést jelentettek ezek a cikkek a forradalom után elkövetkezendő újjászületés számára.*”³⁵²

Tökéczki, – amint már a dolgozat histográfiai részében bemutatásra került – a folyóirat tartalmi elemzésében megállapítja annak hatalomtámogató magatartását, lapot azonban összességében a polgári, jogállami liberális magyar társadalom kifejezőjének tartja.³⁵³ Vermes Gábor Tisza monográfiájában is úgy emlékezik meg a *Magyar Figyelőről*, melynek fő üzenete tudatosan középutas, hogy az „hűséges a tradicionális liberális-konzervatív irányvonalhoz.” Ámbár megemlíti, hogy a feléledő jobboldal önmagát neokonzervatívnek

³⁴⁹ Tökéczki László: A Magyar Figyelő i.m. 239–271

³⁵⁰ Pikler Gyula (1864–1937) jogfilozófus, egyetemi tanár. A Társadalomtudományi Társaság és a *Huszádik Század* alapító tagja.

³⁵¹ Horánszky Lajos: Tisza István és kora i.m. II. kötet. 781–784.

³⁵² Bethlen István: A politikus és a publicista i.m. 128.

³⁵³ Tökécki László: A Magyar Figyelő i.m. 280–281., Lásd a 36. oldalt.

meghatározó képviselője Réz Mihály is a *Magyar Figyelő* publicistája, és míg Tisza, illetve Herczeg kíméletlenül kikelték cikkeikben az ultramontán katolicizmus ellen, a „világi jobboldal” tagjait, így Réz Mihályt finomabban kezelték.³⁵⁴

Ifj. Bertényi Iván Tiszával foglalkozó tanulmányában szintén egy liberális konzervatív talajon álló *Magyar Figyelő*t mutat be. Tökéckzihez hasonlóan, a folyóirat kanalizáló, rostáló szerepét hangsúlyozva megemlíti Szabó Miklós véleményét, miszerint a lap megengedőbb volt a konzervatívabb, sőt a jobboldali radikális eszmékkal, mint a Nemzeti Munkapárt és annak liberális sajtója.³⁵⁵

Ezt az állítást a jobboldali radikalizmus megjelenésével kapcsolatban túlzónak tartjuk, utalva a fenti elemzésre, és arra hogy a lap életében Tisza szerkesztőbizottsági elnöksége és Herczeg szerkesztői megbízatása nem csak szimbolikus jelentőségű volt. Így az ő általuk képviselt szellemi-politikai irányvonal volt a döntő és a meghatározó, még ha Réz Mihály egy konzervatívabbnak tekinthető eszmeiséget is jelenített meg a lap életében. Ezt bizonyítja az is, hogy Tisza Herczeggel levelez a lapban elhelyezett cikkei megjelenéséről, sőt véleményt nyilvánít szépirodalmi kérdésekben, kritizálva egy-egy, a lapban megjelent írást, vagy Herczeg figyelmébe ajánlva egy új szerzőt.³⁵⁶ Még a háború lemondásának, az újból fellángoló pártküzdelmek zűrzavaros idejében is foglalkozott például egy Kádár Lehel novellát kritizálva a lap és a szépirodalom kérdéseivel. „Valamit csinálni kellene, hogy közös gyermekünk visszatérjen a régi hivatásához. Foglalkozni kell a fattyúhajtások elleni küzdelemmel” – írja Herczegnek – a „félművelt modernizmust” kárhóztatva.³⁵⁷ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Herczeg és a lap szépirodalmi és irodalom kritikai munkássága nem volt teljesen szinkronban Tisza merev elképzeléseivel. A „hungarológiai” szempontok, a klasszicitás igénye csak fékezte a valódi tehetségek el- és felismerését, mint azt Ady művészetének óvatos elismerése is jelzi a lapban.³⁵⁸

³⁵⁴ Vermes Gábor: Tisza István i.m. 192-194.

³⁵⁵ Ifj. Bertényi Iván: A századelő politikai irányzatai és Tisza István i.m. 71–72. A hivatkozott Szabó Miklós értékelés: Szabó Miklós: Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867-1918). Budapest, 2003, Új Mandátum, 287.

³⁵⁶ Tisza 1912. június 12-én kelt levelében Herczeget a Magyar Figyelőben uralkodó botrányos állapotokról tájékoztatja, mert egy cikke az általa küldött kefélynyomat kiigazítása nélkül jelent meg.– OSZK Kt. Levelestár. Tisza István Herczeg Ferenchez 5., Tisza 1911. november. 19-én kelt levelében tájékoztatja Herczeget az osztrák képviselőválasztásról írt cikke megírásáról, valamint a lapban megjelent Móricz novellát hosszasan elemezve és kritizálva, megállapítja, hogy nem illik a lap színvonalába.– OSZK Kt. Levelestár Tisza István Herczeg Ferenchez. 6.

³⁵⁷ OSZK Kt. Levelestár Tisza István – Herczeg Ferenchez. 32.

³⁵⁸ Tökéckzi László: A Magyar Figyelő i.m. 264–265. A hivatkozott cikk: Ady Endre mint prózaíró. *Magyar Figyelő*, 1911. I. kötet. 316.

Herczeg Ferenc publicisztikája az I. világháborúban

Herczeg publicisztikai tevékenységének részét alkották a háború kataklizmájában megjelent politikai cikkei, amelyek szintén elsősorban a *Magyar Figyelő*ben jelentek meg. Az első világháború kitörésekor egész Európában egyfajta háborús eufória söpört végig. Egy gyors, szerencsés kimenetelű hadjáratban bízó, emelkedett hazafias hangulatban úgy tűnt: egy pillanatra megszűntek a nemzetet megosztó politikai-társadalmi ellentétek. Egyetértünk Tőkéczkivel abban, hogy a háború kitörésekor a *Magyar Figyelő* is harci orgánummá alakult, melynek színvonala alárendelődött a háborús propaganda érdekeinek. A nemzeti egységre buzdítás, a hazafias hangulat fenntartása, a „Nyugat árulása”, és a mindent elsöprő németbarátság jegyében megírt írások mellett azonban olvashatók mély közgazdasági elemzések, vagy a háború tragikumát is bemutató cikkek, melyekben felmerül a háború mielőbbi befejezésének igénye. Megjelenik az iszonyú véráldozatokat szenvedő, hősi magyar paraszttal való együttérzés, sőt helyzetük jobbításának igénye is. Ugyanakkor éles polémiát is folytat a lap a Károlyi-csoporttal, fellépve annak megújuló politikai aktivitása ellen. Tisza István lemondása után pedig rendkívül harsány hangon veti bele magát a belpolitikai csatározásokba. Majd a háború végéhez közeledve, az ellenséges területi követelések ismertté válása után, mindinkább a kiútkeresés, érvkeresés jellemzi az „antant hazugságai” ellen és nemzetiségi politikájának igazolása mellett.³⁵⁹

Herczeg háborús publicisztikája – már csak szerkesztőségi kötelezettségéből kifolyólag is – a győzelembe vetett rendíthetetlen hittel, bátorítóan, a nemzeti egységet proklamáló és a Monarchia erkölcsi fölényét magasztaló hangon indul. *Mozgósítás* című cikke pillanatfelvétel a háború mámorában eggyé váló Budapesttől. A vallási, faji és pártfelekezeti különbségek nélküli, új, most megszületett fővárosban, a harci vágytól égő népet lát és láttat.³⁶⁰ Írói megjelenítésében ezúttal sem hiányzik a megszokott kelet–nyugati szembenállás, a morális megközelítés és bizonyos történelmi látásmód: folyik az „*igazság és a becsület harca a hazugság és a bűn ellen... az európai kultúra védekezése a keleti barbárság betörései ellen.*”³⁶¹ A Kelet és a Nyugat szembeállítása markánsan jelenik meg a

³⁵⁹ Tőkéczi László: A Magyar Figyelő i.m. 271–280.

³⁶⁰ Herczeg széles körben elterjedt gondolatokat fogalmazott meg. A háborúban egységesé váló nemzet képe, az erkölcsi megújulás motívumai megtalálhatók az 1914–1915-ben tartott ún. Háborús előadások szinte valamennyi előadójánál. Háborús előadások a budapesti Kir. M. Tudományegyetemen. Budapest, 1915, Franklin., Hadi beszédek. Budapest, 1915, Pallas.

³⁶¹ Herczeg Ferenc: *Mozgósítás. Magyar Figyelő*, 1914. III. kötet. 161–162. Sajátságosan hasonló gondolatokat fogalmaz meg pl. Lenhossek Mihály: „*Magyarországnak, úgy látszik, a gondviselés által kijelölt történelmi hivatása, hogy védbástyája legyen a haladott nyugati műveltségnek a kelet előretörő barbarismusa ellen.*” Lenhossek Mihály: A háború és az egyetem. In: Hadi beszédek. 12. Füzet. Budapest, 1915, Pallas, 18.

Szent háború – már címével is az erkölcsi fölényt hangoztató – írásban. Itt a perzsa-görög háborúk párhuzamából jut el az orosz-német/magyar konfliktusig, ahol egy „fajilag és erkölcsileg inferioris Kelet” képét rajzolja meg. A francia háborús részvételt az európai kultúra elárulásának minősíti, történelmi párhuzamként, a Habsburg Birodalommal szemben megszervezett török-francia szövetséget említve. A tanulságot is mindig levonja: ez pedig a nemzeti egység megvalósítása és a német szövetség támogatása.³⁶² Még a háború mámorában íródik az 1914-es háborús évet értékelő cikke: „...folyik az erkölcsi értékek átváltozása” – mondja –, és az akkori általános háborús hangulatnak megfelelően „tiszttó vérfürdőről” ír. Megállapítja, hogy az önhittség és az önzés világnézetét a nagyapáktól örökölt, „régiegyügyű” igazságok váltották fel. „A hazaszeretet, a nemzeti érzés, vallásosság, tekintélytisztelet, fegyelmezettség, történelmi kegyelet áll őrt határainkon és védi meg Magyarországot”³⁶³ – sorolja egy szuszra addigi politikai publicisztikájának és az általa képviselt politikának a kulcsmotívumait. Az 1915-ben közzétett „1914” évértékelését és a jövőre szolgáló buzdításait, ezután majd minden induló évfolyamban követik a hasonló „évértékelések”.

A háború kitörésekor az *Új idők* Horkaynéja is a háború szolgálatába szegődik. Herczeg Horkayné szájába adja a *Magyar Figyelő* hasábjain is megfogalmazott gondolatait: „Mennyire magyar és mennyire új most ez az ország” kiált fel a politikai csatározásoknak a háború kitörésekor beállt pillanatnyi szélcsendjében, majd, mint több cikkében, itt is hitet tesz a német szövetség mellett: „...csak egyféle kultúra, szabadság és élet van a világon: az amely a germán kardok védelme alatt virágzik, és a német is tudja, hogy a kultúra a szabadság és az élet legelszántabb előharcosa a magyar.” A háború érdekében mozgósítja az egész társadalmat: „...ez nem a monarchia, nem az osztrák magyar hadsereg háborúja, ez a te és az én, a mindannyiunk háborúja! Most nem holmi nagyhatalmi állásért verekszenek, hanem a te vagyondóért, a keresetedért, a gyermekeid existenciájáért és szabadságáért.” Egyben megjelöli az értelmiség és a sajtó feladatait, melyet kötelezőnek is tart magára nézve a háború folyamán: „... a magyar értelmiség és az értelmiség vezetőjének a magyar sajtónak felelősséggel teljes hivatása: pillanatnyi balsikerek és fájdalmas csapások esetén is bátorságot és bizalmat önteni a nagyközönségbe.”³⁶⁴

Említésre méltó, hogy Herczegnek a *Magyar Figyelőben* megjelenő háborús cikkeivel párhuzamosan az *Új Időkben* folytatásokban jelenik meg *A hét sváb* című történelmi regénye,

³⁶² Herczeg Ferenc: *Szent Háború. Magyar Figyelő*, 1914. III. kötet. 241–243.

³⁶³ Herczeg Ferenc: 1914. *Magyar Figyelő*, 1915. I. kötet. 74–75.

³⁶⁴ Herczeg Ferenc: *Ellesett párbeszéd. Új Idők*, 1914. II. kötet. 194.

mely a szabadságharc idején játszódó cselekményével hazafias húrokat pendít meg, és a nacionalizmus ellenében a patriotizmus, a szerbség ellenében a magyarság mellé álló svábság megjelenítésével, a délvidéki svábok hűségének megörökítésével az akkori mának üzen. Legjellemzőbben ezt a mű egyik szereplőjének mondatai illusztrálják: *„Igen, mi németek vagyunk. Mi németek vagyunk és úgy fogunk viselkedni, ahogyan a német becsület kívánja. A becsület pedig azt kívánja, ha békességben együtt élünk a magyarokkal, hát álljunk melléjük a veszedelemben is. Ha elhagynók őket a bajban, akkor nem volnánk becsületes németek, hanem szedett-vedett csürhe.”*³⁶⁵

Herczeg írásaiban a háborús ellenségkép is határozottan kirajzolódik. Az ellenséges nagyhatalmak kelet-nyugat antagonisztikus harcába, és a moralitásba ágyazott megítélésen túl, nem marad el a cár elítélése. Azon nyilvánosságra került intermezzo kapcsán, hogy midőn már a mozgósítást elrendelte, a német császárral még kedélyes hangon táviratot váltott a béke megteremtéséről. Ezért, mint írja, a németek csak „Lügenczar”-nak (hazug cárnak) nevezik. Elemezve II. Miklós eddigi politikai kijelentését és a valóságot, a polgári szabadságjogok, a zsidók helyzete, stb. tekintetében oda jut, hogy a cárt mindig is ez a kétszínűség jellemezte.³⁶⁶ A franciák ellen felhozott, már idézett vád „Európa elárulása” mellett figyelmezteti az angolokat: míg eddig bérelt zsoldosseregekkel, hazájuktól távol hadakoztak, most Nagy-Britannia „évszázadok óta először megsejti a háború igazi arcát.”³⁶⁷ Másutt azt állítja, hogy Nagy-Britannia azért nem akar megegyezni egy tisztességes békében, mert számára a status quo is vereség lenne. Herczeg okfejtése szerint az angolok természetes úton már versenyképtelenek a németekkel szemben, így magyarázza háborús propagandájukat, s vonja le belőle a következtetést: *„Akármilyen fájdalmasak legyenek is az áldozatok, melyeket a háború harmadik éve ránk fog mérni: mi nem kereshetjük a békés megegyezést. Az entente a mi számunkra ma még csak egy békét tartogat: a halált.”*³⁶⁸

³⁶⁵ Herczeg Ferenc: A hét sváb. In: Herczeg Ferenc történelmi regények. Budapest, 1983, Szépirodalmi Könyvkiadó, 433. Herczeg patriotizmusáról a mű kapcsán lásd: Birsits Frigyes: Herczeg Ferenc történelmi regényei. In: Kornis Gyula (szerk.): Herczeg Ferenc emlékkönyv i.m. 71–86, idézet a 80. oldalon.

³⁶⁶ Herczeg Ferenc: A Cár. *Magyar Figyelő*, 1914. III. kötet. 360–361.

³⁶⁷ Herczeg Ferenc: Anglia háborúja. *Magyar Figyelő*, 1914. III. kötet. 358–360. Alexander Bernát, a kor neves liberális filozófusa is hasonló érveket sorakoztat fel az egymásnak feszülő szövetségi rendszerek jellemzésekor: *„Ez a háború egy nóvumot vitt a világtörténetbe, azt a fegyveres szövetséget, mely Ausztria-Magyarország és Németország közt fennáll és bevált. Az angol–francia–orosz szövetséget az érdekek kapcsa tartja össze, de a törökkel való baráti viszonyunk sem. Az angol–francia–orosz szövetséget az érdekek kapcsa tartja össze, de ezek az érdekek természetüknél fogva múltak. Pontosan ki lehet számítani, mikor és hol fognak angol érdekek franciákkal és oroszokkal összeütközni. Minket a németekkel a kultúra, a gondolkodás, az érzés, a jog és az igazság felsőbb rendű tényezői kapcsolnak össze.”* Alexander Bernát: A háború filozófiája. In: Hadi beszédek. 17. Füzet. Budapest, 1915, Pallas, 14–15.

³⁶⁸ Herczeg Ferenc: Két esztendő. *Magyar Figyelő*, 1916. III. kötet. 241–243.

Sokkal inkább Szerbia és Románia háborús szereplésével foglalkozik, semmint a nagyhatalmakéval, és a közvetlen veszélyérzet, az addig úgy-ahogy a felszín alatt tartott nemzetiségi feszültségek felszínre törésének hatására, jóval durvább hangot üt meg. A trónörökös pár elleni merénylet után, még a háború kitörése előtt, Herczeg kikelt a nagyszerb propaganda ellen, felelőssé téve azt a gyilkosságért. Megrajzolja a megalomán szerb imperializmus, a katonai demagógia képét, amelyet áthat az író által megvetett, a lovagiasságot nem ismerő balkáni morál, és amelynek története és jelene nem egyéb, mint a merényletek, mérsárlások, orgyilkosságok kusza szövevénye.³⁶⁹

A háborús Szerbiával foglalkozó írásai ezt a már kialakult képet variálják. Mikor Lovcsen³⁷⁰ bevételéről tudósít, ékesen ecseteli a vérengző, kegyetlen, hitszegő, irtóháborúkat folytató Szerbia képét – szemben a Nyugatnak a magyarságban megtestesített értékeivel. De e győzelem hírére az író veszélyérzete lanyhul: „Nagy-Szerbia rémképe, Csernojevics Iván legendájával, a Lovcsen legyőzhetetlenségének meséjével együtt, feledésbe fog menni, mint egy lidércnyomásos álom.”³⁷¹ Talán a következő értékelés szemlélteti legjobban, hogy Herczeg – és természetesen a korszak magyarságának jelentős része – miért tartotta „lidércnyomásos” álomnak a nagyszerb területi elképzeléseket. „Érdemes ezt a Pasics-féle Nagy-Szerbiát, mint valóságot elképzelni! Fejlett szellemi és anyagi kultúrával dicsekvő, népes városokkal és ipartelepekkel, egyetemekkel, gazdasági intézményekkel fölszerelt művészeti élettal, történelmi arisztokráciával, gazdag és művelt polgárosztállyal bíró, ezer esztendő múltra visszatekintő katolikus országok alkotnák a birodalom zömét, melyhez mint a cigánysor az alföldi városokhoz tapadna a hódító Szerbia, az ortodox délszlávok néptelen, szegény, műveletlen kis parasztszága.”³⁷² Ebben a rendkívül negatív, de sok valós elemet is tartalmazó képben, melyet az író a szerbségről megrajzolt – az író bánáti származásán túl – valószínűsíthetően szerepet játszanak a történelmi regényeiben felhasznált alapos ismeretei a Rákóczi szabadságharc és az 1848-49-es szabadságharc szomorú történéseiről a Délvidéken.

Herczeg Romániával szembeni publicisztikájában árnyaltabb képet kapunk. 1916-ig természetesen figyelemmel kellett lennie a színpalak mögötti nemzetiségi tárgyalásokra, illetve arra, hogy Románia hivatalosan a Monarchia szövetségese volt, ráadásul élén egy Hohenzollern-házból származó királlyal. De amint Románia bekapcsolódott a háborúba,

³⁶⁹ Herczeg Ferenc: Szerajevo – Belgrád.. *Magyar Figyelő*, 1914. III. kötet 81–84.

³⁷⁰ Lovcsen rendkívül nehezen bevehető hegyfok Montenegróban. Herczeg az idézett cikkében Lovcsenről mint a szerbség nemzeti szimbólumáról tesz említést. A montenegrói folklórban Lovcsen valóban egyfajta „szent hegyként” van jelen, további jelentőségét pedig az adta, hogy itt nyugodott egy kis kápolnában II. Njegos montenegrói egyházfő, államférfi és költő. Ma gigantikus mauzóleuma található a hegy csúcsán.

³⁷¹ Herczeg Ferenc: Lovcsen. *Magyar Figyelő*, 1916. I. kötet. 161–163.

³⁷² Herczeg Ferenc: Velika Szrbija. *Magyar Figyelő*, 1916. II. kötet. 303–305.

Herczeg támadásainak kereszttüzebe kerül a szomszédos ország. Már 1916-ban járunk, amikor egyik cikkében üdvözli Mangra Vazul megválasztását a román ortodoxok metropolitájává. Feleleveníti, hogy a román demagógia árulónak bélyegezte Mangrát, aki eladta a román népet a magyaroknak, és több inzultus is érte már emiatt mind Romániában, mind Magyarországon a harciasabb román nacionalisták részéről. Most pedig megválasztották Nagyszebenben metropolitának, a román egyház legnagyobb méltóságának. Herczeg ezt úgy értékeli, hogy a magyarbarátsága miatt választották meg. *„Ez a román polgártársak összességének megnyilatkozása. Üzenet, amely a magyarságnak, de a királyságbéli románságnak is szól. Ez az üzenet kiegészíti a gyönyörű harctéri híreket, melyeket a magyar katonákkal válltvetve harcoló román bakák hősiességéről hallunk”*³⁷³

De ezt az illúziót hamar szétrombolták a harctéri események, és változik a hang. Románia erdélyi betörése utáni írásai rendkívül durva hangnemben reagálnak az eseményekre: *„Szent István birodalma és az oláh királyság nem férhetnek meg többé egymás mellett Európa térképén... Keleti szenny és a nyugati léhaság frigyéből született, ...balkáni dúvadak tanyájává lett...el kell pusztulnia határainkról...”* A betörés és a nem megfelelő határvédelem okozta veszteségek sokkjában fogant szavaival azonban paradox helyzetbe került, mivel az erdélyi románságra tekintettel ugyane cikkben felhív a nemzeti egységre. Megfogalmazza a „magyar románok” hűségét, tovább táplálva a nemzetiségi kérdés megoldatlanságát elfedő egységes politikai nemzet illúzióját: *„A háború vasfürdője máris meggyógyította legfájóbb sebünket a nemzetiségi kérdést. A magyar románok egy természetes nemes gesztussal mellénk állottak. Testvért nyertünk, aki meg akarja velünk osztani sorsunkat és ez a nyereség fölé sok szenvedéssel”*.³⁷⁴ Szép, mondhatnánk, de vajmi kevés köze volt a valósághoz. Igaz a háború kitörésekor a lojalitásukról biztosították a nemzetiségek hivatalos képviselői, illetve a nemzeti egyházak vezetői a kormányzatot, de ez messze nem tükrözte a nemzetiségi lakosság valós hangulatát. A szlovákság és a horvát lakosság egy részénél lehetett támogató magatartással számolni, s a háború elején a szlovák és horvát ezredekre úgy is tekintettek, mint megbízható csapatokra. Messze nem ez volt a helyzet a szerb és a román lakosság körében. Tisza számított is arra, hogy ellenséges betörés esetén nyílt lázadásokra kerülhet sor a nemzetiségi vidékeken, ami be is következett. A románság és a szerbség tényleges hangulatát talán legmarkánsabban a katonaköteles korú, illetve besorozott szerb és

³⁷³ Herczeg Ferenc: Mangra Vazul. *Magyar Figyelő*, 1916. III. kötet. 305–306.

³⁷⁴ Herczeg Ferenc: Erdély. *Magyar Figyelő*, 1916. III. kötet. 464–465

román férfiak szökése fejezte ki, illetve – fogságba esvén – tömeges átállása a szerb és román hadsereg kötelékeibe.³⁷⁵

Herczeg még több írásában foglalkozik Romániával, annak hitszegését és magyarellenes politikáját taglalva, eljutva olyan érdekes tézisekhez, mint például a *Román és oláh* című cikkben, ahol szükségét érezte, hogy disztingváltan ítélje meg a magyarországi és a romániai románságot. A háborús szituációban „kényesnek” érezve őket egy névvel illetni, kifejti: „...előbbie [magyarországiak] románok, a hazafias, nyílt és férfias viselkedésükkel megnyerték minden magyar szívét, az utóbbiak pedig az oláhok, a hitszegésükkel és gyáva orvítadásukkal örök időkre magukra vonták minden magyar ember gyűlöletét és megvetését.”³⁷⁶

Az ellenségképben megrajzolt „inferioris”, „hitszegő”, „gyáva” jelzők ellentétéként megjelenő Monarchia és Magyarország, az egység, az erő, az erkölcsi fölény szimbóluma írásaiban. Az ellenségkép megrajzolása is a nemzeti egység képét szolgálta. Ezt a képet erősíti meg a dinasztia és a magyarság szövetségében, az öreg királyról, a trónörökös párról és a koronázásról készített cikkeivel, riportjaival. A viharban sziklaként álló uralkodó, a sokat megélt öreg király, aki a tragikus csapások ellenére a világháborúban is megmaradt lovagnak és bölcsnek, és a mellette hűségben kitartó népei: „Az ellenség üvöltő gyűlöletét túlharsogja népei szeretetének lelkes és forró rivalgása.”³⁷⁷ A megkapó képek mind a győzhetetlen egység hitét szuggerálták. Az ifjú trónörökös párról írt soraiban igazán elragadtatja magát, a „csontja velejéig dinasztikus ország”, a „névtelen tömeg lojalitása önzetlen” képei után kifejti: „Jellemző, hogy a múltban olyan magyar királyok voltak a legnépszerűbbek, akiknek hatalma érdekében a nemzet sok véráldozatot hozott. Mária Terézia az ország legszeretettebb királyai közé tartozik, a nemzet hálás volt neki azért, hogy alkalmat nyert a királyhűsége igazolására”³⁷⁸

Herczeg ugyanígy a patetikus képek áradásával festi meg Károly koronázását és a dinasztia és a népei közti szoros, eltéphetetlen kapcsolatot – szintén az egységet és az erőt sugallva.³⁷⁹ Károly koronázása idején azonban a Monarchia népei közti eltéphetetlen kapcsolat aligha volt több puszta illúziónál. Herczeg – utólagos bölcsességgel – majd csak jóval később, emlékezései harmadik kötetében fogalmaz meg kritikai észrevételeket. Ha igaz, – mint írja – a koronázási szertartáson „a legkevésbé sem energikus külsejű” ifjú királyt nézve

³⁷⁵ Galántai József: Magyarország az első világháborúban. Budapest, 2001, Korona Kiadó, 110–111., 136–146.

³⁷⁶ Herczeg Ferenc: Román és oláh. *Magyar Figyelő*, 1916. III. kötet. 467.

³⁷⁷ Herczeg Ferenc: A király. *Magyar Figyelő*, 1915. III. kötet. 321–322.

³⁷⁸ Herczeg Ferenc: A trónörökös pár. *Magyar Figyelő*, 1915. III. kötet. 381–383.

³⁷⁹ Herczeg Ferenc: A szent korona. *Magyar Figyelő*, 1917. I. kötet. 1–2.

„ azon töprengtünk, hogyan is leszünk ezentúl, ha a szörnyű viharban gyöngye és habozó kéz fogja majd a kormány rúdját”. A koronázás helyszínének megválasztása – mely szerencsétlen módon kizárta a ceremóniából a nézőközönség tömegeit – véleménye szerint azt éreztette, hogy az nem a nemzet egésze, hanem csak egy zárt úri elit ünnepe. A koronázás után a királyi pár sürgős távozását Ausztriába, pedig kimondottan visszásnak, sőt hibának látta. A figyelmen kívül hagyását a magyar nemzeti érzületnek a háború idején, melynek – megfogalmazása szerint –, terhét elsősorban a magyarság viselte.³⁸⁰

Herczeg háborús publicisztikájának elemzése nagyon egyoldalúvá válna, ha csak azt ragadnánk ki, hogyan akart lelket önteni a harcoló országba, és ha csupán a háború sikeres megvívása érdekében elengedhetetlen és az addigi politikai hitvallása szerinti nemzeti egységet áhító, vagy valló cikkeiről szólnánk. Már 1914-től találkozhatunk olyan írásaival, melyben reflektál a háború borzalmaira, vagy megemlékezik a hősi közkatonáról, és megjelenik bennük a magyar parasztot elismerő hang. 1916-tól pedig egyre inkább kihallatszik soraiból a békevág. Már 1914-ben úgy fogalmazott egy cikkében, hogy ez a világégés, „az anyák háborúja” – szép szavakkal megemlékezve a gyászoló anyák fájdalmáról.³⁸¹ A *Magyar Figyelő* közli azt a beszédét, amelyet a Ritzben mondott el egy „Háborús délután” alkalmából. Itt kifejti, hogy míg hajdan a vezérekben valósult meg a „háború tündöklő csodája”, most, a modern tömegháború idején „az istenek elköltöztek a vezéri sátorból és a lövészárkok lakóit avatják hőökké”. Mint mondja, az igazi hős nem az irodában görnyedő vezérkari tiszt, hanem „a közkatona, nem az egyén, hanem a tömeg.” Nem ismer nagyobb csodát a katonai fegyelemnél, vallja, de mit nyerhetnek ezek a modern hősök, esetleg egy érmet, de inkább egy mankót, s e helyt is megemlékezik a magyar katonák legendás hősiességéről. Kijelenti, hogy a magyar közkatonában fel kell fedezni a magyar földműves népet, hisz az urak a magyarság megújult tekintélyét a közkatonáknak köszönhetik. A hazatérő katonák ábrázolásában már megjelenik a háború borzalmainak hatása: úgy ábrázolja őket, mint eldobott patronhüvelyeket. De bízunk megújulásukban, egyben a „felsőbb osztályok” megifjodásában, megerősödésében is, hogy méltóvá váljanak, és testvéri szeretettel tudjanak közeledni a közkatonákhoz.³⁸²

Az *Új Idők* hasábjain jelent meg, *Az Idén nem lesz karácsony* című elbeszélése, amelyben, a hősi halált halt keresztfiának állított emléket. Ugyanebben az évben jelenik meg az *Új Időkben* folytatásokban *Az aranyhegedű* című regénye, vagy *A hadiárva* című

³⁸⁰ Herczeg Ferenc emlékezései. Hűvösvölgy. Németh G. Béla előszavával. A szöveget gondozta: Győri János Budapest, 1993, Szépirodalmi Könyvkiadó, 57–59.

³⁸¹ Herczeg Ferenc: Anyák háborúja. *Magyar Figyelő*, 1914. IV. 228–229.

³⁸² Herczeg Ferenc: A közkatona. *Magyar Figyelő*, 1914. IV. kötet. 409–413.

elbeszélése.³⁸³ Ezekben a műveiben leírja a háború pusztításait, s a közkatonák helyzetét jellemezve megjeleníti a feszítő társadalmi igazságtalanságot. Mint egyik, rendkívül szigorú, kortárs kritikusa írja (talán némi hungarocentrikussággal): „*Herczeg Ferenc ez a hideg arisztokratikus írólélek volt, a világirodalomban talán a legelső, aki tisztán belletrista kifejező eszközökkel hirdetett szívbe markoló pacifizmust, megrajzolva a háború pusztítását a lelkeken.*”³⁸⁴ Így érthető, hogy 1917-es újévköszöntőjének sorait is – a legyőzhetetlenség változatlan hite mellett – egyre inkább a békevágy óhaja jellemzi: „*A Seregek Ura a nemzet táborában volt. A nemzet ősei Istenében bizakodván, de talpig fegyverben, a békét óhajtván, de az új harcoktól nem félve, lépi át ezeresztendő vándorútján az újesztendő küszöbét. Reméljük 1917 a béke esztendeje lesz. A béke már rügyezik a népek szívében, adja Isten, hogy a fagyos szentek ne tegyék tönkre áhított tavaszunkat.*”³⁸⁵

A századforduló magyar valósága meghaladta az Eötvös–Deák-féle „politikai nemzet”-koncepció kereteit. Új kihívások érték a Tisza Kálmán-féle nyugalmi periódus ideje alatt még szilárdan uralkodó magyar liberális nacionalizmust. Új erővel lángoltak fel a függetlenségi és a nemzetiségi törekvések, miközben a liberális gazdaságpolitika, az urbanizáció, a beköszöntő új század társadalmi-politikai kihívásai új, megoldandó kérdések özönét vetették fel. Az általános titkos választójog, az újkonzervatív és a polgári radikális, progresszív mozgalmak megjelenése, a munkáskérdés és a szociáldemokrácia megítélésével csak a legfontosabbakat soroljuk. Nem véletlen, hogy Gyurgyák János a századelőt a kitörés előtt álló vulkánhoz hasonlította kiváló eszmetörténeti tanulmányában.³⁸⁶ Osztozunk azon meglátásában, hogy az inkább ábrándokat kergető magyar szellemi – politikai eliten belül Tisza István és az őt körülvevő, jórészt a *Magyar Figyelő* körül csoportosuló maroknyi

³⁸³ Herczeg Ferenc: Az idén nem lesz karácsony: *Új Idők*. 1916. I. kötet. 8-10; Herczeg Ferenc: A hadiárva. *Új Idők*. 1916. I. kötet. 188–192. Herczeg Ferenc: Az aranyhegedű. Folytatásokban az *Új Idők* hasábjain, 1916–1917 folyamán jelent meg. A regény 1918-ig négy kiadást ért meg. Fitz Jenő: Könyvészet i.m. 283.

³⁸⁴ A háború pusztításáról a lelkeken: Halmi Bódog: Herczeg Ferenc az író és az ember i.m. 36. Természetesen a „hivatalos Magyarországgal”, az irodalmi konzervativizmussal szembenálló irodalmi progresszió gyökeresen másként élte meg a háborút. Igaz olyan szerzőket is, mint Ignótus, vagy Móricz Zsigmond, sőt olyan lapokat mint a *Népszava* magával ragadott a kezdeti háborús eufória. Ady azonban kezdettől fogva tiltakozott a háború ellen, s hamarosan csatlakozott hozzá Babits Mihály. Majd 1915 végén már Móricz is kiállt Ady igaza mellett. S a *Nyugat* köré csoportosuló írók válnak a háborúellenes megnyilvánulások fő képviselőivé. 1916-tól egyre több irodalmi alkotásban jelenik meg a békevágy, a háború értelmetlenségének ábrázolása. Gondolunk itt például Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád, de akár Szabó Dezső műveire. Sőtér István (főszerk.): A magyar irodalom története i.m. V. kötet. 497–499.

³⁸⁵ Herczeg Ferenc: 1917. *Magyar Figyelő*, 1917. I. kötet. 66.

³⁸⁶ Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok i.m. 118–134.

értelmiségi ismerte fel még leginkább a feltorlódo problémakomplexum valódi dimenzióit és nézett velük szembe.³⁸⁷

Tisza politikájának értelmezéséhez elengedhetetlen megemlíteni, hogy ő világosan látta a magyarság kétségbeejtő helyzetét, ennek tudata határozza meg mind az ő, mind az ő általa befolyásolt politikusok politikáját, melynek lényege a magyar állam megerősítése, az összeomlás elkerülésének kísérlete. A magyarság sajátjának érezve és megőrizve a liberális örökséget, Tisza egyformán utasította el az újkonzervativizmus, az ultramontán katolicizmus és az osztrák birodalmi gondolat megnyilvánulásait és törekvéseit jobboldalon, valamint az általa destruktívnak tartott polgári radikalizmust, a szocialistákat a baloldalon, illetve a nemzetiségi agitátorokat. Korholva a magyar uralkodó osztályt, annak nem a leváltására törekedett, mint a radikálisok, hanem a felemelésére. Nem látott ugyanis más alkalmas társadalmi réteget, mely a helyébe léphetne. A kiegyezést eszköznek tekintette, mintegy lehetőséget látva arra, hogy a magyarság egy nagyhatalom védő szárnyai alatt megerősödjék. Látva a demokratizálódási folyamatok elkerülhetetlenségét, de az adott helyzetben az általános titkos választójog megvalósítását Magyarország szétrombolásával tartotta egyenértékűnek. A nemzeti kérdést alapvetően az időre bízta, és hatalmi kérdésnek tartotta, elítélve a „tűszúrások” és „tyúkszemrelépések” hiábavaló nemzetiségi politikáját.³⁸⁸

Ami a kortársak széles tömegeit megmozgatta, és óriási politikai viharokat kavart, az Tisza István harca az obstrukcióval. Mivel a magyarországi politikai élet centruma a parlament volt, a törvényhozás munkáját lehetetlenné tévő ellenzéki magatartást Tisza politikai vakságnak, ezért elfogadhatatlannak tartotta.³⁸⁹ A véderővita kapcsán kitört obstrukciót, amely ellehetetlenítette a modern hadseregreform megvalósítását, végzetes, öngyilkos politikának ítélte. Már 1889-ben, a véderővita alkalmával megfogalmazta a később váteszinek bizonyuló gondolatait: „... folytonosan kísért bennünket egy nagy európai háború veszélye... Nekünk készen kell lennünk, és pedig a békében kell elkészülnünk a háborúra. S ha

³⁸⁷ Hiányt kelthet az olvasóban, hogy az ellenzéki vagy a progresszív iskola független gondolkodóit nem említettük. De a tanulmányban elemzett Herczeg – Tisza féle gondolatiságba és a politikai gyakorlatba az ő elképzeléseik nem találtak megértésre, illetve nem voltak döntéshozói pozícióban a tárgyalt időszakban.

³⁸⁸ Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok i.m. 118–124.

³⁸⁹ Herczeg Horkaynéja a tanúbizonyosság rá, hogy az író nagyon is tisztában volt a dualista államszervezet, illetve a parlamentarizmus szervei hibáival. Lásd fentebb: 75–77. Az obstrukciós vita háttérben az a tény húzódik meg, hogy a kortársak a parlamentet mintegy a Habsburgok elleni harc eszközének tekintették. S míg a kormányzati hatalom kezdetűl a beszédidő csökkentésére törekedett, ezzel szemben az ellenzék igyekezett a beszédidő bárminemű korlátozását elkerülni. A klotúr (a felszólalási idő korlátozását és megvonása) alkalmazása már 1873-ban felvetődött, de végleges jelleggel csak 1913-ban került bevezetése. A beszédidő szabályozásának magyarországi gyakorlata, szigorodása ellenére, a korszak egészében kimondottan liberálisnak tekinthető. Kozári Mónika: A dualista rendszer i.m. 94, 100–103.

*ez a háború kiüt, az ... igen könnyen fejlődhet élet-halál harccá a magyar nemzetre nézve*³⁹⁰
Tisza István politikai credójának e rövid vázлата adja nemcsak a *Magyar Figyelő*, hanem annak szerkesztője, Herczeg Ferenc számára is azt a politikai koordinátarendszert, amelyben mozgott.

Herczegnek a *Magyar Figyelőben* megjelent írásait elemezve így nem nagy meglepetés, ha megállapíthatjuk, hogy az szemléletileg koherens egységet alkotott a lapban megnyilvánuló szellemiséggel. Ugyanakkor új szempontokat, értelmezési, vagy értékelési narratívákat hiába is váránk tőle. A lapban a mélyebb politikai, gazdasági, társadalomtudományi elemzéseket olyan személyiségek végezték el, mint Réz Mihály, Kenedi Géza vagy akár Tisza István. Herczeg feladata – szerkesztőként, illetve cikkíróként – a „vonal” tartása volt, s ezt tökéletesen nyújtotta is. Itt megjelent írásai ugyanazt a szépirodalmi alkotásaiban is tapasztalt stílusbeli és fogalmi kelléktárat vonultatják fel a politikai polémikiákban, melyet pl. a *Bizáncban*, vagy az *Árva Lászlóban* használt ugyanazon cél érdekében: hogy a pártviszályoktól dúlt, külső ellenség által fenyegetett országot ráébressze a nemzeti egység megvalósításának égető szükségességére.

Herczeg kíméletlen hangon támadta azokat a politikusokat, eszmeáramlatokat, akik/amelyek, szerinte veszélyeztették az általa mindenk fölé helyezett nemzeti egységet. Ilyen veszélyt látott az obstrukciós politikában, amit a magyarságság és a magyar állam megrontójának tekintett. Miként eddigi elemzésünkben is kiviláglik, különösen a polgári radikálisokat ítélte el, akikben a megerősítendő és magyarrá teendő középosztály, egy új felemelkedő Magyarország törzsének „belső rothasztóit” látta. Amint azt plasztikusan kifejti, ő a radikálisokhoz hasonlóan egy polgári Magyarországot képzel el, de utópisztikusan hangzik még számára a kifejezés „magyar polgárság”, mivel úgy látja. „*mostoha viszonyaink útjában állottak annak, hogy azzá fejlődjék amivé fejlődnie kellett volna: a nemzet törzsévé, amely erős vállára veszi államfenntartó régi nemesség terheit.*” Ezért is jellemzi rendkívül negatívan a radikálisok tevékenységét, úgy láttatva, hogy az semmi más nem szolgált, mint „*a polgári erők szétforgácsolását*”³⁹¹

A radikálisokkal szembeni áthidalhatatlan szakadék oka a politikai, ideológiai ellentéteken, illetve, a nemzeti egység megbontásának vádján túl – ahogy azt visszatekintve Bethlen, Horánszky, vagy maga Herczeg is megfogalmazta idézett írásaiban – az, hogy a radikálisok negligálták az egész magyar történelmet, megtagadták a nemzeti hagyományokat és értékeket. Ezt veszi észre a kor irodalmi törekvéseit összegezve Hamvas Béla is: „*Egyik*

³⁹⁰ Ifj. Bertényi Iván: A századelő politikai irányzatai és Tisza István i.m. 63–65., idézetet lásd a 64. oldalon.

³⁹¹ Herczeg Ferenc: Magyar polgárság, *Magyar Figyelő*, 1913. II. kötet. 1–3.

párt sem volt őszinte. A radikális történetlét csaknem teljesen illúziórombolásban merült ki. A konzervatívok észrevették, hogy e munka gonosz, csak azt a hibát követték el, hogy a gonoszságot ellensúlyozandó ugyanolyan végleges túlzásokba estek az ellenkező oldalon. A radikálisok, nemcsak hiú és üres illúziókat romboltak le, hanem mélyében támadtak meg mindennemű nemzeti gondolatot. A konzervatívok pedig nemcsak a nemzeti gondolatot igyekeztek megvédeni, hanem fenntartották, sőt eltúlozták a fölösleges naiv és elavult illúziókat. Így ahelyett, hogy ténylegesen radikális és konzervatív történelem alakult volna ki, kialakult egy nemzeti öntudatrombolás és vele szemben egy kongó és bombasztikus magyarkodás”³⁹² Mint látjuk, a „konzervatív” kifejezés alatt a kor egész meghatározó politikai elitjét jellemzi Hamvas, de mégis inkább a függetlenségi sovinszta felhangoktól sem mentes ellenzékiességét, és a Rákosi Jenő nevével szimbolizálható sajtóra érezzük találónak a megállapítást, mintsem Tiszára és szűk értelmiségi környezetére.

Valóban olyan elvetendő illúzió volt ez a Herczeg és az általa vezetett lapokban képviselt „magyar szupremácia”, és olyan elviselhetetlen volt ez a „magyar ugar”, mint, ahogy a radikálisok 1906 és 1918 között írásaik döntő többségében hangoztatták? „Az arisztokrácia, a nagytőke, a dzsenti és a klérus Hunniája” tényleg az a reakciós és feudális, mindenestől pusztulásra ítélt államalakulat volt, ahogy a radikálisok elképzelték? Bizonyára nem. Magyarország – a dualizmus rendszeréből adódó problémákkal terhelt, amit még tetézték a Monarchia tarka nemzetiségi egyvelegével eredő problémák, és a megkésett európai integrációból adódó rendies maradványok – egészében mégiscsak liberális polgári társadalom volt.³⁹³ Történelmi távlatból megélve a két világháború közötti közép- és kelet-európai történések tragikus tapasztalatait, Herczeg fő vitapartnere, Jászi is jóval pozitívabban ítélte meg a Monarchiát. 1947-es „danubiai” útjának hatása alatt mondja visszatekintve a Monarchiára: „A törvényesség elviselhetően biztos volt, a személyes szabadságjogokat fokról fokra elismerték, a politikai jogokat folyamatosan kiterjesztették, a nemzeti autonómia elvét növekvő mértékben respektálták. A személyek és javak szabad áramlásának áldásai a Monarchia legeldugottabb részébe is eljutottak.”³⁹⁴

Herczeg távlatilag ugyanúgy, egy angol típusú parlamentáris váltógazdaságot és demokráciát tudott Magyarország számára elképzeln, ahogy azt a fentiekben kimondatja

³⁹² Hamvas Béla: Szellemi törekvések a magyar irodalomban. In: Uo.: A magyar Hüperion. Budapest, Medio Kiadó, 269.

³⁹³ Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok i.m. 165–169.

³⁹⁴ Pók Attila: A dualista Monarchia radikális demokrata kritikája - mai szemmel. In: Gerő András (szerk.): A Monarchia kora-ma. Budapest, 2007, Új Mandátum Könyvkiadó, 93–108. idézet 96. oldalról. Vö: Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok i.m. 185., A dualista Magyarország nemzetiségi politikáját a kor európai gyakorlatával összehasonlítva Kozári Mónika is Jászi idézett gondolatainak tanúságát erősíti meg. Kozári Mónika: A dualista rendszer i.m. 61.

Horkaynével, vagy már 1905-ben a Szabadelvű Párt bukása, a koalíció uralomra kerülése idején egy nyílt levelében írja: „Ha a kormány meg tudja csinálni azt amit tervez, akkor a közeljövőben két nagy párt fog szemben állani a Házban és attól a naptól fogják számítani Magyarország igazi alkotmányos életének kezdetét.”³⁹⁵ A radikálisok követelte azonnali demokratikus jogkiterjesztés, az általános titkos választójog bevezetése azonban beleütközött Herczeg, illetve Tisza politikai axiómáiba, melyek szerint e program megvalósítása a történelmi Magyarország végét jelentette volna.³⁹⁶ Ők a jogkiterjesztés feltételét megfelelő vagyoni, értelmiségi állapot eléréséhez, a nemzetiségiéik lassú közeledéséhez a magyarok vezette Magyarország érdekeihez, és a magyarságnak az asszimiláció által fokozatosan megvalósuló többségéhez kötötték. E vágyaik beteljesedéséhez rendkívül sok időre volt szükség, az idő pedig végérvényesen elfogyott. Herczeg megfogalmazásában: „*Időt akartunk nyerni, míg a nemzet annyira megerősödik, hogy kezébe tudja venni a maga sorsát. Ez versenyfutás volt a magyar ember és a felvonuló viharfelhő között. Sajnos a vihar gyorsabb lovon járt.*”³⁹⁷

Herczeg háborús publicisztikáját áttekintve azt tapasztalhatjuk, hogy a háború kitörésének eufóriájában a történelmi drámáiban és politikai publicisztikájában ostorozott széthúzást, pártviszályokat meghaladó, az oly áhított nemzeti egységet megvalósító, új győzhetetlen Magyarországot látott hadba vonulni. Erős historizálással igyekszik igazolni a Monarchia és benne a magyarság igazságos háborúját. Történelmi példák sokaságával támasztja alá az ellenség hitványságáról alkotott képét és vele szemben – az általa egységesnek vélt – magyar nemzet erkölcsi fölényét. Publicisztikája megjelenítette a magyar nacionalizmust erősítő pozitív képi toposzokat, emellett a nacionalizmus érzését erősíti a magyarság nemzet-karakterisztikájának elemeivel (hősiesség, lovagiasság) szemben megjelenített negatív ellenségkép (hitvány, gyáva, hitszegő). Ahogy Pók Attila megállapítja, a bűnbak megnevezése, a gyűlölet, hatásos eszközei a társadalmi kohézió erősítésének, illetve egyes társadalmi csoportok mobilizálásának³⁹⁸

Herczeg cikkeinek német-képe, a német kultúra dicsőítése, és a német fegyverekbe vetett hite, illetve ezzel szemben a szövetséges hatalmak megvetése belesimult a *Magyar Figyelő* háborús propagandájába, amelyet a lap hasábjain csak elvétve tört meg egy-egy olyan

³⁹⁵ OSZK Kt. Analekta 2195 Herczeg Ferenc nyílt levele Tisza István bukása után. 1905. február. 10.

³⁹⁶ A dualizmus politikai elitje a választójog gyors kiterjesztése esetén tartott attól, hogy kellő képzettség és felelősségtudat nélküli képviselők árasztanák el az országgyűlést, és lejáratnák, sőt esetleg fel is számolnák a parlamentarizmus intézményét. Kozári Mónika: A dualista rendszer i.m. 87.

³⁹⁷ Herczeg Ferenc: Mikszáth Kálmán emlékbeszéd. In: Herczeg Ferenc: Tanulmányok I. i.m. 161.

³⁹⁸ Pók Attila: A bűnbakok haszna és kára. In: Mészlivetz Ferenc (szerk.): Találjuk ki..! Tanulmányok Hankiss Elemér tiszteletére. Budapest- Szombathely, 2008, MTA Politikai Tudományok Intézete, 234.

írás, mint pl. Németh József cikke az amerikai közvélemény németellenességéről.³⁹⁹ Az írónak a szomszédos Szerbiával és Romániával kapcsolatos írásai magukban hordozták a dualista Monarchia és benne a magyar nemzetállam – az egy politikai nemzet koncepciójának – minden paradoxonát. Erre jellemző példa a fentiekben bemutatott *Román és oláh* címen kelt írás logikai erőltetettsége.⁴⁰⁰ A felfokozott veszélyérzet és a szövetségesek háborús céljainak ismertté válása pedig csak még durvább hangokat váltottak ki. Elég, ha csak a jövő – a magyar közvélemény számára valóban sokkoló, s elképzelhetetlen – Nagyszerbia Herceg által megrajzolt képére gondolunk.

A *Magyar Figyelő* szerkesztője értelemszerűen nem térhetett ki a Monarchia és a Németország közötti súrlódásokra, így különösen nem az osztrák és a magyar érdekek konfliktusára. Erre csak jóval később, visszaemlékezéseiben tért ki, de akkor vitriolos tollal írt Ferenc Ferdinándról,⁴⁰¹ a katonai vezetés, a tábornokok alkalmatlanságáról,⁴⁰² a felelősségvállalástól való félelem eluralkodásáról a hadseregben.⁴⁰³ Felháborítónak tartotta a hadseregnek kárt tevő hadiszállítók, s az e felett szemet hunyó tisztek tevékenységét.⁴⁰⁴ Keserűen gondolt vissza Polzer-Hoditz, IV. Károly kabinetfőnökének emlékezései kapcsán, aki a válságos hónapokban maga írta, hogy memorandumokkal látta el a királyt elérkezettnek látva az időt arra, hogy a dualizmust félreállítsák, s létrehozzák az egységes császárságot. „*Meg lehetett menteni a Habsburg-hatalmat – kérdezte kiábrándultan –, mely ilyen oszlopokra támaszkodott?*”⁴⁰⁵

Az író háborús publicisztikájában mindjárt a kezdetekben megjelenik a humanitás, a háború borzalmainak elítélése. A háborús háterszág – talán a *Hadiárva* c. novella kivételével – nem jelenik meg ezekben az írásokban, s Herczeg szépirodalmi munkásságában is a társadalmi igazságtalanságok bemutatása marginális szerepet játszik. A *Magyar Figyelő* azonban a háború előrehaladtával tárgyalta az addig kevésbé érintett földkérdést és az agrártermelés problémáit is. A magyar parasztság hősi katonai helytállásának tükrében egyre világosabbá válik, hogy valamiféle „kisbirtokos fordulat”-tal számolni kell. Felismerik, hogy a háború borzalmait megélt tömeget nem lehet majd a korábbi megszokott normák szerint kezelni. Az államnak a továbbiakban „szociális, gyakorlati politikát” kell

³⁹⁹ Németh József: Angolok és németek Amerikában. *Magyar Figyelő*. 1915. I. kötet. 462–464., Tökécszki László: A Magyar Figyelő i.m. 271–273.

⁴⁰⁰ Mindazonáltal egy máig is létező valós problémáról van szó. 1918 után az egyik legnagyobb feszültség Románián belül az erdélyi románok és a regátbeli románok között volt. Az ellentét a mai napig megvan.

⁴⁰¹ Herczeg Ferenc emlékezései 421.

⁴⁰² Herczeg Ferenc emlékezései. Hűvösvölgy i.m. 24.

⁴⁰³ Uo. 33.

⁴⁰⁴ Uo. 37.

⁴⁰⁵ Uo. 65.

megvalósítania. Persze ezen gondolatokat áthatják a lapban – elsősorban Réz Mihály írásaiban megnyilvánuló – növekvő etatizmus igényei.⁴⁰⁶

Herczeg az ártatlan társasági elbeszéléseit megjelentető *A Héttől* eljutott a kor egyik meghatározó és nagyhatású irodalmi képes hetilapja, az *Új Idők* főszerkesztőségéig. Majd már politikai hovatartozását vállalva az egyre inkább Tisza István befolyása alá és szűkebb baráti körébe kerülő sikeres író nevét főmunkatársként ott találjuk a Tisza-párti politikai napilap, *Az Újság* címlapján. De itt még Herczeg nem jegyez politikai cikkeket. Azt – eltekintve az *Új Idők* Horkaynéjának szatirikus-ironikus kommentárjaitól – majd csak jóval később, a *Magyar Figyelő* hasábjain fogja megtenni. A *Magyar Figyelő* lapjain válik politikai publicistává. Az egyre inkább a múltba forduló, történelmi tárgyú regények, színdarabok szerzőjének és a politikai publicistának ugyanaz a témája és célja: felhívni a nemzeti egység megvalósítására. Míg a századelőn e jelszó csak az obstrukció letörését, az alkotó, az igazi problémák felé forduló társadalmi békét célozta írásaiban, addig a háborúban már az annak megvívásához nélkülözhetetlen kohézió erősítését, az egyre súlyosabbá váló terhek elviselését szolgálta. Majd az összeomlás, a Trianoni diktátum utáni publicisztikájában válik a revízió megvalósításának előfeltételévé.

⁴⁰⁶ Tőkéczi László: *A Magyar Figyelő* i.m. 274–276.

A progresszió Herczeg-képe

Politikai pályájuk elején a progresszió legfőbb képviselői, Jászi, mind pedig az őt „politikai irányítúként” követő Ady meglehetősen pozitívan nyilatkozott Tisza Istvánról. De a polgári radikálisok, és Ady kezdeti „idillje” Tiszával hamar megszakadt, s megfogalmazódott az engesztelhetetlen ellentét: „*Ma Magyarországon csakis a Tisza István politikai hulláján át vezet előre a demokrácia útja!*”⁴⁰⁷ Ezzel megszületett az a feloldhatatlan antagonizmus, amely végigkísérte a progresszívek és Tisza, illetve Herczeg Ferenc – a konzervatív liberalizmus párbeszédét.

A huszadik század első évtizedében körvonalazódó, majd megszilárduló polgári radikalizmus és szellemiségét képviselő orgánumai, a *Huszadik Század*, a *Nyugat*, illetve a *Világ* tehát szakítottak a már idejétmúltnak tekintett és a felgyorsult változó kor kihívásaira választ már nem adó nemzeti liberális, nemesi liberális majd fokozatosan konzervatív liberálissá merevedő nemzetkoncepcióval. Így természetesen nemcsak az egész hivatalos Magyarországgal kerültek szembe, hanem az olyan politikusokkal, írókkal is, mint Herczeg Ferenc, akik ezt a még működő, létező – általuk egyedül üdvözítőnek vélt – nemzetkoncepciót, a nemzeti, konzervatív liberalizmust mintegy személyükben testesítették meg. Egész politikai, irodalmi tevékenységükkel annak meghatározói voltak. Ez a politikumot, irodalmat és a nemzettudatot is megosztó antagonizmus ugyanakkor nemcsak a késő dualizmust határozta meg, hanem ez a törésvonal tovább folytatódott a két világháború Magyarországnak urbánus–népi vitájában. Sőt e drasztikus törésvonal kialakulása a nemzetfelfogásban máig érezhető, mivel a nemzet, a történelem és jelenértelmezései mindmáig megosztják a nemzet sorskérdéseivel foglalkozókat. Herczeg Ferencnek a polgári radikális, illetve progresszív sajtóban élő képének bemutatása – úgy gondoljuk – közelebb vihet bennünket a késő dualizmus egészének árnyaltabb értékeléséhez.

Herczeg ez előző fejezetben tárgyalt politikai identitása és a polgári radikálisok, különösen Jászi elleni éles kirohanásai után érthető a progresszív oldalról adott válasz hevessége is. A progresszió képviselőinek írásai Herczeg vonatkozásában felölelték az író irodalmi, színpadi tevékenységének ismertetését és kritikáját, mely írások főként Schöpflin Aladár és Fenyő Miksa tollából születtek a *Nyugat* hasábjain. De egy-egy műismertetést Karinthy, vagy Kaffka Margit is jegyzett. Ezúttal nem célunk a rendkívül termékeny író műveiről a progresszív sajtóban megjelent irodalomkritikák ismertetése, de jelezzük a téma

⁴⁰⁷ Vermes Gábor: Tisza István i.m. 181., Jászi Oszkár: A magyarországi reakció szervezkedése. *Huszadik Század*. 1910. 21. sz. 373.

fontosságát, mivel irodalomtörténetünk máig ezen íráskor hatása alatt van – jegyezzük meg: részben jogosan! Herczegnek, a politikusnak, a politikai publicistának a progresszióban rögzült képét kísérlem meg bemutatni Ady, Jászi Oszkár, Szende Pál a polgári radikalizmus vezéralakjainak egy-egy jellemző írásán keresztül.

Ady Endre Herczeg kezdeti irodalmi és színházi sikereit – csakúgy, mint a progresszió irodalomkritikusai – határozott elismeréssel fogadta.⁴⁰⁸ A dicséretet azonban hamarosan a szarkasztikus humor váltja fel: „*a politikusok azt tartják róla [Herczegről], hogy kitűnő író, az írók pedig azt, hogy tehetséges politikus.*”⁴⁰⁹ Más helyütt a költő egy kollégájával mondatja ki ítéletét: „*Azóta már én is hiszem, hogy Herczeg Ferenc nagy író, amióta nem országgyűlési képviselő.*”⁴¹⁰ De mi az oka e megváltozott hangvételnek? Ady emberi, költői lényének különbözősége Herczeg világlátásától, habitusától, vagy akár Adynak a progresszióban elfoglalt helye, költői forradalma is elég magyarázatot adhat. De a szakadékokat a két művész között rendkívül plasztikusan világítja meg Ady ismertetése Bródy Sándor *Dada* című művéről, illetve annak nagyváradi színreviteléről. Már az írás felütésében Herczeggel polemizál, citálva tőle azon kijelentését, miszerint: „*Irodalmilag nevelt emberek csinálták meg »A dada« sikerét.*” Ady válaszul kijelenti: „*a színpad a máé, a jelené, a mindenkori közönség ízlésé.*” Mint írja, Bródy nemcsak a közönség ízlése, de a közönség ellen is támadt. S ez egy táborba szólította a születési és pénzarisztokráciát, az „*egész budapesti mintára formálódott... úri társaságot*”, akik egyöntetűen szennynek kiáltották ki Bródy darabját.⁴¹¹

Ady a darab hatását óriásinak tartotta, úgy érezte, az Nagyváradon teljesebben ki leginkább, s valóságos „kis forradalmat csinált”. Ismertetésének záró sorait nem túlzás saját költői hitvallásaként is értelmeznünk: „*Áldassék a Bródy Sándor zsenije, mely a bunyevác*

⁴⁰⁸ A Gyurkovics leányok debreceni színházi premierjének kapcsán írja a költő: „*a sikert határozottan jobban megérdemli a Herczeg darabja, mint a szezon összes francia víg darabja együttvéve.*” Herczeg Ferencet „*nemcsak a legszemélyesebb, de a lepraktikusabb*” magyar íróként jellemzi, akinek nem célja a halhatatlanság, a komoly problémák boncolgatása, de mint méltatásában írja: „*az ördög csináljon rossz étvágyat másnak, hiszen sok igazságot lehet, sőt jobb is megmondani kacagva. És kacagtatva.*” Ady Endre: Gyurkovics Leányok. Ady Endre Összes Próza Művei. In: Ady Endre Összes Művei CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft. 1999. I. kötet. 74. A CD-ROM alapjául az Akadémiai Kiadó *Ady Endre összes próza művei* c. tizenegy kötetes kiadás szolgált. A továbbiakban AÖPM, kötetszám az egyes cikkek címei, illetve sorszáma.

⁴⁰⁹ AÖPM I. kötet. Függelék I. Kétes Hírelű szövegek. 432. A modern irodalmi kiskátéból.

⁴¹⁰ AÖPM II. kötet. 178. Írók vizitje.

⁴¹¹ Ady az egész addigi színpad, színjátszás és a színpadi írók fölött mondja ki ítéletét, akik véleménye szerint kiskorúságban tartották a közönséget. „*Mi a szenny a Bródy darabjában?*” – fakadt ki a költő –, s meg is válaszolta: „*Animális, aljas életet él a szegények sok százezre. Nem igaz? Az „úr” csak veszedelem csak balsors a parasztra*” és sorolja Ady a vihart kavarázó darab kérdésvetéseit, s szögezi olvasóinak a súlyos kérdést újra és újra, hogy azok nem igazak-e. „*Az úgynevezett úri társaságok zaklatott, agyonhajszolt, üres, léha életükkel számalomra méltók, Nem Igaz? A cselédek modern rabszolgák, a mi jogrendünk a rendőr kardja, szociális gyógyszerünk lovas rendőrök rohama.*” AÖPM III. kötet. 3. A dada.

lekvárhozományos leányok története és a Tagma királynék helyett forradalmat termel. Hogy ez a lángoló zseni magyar levegőből él, az a mi szerencsénk s a Bródy szerencsétlensége...”⁴¹²

Ady az ország elmaradott és igazságtalannak érzett társadalmi viszonyait ostromozva írja: *„Herczeg Ferenc okos sváb módjára egyik regénye alakjával mondatja ki az igazságot. Ebben az országban csak a mágnás, a pap és a számár egzisztálhat. És aki ezek kedvében jár. És így van. Itt lenyaktak jakobinusokat, megcsinálták március idusát, forradalmat csináltak és kiegyezést. Itt szabadság van és egyenlőség, kultúra és demokrácia. És itt mégiscsak néhány ember él és mi, sok millióan, e néhány, vagy mondjuk pár százezer ember jóvoltáért élünk.*”⁴¹³ A koalíciós kormányzás idején a költő kétes értékű dicséretben is részesíti Herczeget: *„Ilyenkor jövök rá, hogy mégis valaki az a Herczeg Ferenc: ravasz ember. Ő akkor volt nacionalista, mikor még nem volt az minden suszterinas.*”⁴¹⁴

Ady a *Dada* színpadi hatásának elemzésekor olyan programot adott, mely a polgári radikálisok, a politikai progresszió programjához hasonlóan meghaladta a 48-as 67-es közjogi antagonizmus meddő politikai vitáját. Egy jóval mélyebb önvizsgálat követelményét és a radikális változtatás igényét sugalló attitűdöt olvashatunk ki soraiból, mely következtetéseiben már szemben áll nemcsak az „akadémiai irodalom” művelőivel, hanem az egész „hivatalos Magyarországgal”. Ennek a „hivatalos Magyarországnak” válik fokozatosan irodalmi képviselőjévé, és Tiszához fűződő egyre szorosabbá váló baráti és politikai kapcsolatai révén egyik szimbólumává Herczeg Ferenc.

Ezen a ponton ragadható meg tulajdonképpen a progresszió és Herczeg szembenállásának kulcsa. A nemzeti sorkérdésekben megnyilatkozó, politikai szerepet is vállaló Herczeg nem mutat – Ady és a progresszió számára elfogadható – érzékenységet a korszak valós, akut társadalmi kérdései iránt.

Ady hangja Herczeg irányában majd csak a koalíciós kormányzat idején enyhül meg kissé, amikor Herczeget az irodalom és az újságírás képviselőjeként mellőzik a Szabadelvű Pártban való tevékenységéért. Ekkor is – igaz Herczeget védve – mint poéta közösséget vállal vele, de az ország közállapotait s a kormányzat szűklátókörűségét kárhóztatja, amely nem képes megadni a méltó és a politikától független megbecsülését a sikeres írónak, publicistának.⁴¹⁵ De ha a koalíciós időszakban még lehetséges volt a pillanatnyi felengedés, az

⁴¹² Uo.

⁴¹³ AÖPM III. kötet. 140. Societas Leonina.

⁴¹⁴ AÖPM VII. kötet. 23. Csebi Tatár. Ady Fényes Samu nacionalista hangvételű darabja kapcsán írta ironikus sorait.

⁴¹⁵ A koalíciós korszakban, Wekerle Sándor miniszterségének idején a költő úgy látja, hogy Herczeg szabadelvű kötődése miatt a „legkegyetlenebbül proskribáltak között van”. A kialakult helyzetet a francia viszonyokkal hasonlítja össze, ahol a népszerű Victor Hugót III. Napoleonhoz való kötődése ellenére is az új köztársaság

évtized végére már nem. Tragikusan megmerevedtek a frontok a politikai táborok közt. Herczeg eközben felér írói karrierje zenitjére: 1901-ben a Pogányok, majd 1904-ben a Bizánc sikere emeli magasba a nevét. Politikai karrierje is betetőzni látszik, lassan kilép az eddigi passzív parlamenti képviselőségből és Tisza oldalán egyre aktívabb közéleti szerepet vállal, sőt szerkesztője lesz annak a *Magyar Figyelőnek*, melyet Tisza kifejezetten a progresszió elleni szellemi harc megvívására hozott létre. Így, ebben a keretben értelmezhető az a hangvétel, ahogy Ady az ekkor írt cikkeiben Tisza politikája és Herczeg ellen támad. A *Tarisznyás ember* című írásában a Tiszák egy évszázados birtokperének anekdotáját felemlítve, a jussáért egy tarisznyával elindult néhai Tisza ős nyomán nevezi tarisznyás embernek Tisza Istvánt. Akinek kemény vádakát vagdalva fejéhez, kétségbe vonja alkalmasságát az ország vezetésére. E cikkében Herczeg is csak kimondottan pejoratív jelzőkkel jelenik meg: „*Kár, hogy Herczeg nem Jókai Mór, mert most fölségesen szép és magyar dolgot írhatna a tarisznyás ember ivadékaról, az új tarisznyás emberről.*” Másutt pedig Tisza aktuális ország-ismeretét, helyzetértékelését kritizálva mond lesújtó véleményt Tiszáról és Herczegről: „*A tarisznyás ember várhat, a régi tarisznyás ember utódja, mert csak a jobbágyfattyakat ismeri s a mai Magyarországot legfeljebb Herczeg Ferencen keresztül és át.*”⁴¹⁶

Ezek után természetesen be kellett következnie a teljes szembenállásnak, a hadüzenet felvállalásának, mely nem sokat váratott magára. Herczeg Fenyő Miksával, a *Nyugat* kritikusával keveredett sajtópolémiába s erre reagált Ady, az akkor közismert Bonnot ügyet⁴¹⁷ átültetve a magyar irodalom területére, melyet érdemes egy kicsit hosszabban idéznünk. „*Hát képviselő úr, úgy is, mint a magyar Mikszáth, nyilván méltóztatik újságlapokat is olvasni. Hallhatott a Bonnot-ügyről is talán, mely nekem kivételesen kedves, ha Franciaországból szépen s okosan ültetjük át. Úgy valahogyan, ahogyan az Ön hírhedt vagy híres vezére kívánja gesztiesen a haladást. Én irodalmi Bonnot-kat kívánok magunknak, s nem a magam és kartársaim érdekében, kikkel szemben Önök az ifjabbak és tehetségtelenebbek szerelmét vállalták. De naivan, gyermekesen: az Irodalom nevében kívánom, hogy az Önök zsebrákhadja a levegőbe repüljön, de dinamittal, tehát igazán. Nem hiszem, hogy eljőjenek e megjelesült Bonnot-k, de azt tudom, hogy Herczeg Ferencet ma már csak az szereti, aki nem tudja, miről van szó, vagy aki szégyenkezve hallgat. Örüljenek az urak, hogy mandátumuk,*

szenátorrá teszi. AÖPM VIII. kötet. 165. Politika és Irodalom. Másutt Wekerle rosszindulatának tulajdonítja, hogy egy hivatalos miniszterelnöki bankettre Herczeg Ferencet, aki ekkor az Újságírók Egyesületének elnöke volt tüntetőleg nem hívta meg. AÖPM VIII. kötet. Függelék kétes hitelű szövegek. 251. Wekerle Bankettje.

⁴¹⁶ AÖPM X. Köt. 58. A Tarisznyás ember.

⁴¹⁷ Jules Bonnot: anarchista kapcsolatokkal rendelkező francia bankrabló, nemzetközi hírnévre az 1911-es robbantásos bankrablással tett szert.

*katedrájuk, mindenük van, örüljenek, hogy kissé szennyesek, kissé piszkosak, boldogak. Örüljenek az urak, hogy Magyarországon élnek, ahol még a betűtudó gróf is hagyományból írdeákat tart, de bántani, piszkolódni, hencegni ne tessék.*⁴¹⁸ Ennél végletesebben és teljesebben nem is lehetne megfogalmazni azt a szembenállást, amely ekkorra kialakult az ellentétes szellemi irányzatok között. Tulajdonképpen Ady fentebbi írása már nem más az irodalom terén, mint amit Jászi a politika fórumán fogalmazott meg radikális tanulmányában Tiszával Istvánnal kapcsolatban.⁴¹⁹

Ady tehát alig több mint tíz év alatt, a kezdeti méltatás, az új színpadi hang megjelenésének üdvözlésétől eljut a teljes szembenállásig. Herczeg már csak negatív jelzőktől kísértén jelenik meg írásaiban. S amennyiben Herczeggel kapcsolatban elemzéseinek irodalmi vonatkozásai vannak, nevét a sekélyes, maradi, konzervatív „akadémiai” irodalom szinonimájaként használja. Akit már csak az irodalmilag tájékozatlan, a kor és a társadalom valós problémáit nem látó emberek olvasnak.

Jászi Oszkár Herczeg Ferencsel, mint politikai közíróval konfrontálódik, mely a *Magyar Figyelő* és a *Huszedik Század* éles pengeváltásaihoz köthető. Herczeg beköszöntő tanulmánya⁴²⁰ a *Magyar Figyelőben* a progressziót a nemzeti egység megbontásával, dekadenciával, a nyugattól csak a romlott, elfajult irányzatok átvételével – így félműveltséggel – vádolja meg. A kihívás nem maradhatott válasz nélkül. Jászi a *Világ* hasábjain megjelent replikájában szarkasztikus humorral üdvözli az új orgánus létrejöttét. „*Ama jelek között, melyek a magyar közélet mélységes átalakulását hirdetik, talán egy sincs, mely vigasztalóbb volna, mint a nyugati demokrácia és kultúra ellenségeinek megváltozott harci taktikája.*”⁴²¹ Mint írja régebben a nemzet urai nem törődtek holmi szellemi irányzatokkal. Írásában a közelmúltat a felszínes közjogi csatározások ellenére „*egy aklot*” alkotó osztályuralomként jellemezte, akik ellen, ha fellépett is valaki, elég volt a csendőrség és a bíróság, a megvett sajtó. Elmarasztaló képekkel festi meg, ahogy – szerinte – még a legutóbbi évtizedig is a nép „*szolgabíró abszolutizmus... uzsorás és pálinkás korrupció*”-ja, elegendő volt a nemzeti társadalom egységének és „politikai asszimiláció”-jának sikeres fenntartásához. A korszakot rendkívül sötéten megítélve, az elmaradott lelki szükségletekkel, Petőfi, Arany, Vörösmarty úttörő költészetét követő tehetségtelen epigonokkal az

⁴¹⁸ AÖPM X. Köt. 4. Ne tessék bántani.

⁴¹⁹ Lásd fentebb: 81–82., Jászi Oszkár: A magyarországi reakció szervezkedése. *Huszedik Század*, 1910. 21. sz. 373.

⁴²⁰ Értékelését a *Magyar Figyelő* alapítása kapcsán már bemutattuk, ahol az író végső konklúziójában úgy véli ez nem az egész magyar nép „*betegsége*”, hanem egy jól körülhatárolható csoporté, ez alatt természetesen a polgári radikalizmust értve. Herczeg Ferenc: Jelszavak. i.m. 3–7.

⁴²¹ Jászi Oszkár: Az ő kultúrájuk. *Világ*, 1911. jan. 8. 1.

irodalomban, a publicisztikában pedig a Kossuth- Széchenyi- Eötvös-féle forradalmi publicisztikát a „*politikai és társadalmi reakció*”-nak eláruló zsurnalizmusban ragadja meg. Ezt az imént jellemzett „nemzeti idillt” rúgta fel az újonnan színre lépő fiatalabb generáció. Az ipari kapitalizmus térhódításával a társadalmi ellentétek még jobban kiéleződtek – mutat rá Jászi –, megjelenik a városi proletariátus és a „*szellemi munkásosztály*”. Az „*istentelen*” új irányzatok, – mint pl. a szociológia – új forradalmi gondolatokat érlelnek a fiatalokban. Így „*a régi szolgabírók, földbirtokosok és meggazdagodott zsidók nemzeti társadalmát*” újabb veszély fenyegette, és emellett nem felejt el aláhúzni: „*egy pompás, eredeti, bátor és harcias magyar szépirodalom*” jelent meg. Ez elleni támadásként értékeli Tisza és Herczeg új lapját, melynek vezéralakjait úgy jellemezi, hogy helyesen vették észre, hogy nemcsak az általános választójog veszélyezteteti uralmukat, hanem „*Spencer, Marx, George, Kropotkin szellemében való gondolkodás és szociálpolitika*” is. Ugyanakkor úgy vélte, és ezért üdvözölte a lap indulását: „*Nagy dolog az, hogy ellenünk már csak kultúrával lehet védekezni.*” A *Magyar Figyelő* első számát elmaradottnak tartja, vélekedése szerint a kor művelt emberét foglalkoztató nagy kérdések közül egy sem szólal meg, mint pl. a szocializmus, a földkérdés, a progresszív adó, revizionizmus, anarchizmus. A lap világfelfogását, tudását szűknek és korlátolttnak látja.⁴²²

Herczeg beköszöntőjét is ízekre szedi, két fő tétel köré csoportosítva tartalmát, az egyiket „*rothadási elméletnek*” a másikat „*hű cseléd államfilozófiának nevezi el*”. Az első Herczeg azon tézisének támadja, mely szerint Európát a vallásosság, és a történelmi múlt tisztelete, az erős nemzeti érzés, az erkölcsi fegyelmezettség tette azzá ami, s ennek ellentéte a progresszív iskola, a magyar Balkán „*az egyéniségekre bomlott nemzetek*” dekadens világa. Erre ad ugyane cikkben Jászi csattanós választ. „*Tehát a nyugati kultúrát a középkori vallásosság és tradíció szelleme jellemzi, nem pedig a technológia fejlettsége, a természettudományok haladása, a gazdasági élet kapitalizálódása, az alsó néposztályok egyre fokozódó politikai és szellemi fejlődése?*” – kérdi a progresszív gondolkodó –, s azt javasolja Herczegnek, ha komolyan gondolja az általa javasolt kultúra mértéket, akkor az északi germánok helyett inkább Spanyolországgal, vagy a tönkrement Lengyelországgal kellene példálóznia. Cikkében büszkén vonultatja fel a magyarországi szociológia eredményeit, s emeli ki nemzetközi színvonalát, s kérdezi, valóban olyan hitványak ők, csak azért mert rávilágítottak Magyarország elmaradottságára? Felteszi a provokatív kérdést: azok a magyar kultúra igazi terjesztői, akik „*évtizedeken át úri nemtörődömséggel nézték a magyar Alföld*

⁴²² Uo., vö. a *Magyar Figyelő* fentebb bemutatott elemzésével. 83., 93–94.

elvézését”, a paraszti- nemzetiségi elnyomást, s közben „*a fiatalság szépségyszomját huszár-
novellák, koldus élet és szerelem nézésével oltogatták?*” Herczeg másik, általa „*hű cseléd
államfilozófiának*” nevezett gondolatára pedig azzal válaszol, hogy a művész minden korban
maga felett csak a lelkiismeretet ismerheti el, s nem törődhet a kenyéradói érdekeivel. Végül –
figyelmeztet Jászi – Magyarország nem Tisza és Khuen-Héderváry állama, hanem „*húszmillió
emberé, kiknek verejtékes munkája ezt az országot fenntartja.*”⁴²³

A *Magyar Figyelőnek* a nemzetiségi kérdéstről Herczeg és Réz Mihály által írt cikke⁴²⁴
szintén vihart kavart s válaszra készítette a polgári radikálisok nemzetiségi kérdésekre
szakosodott tagját, Jászi Oszkárt. Ráadásul a nemzetiségi kérdés az a pont, ahol a
legmélyebben megvilágítható a szemléletbeli különbség a Tisza körül csoportosuló *Magyar
Figyelő* köre és a polgári radikálisok között a késő dualizmus megítélésében. Réz Mihály
szintén Tisza belső köréhez tartozott, de Herczeggel ellentétben a lap szakírói vonalát
erősítette. Jól mutatja Jászi tudósi attitűdjét, hogy a Réz által jegyzett cikkekre egy higgadt
hangvételő, a másik fél érveit tisztelettel kezelő választ adott, fenntartva véleményét, hogy a
nemzetiségi kérdés megoldását is csak az egész közélet, s minden intézményének
demokratizálása jelentheti. Majd a vitát lezárandó egy nagyon fontos kijelentést tesz: „*a
magyar renaissance nemzetiségi politikája és az ezen a tradíciókon alapuló nemzetiségi
törvényük nemcsak hasonlíthatatlanul közelebb áll az általam javasolt nemzetiségi
politikához, mint a magyar grófok és junkerek politikája, hanem hogy az úgynevezett radikális
nemzetiségi politika törvényes örököse és logikai továbbfolytatója az igazi magyar
liberalizmus elveinek és törekvéseinek.*”⁴²⁵ [Kiemelés tőlem]

A Herczeg által írt cikkekre utalva, lehetetlennek látja az objektív vitát, annak
személyeskedő, gyanúsítgató hangvétele miatt, amelynek szerzője sosem foglalkozott
társadalomtudományi tanulmányokkal, – írja Jászi –, és csak „*érdemeket akar szerezni a
reakció hatalmas urainál*”. Ugyanakor nem a „*valódi lélekbúvár*”, az igazi költő
kompetenciáját vitatja el, Anatole France-ot külön szociológusnak tartja, mint azok nagy
részét, akik annak nevezik magukat. De korholva írja: „*a Gyurkovics lányok költőjéről ez nem
mondható, beleszólhat a jukker lányok férjhez adási, vagy huszártisztek szerelmi,
párbajproblémáiba, de a szenvedő néptömegek nagy érdekeit soha egyetlen sorban nem
értette meg, érezte át. mindig csak elegáns kaszinói látóköri ember volt.*”⁴²⁶ A
személyeskedésre is személyeskedve válaszol, utalva arra, hogy Herczeg egy időben tagja

⁴²³ Jászi Oszkár: Az ő kultúrájuk. *Világ*, 1911. jan. 8. 1.

⁴²⁴ Herczeg Ferenc: Radikális nemzetiségi politika. *Magyar Figyelő*, 1911. I. kötet. 340–345.

⁴²⁵ Jászi Oszkár: A nemzetiségi kérdés. *Világ*, 1911. 02. 19. 2–4.

⁴²⁶ Uo.

volt a Választójogi Ligának,⁴²⁷ számon kéri tőle pálfordulását, mondva, hogy hasonló esetben pl. Lloyd George már gyakorlatilag politikai hullá lenne.

Ettől függetlenül górcső alá veszi Herczeg cikkének állításait. A nemzetiségi területeken a pogromok rémét felvető, az orosz s romániai példákra hivatkozó, illetve a klerikalizmus és a nemzeti kérdés viszonyát⁴²⁸ is boncolgató Herczegnek adott válasza a radikális nemzetiségi program elemeit tartalmazza. Természetesen nem feledkezve el közben Magyarország általa középkorinak tartott állapotait ostromozni. Válasza tehát, hogy a becsületes közigazgatás, a nép nyelvén folyó közoktatás megoldja a problémákat, s oly mértékben, ahogy a néptömegek írástudóvá válnak, megszabadulnak a pópák és a szolgabírák „zsarnokságából”, s így válik majd lehetetlenné a magyar osztályuralom.⁴²⁹

Jászi Herczeg-képe tehát már nem tartalmazza az Ady írásaiban vagy a Nyugat irodalomkritikusainak elemzéseiben még meglévő, Herczeg stílusát, írásművészetét, jó megfigyelőképességét s pontos korrajzát elismerő elemeit. Jászi számára Herczeg Tisza és a Munkapárt egyszerű szócsöve, aki huszár és szerelmes történeteivel, felületes társadalomképével elkendőzi a valóságot, s dilettánsként ír a társadalmat érintő valódi, mély problémákról, felületes írásai a hatalomhoz való törleszkedésen kívül nem szolgálnak mást, s nem jelentenek igazi értéket. Mint jelenség, tagja a kor epigon irodalmának. Gyakorlatilag finomabb megfogalmazásban, ugyanezt az értékítéletet fogalmazza meg az utókor felkészült irodalomtörténésze is, mikor Herczeg Ferenc az „úri középosztályt” megjelenítő, azt szeretve bíráló, a közönségigényt kiszolgáló a dualizmus elitjét „belülről néző” vonásával magyarázza, miért vonták egyre közelebb magukhoz a kor közéleti politikai aktorai. Valamint az író műveiben tükröződő történeti társadalmi szemléletével magyarázza azt is – ahogy, azt Jászi is érzékelte –, hogy Tisza Istvánban és Herczegben a kölcsönös rokonságtudat, és az egyre szorosabb politikai együttműködés igénye különösen a *Pogányok* és a *Bizánc* megírása után felerősödött.⁴³⁰

Jászi Herczeg-képe tehát tulajdonképpen egybeesik kora magyar társadalmának, illetve a dualizmus meghatározó politikai vezető erőinek radikális kritikájával. Ebben a szélsőséges szembenállásban a fő ütközési pont azonban – ahogy a konzervatív liberális

⁴²⁷ 1905 szeptemberében alakult meg a Választójogi Liga, melynek egy ideig alelnöke volt Herczeg Ferenc.

⁴²⁸ Herczeg mint azt az előzőekben bemutattuk, azzal érvel, hogy ha a radikálisok jóvoltából a nemzetiségeknek több szavuk lesz az ország irányításában, akkor ugyanaz a türelmetlen keresztény szellem fog érvényesülni, mint Oroszországban és Romániában. A „radikális doktrinerek” várakozását, miszerint a kultúra haladásával majd a vallási tolerancia következik be, erőteljesen megkérdőjelezi. A cikkben sokkal valószínűbbnek festi le az oroszországi és a romániai véres pogromok jeleneinek bekövetkezését. Herczeg Ferenc: Radikális nemzetiségi politika. *Magyar Figyelő*, 1911. I. kötet. 340–345.

⁴²⁹ Jászi Oszkár: A nemzetiségi kérdés. i.m. 2–4.

⁴³⁰ Németh G. Béla: Az „úri középosztály” történetének egy dokumentuma i.m. 27–28.

kortársak is látták – az eltérő ideológiai alapvetésen és a nemzetiségi és a választójogi kérdésben kicsúcsosodó vitákon túl, abban rejlett, hogy úgy tűnt, a radikálisok megkérdőjelezték az egész magyar történelmet, megtagadják a nemzeti hagyományokat és értékeket. Ezt a történelmi magyar jelleget és a magyar szupremáciát látta fenyegetve a polgári radikálisok által, Tisza és a *Magyar Figyelő* köre.⁴³¹ A progresszívek által felvetett kérdésekben és a polgári radikalizmusban a megerősítésre szoruló középosztály, s egyben Magyarország gyengítőit látták, Jászi pedig ezt az értékelésmódot a valós társadalmi problémák elfedésének állítja be. Sőt, épp a nemzet valódi érdekeinek feladásával vádolja meg az uralkodó társadalmi csoportokat, mint az agrárszegénység, az oktatás, a szekularizáció és a nemzetiségi kérdésben kifejtett tanulmányai mutatják. S amint fentebb kiemeltük, – akárcsak Herczeg –, ugyanúgy magát és mozgalmát tartja a liberalizmus letéteményesének, sőt egyenesen a radikális nemzetiségi politikát tartja az igazi magyar liberalizmus „törvényes örökösének”.

Jászinak a *Magyar Figyelő* elleni éles kirohanásai, a lapnak egy korlátolt szűk látókörű orgánumnak való beállítása, – a szemléleti antagonizmuson túl –, a politikai harc, és a napi zsurnalizmus megkövetelte támadó hangvételtől is fakadt. Herczeg és a *Magyar Figyelő* polgári, jogállami liberalizmusát, a magyar nemzeti középosztály érték és érvrendszerén alapuló elemzését, azt hogy ez „úton járt” – volna – „Európa felé”⁴³² alapjaiban kérdőjelezte meg. Megérettnek tartotta az időt a radikális változtatásra, s ennek a kerékkötőit látta Herczegben és az általa képviselt irodalmi, politikai irányban.

Szende Pál, a polgári radikalizmus Jászi melletti egyik legnagyobb alakja, a Herczeg által vezetett – korábban már említett - Scotus Viator polémiaiba folyt bele, ami szorosán kötődött a nemzetiségi kérdés megítélésében fellángolt vitához. A vita oka és témája Scotus Viator tevékenysége és kapcsolata a magyarországi progresszióval, amelyről Herczeg polémiaját több cikkben is folytatta a *Magyar Figyelő* hasábjain egészen a háború kitöréséig.⁴³³ Szende a következő tömör helyzetképben ragadja meg a szituációt: „A magyar kormány a külfölddel szemben állandóan úgy tünteti fel ezt az országot, mint a szabadság szigetét, a parlamentarizmus mentsvárát és a demokrácia megtestesülését, s ezért rendkívül érzékenyen reagál minden olyan külföldi kísérletre, mely a valódi állapotokra akar fényt deríteni. – ezért elképzelhető az az óriási idegesség, amit Scotus Viator munkássága kiváltott –, mely nem elégszik meg általános vádak hangoztatásával, hanem a helyszínen gyűjtött, sőt

⁴³¹ Lásd fentebb: 93. oldal.

⁴³² Tökécki László: A Magyar Figyelő i.m. 240.,280–281.

⁴³³ Lásd fentebb: A politikai publicista: Herczeg és a *Magyar Figyelő* c. fejezet 90–92. oldalait

hivatalos kiadványokból vett adatok segélyével támasztja alá a magyar oligarchia visszaélései ellen intézett támadásait.” Az általános helyzetkép megrajzolása után Herczegre fordítja figyelmét, konkrétan a Magyar Figyelőben megjelent cikkére⁴³⁴ és idézi Herczeget, amint az Scotus Viator tevékenységének támogatását a progresszív oldalon összekapcsolja az általános választójog kérdésével: „egy magyar nyelven megjelenő folyóirat – a Huszadik Század – dicsekedve azonosítja magát Scotus Viatorral... Egy vadul hadonászó ököl hasznossá tette magát, midőn betört egy elzárt ablakot és világosságot árasztott a homályba. A jóhiszeműek a félénkek .. főleg a vidékiek .. ha a Scotus Viator gúnyos és megvető arcát látják, talán észbe fognak kapni, hogy hová jutottak.” Szende gúnyosan állapítja meg, hogy nem lehet nem ráismerni „a Gyurkovics fiúk karrierjének lánglelkű írójára” s nevetségesnek tartja ezzel az összemossással elütni az általános választójog kérdését. De összességében Jászihoz hasonlóan Szende is pozitívnak tarja, hogy így legalább a hatalom elismeri létüket, és folyóiratukat. „Az evolúció azonban végre is utat tör magának. Hosszas hallgatás után megszólal Hg. F. is, most már tudomást vesz a Huszadik Század-ról, sőt azt is kegyeskedik kijelenteni: »kár volna különben tagadni, ez a radikális csoport bizonyos fokig tényleg befolyásolja politikai és társadalmi fejlődésünket«. Szóval elismer bennünket.”

Herczeg azon feltételezését pedig, hogy Scotus Viator „zsoldosa az osztrák imperialistákból és a magyar nemzetiségekből összezsúrolt koalíciónak” Szende, nemcsak visszautasítja, hanem Herczeget támadja meg, még írói mivoltában is: „Hg. F. úr utolsó műveit olvasva, megértjük mindennek az okát. Az író, akinek vénája kiszáradóban van és egykor oly kelendő műveinek pénztári egyenlege évről-évre kedvezőtlenebb, minden áron a felszínen akar maradni. Mivel az újabb írók már túlszárnyalták, arra az útra lépett, amely Magyarországon mindenkinek lehetővé teszi, hogy jogcíme megszűnése esetén is megtartsa előbbi pozícióját: beáll a mai osztályuralmat és kiváltságokat védők gárdájába.” Szende végül leszögezi, nem azt állítják, hogy a magyarság nyomja el a többi nemzetiséget, hanem egy korrupt és vezetésre képtelen csekély számú kiváltságos réteg nyomja el egyformán, nemzetiségi különbségre való tekintet nélkül a lakosság millióit, legfeljebb a tótok és románok a nyelvi különbség miatt egy fokkal jobban érzik ezt az elnyomást, mint a magyar polgárság, munkásság és parasztság. Majd önérzetesen kijelenti, egyben programadó szándékkal: „Akik a Huszadik Század -ból szerzik információikat, azok többé nem szórnak otromba szitkokat az egész magyarságra, mint a reakciós érület tekintetében a fajmagyarokkal vetélkedő pángermán írók teszik, hanem a felszabadulásért küzdő magyar

⁴³⁴ Herczeg Ferenc: Scotus Viator és a budapesti radikálisok. *Magyar Figyelő*, 1911. IV. kötet. 523–527.

*produktív rétegek harcát éppoly rokonszenvvel és megértéssel kísérik, mint a nemzetiségek kulturális törekvéseit.*⁴³⁵

A Szende Pál által közvetített Herczeg-kép tehát – hasonlóan az eddigi polgári radikális értelmezéséhez – egyértelműen elítélő. Értékelése szerint a már leszállóágban lévő, alkotó ötleteiből kifogyott író, nimbusza megőrzése végett csatlakozik a hatalomhoz. Ugyanakkor láthatjuk, hogy Szende válaszában próbálja a progressziót ért nemzetietlenség vádját tompítani. A magyarság tömegeit az elnyomottak között tünteti fel, akikért szintén küzd a polgári radikalizmus, s csak egy szűk réteget nevez meg ellenfélként, akik gátjai a demokratikus átalakulásnak.

A progresszió és a polgári radikalizmus összképe Herczeg Ferencről tehát meglehetősen koherens egységet alkot, melynek összegzésére az eddig elhanyagolt irodalomkritikához nyúlunk. A Nyugatban megjelenő kritikák nem vitatják el oly mértékben Herczeg írói kvalitásait, mint azt a fentebb bemutatott politikai szembenállásból adódó vélemények tükrözik. A két világháború között Schöpflin Aladár – az író hetvenedik születésnapja alkalmából –, ekképp köszönti Herczeg Ferencet: *„pályánk során többé-kevésbé távol állottunk tőle, személyileg és irodalmilag egyaránt, egyszer-másszor vitában is voltunk vele és sohasem titkoltuk, hogy magyar ideáljaink, írói ideáljaink és emberi ideáljaink nem azonosak az övéivel. Őszintén üdvözljük, azzal a megbecsüléssel, amely kijár az írónak, akinek neve címszava a magyar irodalom egy nevezetes fejezetének, s akinek műve finomra csiszolt tükre a magyar társadalom lelkiállapotának, ízlésének és magatartásának egy nemzedéken át.”* Köszöntésében Herczeg példátlan sikerének a társadalomlélektani okát kereste. Az értékelés átvezet bennünket a fentebb elemzett politikai megítélés és konfrontálódás területére, illetve elegánsabb hangvételnél összegzi számunkra a végletes szembenállás okát. *„Az volt az ő szerencséje,– írja Schöpflin –, hogy azok az életideálok, amelyeket formált magának, azonosak voltak annak a vezető társadalmi rétegnek az ideáljaival, amely az ő idejében hangadó volt s amelyhez igazodtak az összes többi rétegek, ha a magyar úri társadalomhoz tartozásra tartottak igényt... Tagja volt egy osztálynak, azonos annak meggyőződéseivel, erkölcsi és magatartási normáival, szórakozásaival és gondjaival - az egész közvéleményével. Lényénél fogva soha nem volt ellenzék, nemcsak a politikában, hanem ízlésben, az élet dolgairól való ítéletben, erkölcsi kritikában és lélektani elgondolásban sem.”*⁴³⁶ Igen gyakorlatiasan azt emeli ki méltatás gyanánt a finom tollú

⁴³⁵ Szende Pál: Scotus Viator gentlamen lett. *Husadik Század*, 1912. I. kötet. 79–83.

⁴³⁶ Schöpflin Aladár: Herczeg Ferenc hetven éves. *Nyugat*, 1933. 19. sz. Figyelő.
epa.oszk.hu/00000/00022/00563/17625.htm

kritikus – valószínűleg nem véletlenül –, amit a progresszió hadállásaiból éveken át ostromozott Jászi vagy Szende, s a szemére róttak az írónak. Azt, hogy egy osztály, egy adott társadalmi rend írója, s művészetét nem állította magasabb célok szolgálatába, így megmerevedett a rezon írója szerepkörben. Így például, amikor Herczeg Ferenc maga értekezett egy cikkében a magyar polgárság gyengeségéről, akkor Szende éles kritikájában megjegyzi, hogy ennek egyik legfőbb okozója maga Herczeg. *„Herczeg Ferenc volt az, kinek irodalmi munkássága a nemesség kiválóságába vetett hitet továbbra is fenntartani segített s a polgárság ingadozó elemeinek a gentry büvkörébe jutását oly hatékonyan előmozdította. Herczeg Ferenc húsz éves nagysikerű és gazdag írói munkásságában úgy állította elibénk ezt az osztályt, mint erényeiben és hibáiban, szellemi és testi tulajdonságaiban egyaránt tökéletes típust, melyet éppen eme kiválóságai képesítenek a többi osztályok köréből való kiemelkedésre, és sehol sem engedett bepillantást az erőszak és elnyomás, a korrupció és munkanélküli kitarthatóság ama földalatti építményeibe, melyeken ennek az osztálynak már ingadozó uralma nyugszik.”*⁴³⁷ Így tehát a progresszív oldalon Herczeg Ferencről az a kép rögzült, hogy ő a dzsentri, egy már pusztulásra ítélt osztály maradi írója, és az ennek az osztálynak a fennmaradását támogató hatalom dédelgetett kedvence. Így rangos közéleti szerepét is csak a hatalom és a reakció szolgálatába állítva érthette el, illetve tartotta meg.

A politikai szembenállás lényegi okainak elemzését és értékelését az előző fejezetben a Tisza-féle konzervatív liberalizmus és a radikalizmus harca kapcsán már megtettük. Ami a progresszió és Herczeg irodalmi perét illeti, azt az idő jórészt eldöntötte, s lassan – jórészt a progressziótól származó – politikai előítéletek nélkül is lehet az író műveit pusztán irodalmi értéke alapján minősíteni. Irányadó lehet e tekintetben Ignotus megfogalmazása: *„Hogy ki mennyit ér s az emberei mennyit érnek: az igazán annyira szubjektív megítélés dolga, hogy sok mindent lehet mondani Herczeg ellen – sok mindent, amit az ember ugyan nem így lát vagy érez, de megcáfolni sem tud. Csak egyet nem lehet: költőt, bármily nagyot, mint íróként állítani lesújtó, elsőprő, örökre kivégző ellentétbe Herczeg Ferencsel. Nemcsak nálunk, de sokfelé egyebütt is nagyon kevés író van, aki úgy is, mint író, úgy is, mint kivált elbeszélő és elmondó olyan feltétlen ellentéte volna a dilettánsnak, mint Herczeg Ferenc. Abszolút író – s ez különösen akkor látszik meg, mikor semmi dolgokat vesz a tollára. Én különben kitűnő meglátónak is tartom – s hogy viszont a világ, amelyet meglát, mennyit ér, az politikai vita dolga, nem irodalmi.”* A progresszió és a Herczeg képviselte politikai tábor antagonisztikus szembenállása ellenére az irodalmi és az emberi kapcsolatok terén nem érvényesült ez a

⁴³⁷ Szende Pál: Herczeg Ferenc és a magyar polgárság. *Husadik Század*, 1909. I. kötet. 81–83.

végletes ellentmondás. Hatvany Sándor, – aki Jászhoz hasonló vehemenciával támadta Herczeg a *Magyar Figyelő*ben megjelent programadó cikkét⁴³⁸ – 1917-ben „mint irodalmár” fordul Herczeghez, hogy írjon lapjába, a *Pesti Napló*ba az alábbi szavak kíséretében: „*igazán csak az Aranyhegedű és a Kék róka hálás élvező hallgatója szólal meg bennem*”.⁴³⁹ Hatvany a két világháború között, – megrendült anyagi helyzete miatt – támogatást kért a beteg Karinthy gyógyításához, valamint Bródy hagyatékának ügyében is Herczeghez fordult segítségért és kapott is.⁴⁴⁰ Herczeghez fordult akkor is, amikor Petőfi-kutatásai alapján a korabeli riportokból könyvet szeretett volna kiadni, s kérte győzze meg Farkas Istvánt, a Singer és Wolfner tulajdonosát. Kérését így zárta: „*Elmondtam a magamét, Kegyelmes Uram, s ha száz kérdésben különbözőképp gondolkodunk is, meg vagyok róla győződve, Petőfi szeretetében egyek vagyunk.*”⁴⁴¹

⁴³⁸ Hatvany Herczeg írói kvalitásait dicsérve mond kíméletlen kritikát a „Gyurkovicsék világnézetével” filozofáló Herczegről, egész okfejtését tévesnek tartva, s nem tartja hitelesnek, amikor hitről és erkölcsről ír. De kíváncsún tartotta egy komoly konzervatív orgánus létrejöttét, de nem a „Gyurkovicsék szűkös” szemhatárán megrekedve. Hatvany Lajos: Herczeg Ferenc mint philosoph. *Nyugat*, 1911. 2. sz. www.epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm

⁴³⁹ Hatvany Lajos levelei. Válogatta, és a szöveget gondozta, jegyzetekkel ellátta Hatvany Lajosné és Rozsics István. Előszót írta Illés Endre. Budapest, 1985. Szépirodalmi Könyvkiadó. 303–304.

⁴⁴⁰ Uo. 368–369.

⁴⁴¹ Uo. 369–371.

Herczeg Ferenc és a két világháború közti Magyarország Tisza-képe

Tisza István egyénisége, puritán kálvinista ridegsége, politikai hajlíthatatlansága személye révén már életében szenvedélyes viták keresztútjába került. Több mint 30 éves politikai pályafutása alatt megélhette a tobzódó gyűlölet, elvhíveitől pedig a feltétlen tisztelet, sőt, a vak engedelmesség megnyilvánulásait is. Kortársai közül senki sem tudott közömbös lenni vele szemben, politikai hagyatéka, illetve annak megítélése ugyanúgy megosztotta a két világháború közti politikai gondolkodókat, mint ahogy személye mai napig megosztja a politikai tevékenységével foglalkozó történészeket. Megítélésének sokszínűségét a személyes ellentéteken túl döntően az határozta meg, hogy a Tisza István által képviselt konzervatív-liberalizmus, a 67-es közjogi alap, és a századelő iparosodó-, urbanizálódó társadalmában a demokratikus jogok kiterjesztésének mértéke, és a Monarchia Lajtán inneni területei feletti magyar szupremácia kérdéseiben milyen álláspontot foglaltak el kora szellemi-politikai áramlatai és annak meghatározó képviselői.

Tisza István halála utáni megítéléséhez, és Herczeg Tisza-képének megrajzolásához, egyrészt szükséges röviden körvonalazni a századfordulón kialakuló főbb politikai csoportosulások viszonyát a személyében megtestesülő 67-es és konzervatív-liberális kormányzati politikához, másrészt nem tekinthetünk el a két világháború között létrejövő szellemi irányzatok liberalizmus- és Tisza kritikájának rövid felvázolásától sem.

A századfordulóra a kiegyezés korszakát, a Tisza Kálmán-féle nyugalmi periódust jellemző nemzeti liberális konszenzus felbomlott. A politikai spektrum bal oldalán megjelent a szervezett munkásság és a Szociáldemokrata Párt, illetve a centrumtól balra kialakul a fiatal progresszívek, polgári radikálisok Jászi Oszkár és a *Huszedik Század* c. folyóirat körül tömörülő – az előzőekben bemutatott – csoportja. Ők felvállalták a liberális örökséget, és elfogadták érvényességét a jelenre és a jövőre, de elvetették annak „önkorlátozó, torzult elemeit”,⁴⁴² végletesen szembekerülve a Tisza-féle politikai vonalvezetéssel. Így megszületett az a feloldhatatlan antagonizmus, amely végigkísérte a progresszívek és Tisza, illetve Herczeg Ferenc párbeszédét.

A 19. század végén ugyanakkor kialakult a két Tisza konzervatív liberális konszenzusát jobbról opponáló markáns csoportosulása is, a magyarországi újjobboldal. Az 1895-ben

⁴⁴² Vermes Gábor: Tisza István i.m. 178–181.

megalakult Néppárt, mely a politikai katolicizmust tűzte zászlajára, és az 1896-ban létrejött Magyar Gazdaszövetség, amely az agrárius érdekvédelmet volt hivatott szolgálni.⁴⁴³

A politikai katolicizmus programját a katolikus hittételek alapján megszervezett humanista értékekre épülő, egyfajta arisztokratikus konzervativizmus jellemezte, a szervezet vezetőit képező katolikus világi arisztokrácia álláspontjának megfelelően. Mindamellet a mozgalom felvállalta a kisegyszisztenciák védelmét, és engedékeny nemzetiségi politikát hirdetett. A katolikus alsópapságból kikerülő tömegbázisa azonban militáns, antiliberális és antiszemita hangot ütött meg.⁴⁴⁴ Erre jellemző a jezsuita Bangha Béla visszatekintése a korszakra, ami nem más, mint Tisza-ellenes éllel megfogalmazott liberalizmus-kritika: *”Az országban a szabadkőműves irányítás alatt állott gőgös és önhitt liberalizmus uralkodott... Másnak úgyszólván szava sem volt ebben az országban, mint az uralom teljéhez érkezett harcos szabadgondolatnak, a zsidóság legmohóbban uralomra vágyó és kereszténygyűlölő részének, amely mellett, sajnos, az akkori protestantizmus nem egy vezére is aggálytalanul ott hadakozott.”*⁴⁴⁵

A két tűz közé került Tisza Istvánnak, ideológiai alapokon szerveződő ellenfeleinek durva, személyét sem kímélő kritikáján felül, szembesülnie kellett az alapjában véve liberális értékrendet valló, de 48-as bázison álló pártcsoportosulások egyre harsányabb ellenzékiségével is. Különösen akkor, amikor a dinasztia „megmagyarosodásáról”, a balkáni befolyás növekedéséről, a harmincmillió magyar birodalomról vizionáló, jórészt a magyar sovinizmust megjelenítő pártalakulatokon kellett volna keresztülvinnie a hadseregreformokat. A közös hadsereg ugyanis összbirodalmi intézményként és német vezényleti nyelvvel irritálta a magyar sovinizmust. Az ellenzék harcos, hosszan elnyúló parlamenti obstrukcióval s egyre eldurvuló hanggal válaszolt.⁴⁴⁶

Tisza elkötelezett híve és barátja, Herczeg Ferenc visszaemlékezéseiben még bizonyos távlatból is meglehetősen elítélően nyilatkozik a pártjukat támadó függetlenségiekről: *„Szellem és erkölcs dolgában mélyen az átlag alatt maradtak, mivel azonban szájuk állandóan tele volt hazafias frázisokkal, a maguk idejében híres és ünnepezt politikusok voltak, és megengedhették maguknak azt, hogy pálcát törjenek Tisza hazafisága és politikai rátermettsége fölött – a magyar közvélemény pedig tapsolt nekik. Minket a sokat szapult*

⁴⁴³ Romsics Ignác: Bevezetés. Az európai és a magyar jobboldal alaptípusai. In: Romsics Ignác (szerk.): A magyar jobboldali hagyomány. Budapest, 2009, Osiris, 7–33.

⁴⁴⁴ Vermes Gábor: Tisza István i. m. 190–192. Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok i.m. 150–153. Ifj. Bertényi Iván: A századelő politikai irányzatai és Tisza István i.m. 52–54.

⁴⁴⁵ Idézi: Vermes Gábor: Tisza István i.m. 192. A harcosan aniliberális Bangha Béláról, illetve a katolikus sajtómozgalomban betöltött szerepéről lásd: Klestenitz Tibor: A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932. Budapest, 2013, Complex Kiadó Jogi és Üzleti Tartalomszolgáltató

⁴⁴⁶ Ifj. Bertényi Iván: A századelő politikai irányzatai és Tisza István i.m. 48–49.

Tisza-gárda tagjait, azzal gyanúsítottak, hogy különböző homályos természetű előnyök reményében, vagy a legjobb esetben is szolgálkúsból, ragaszkodunk a Bécsnek tetsző politikához.”⁴⁴⁷

A Tisza-gárda tagjai – érthetően – meglehetősen más megvilágításban látták vezérüket. Nagyon is éles volt a kontraszt az előzőekben felvázolt negatív megítélés, illetve az ő álláspontjuk között. Példaképpen idézzük a korszak kiemelkedő írójának, Mikszáthnak jellemzését az ifjú Tiszáról: *„Tisza István annyira kidomborodott a legközelebbi időkben, hogy amennyire emberi ésszel előre lehet látni, Magyarországnak ő a predesztinált vezére, nem egyik vezére, de az egyedüli. Sajnos, az egyedüli. Az úgynevezett új generációban se közel, se távol, egyetlen alak se mutatkozik, aki őt csak meg is közelíthetné.*”⁴⁴⁸

Tisza Istvánt, akit a tömeghangulat a háborúval, négy év mérhetetlen szenvedésével azonosított, 1918. október 31-én, az őszirozsás forradalom napján egy kisebb, 8 fős katonai különítmény meggyilkolta. Herczeg visszaemlékezéseiben már tükröződik a Horthy-korszak hivatalos „írófejdelmének” a forradalommal szembeni teljes elutasítása, illetve Tisza alakjának heroizálása: *„Olyasmit hiszek, hogy némely entelektüellek, az őszirozsás forradalom rendezői közül, meg akarták önmagukat győzni, hogy amit ők csinálnak az igazi forradalom, akár Robespierre-é vagy Dantoné, nem pedig értéktelen utánzat. A rikkancssajtó addig-addig cserezte ki a közéleti előkelőségek irháját, míg azután a szájaskodásból véres valóság, a nyegleségből tragédia lett... Ez a gyilkosság volt az őszirozsás forradalom Bastille-rombolása*”⁴⁴⁹

A forradalomban részt vállaló polgári radikálisok jórészt emigrációba kényszerültek, de Tiszáról alkotott képük beépült a szociáldemokrácia nézetrendszerébe, s kihatással van mind a mai napig személyiségének megítélésére. Jellemző erre – a Tisza-gyilkosságban való érintettséggel meg is vádolt – Jászi két évvel későbbi visszatekintése az eseményekre. A forradalmakban egyfajta öntörvényű mágneses mezőket feltételez, melyek vonzása a nagy egyéniségeket is hatalmukba keríti. Úgy véli, e mágneses áramlatok hatása alatt Tisza Istvánnak feltétlenül meg kellett halnia, mint ahogy Kun Béla sem kerülhette volna el végzetét, ha Budapesten marad 1919 augusztusában.⁴⁵⁰ *„Tisza megöletése valóságos sorstragédia volt – emlékezik vissza az eseményekre, de – Szinte tömeglélektani lehetetlenség*

⁴⁴⁷ Herczeg Ferenc emlékezései i.m. 392–393.

⁴⁴⁸ Mikszáth Kálmán: Tisza István Gróf In: Mikszáth Kálmán Összes Művei. 86. Kötet. Cikkek és Karcolatok. 1897. január – 1897. december. Sajtó alá rend. Fürth Éva és Rejtő István. Budapest, 1992. Tótfalusi Tannyomda, 7-15.

⁴⁴⁹ Herczeg Ferenc emlékezései. Hűvösvölgy. i.m. 75.

⁴⁵⁰ Jászi Oszkár: Magyar kálvária – Magyar föltámadás: A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai. Budapest, 1989, Magyar Hírlap Könyvek, 33.

volt, hogy ilyen lázas polgárháború közepette életben maradjon egy olyan férfiú, ki öt éven át kiabáló szimbóluma volt mindannak a borzalomnak és igazságtalanságnak, mely a tömegeket elkésértette”.⁴⁵¹ Tisza neve későbbi oknyomozó tanulmányában is szinte csak negatív jelzőkkel párosul: „a feudális arisztokrácia legöntudatosabb képviselője”, „szűk látókörű” stb.⁴⁵² Ezt a képet rajzolja elének Böhm Vilmos is, aki a Tisza-gyilkosságot – Jászihoz hasonlóan – a forradalom spontán megnyilvánulásának véli. „Estére kóbor katonák behatolnak Magyarország leggyűlöltebb emberének, a háborús politika legkonokabb védelmezőjének, a népjogok legelvakultabb ellenségének villájába és megölték a régi rend tipikus képviselőjét: Tisza Istvánt... a vértelen forradalom fenséges tisztaságát ez az erőszakos cselekedet elhomályosította, de mindenki érezte, hogy Tisza Istvánt a gyűlölet ölte meg”.⁴⁵³ A századelő polgári radikális gyökereiből táplálkozva tehát megszületik és rögzül a baloldali politikai gondolkodásban és történetírásban Tisza Istvánról alkotott negatív kép: a feudális oligarcha, a demokratizálódási folyamat gyűlölt reakciós ellenzője, a háború mérhetetlen szenvedéseinek egyik legfőbb előidézője.

Ez tehát Tisza, és tegyük hozzá Herczeg és az ő Tiszájának baloldali értelmezési narratívája. De Herczeg szinte hérosszá magasztosult ideálképének elemzése féloldalas lenne, ha nem tekintenénk át vázlatosan a forradalmak traumája, a trianoni országcsönkítés sokkja által jobbra tolódó, a liberális konszenzust elutasító konzervatív állameszme, a „hivatalos” Magyarország, illetve a kor nagyhatású szellemi-politikai mozgalmainak, a fajvédelemnek és a népi mozgalomnak a liberalizmust elutasító Tisza-kritikáját.

A magyar fajvédelem – bár gyökerei a dualizmus korába nyúlnak, mégis – a *nagy nemzeti összeomlás* reflexiójaként jelent meg. A Monarchiában már csak eltakarítandó romokat láttak. Független, Habsburg, arisztokrata és a nagyrészt zsidó nagytőkések nélküli új, *harmadik Magyarországot* kívántak teremteni, meglehetősen radikális reformok segítségével. Ugyanakkor többségük – később, az 1930-as évek közepe táján – élesen szembefordult a nemzetiszocialista ideológiával. Az 1918-as összeomlás után e politikai nézetrendszer rendkívül jelentős szerepet játszott a II. világháború előtti Magyarországon, döntő mértékben meghatározva jelentős politikai véleményalkotók és társadalmi rétegek világképét. Szemléletük leglényegesebb pontja az ún. *harmadik Magyarország* koncepció, mely gyökeresen szakít a múlttal, „*Gesztel és Lemberggel*”. Elutasítva nemcsak a polgári radikálisokat, de a Tiszával jellemzett úri Magyarországot is, e nemzedék véglegesen szakított

⁴⁵¹ Uo. 59. Idézi Litván György: Jászi Oszkár im. 140.

⁴⁵² Jászi Oszkár: a Habsburg – Monarchia Felbomlása. Budapest, 1982, Gondolat.

⁴⁵³ Böhm Vilmos: Két forradalom tűzében: München, 1923, Verlag für Kulturpolitik, 51.

a Tisza Istváni liberalizmussal. Jelentős politika- és eszmetörténeti szerepük és hatásuk ellenére politikai befolyásuk nem lett meghatározó jelentőségű a Horthy- korszak egészében.⁴⁵⁴

Az 1920-as évek végén, az 1930-as évek elején induló népi mozgalom az egész XX. század meghatározó ideológiai áramlatává vált. Képviselői szakítottak koruk hivatalos Magyarországgal, de elkülönültek mind a hagyományos baloldaltól, mind a szélsőjobbtól.

Gyurgyák János megfogalmazásában. „... kísértetiesen ugyanazt érezték és fogalmazták meg, mint a polgári radikálisok és a fajvédők: a régi magyar liberális nacionalista nemzetkonceptió megbukott, egy új nemzeteszmére van szükség.” De természetesen másféle, mint amit korszak fent említett csoportjai fogalmaztak meg. Népi nemzetkonceptiójuk középpontjában a parasztság állt. A „*botrányos szociális igazságtalanságok*” kimondása, illetve megszüntetése volt céljuk. Úgy látták, hogy a magyar uralkodó osztály mulasztásaival rettenetes merényletet követett el a parasztság ellen: „*rabszolgává süllyesztette őket saját hazájukban*”.⁴⁵⁵ A két mozgalom Tisza-képe majdnem azonosnak tekinthető. Példaképp annak a Szabó Dezsőnek a mérlegét említjük a dualizmusról, akinek nézetei mind a fajvédők, mind a népiek programját befolyásolták. Szabó úgy látta, hogy a magyar érdekeknek megfelelő politika lehetőségei „*nemcsak elmulasztattak, hanem minden eszközzel elfojtattak.*” S dörgedelmes bűnlajstromot fogalmaz meg: „*A magyarság sokmillió tömege, mely a két Tisza irtózatossá bűnéből a szervezkedés, az organikus ideológiateremtés, az érdekvédelem, az öntudatosodás, a politikai, a szociális és kulturális tájékozódás, stb. lehetőségeitől elzárva, elkadaverizálva minden életösztönétől, adta a munkát, az adót, a vért, az élet minden javát, melyből neki csak a továbbtengésre legszükségesebb mindennapi falat maradt.*”⁴⁵⁶

A háború előtti, és az utáni korszakot politika- és eszmetörténeti szempontból egy világ választja el. A dualizmus korának konzervatív liberális konszenzusa felbomlott. A liberalizmust a két világháború közötti korszak szinte teljes politikai spektruma megtagadja. Sőt az összeomlás sokkjából lassan felépülő állam, egy liberalizmus- és kapitalizmusbírálatra épülő konzervatív eszmerendszerben, a vallásos és a hazafias gondolat támogatásában találja meg ideológiai alapját. A konzervatív eszmerendszer egymástól markáns különbségeket is

⁴⁵⁴ Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok i. m. 217–253. Fő képviselői – programadás tekintetében Bajcsy-Zsilinszky Endre, Eckhardt Tibor, Kozma Miklós vagy Szabó Dezső, politikai szervezőként pedig Gömbös Gyula – új szereplői voltak a magyar közéletnek, szemben a liberális (Berzeviczy Gergely, Gratz Gusztáv), vagy a konzervatív politikai iskola (Szekfű Gyula, Bethlen István, Teleki Pál) képviselőivel, így meghatározó élményeik nem a Monarchiához, hanem az I. világháborúhoz kötődtek őket. Uo., Gyurgyák János: Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány. Budapest, 2012, Osiris, 213–216.

⁴⁵⁵ Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok i.m. 389–393.

⁴⁵⁶ Szabó Dezső: Az Antijudaizmus bírálat. In: Szabó Dezső. Az egész látóhatár I - II. Budapest, 1991, Püski, I. kötet. 508–510.

mutató legfőbb képviselőinek Bethlent, Telekit, Hómant, Klebersbergt, illetve Szekfűt tekinthetjük, akik munkásságukban megkísérik az új konzervatív nemzetkepció megteremtését.⁴⁵⁷ Teljesen egyértelmű, hogy ha elutasították a liberális- konzervatív eszmerendszert, akkor el kellett utasítaniuk Tisza Istvánt is, aki azt egész politikai pályafutása során megingás nélkül képviselte. Mégis, mivel a két világháború közti korszak meghatározó konzervatív politikusai a háború előtt ugyanahhoz a konzervatív-liberális értékrendhez tartoztak, mint Tisza István, sőt adott esetben munkatársai is voltak, ezért az ő Tisza-képüket az előző korszak ideológiai korrekciója mellett, Tisza személyes kvalitásait, és államférfiúi nagyságát elismerő pozitív állásfoglalás jellemzi. A konzervatív történész, Szekfű Gyula Tisza-képe is a liberális nemzetkepció elvetése és a dualizmus korszakának kritikus hangvételű elemzése ellenére rendkívül árnyalt, az egyéni nagyságot, a hazafit egy pillanatra sem vitatja el. „... az ércalak, még titáni erőfeszítések közt harcol a géniusától elhagyott nemzettel s bukása nem lánvirág hervadása leend, hanem égi tetőn villámtól ütött tölgynek völgybeomlása.” A költői sodrású szavak, a jellemrajzban uralkodó pátozzsal együtt, mégis „meddő magyar sors”-nak tarja „egy tévelygő korszakban”. Szekfű kárhoztartja azt a felfogást, mely az ország politikai életét a parlamentben koncentráltta. Káros illúzióknak tartja, hogy minden egyéb nemzeti tényezőt mellőztek. Ezzel a formalisztikus gondolkodással magyarázza Tisza kudarcait: a hallatlan energia, melyet a parlamenti harcokra áldozott eredményezte, hogy „a parlamentbe kapaszkodva elmulasztá a nemzet belsejét reorganizálni”. Szekfű szerint a legfőbb probléma Tisza „vérébe ment, átöröklött liberalizmusából” adódik, emiatt nem tett semmit a kivándorlás megakadályozására, a középbirtokos osztály megmentése és egy erős nemzeti értelmiség kialakítása érdekében.⁴⁵⁸ A polgári radikálisoktól a fajvédőkig, a népiekig és részben a konzervatívokig Tisza és az ő liberalizmusa elutasításra talált. Azt hihetnénk, hogy ezek után Tisza István személye hosszú időre a politikai sülyesztőbe került. Nem így történt! Megalakult az Országos Tisza István Emlékbizottság, s 1922-től, „a Tisza-kultusz meggyökereztetését és ápolását a magyar elmékben és a magyar szívekben” programmal Tisza-évkönyv indul útjára. A könyvek főleg történeti jellegűek, de tematikájuktól „életre ébredést, föltámadást” vár a szerzőgárda, melyben ott található a kor politikai elitje is.⁴⁵⁹ Majd a nagy érdeklődésre való tekintettel, az Emlékbizottság a Magyar Tudományos Akadémiával karöltve több kiadásban is megjelenteti

⁴⁵⁷ Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok i. m. 292–313.

⁴⁵⁸ Szekfű Gyula: Három nemzedék i.m. 363–377.

⁴⁵⁹ Tisza Évkönyv. Szerk. Angyal Dávid. Budapest, 1922, Atheneum, Már az első évben megtaláljuk a szerzők között Ravasz Lászlót, Klebersberg Kúnót, sőt Bethlen Istvánt.

Tisza István Összes Műveit, amit hamarosan követ képviselőházi beszédeinek kiadása.⁴⁶⁰ 1921-ben a debreceni egyetemet Tisza Istvánról nevezik el, a névadó ünnepségen maga Bethlen tesz hitet Tisza mellett, és állítja követendő példaul. „... szelleme és hazafiassága ihlesse meg a debreceni egyetemet, férfias keménységre, akaratereje és ihlesse meg önfeláldozása... bízom benne, hogy az egyetem olyan férfiakat fog nevelni, amilyen Tisza István volt!”⁴⁶¹ 1922-ben, az országban több helyütt Tisza-ünnepeket tartanak, melynek keretében Tisza István arcképét leleplezik Baranya, Szatmár, Jász-Nagykun-Szolnok vármegyék, Győr, Debrecen stb. városának ünnepi közgyűlésein. A Nemzeti Kaszinóban elhelyezik a Kisfaludi Stróbl Zsigmond készítette Tisza István emléktáblát.⁴⁶² 1926-ban Tisza István debreceni szobra előtt Horthy Miklós mondott beszédet. A kormányzó a „vértanúságot szenvedő” politikust példaként állította a nemzet elé, egyértelműen elítélve gyilkosait, akiken az áruló radikálisokat és az egész politikai baloldalt értette: a „magyar férfi erényeinek megtestesülése volt, mint ember, mint államférfi, mint katona. Akik az ő életét kioltották, a nemzet életére törtek! (...) a maga némaságában pedig tetemre hívja a magyar nemzet sírásóit.”⁴⁶³ 1934 áprilisában felavatják az Országház északi oldalán Tisza Istvánnak – a második világháború után lerombolt – monumentális szoborkompozícióját.

Nem érdektelen megemlíteni Bethlen István megemlékezését a Tisza István születésének 65-ik évfordulóján tartott emléklakomán. Itt tökéletesen kirajzolódik, mit is jelentett Tisza a hatalom gyakorlóinak számára, és mi a célja a Tisza-kép ilyen megrajzolásának. Bethlen szerint Tisza „A nemzet egyik legnagyobb fia”, a férfi: „egész férfi”, „keményebb legény”, „daliás levante”. Tisza, mint „Isten, király és haza”, a nemzethez, hazához ragaszkodás példaképe. Tisza a háborút nem akaró, de annak elkerülhetetlenségével azt sziklaszilárdan vezető politikus. Tisza mártír, kinek halála nem volt hiábavaló. És végül a tekintélyelv, a kemény kéz politikájának igazolása: „Tisza példája arra tanít, hogy ez a nemzet súlyos időkben egy erős és céltudatos akarat, egy kemény kéz vezetése mellett legfényesebb tulajdonságait képes kifejteni... ne akarja mindenki a hazát a maga módja szerint menteni, ne akarjon mindenki vezér lenni, hanem becsülje meg őket akkor, mikor még nincs oka vesztüket siratni.”⁴⁶⁴

⁴⁶⁰ Tisza István Összes Munkái I. – VI. Budapest, Franklin-Társulat; Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. Bev. jegyz. ell. Barabási Kun József I. – IV., Budapest, 1930–1937, MTA

⁴⁶¹ Gr. Bethlen István beszéde 1921. június 2-án a debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem névadó ünnepén. Uo.87–89.

⁴⁶² Tisza Évkönyv. Szerk. Angyal Dávid Budapest, 1924, Atheneum, 21.,190.

⁴⁶³ Horthy Miklós kormányzó beszéde gróf Tisza István debreceni szobra előtt 1926. október 17. in: Tisza Évkönyv 1926–1927. szerk. Nagy Miklós. Budapest, 1927, Rákosi Jenő Budapesti Hírlap Újságvállalata, 91.

⁴⁶⁴ Bethlen István: Emlékbeszéd Tisza Istvánról. in: Bethlen István Válogatott politikai írások és beszédek szerk. és az utószót írta Romsics Ignác. Budapest, 2000, Osiris, 233–239.

E sorokat akár Herczeg is papírra vethette volna. Annak oka, hogy mégis Bethlen tette, egyrészt abban rejlik, hogy – amint fentebb említettük – a háború előtt ő maga is ugyanahhoz a konzervatív liberális ideológiai iskolához tartozott, mint Tisza, vagy akár Herczeg. Másrészt viszont az uralkodó korszakban hiába jött létre széles konszenzus a liberális értékrend s Tisza István elutasítása kapcsán, mégis, Tisza nagyformátumú személyisége, magyarsága, megingathatatlan elvszilárdsága felülírta a Horthy-korszak hivatalos Magyarországtól elválasztó ideológiai szakadékot. A rendszer példaadó szimbólumává vált, a nemzeti egység, a magyarság, a keresztény alázat, az „erős ember” megtestesülésévé. Ezt a képet teszi irodalmivá, dolgozza ki Herczeg Ferenc az egykori barát, és a politikai publicisztika nagytekintélyű harcosa.

Herczeg írásai Tiszáról túlmutatnak egy nagy időket megélt író korfestő visszaemlékezésein. Az előző fejezet is igazolja, hogy az író a dualizmus utolsó két évtizedének nemcsak statisztája, hanem Tisza István oldalán annak – az irodalom eszközeivel – aktív alakítója. Tisza-képének elemzése, a „bennfentességén” túl azért is érdeklődésre tarthat számot, mert a hosszú életet megélt író közéleti pályája a két világháború közti Magyarországon teljesedett ki igazán. Nemcsak felsőházi tagságára, vagy a Revíziós Liga elnöki pozíciójára gondolunk, hanem ekkor válik a „hivatalos Magyarország” és a középosztály irodalmi ízlésének és ezen keresztül történelem- és közelmúlt-szemléletének formálójává. Ezért lényeges meghatározni és elemezni, hogy Herczeg Tisza halála után keletkezett, vele foglalkozó műveiben hogyan ábrázolja az államférfit, milyen toposzokat alakít ki, és ezzel mit közvetít, milyen politikai üzenetet fogalmaz meg kora társadalmának.

A Tisza-gyilkosság

Nyilvánvaló, hogy Tisza meggyilkolása Herczeget személyesen is érintette, vitathatatlanul megrázta a nagy barát tragédiája. S azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ő, Jókai és Mikszáth örököseként elsősorban szépíró, és így politikai publicisztikáját, véleményalkotását is a szépíró teljes technikai apparátusával műveli. A Tisza-gyilkosság körülményeinek megrajzolása, a tragédia hatásának tárgyalása, történelmi párhuzamainak meghúzóása azonban egyértelmű aktuálpolitikai állásfoglalás volt. Viszonylag hamar körvonalazódik az a kép, amelyen élete végéig sem változtat az író. „*A Hermina-úton a magyarság ellen követtek el gyilkos merényletet.*” Visszaemlékezéseiben az egyik oldalon a hőssé magasztosult, rendíthetetlen államférfi, az igazi magyarság megszemélyesítője a „*volgai lovas utolsó származéka*”, a „*vas férfiaság*” tornyosul élénk. Míg a merénylők, s egyben a merénylethez kapcsolható egykori, és aktuális politikai, hatalmi ellenlábások a „*pesti ál-*

magyarok”, a „katonaszökevények”, a gyáva „nemzetközi csőcselék”, „hermafrodita lelkek” hitvány és a magyarellenes csoportja jelenik meg.⁴⁶⁵ A tettben a Tisza- és magyarellenes gyűlölet mellett nem lát mást, mint hogy a forradalom imponálni akar magának, „*mintegy meg akarta magát győzni komoly voltáról*”. Az üzenet egyértelmű: az író Tiszát a magyarság heroikus megtestesítőjévé teszi, így ellenségei a magyarság ellenségei is, mert a meggyilkolt politikus „*nem volt arisztokrata, még kevésbé volt demokrata, Magyar volt*”. Mindennél egyértelműebbek a következő sorok: „*A Károlyi forradalom a magyargyűlölet lázadása volt, és a puskalövések, amelyek elcsattantak a Városliget őszi alkonyán, minden magyar embernek szóltak*”⁴⁶⁶

A Tisza-gyilkosság kapcsán vázolt Tisza-kép elemzéséhez érdemes tehát e kép kontrasztjául, az író publicisztikájában megjelenő „anti Tiszára” is egy pillantást vetni. Ha Tisza Istvánban a „fajmagyarság” megtestesülését és annak hívatott vezetőjét ábrázolta, akkor annak tökéletes ellentétét Károlyi Mihályban találta meg. Károlyi politikai pályaképében, illetve személyiségjegyeiben láttatja mindazon ideák megvalósulását, amelyek alkalmassá tették őt az ország romba döntésére. Ha nem fukarkodott életében Tisza magasztalásával, akkor Károlyi szapulásában sem volt szűkmarkú.⁴⁶⁷ Károlyi magyarságát Tiszáéval szemben nem találta őszintének, csak szerepnek. Nemzeti érzülete ingatagságát húzza alá Károlyiról írt tanulmányában is: „*Az is jellemzi ezt a típust, hogy a maga személyes érdekeit csökönyösen összetéveszti a nemzet érdekeivel.*” Károlynak s kormányának rója fel a történelmi Magyarország szétesését. Legfőbb vétkeként a hadsereg szélnek eresztését tartja. Politikájának eredményességét a következőkben foglalja össze: „*A Károlyi féle békepolitika vége: Magyarországból csak azok a vármegyék maradnak meg, amelyek már nem kellett egyik szomszédnak sem.*”⁴⁶⁸ Nem finomodik Károlyit jelzőkkel ellátni: „*beszédhibás*”, „*zavaros fejű*”, „*degenerált hazárdőr*”.⁴⁶⁹ Emlékezései harmadik kötetében, a *Hűvösvölgyben*, már bizonyos történelmi távlatból visszatekintve Herczeg is úgy látja, az eseményeknek forradalomba kellett torkollnia. Értékelése azonban így is elítélő: „*A gróf Károlyi Mihály-csoportnak nem is az volt a vétké, hogy kirobbantotta az esedékes népi mozgalmat, hanem az,*

⁴⁶⁵ Herczeg Ferenc: Tisza István az ember. In: Herczeg Ferenc: Tanulmányok I. i.m. 42–52.

⁴⁶⁶ Herczeg Ferenc: Gróf Tisza István. In: Herczeg Ferenc: Tanulmányok I. i.m. 35., Herczeg Ferenc emlékezései. Hűvösvölgy i.m. 75.

⁴⁶⁷ Herczeg Ferenc: Gr. Károlyi Mihály. In: Herczeg Ferenc: Tanulmányok I. i.m. 55–69., Herczeg Ferenc: Károlyi Mihály és az igazság. In: Herczeg Ferenc: Tanulmányok II. i.m. 7–28.

⁴⁶⁸ Herczeg Ferenc: Károlyi Mihály és az igazság i.m. 27.

⁴⁶⁹ Herczeg Ferenc: Gr. Károlyi Mihály. 62.

hogy nem tudott vele mit kezdeni. Elkontárkodta a forradalmat!”⁴⁷⁰ A forradalmat pedig csak a sikerrel látta igazolhatónak, a kudarccal végződött forradalom számára nem talál igazolást.

Tisza személye a forradalom után, ami kiontotta életét, Herczeg írásaiban hőssé, legendává magasztosult. „*A magyarság a halott márványarcán fölfedezte saját vonásait. Tisza egyénisége csakugyan a faj terméke volt, mint a bazaltkő a vulkán terméke. Aki őt ismerte, az körülbelül mindent ismert, ami a magyarságban erőt és nemességet jelent*”. Az író egyenesen hősi kultusról beszél, melyben a „*nemzet magábaszállását*”, egyfajta „*elégtételadást*” érzel. A nagy nemzeti trauma után kora magyarságában meghallja a „*nemzeti és az emberi nagyság után*” sóvárgó hangokat, és válaszol rájuk.⁴⁷¹

A „fajmagyar”, az „atléta”

Herczeg a léha, könnyelmű dzsentrí ábrázolójának mestere, ezúttal megrajzolja, és példaképpül állítja a tökéletes dzsentrít, aki a kálvinista köznemességből sarjadt, és nemcsak mint egyén, de mint *típus* hivatott a nemzet vezetésére. Az író visszaemlékezéseiből, cikkeiből egy olyan, a magyarság minden vélt és valós erényeit egyesítő ember arcéle rajzolódik ki, aki a maga magyarsága mellett nemcsak minden gondolatával ehhez a „fajmagyarsághoz” kötődik, hanem a magyar parasztságban megtestesülve, azt a világ legkülönb emberanyagának is tartja. Ennek az emberanyagnak, ha vannak is hibái, azok abból adódnak, hogy a „*politizáló intelligencia*” elrontja, de a lövészárokból már – idézi az író Tiszát – a magyarság „*igazi természete*” érvényesül. Le is vonja a következtetést: a harctéri erényeket meg kell valósítani a polgári közéletben. Tisza István magyarságának ábrázolásában elemében van az író, a patetikus és magasztos képek sokaságát vonultatja fel. Talán legsikerültebb ábrázolása az, amikor a férfitársaságban órákon át egyedül táncoló Tisza képe ragadja meg. „*A magyar vérnek szilaj, szomorú és titokzatos hódolata a saját fajisága előtt...Mikor a volgai lovas unokája magában táncol, akkor talán az ősi dal szólal meg a szívében.*”⁴⁷² Ezt az imént bemutatott, határozottan körvonalazható képet, amely Tisza Istvánt, mint a „fajmagyar” archetípusát ábrázolja, és az ennek megjelenítéséhez használt fogalomhasználatot új elemként értékelhetjük az író magyarságábrázolásában. A háború előtti publicisztikájában és szépirodalmi műveiben tekintélyes helyet foglal el a magyar dzsentrí, de az asszimiláns bánsági sváb író háború előtti magyarságképe belesimult a Tisza által is képviselt liberális nacionalista konszenzus befogadó természetű nemzetkoncepciójába. Ezzel

⁴⁷⁰ Herczeg Ferenc emlékezései. Hűvösvölgy i.m. 77.

⁴⁷¹ Herczeg Ferenc: Gróf Tisza István i.m. 36 (Gróf Tisza István); Herczeg Ferenc: Tisza István az ember i.m.

42.

⁴⁷² Herczeg Ferenc: Tisza István az ember i.m. 44–46.

ellentétben Tisza „fajmagyar” ábrázolásának és vonzódásának hangsúlyos volta válasz volt a kor – fajvédők, és egyre inkább a népiek által tematizált – közhangulatára, magyarságfelfogására. Míg a háború és a forradalmak előtt hitet tett az író a magyar politikai nemzetfelfogás mellett, és – mint a magyar nemzet egységének megbontóit – élesen kritizálta azokat a hangokat, amelyek meg merték kérdőjelezni e politikai nemzetbe asszimilálódott nemzetiségek és a zsidóság magyarságát. Most, engedve a nagy trauma után a bűnbakkeresésnek, illetve a fajvédő ideológia hatásának – konzervatív liberális értékrendjét fenntartva – ennek az értelmezési keretnek megfelelő Tiszát festett meg. Ezt érezhetjük a Tisza magyarságának megrajzolásához háttereként használt, idealizált parasztkép megjelenésében is.⁴⁷³

Említettük, hogy a „tökéletes dzsentrí” mint *típus*, és mint társadalmi réteg megjelenik az író Tisza-képében, amely alkalmas és hivatott a nemzet vezetésére. Bár Tisza jóval túlnőtt már a dzsentrí szemhatárán, több mint 20.000 holdas birtoka, az arisztokráciához fűződő rokoni kapcsolatai, és a nagybátyjától 1897-ben örökölt friss grófi címe ellenére is Herczeg ábrázolásában „*a magyar gentry tipikus és fényes képviselője maradt*”. Amit egyrészt megmagyaráz az, hogy Tisza a ranggal járó formásokra és külsőségekre nem tartott igényt. Ahogy azt a kortárs Horánszky is megállapítja Tisza monográfiájában: „*Tisza István lényének és érzelmi világának teljes hűségével a magyar történelmi középosztály tagja maradt, nem tagadva meg semmit azokból a hagyományokból, melyek ahhoz fűzték.*”⁴⁷⁴ Másrészt abban, hogy Herczeg Tiszát a középosztály, a dzsentrí tagjaként ábrázolja, megfigyelhetjük az író bizonyos averzióját is az arisztokráciával szemben amint, – sokszor Károlyi politikai tevékenységével kapcsolatban – elítéli a született arisztokraták felelőtlen politikai magatartását. Ez a szemlélet jelenik meg például a háború utolsó évében a választójoggal kapcsolatos cikkében is, melyben az előző tíz évet fél tucat mágnás személyes harcának ábrázolja, és a magyar arisztokrácia tekintélyének csődjét fogalmazza meg. Károlyit sem kímélve, szemükre veti, hogy azért állnak a demokratikus jogok kiterjesztésének oldalára, hogy azt ők tudják majd irányítani. Majd keményen visszavágva megfogalmazza a Tisza István-féle választójogi politika mögött meghúzódó vezérgondolatot: „*Mi a választójog kérdésében Magyarország integritását féltjük, a latifundiumok integritása miatt bizony nem fáj a fejünk.*”⁴⁷⁵ E nézete évtizedek távlatából sem változott. Visszaemlékezései harmadik

⁴⁷³ Azért is érezzük ezt így Herczegnél, mivel írói munkássága szinte alig foglalkozott a korábbiakban a magyar parasztsággal. Az író egy nagyon is kritikus elemzője megállapítja, a magyar parasztságnak két novellát szentelt összesen, nem figyelt a „gürcölő parasztra”: Halmi Bódog: Herczeg Ferenc az író és az ember i.m. 54.

⁴⁷⁴ Herczeg Ferenc: Gróf Tisza István i.m. 10; Horánszky Lajos: Tisza István és kora i.m. 106–107.

⁴⁷⁵ Herczeg Ferenc: A gróf urak. *Magyar Figyelő*, 1918. I. kötet. 201–203.

kötetében írja: „*Holta napjáig körüllobogta őt a magyar úri osztály lángoló gyűlölete. ... Miért gyűlölték annyira? Legfőképp tudatlanságból. Divatba jött a polgári demokrácia, és az urak azt hitték, a demokrácia csak klub-kérdés, az embernek lehet többször tízezer holdja, és amellet demokrata elveket hirdethet. Ez a gyűlölet a nemzet öngyilkossági rögeszméje volt.*”⁴⁷⁶ Tehát Herczeg a „fajmagyar”, a nemzet vezetésére hivatott Tisza képével szembeállítja az önös érdekeit hajszoló, a felelőtlen politikai kalandorságoktól sem visszariadó oligarcha képét.

Tisza tagadhatatlanul impozáns jelensége volt még kora társadalmi elitjének is. De többről van itt szó, mint a kifinomultabb élvezeteket előnyben részesítő író főhajtása a barát, a jó vágású sportember emléke előtt. Ennél jóval erőteljesebb karaktert jelenít meg: a katonát. Tisza a „*vasizmú és acélidegzetű, karcsú növésű atléta*”, aki fáradhatatlan vívó, lovas, és táncos; aki „*maga volt a férfiasság. 100 % férfiasság*”. A magyar „*katonatípus*” megtestesítőjét is üdvözölte benne, aki megveti a kényelmet és a puhányságot, és szinte szereti a veszedelmet. Tisza tényleg példa nélküli tettel igazolja hazafiságát, amiről az író is megemlékezik: „*Azt tette, ami a legméltóbb volt hozzá: a miniszterelnöki székből egyenesen a lövészárokbba ment. Mint ezredes átvette a debreceni huszárok vezényletét. Mondják, hogy huszárai imádták.*” Ezt a képet megragadva érthetjük meg, hogy a két világháború társadalmának, – melyben a harmincas évektől jóval hangsúlyosabb volt a hadsereg magas rangú tisztjeinek jelenléte –, egy militáns tónusban festett kép felelt meg leginkább az ideálképzés eszközéül. Ugyanakkor e kép elemzése át is vezet bennünket a tekintélyelvű társadalmak legfőbb strukturális és mítoszképző momentumához: a vezérképhez.⁴⁷⁷

„Nem diplomata: vezér”

Tisza István legjellemzőbb vonásai Vermes Gábor ábrázolásában: a következetesség, a makacsság és az erőteljesség. A monográfus szerint Tisza rendíthetetlen axiómákként kezelte elveit, ami segítette terveit keresztülvitelét, de nagyon sokszor gátolta is. Egy merev, formalisztikusan gondolkodó embert láttat, aki nem érti meg a háború „*pszichológiai és társadalmi dinamikájának összetevőit*”, politikai gyakorlatában pedig a háború végére elszakad „*honfitársai millióinak valóságától.*”⁴⁷⁸

Herczeg is érez Tiszában egyfajta merevséget, amikor visszaemlékezéseiben Tisza Kálmán, vagy Wekerle politikai bűvészműtávjányaival hasonlítja össze. Hiányolja belőle a

⁴⁷⁶ Herczeg Ferenc emlékezései. Hűvösvölgy i.m. 75–76.

⁴⁷⁷ Herczeg Ferenc: Gróf Tisza István i.m. 14–15; Herczeg Ferenc: Tisza István az ember i.m. 44; Herczeg Ferenc emlékezései. Hűvösvölgy i.m. 64–65.

⁴⁷⁸ Vermes Gábor: Tisza István i.m. 172, 423, 442.

„diplomáciai ruganyosság”-ot. De ő alapvetően mást lát ebben, mint kései monográfusa: „...prófétai előrelátás, titáni erő, határtalan áldozatkészség és semmitől vissza nem riadó bátorság volt benne... Nem volt diplomata, annál több volt: született vezér. Ki akarta harcolni a sorstól a magyarság jövőjét. A nemzet tragikuma volt, hogy nem ismerte fel.”⁴⁷⁹ Ez a „nem diplomata: vezér” szuggesztív erejű kép állandó jelzőjévé válik Herczeg Tisza-ábrázolásának visszaemlékezéseiben és beszédeiben. A politika, a pártosság, a széthúzás, a diplomáciai fondorlatok elítélése, a nemzeti egység követelése az író politikai publicisztikájának az egyik legkiemeltebb témája. A gyarló kortársakkal, akik nem ismerték fel a vezért, szembeállítja a mélységes komolysággal, keresztény alázatossággal jellemzett vezetőt, aki „nevén nevezte a gyermeket”, nem tud hízelegni, irtózik minden érzélgősségtől, és szereti a „gyökeres megoldásokat.”⁴⁸⁰ Az író hitet tesz Tisza mellett ugyanúgy életében politikai publicisztikájával, mint halálában a róla írott méltatásokban. „Széles szemszöge, amely felölelte a nagy egészet, csodálatos sugalló ereje, amely lelkesíteni tudta pártjának szkeptikusait és bátorsággal tudta elönteni a gyöngéket és gyávákat, végül rettenetes energiája, amely nem szörnyedt vissza a fellegekig tornyosuló akadályoktól sem, a nép hivatott vezérévé avatták.”⁴⁸¹

A vezérkép megformálásából és annak a nemzeti egység követelésébe ágyazott retorikájából szinte egyenesen következik, hogy amikor Balla Ignác, egy már jó ideje Olaszországban élő költő, író és műfordító könyvet ír Benito Mussoliniról, akkor annak előszavát Herczeg írja. „Nincs férfi az élők között, akiben embertársai oly fanatikusan hinnének, és akit oly vakon elítélnének, mint Benito Mussolini... ő az, aki mint az akaratérő elképesztő sziklahegye emelkedett legmagasabbra a tömegek feje fölött... Csodálatos fizikai és erkölcsi bátorsággal kiragadta az olasz hajó kormányrúdját egy fáradt bürokrácia kezéből... Egy évtized alatt meg tudta változtatni Itália ábrázatát, az olasz élet tempóját, a faj jellemét... hallatlan hatalmi pozíciót épített ki magának, de erről az acélvárról mindenki tudja, hogy az nem egy ember, hanem egy nagy nép érdekeit védelmezi.”⁴⁸² Ugyanazokkal a képi toposzokkal és fogalompárokkal dolgozik, mint Tisza esetében: a rajongott, és az elutasított, a kivételes erkölcsi és fizikai nagyságú vezető és a politikai megosztottságból kiragadott, egységessé vált nemzet. Így érthető, hogy a Duce Itáliájához vonzódó – bár a magyarság számára csak az alkotmányos parlamentáris államformát elképzelni tudó – író meleg szavakkal üdvözli Telekit is, amikor 1940-ben a magyarság kötelességeit a válságos

⁴⁷⁹ Herczeg Ferenc emlékezései i.m. 392.

⁴⁸⁰ Herczeg Ferenc: Tisza István az ember i.m. 47–48.

⁴⁸¹ Herczeg Ferenc: Gróf Tisza István i.m. 15.

⁴⁸² Balla Ignác: A Duce és a dolgozó új Itália. Budapest, 1932, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet, 5–6.

helyzetben, az újabb világháborúban, három szóban határozza meg: „*Bízni, dolgozni, engedelmeskedni.*” E szavakban Herczeg a nemzeti fegyelem, egység oly áhított megteremtését üdvözölte, s vallotta, az újabb Mohács elkerülése végett „*az egész népnek egységes vezényszóra kell haladnia és cselekednie.*”⁴⁸³

Herczeg tehát a Tisza-kép karakterisztikusan meghatározó elemét a „vezért” és az általa megvalósított nemzeti egységet állítja példaként kora magyarsága elé, ezzel – vélhető szándékai ellenére – pozitív értelmezést ad a kor tekintélyuralmi megnyilvánulásainak, akár a Tiszára való emlékezés, akár a kor feltűnő új „vezérei”-nek méltatása esetében. Ez fejeződik ki az iménti idézetekben, de ezen állításunk igazolását látjuk abban is, hogy Gömbös hatalomra kerülésekor megjelent, a miniszterelnök életútját végigkísérő könyv előszavát szintén Herczeg írta. Egyben megadva vezér-képének legadekvátabb megfogalmazását „*Gömbös Gyula egyéniségében e sorok íróját... két feltűnő vonás vonzza és érdekli. Első a vezérségre született férfi lelki komplexusa. Azzal tisztában vagyunk, hogy a szó politikai értelmében vett vezér csak az az intellektus lehet, aki magát a kor egy nagy eszméjére tudja koncentrálni; akiben továbbá megvan az átlagot messzi túlhaladó élet- és akaratereő, és aki rendületlenül hisz a saját elhivatottságában. De van még egy képessége az igazi vezérnek: a titokzatos mágneses erő, amely feléje sodorja az embereket, és beléjük oltja a vezér akaratát.*” Az író Gömbös másik jellemző tulajdonságaként „*izzó*” nemzeti érzését emelte ki, melyet a magyar nép „*kiváló tulajdonságainak friss felismeréséből*” származtat, mely szemléletet – úgy vélte – csak bizonyos „*semleges távolságból*” szerezhették, és a Gömbös „*véreben lévő német vegyületnek*”, illetve harctéri tapasztalatainak tulajdonított. Mivel – mint fogalmazott –, a háború vérzivatarában az idegen katonatiszt is „*olyan tulajdonságokat fedezett föl a fegyverben álló népünkben, minőkkel semmiféle más faj nem dicsekedhetik*”. E tulajdonságokat fedezte fel és magasztalta Tisza István is ezredparancsnokként, és ezt éli meg Gömbös is. Herczeg levonta következtetését: „*Nem csoda, ha Gömbös Gyula, miután ilyen tapasztalatokkal gazdagodott a világégés idején, ma olyan népet lát a magyarban, amelyért élni és halni érdemes, mert azt semmiféle balsors nem képes megtörni, és nem csoda, ha nagy jövőt jósol nemzetének, - és itt az író újrafogalmazza a Tisza kapcsán már tizenöt éve megfogalmazott tézisét -, föltéve, hogy a polgári életben is érvényesíteni tudja az erényeket, melyeket a harctéren tanúsított.*”⁴⁸⁴

⁴⁸³ Herczeg Ferenc: „Bízni, dolgozni, engedelmeskedni!” In: Herczeg Ferenc: Gondok és gondolatok. Budapest, 1942, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet, 47–49.

⁴⁸⁴ Herczeg Ferenc előszava. In: Révay József: Gömbös Gyula élete és politikája. Budapest, 1934, Franklin Társulat, 3–5.

Az író Tisza, Mussolini, Gömbös kapcsán kifejtett vezér képe határozottan túlmutat már a liberalizmus, konzervatív liberalizmus eszmerendszerén.⁴⁸⁵ Az erős vezető megfogalmazódó igénye azonban, úgy véljük, az író politikai gondolatrendszerében inkább a nemzeti egység követelésével fonódik össze, mintsem valamiféle diktatúra igenlésével. Hisz Herczeg alapvetően még a 19 századi liberális Magyarország – igaz egyre konzervatívabbá váló – képviselője volt, hazája számára pedig csak az alkotmányos, parlamentáris államformát tudta elképzelni.⁴⁸⁶ A háború utáni publicisztikájában és szépirodalmi alkotásaiban megjelenő széthúzás és pártoskodás elítélésével és a nemzeti egység megvalósításának inkább költői, mint politikai víziójával, mely megvalósításának útja és értékelése az írónál nem feltétlenül esik egybe a politikai realitásokkal. Mint azt Németh G. Béla jellemzése találóan mutatja „az apolitikus alkat politizálása” fejezetben, ahol a kritikus az író önéletírását elemezve felfigyel rá, hogy a Tisza szellemiségéhez hű maradó író, bár tárgyi megfigyeléseiben helyénvaló észrevételeket tesz, a mélyebb európai és hazai összefüggésekre nem ügyel kellőképpen.⁴⁸⁷

Az obstrukció

Ezt a hangsúlytévésztést tapasztalhatjuk az obstrukció megítélésében is, melyet az író szinte mitológiai képekkel, a nemzet egyik legnagyobb tragédiájának láttat, és meghatározó jelentőségűvé válik múltértékelésében. Tiszának sikerül a korabeli parlamentáris kereteket figyelmen kívül hagyva, erőszakos eszközöket is bevetve az obstrukciót levernie. Ami találkozik az írónak az obstrukció politikai fegyverét elutasító, azt mélyen megvető álláspontjával. Ezért érdemes Herczeg Tisza-képének meghatározó elemei („*a fajmagyar*”, az „*atléta*”, a „*vezér*”) mellett az író értékelését megvizsgálni a 67-es kormányzati politika, a hadseregreformok megvalósítása ellenében kifejtett parlamenti obstrukcióról.

Herczeg visszaemlékezéseiben az obstrukció megjelenését a magyar közélet mélypontjaként ábrázolja, mellyel „*elvadult hang kapott lábra a politikában.*” A nemzeti tragédia egyik legfőbb okát látja benne: „*A 16. paragrafussal vonult be a magyar*

⁴⁸⁵ Különösen, ha a liberális kortárs Gratz Gusztáv Gömbös-képével hasonlítjuk össze. Gratz úgy vélte, Gömbössel indultak meg azok a veszélyes politikai folyamatok, amelyek végeredménye az lett, hogy a „*Gömbös által proskribált „levített” liberalizmussal együtt az egyéni szabadságot is kezdték előbb haszontalan, majd hazafiatlan végül pedig majdnem erkölcstelen valaminek tartani.*” Gratz Gömböst teszi felelőssé a fasiszta, nemzetiszocialista eszmék magyarországi térnyeréséért. Sőt Gömbös egykori politikájának tudta be, hogy Magyarország – mint írja, a „nemzeti öncélúság” megcsúfolásaként – azonosította saját érdekeit Németország érdekeivel, s belesodródott a második világháborúba. Gratz Gusztáv: Magyarország a két háború között. Szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta Paál Vince. Budapest, 2001, Osiris, 269–276.

⁴⁸⁶ Érdemes a fentiek igazolására Herczeg Gömbös római útját kommentáló Ellesett párbeszédét idézni: „*(Vajon mit hoz Gömbös Gyula Rómából?) – Kereskedelmi forgalom-élnékítést és pápai áldást. De azt, amit némelyek várnak, nem hozza. (És mit várnak némelyek?) – Fekete inget. De az olasz vászonáru nem kiviteli cikk.*” Herczeg Ferenc: Ellesett párbeszéd. *Új Idők*, 1932 II. kötet. (38. évf.) 47. sz. 633.

⁴⁸⁷ Németh G. Béla: A külső élet krónikása i.m. 18.

törvényhozásba az obstrukció – amely aztán rövid szünetekkel – tizenhat esztendeig szívtá a nemzet vérét. Meggyőződésem, hogy ez a tizenhat év ásta meg Magyarország sírját.” Herczeg az ellenzék vakságaként kárhóztatja a véderőjavaslatok ellenében megfogalmazott érvelésüket, miszerint azok csak a dinasztia és Ausztria érdekeit szolgálják. „Hogy jöhet idő, mikor Magyarország integritása attól függ, hogy a dinasztia és Ausztria milyen katonai erővel tud föllépni, azt senki sem hitte.” De – mint írja – Tisza már 1896-ban felismerte, „hogy az obstrukció olyan nemzeti veszedelem, amelyet minden áron, szükség esetén, vér árán is le kell törni.” Az író elragadja az emlékezés örvénye és a heroizmus, a pátoasz eszközeit felhasználva örökíti meg az obstrukció leverését, Tiszát a vallási rajongók fanatizmusával felruházva. „Gyönyörű és rettenetes látvány volt a magányos férfi, amint szembeszáll a nemzet vérét szívó szörnyeteggel. Mitológiai hasonlatok jutottak az ember eszébe: Thézeusz és a Minotaurusz! – Az obstrukciót ő egymaga törte le.” Tisza politikáját és az obstrukció leverését, úgy értékeli, hogy fel akart készülni a háborúra, de ezt az obstrukció tizenhat pótolhatatlan esztendő elvesztegetésével megghiúsította. Úgy véli, ha egy felkészültebb hadseregre köszönt 1914, az „bizonyára fokozta volna az antanthatalmak békeszeretét.” De keserűen állapítja meg: „A véget nem érő parlamenti botrányok lejárátták a Monarchia tekintélyét, és egy önmagával tehetetlen, oszladozó államszervezet képét vetítették bele a világ köztudatába.”⁴⁸⁸ De tegyük hozzá, ezzel az értékelésével nem volt egyedül a volt Tisza-pártiak közül sem. A liberális politikus, történész Gratz Gusztáv is hasonlóan értékeli a dualizmus e korszakát: „E tizenhat év alatt Magyarország elmulasztotta véderejének fejlesztését, hozzájárult a monarchia tekintélyének lerombolásához, elhanyagolta a nemzetiségi kérdést, összekuszálta a politikai szenvedélyek hatása alatt a horvát kérdést és észre sem vette azokat a lehetőségeket, amelyek 1907-1908-ban a monarchia európai pozíciójának megvédésére talán még alkalmasak lettek volna.”⁴⁸⁹ Érdekes Klein Ödön, a Khuen-Héderváry-, és a Tisza-kormányok sajtófőnökének megemlékezése, aki még tovább megy; az obstrukció kártételét még tovább fokozva, úgy értékeli, hogy az véget vetett azon tendenciának, melyben a Monarchia súlypontja Magyarországra tevődött át. Mint megállapítja: „Nekünk sejtelmünk sem volt, hogy akkoriban a nagyvilágon mi történt. Bennünket az obstrukció elaltatott, nem láttunk magunk körül.” Az obstrukció eljátszotta a Monarchián belüli és a nemzetközi tekintélyünket, így – gondolja Klein – nem érvényesülhetett a háborúban a magyar befolyás „józsansága, bölcs mérséklete, előrelátása és

⁴⁸⁸ Herczeg Ferenc emlékezései i.m. 304-305, 357, 477.

⁴⁸⁹ Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918. I.-II. Budapest, 1934, Magyar Szemle Társaság, II. kötet. 257–258.

lelkesítő ereje.” Úgy véli, Tisza alatt a magyar befolyás helyreállhatott volna, ha mint apjának, Tisza Kálmánnak, neki is megadatik 10–15 évi kormányzás, és kiköszörüli „*a mély csorbát, amelyet az obstrukció ejtett a magyar tekintélyen.*” De nem adatott meg, és a néhai sajtófőnök megállapítja, hogy az obstrukció és a magyar parlament anarchiája végzetes tekintélycsökkenést okozott a Tisza által képviselt magyar érdekeknek. *”Tisza István latba vetette befolyását úgy Béccsel szemben, mint a német császárral szemben. De ő csak a maga egyéni bölcsességét érvényesíthette. Nem állott mögötte a magyar parlament a maga nagy európai tekintélyével, mert ezt a tekintélyt felemésztette az évtizedes obstrukció.*”⁴⁹⁰

Ez a vélemény a maga túlzásaival jellegzetes példa arra, hogy többen a politikai élet korabeli képviselői közül nem tudtak szembenézni, és objektív értékelését adni a múltnak. Hiába Szekfü ítélete a dualista rendszer és benne Tisza politikájának túlzott parlament-centrikusságáról, üres „formalizmusáról”, vagy a korban jelentkező új szellemi áramlatok hatása és igénye a mélyebb elemzésre, a történések hátterének feltárására, Herczeg csak az események felszínét akarja látni. Ezzel magyarázta Németh G. Béla is azt a jelenséget, hogy Herczeg gondolkodásában az obstrukció az ország romlásának egyik fő okává válik, és a trianoni katasztrófa után majd húsz évvel visszaemlékezéseiben még mindig csak a felszíni jelenségeket látja, nem elemezve a mélyebb, valódi okokat. Ahogy Németh megfogalmazza: *„az obstrukciós ügy...a magyar politikai berendezkedés, közelebbről a magyar »parlamentáris demokrácia« rég avult voltát, működésképtelenségét, távolabbról e társadalmi szerkezet további fejlődését befogadni immár teljesen alkalmatlan szűkösségét jelezte.*”⁴⁹¹

Herczeg visszatekintése az obstrukcióra valóban nélkülözi a mélyebb társadalmi-politikai okok elemzését. Az előző fejezetekben Herczeg véleménye a magyar parlamentarizmusról, illetve obstrukcióról azonban azt is világosan mutatja, hogy az író tisztában volt a kiegyezés sajtóságos alkuinak következtében a magyar „parlamentáris demokrácia” felemás működésével.⁴⁹² Azt az aktuális erőviszonyok figyelembevételével megváltozhatatlannak, adottnak vélte. Épp ezért ítélte politikai vakságnak, és elvesztegetett időnek a parlamenti obstrukció botrányokkal tarkított másfél évtizedét. Különösen a véderőjavaslatok kérdésében kifejtett obstrukciót, azt felelőssé téve a Monarchia haderejének elmaradottságáért, fegyverkezési ütemének és helyzetének megkésettiségeért.⁴⁹³ S e logika

⁴⁹⁰ Klein Ödön: Tiszától – Tiszáig. Visszaemlékezések és adalékok. Budapest, 1922, Rákosi Jenő Budapesti Hírlap Újságvállalata, 13–23.

⁴⁹¹ Németh G. Béla: Az „úri középosztály” történetének egy dokumentuma i.m. 29–30.

⁴⁹² Példaként az író Horkayné szerepében kifejtett gondolataira utalunk. 74–78.

⁴⁹³ Herczeg Ferenc emlékezései i.m. 463–467.

alapján válhatott az obstrukció „nemzeti veszedelmét” legyőző Tisza, az író két világháború közötti Tisza-képének szerves részévé.

A háború kataklizmája, a forradalmak, a trianoni sokk traumája, a kisebbségbe került magyarság millióinak szenvedése válaszokat követelt a romjaiból felépülő új Magyarország véleményalkotóitól. A tragikus jelen hatására szinte azonnal megindult a múlt, a dualizmus eszme- és politikatörténeti átértékelése, melynek folytán a szélsőbaltól a szélsőjobbig megfogalmazódtak a kiegyezés rendszerének és benne Tisza István szerepének kritikái. A reformkortól a háború elvesztéséig ívelő korszak meghatározó nemzeti-liberális, konzervatív-liberális konszenzusát elutasították. A baloldal meglehetősen sötét színekkel festett Tisza-képe mellé felzárkózik a fajvédők és a népiek Tisza értelmezése, akik azt kérik számon rajta, hogy nem hozta létre a *magyar* Magyarországot, elfeledkezve a legfontosabbról, a népről.

A konzervatív, „hivatalos” Magyarország több prominens képviselője (Teleki, Gömbös, Imrédy), egy jobbra tolódó keresztény-nemzeti nemzetkoncepció megalkotásával szintén megkérdőjelezte Tisza konzervatív-liberális örökségét. De a tekintélyelvű irányba mozduló társadalomban Tisza kortársai fölé tornyosuló személyisége, erényei követendő példát jelentettek. A Tisza körül kialakuló „hőskultusz” és mítoszképzés pedig segítette a berendezkedő tekintélyuralmi rendszer önképének kialakítását, megszilárdítását. A „hivatalos” Magyarország *igénye* az erős ember karakterére, példaadására, a *nemzet egységes akaratának* kifejezésére, illetve Herczeg Tisza-képe találkozott, és kiegészítette egymást. Tisza-képének kialakításában (a *mártír, az atléta, a vezér, a fajmagyar*) meghatározó tényező volt Tisza valóban létező személyes kiválósága, és barátsága mellett, a korszakra ható fajvédő és népi mozgalom hatása. Így érthető és értelmezhető, hogy egy új világégésben, 1943-ban (!) a nyolcvan éves író egy rádióbeszédében, még mindig az ő példájával hívhat fel a nemzet erőinek egyesítésére. „Az igazán nagy férfi sorsa a földi halála után is tovább szövődik. Sokan azok közül, akik életében gyűlölték, utólag megértették, hogy benne a saját fajtájukat üldözték. Ha népünk Tisza tragédiájából megtanulta azt, hogy viharos időkben nem a kritika, hanem a szoros és szilárd összefogás az egyetlen lehetséges politika: akkor a geszti kripta lakója nem halt meg hiába.”⁴⁹⁴ Tisza neve védjegy lesz, az erős ember megjelenítője, Herczeg az államférfi tragédiáját figyelmeztető jelként és felhívásként fogalmazza meg a nemzeti egység megvalósítására, természetesen az aktuális politikai elit vezetésével. Tisza-képének elemei és a Tisza ellentétéként megjelenített személyek, politikai irányzatok egyben állásfoglalások a

⁴⁹⁴ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (OSZK Kt.) Analekta 2221. Herczeg Ferenc rádióelőadása Tisza Istvánról. 6.

fennálló konzervatív Magyarország hatalmi elitje mellett, valamint ítélet a polgári radikalizmus, Károlyi és általában a politikai baloldal felett.

Amint látjuk az író viszonya Tiszához és politikai hagyatékához fél évszázad alatt sem változott jelentősen. Amikor a Tisza vezette Szabadelvű Párt 1905-ben megbukik, az író egy nyílt levelet tesz közzé: „*Hazafiasabban bölcsebben, alkotmányosabban és nobilisabban nem lehet a következtetéseket bukásunkból levonni, mint tette Tisza, és én elfogadom, aláírom és követem minden gondolatát és szavát.*”⁴⁹⁵ Ehhez a gondolathoz hű maradt egész életében.

⁴⁹⁵ OSZK Kt. Analekta 2195 Herczeg Ferenc nyílt levele Tisza István bukása után. Budapest, 1905. 02. 10. Kiemelés tőlem.

Herczeg Ferenc és a forradalmak

Négy háborús év mérhetetlen szenvedéseit, a nagy nemzeti összeomlás, a területi veszteségek szinte feldolgozhatatlan sokkja követte. „A *túléléshez*, – fogalmaz az első világháború utáni bűnbakkeresést tárgyaló művében Pók Attila – *a továbblépéshez azonban értelmezni kellett a helyzetet, megjelent a leegyszerűsített okmagyarázat igénye. Kire, mire ruházható a nemzeti tragédiát okozott bűn hihetően, meggyőzően, a felelősségteljes önvizsgálat benyomását keltve?*”⁴⁹⁶ A választ erre a kérdésre a Horthy-rendszer vezető politikusai, ideológusai, s propagandájuk hatására, meg a Tanácsköztársaság idején szerzett élmények nyomán a társadalom nagy része nem is adhatták volna meg másban, mint az öszirózsás forradalomban és a Tanácsköztársaságban, azokat nevezve meg bűnbakként. Annak vezetőit a trianoni tragédia okozóinak és előkészítőinek tartották, csakúgy, mint a polgári radikalizmust, a szabadkőművességet, vagy a bolsevizmust, melyeket többnyire a zsidósággal is azonosítottak.⁴⁹⁷

Herczegnek a forradalommal kapcsolatos első megnyilvánulásai – mint azt tárgyaltuk az előzőekben – elválaszthatatlanul összefonódtak Tisza István tragikus halálával. Herczeg Tisza-képének megrajzolásában, illetve annak tökéletes ellentétéként megjelenített Károlyi Mihályt elítélő írásaiban megjelentek azok az elemek, melyek a forradalmakat megbélyegző művei érvrendszerének főbb pontjait jelentették.

Az író forradalmakat elítélő publicisztikájának főbb bűnbakjai: a polgári radikalizmus – vélt – aknamunkája, s elsősorban Károlyi Mihály, Jászi Oszkár, Linder Béla tevékenysége. Fő saroktételei az alábbiak: a forradalmak magyarellenessége, ami dilettánsok, személyükben is korrupt, tehetségtelen emberek tetteiben és szavaiban nyilvánult meg. Szélnek eresztették a hadsereget, s lefegyverezve a magyarságot lehetővé tették a példátlan mértékű országcsönkítést, így ők Trianon okozói. Az országot szétzilálták, előkészítették és kiszolgáltatták a bolsevizmus számára, illetve „elkontárkodták” a forradalmat, mert a forradalmat semmi más nem igazolhatja, csak a siker.

⁴⁹⁶ Pók Attila: A haladás hitele. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők a huszadik századi Magyarországon. Budapest, 2010, Akadémiai Kiadó, 164.

⁴⁹⁷ Uo. 167. Pók Attila a Horthy-rendszer születésekor kibontakozó antiszemita hangulat magyarázatát, ill. az e mögött meghúzódó, az árnyalatokat nem ismerő, leegyszerűsítő bűnbakkeresésben jelöli meg, amely a Tanácsköztársaság vezetésében aránytalanul túlreprezentált zsidóság tényéből vonta le következtetéseit. Amint a tanulmány fogalmaz: „A zsidóság szerepének kiemelése liberális és radikális destruktív forradalmi mozgalmakban korántsem magyar jellegzetesség és igen gyakran egy világméretű összeesküvés víziójának része.”

Érdeemes összehasonlítani, hogy a fentiekkel ellentétben miként ítélte meg az író az 1848–49-es – szintén elbukott – forradalmat és szabadságharcot. Az 1848-as forradalmat Herczeg világtörténeti eseményként értékelte,⁴⁹⁸ véleménye szerint „*amit Pató Pál népe ezer esztendő óta elmulasztott*”,⁴⁹⁹ most bepótolta. A katonai vereséget ez esetben nem kudarcként, sokkal inkább erkölcsi győzelemként fogta fel,⁵⁰⁰ olyan erkölcsi tőkeként, amely hozzájárult Európában és a nagyvilágban a pozitív magyarsággép kialakulásához.⁵⁰¹ Ez a különbségtétel markánsan fogalmazódott meg az írónak a sajtószabadságról és Petőfiről írott cikkeiben. Az író a nemzeti, a magyar érdekek hősiek harcaként emlékezett meg a 48-as forradalomról és szabadságharcról, míg az őszirózsás forradalomtól és a Tanácsköztársaságtól elvitatta azt, sőt egyenesen a nemzeti értékek árulóit látta bennük. Így Petőfiben is azt üdvözölte, amikor a „világszabadság” helyett az „az ő magyar népének”, a magyar szabadságharcnak a költője lesz, és „kijéti kezéből a vörös lobogót”.⁵⁰² A Petőfi verseiből a világszabadságot kihüvelyező – a Herczeg által megbélyegzően „nemzetköziségnek” tulajdonított – törekvésekkel szemben arra utalt, hogy a márciusi ifjak közül kettő is a csatatéren esett el „a magyarságért harcolva”. Polemizálva a „nemzetköziekkel” azt írta: „...*saját frazeológiájuk szerint azt kellene mondaniok: Petőfi nacionalista és militarista volt.*”⁵⁰³ Az íróasztalfióknak írt emlékezéseiben, a *Hűvösvölgyben* is a proletárdiktatúra fő hibájaként rótt fel, hogy az – szerinte – szükségtelenül szembeállította a kommunizmust a nemzeti érzéssel.⁵⁰⁴

Ez az alapállás jellemezte a későbbiekben keletkezett írásait is. A trianoni békefeltételek nyilvánosságra hozatalának húsz éves évfordulóján megjelent visszatekintésben ismét hangot adott abbéli meggyőződésének, hogy amennyiben nem eresztik széjjel 1918 végén a hadsereget, illetve akár csak a Diaz-féle fegyverszüneti egyezményben foglaltak alapján lehetővé tett 10 hadosztályt fegyverben tartják, akkor az író által rendkívül gyenge harcértékűnek tartott cseh, román, szerb támadókkal szemben Magyarország sikeresen védhette volna meg területi állományát.⁵⁰⁵ Azonban az őszirózsás forradalom egyik legnagyobb bűneként – nyomatékosította újból Herczeg – ezen lehetőséget Károlyi Mihály

⁴⁹⁸ Herczeg Ferenc: Kossuth Lajos. *Pesti Hírlap*, 1944. (66. évf. 64. sz.) március 19. 1.

⁴⁹⁹ Herczeg Ferenc: Március 15. *Pesti Hírlap*, 1943. (65. évf. 60. sz.) március 14. 1.

⁵⁰⁰ Herczeg Ferenc: Károlyi Mihály és az igazság i.m. 27.

⁵⁰¹ Herczeg Ferenc: Kossuth Lajos i.m. 1.

⁵⁰² Herczeg Ferenc: A százéves Petőfi. In: Herczeg Ferenc: Tanulmányok I. i.m. 112.

⁵⁰³ Herczeg Ferenc: Szabad sajtó. (Felolvasás a Petőfi-Társaságban) In: Herczeg Ferenc: Gondok és gondolatok i.m. 175–178.

⁵⁰⁴ Herczeg Ferenc emlékezései. *Hűvösvölgy* i.m. 82.

⁵⁰⁵ Herczeg Ferenc: Húsz esztendő. In: Herczeg Ferenc: Gondok és gondolatok s annak a környező országokban, sőt a nagyhatalmak sajtójában való fogadtatásának bemutatása. atok i.m. 43–46. A cikkben Herczeg báró Lukachich Géza könyvére hivatkozik. A hivatkozott könyv valószínűsíthetően: Somorjai Lukachich Géza báró: Magyarország megcsönkítésének okai. Budapest, 1932, NYUKOSZ

„pacifista rögeszmék” hatása alatt és Linder Béla, a „valószínűtlen hadügyminiszter” meghiusította.⁵⁰⁶ Ugyanez az alapvetése a *Fonnyadt őszirózsák* címen megjelent tanulmányának, amelyben a Magyar Demokraták Szövetségének clevelandi megalakulása kapcsán fejtette ki véleményét. Ismételten „szégyenletes” epizódként emlékezett az egész őszirózsás forradalomra. Olyan bukásra, amely az ország lefegyverzésén és az általános anarchián kívül semmi mást nem tudott felmutatni, sőt hibás katonapolitikájával és a magyarság lefegyverzésével lehetővé tette a proletárdiktatúrát. „Néhány bőrkabátos hintáslegény azután elég volt arra, hogy fölborítsa a Károlyi-féle népköztársaságot” – vonta meg a forradalom mérlegét Herczeg. Lesújtó véleményét így összegezte Károlyi kormányzati tevékenységéről: „Az őszirózsás kormány a csatornába ejtette a nemzet becsületét.”

Herczeg megítélése tehát a későbbiekben sem változott a forradalommal kapcsolatban. Linder Bélával, a hadsereg szélnek eresztésével, a világháború végén az esetlegesen hadrafogható magyar katonák harcértékének megítélésével, a történelmi Magyarország területének megvédhetőségével, vagy legalábbis kedvezőbb határok kicsikarásának lehetőségével kapcsolatos értékelése nem volt egyedülálló. Ezt a kérdéskört sok korabeli visszaemlékezés is egyöntetűen így ítélte meg, Herczeg maga is Julier és Lukachich munkáira hivatkozott.⁵⁰⁷ S ezen a véleményen volt feljegyzései alapján Gömbös is.⁵⁰⁸

Herczegnek a forradalmat elutasító írásai egyre inkább összefonódtak az egykori radikálisokból verbuválódott emigránsok tevékenységének vehemens kritikájával. Erre példa az, ahogy önérzetesen elutasította a feudális Magyarország vádját.⁵⁰⁹ Úgy vélte, annak a környező országokban, sőt a nagyhatalmak sajtójában való fogadtatása nem más, mint a magyarság ellen irányuló szervezett propaganda. Ebben kiemelt szerepet tulajdonított a

⁵⁰⁶ U.o. 44.

⁵⁰⁷ Julier Ferenc *A világháború magyar szemmel* című munkájára hivatkozva állapította meg, hogy az ellenfelek is válságos helyzetben voltak, s a Károlyi kormányzat egy jól szervezett „forradalmi hadsereggel” megmenthette volna Magyarországot. Herczeg Ferenc emlékezései. Húvösvölgy i.m. 77–78.

⁵⁰⁸ Gömbös Gyula: Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzései a forradalomról és ellenforradalomról. Budapest, 1920, Budapesti Hírlap nyomdája. 11., 16–17., 29–30. Linder Béla tevékenységét taglalva írta, hogy ő adta meg „a világ legbátrabb hadseregének a kegyelemdőfészt”. Gömbös számításai szerint 8-10 hadosztály megmenthető lett volna. Azonban Gömbös a Monarchia hadsereg főparancsnokságának, a Wekerle kormánynak és honvédelmi miniszterének, Szurmay Sándornak mulasztásait is felrótta s ebbe a folyamatba illeszkedve tárgyalta – „a bűnök és hibák, valamint a rövidlátás” láncolatában – Linder szerepét. Gömbös által vázolt – erősen megkérdőjelezhető – hipotézis szerint, ha Szurmay a válságos időkben „átvette volna Magyarország felett a főparancsnokságot, ma sem cseh, sem oláh, de a szerbek sem lennének kellemetlen vendéglátásban nálunk. A bolsevizmus is ott fulladt volna az orosz tengerben.”

⁵⁰⁹ A feudális Magyarország vádjával kapcsolatban érdemes megemlíteni Pritz Pál megállapítását: „Az akkori és az azóta is oly gyakran elhangzó vádakkal ellentétben, a két háború közötti Magyarország kapitalista és nem feudális ország volt, de oly sok **nem polgárosult** vonása volt – a társadalmi viszonyok hierarhizáltságában, az emberi kapcsolatokban, a társadalmi értékrendszerben, a szokásokban és ízlésben –, hogy széles (gyakran külföldi) körökben hitelt érdemlően lehetett feudális Magyarországról beszélni.” (Kiemelés az eredetiben). Pritz Pál: Magyar-német viszony 1918-1945. *Limes: tudományos szemle*, 2002. (15. évf.) 1. sz. 8.

radikális emigrációnak: „Európa politikai gócpontjait megszállva tartják a külföldre szökött »magyar« forradalmárok, az őszirózsás és a bolsevista emigránsok, ők cseh, román és szerb ügynökökkel vállvetve szívós rendszerességgel rontják a magyarság hírét.”⁵¹⁰ Ezt hangsúlyozza Herczeg, a Vámbéri Rusztem⁵¹¹ elnöklete alatt és Jászi, Kéri Pál, Fényes László részvételével összeült demokraták clevelandi alakuló ülését kommentálva, amelynek első ténykedése az volt, hogy üdvözölte Károlyit és Beneš-t. Ezen a ponton nem mulasztotta el kifejtteni azon véleményét sem, hogy a polgári radikalizmus már az első világháború előtt rendkívül jó viszonyban volt Masarykkal avagy éppen Scotus Viatorral, és mindenkor nagy megértést tanúsított a nemzetiségi törekvések és a magyar területekre igényt támasztó – véleménye szerint – légből kapott történelmi elképzeléseik iránt, míg a magyar életmegnyilvánulásokkal szemben határozott ellenszenvet tanúsítottak, s abban durva sovinizmust láttak. A polgári radikálisok által képviselt demokráciát Herczeg nem egy belső nemzeti megújulás jogos igényének látta, hanem újfent: „...a jóhiszemű magyarság törbeccsalásá”-nak, „ellenséges robbantási kísérlet”-nek. Szemükre vetette, hogy meglehetősen megértően viseltettek a kisantant államok törekvéseivel, s mindenféle különösebb skrupulosok nélkül álltak be a kisantant propaganda Magyarország ellen irányuló tevékenységébe. Ahogy Herczeg fogalmazott: „...polgári kenyérkeresetet csináltak a magyar nemzet rágalmaszából és gyanúsításából”. Visszamenőleg is igazolva látta a radikálisok és a forradalomban résztvevők bűnösségét, magyarellenességét. Az idős író úgy gondolta, a radikálisok túlmentek már minden ésszerű határon, semmiféle szerepük nem lehet magyar kérdésekben. Megütközve kommentálta a clevelandi szerveződés egyik megfogalmazott célját, miszerint az a magyarságot meg kívánja szabadítani az „antiszemita uralomtól”. Az idős író vezércikkében fölháborodottan szegezte a radikálisoknak a kérdést, vajon elgondolkodtak-e azon, hogy az antiszemitizmus egyáltalán miként jelenhetett meg a „kifogyhatatlan türelmű magyar nép lelkében”. A felelősséget pedig egyértelműen a radikálisok magyarsággal szemben tanúsított mindenkori magatartásában mutatta ki: „...ilyen mozgalom azért van, mert Kéri- és Jászi-féle zsidók éltek, politizáltak és garázdálkodtak az

⁵¹⁰ Herczeg Ferenc: Feudális Magyarország. *Pesti Hírlap*, 1942. (64. évf. 277. sz.) december 8. 1. Hasonló vád hallatszik ki Herczeg *Idegháború* címen megjelent cikkének is. Ahol a háború borzalmai közepette megjelent egy új fegyvernem: az „idegháború”. Amelyet a modern sajtó és rádió adta lehetőségek teremtettek meg, amikor a magyar lakosságot az ellenséges országok rádiótudósítói városai lebombázásával riogatják. Az ilyen bemondókat Herczeg Magyarországról megszökött „selejtes elemek”-nek tartotta, úgy vélte lelkükben „személyes sérelem emléke gennyed”. Herczeg Ferenc: *Idegháború*. *Pesti Hírlap*, 1944. (66. évf. 8. sz.) január 9. 1.

⁵¹¹ Vámbéry Rusztem (1872–1948) Vámbéry Ármin fia, jogász, polgári radikális publicista 1938-tól élt emigrációban.

országban”.⁵¹² E véleménye szintén az egyik, a forradalmakkal kapcsolatos herczegi axióma, ami önéletírásában is hasonlóképpen jelent meg. „*A Magyar Figyelő régi számaiból ki tudom mutatni – írta Herczeg –, hogy mindazok, akikre ujjal mutattunk, akiknek méregkeverésétől óvtuk a közvéleményt, később egytől egyig a forradalom főkolomposai, majd, midőn véget ért a véres komédia, az emigráns sajtóban Magyarország galád rágalmozói, vagy a csehek, románok és szerbek kitartottjai lettek. A lehangosabbak közülük zsidók voltak és ezek voltak azok, akik megcsinálták Magyarországon az antiszemitizmust.*”⁵¹³ Tehát Herczeg a forradalmakat követő antiszemita hullámmért végső soron a zsidóságból kiszakadt, a forradalomban kompromittálódott elemeket tette felelőssé.⁵¹⁴ A *Magyar Figyelő* alapítása kapcsán leírt gondolatokkal azonban egy oldalon olvashatók a lap kiadójának fiáról, s egyben a Tisza-párti orgánus segédszerkesztőjéről Farkas Pálról írt sorai is, akit a szerkesztőség legkonzervatívabb tagjaként jellemezett. Megfogalmazása szerint: „*Ez a meggyőződése pedig a zsidó voltából eredt.*” Ugyanis Herczeg sohasem alkalmazott még a háború előrehaladtával sem olyan kitételeket, hogy a polgári radikalizmust tagjai jó részének zsidó származása miatt, mint zsidó szervezetet, vagy a zsidóságnak a magyarság elleni tevékenységeként fogta volna föl. Épp ellenkezőleg, mind a múltban, mind a második világháborúban vállalt – az író által kárhóztatott – politikai szerepük kérdésességére mutatott rá, amely táptalajul szolgálhat esetlegesen olyan szélsőséges reakciókhoz, amelyeket az író is mélységesen elítélt.⁵¹⁵ Ezt igazolja az is, hogy zsidó származású barátairól, kollégáiról mindig meleg szavakkal

⁵¹² Herczeg Ferenc: Fonyadt őszirózsák. *Pesti Hírlap*, 1941. (63. évf. 227. sz.) október. 5. 1.

⁵¹³ Herczeg Ferenc: A gótikus ház. Pomáz, 2005, Kráter. 289.

⁵¹⁴ Herczeg sorait érdemes összevetni Szekfű hasonló gondolatiságú megállapításával: „... a fiatalok levetették a nemzeti illuziókat, melyeket atyjuk magukra öltöttek, Ezzel azonban a zsidó intelligencia nagy tömegei, lehangosabb képviselői elszakadtak a nagy magyarságtól, ami a zsidóság sorsa további alakulására végzetes hatással volt. A polgári radikálisok minden bűne a zsidóság fejére szállt, pedig ilyen bűn elég sok volt.” Szekfű Gyula: Három nemzedék i.m. 360.

⁵¹⁵ Mint azt az előzőekben már bemutattuk Herczeg Jászival polemizálva már a *Magyar Figyelő* hasábjain a polgári radikalizmus – vélt – arány- és szereptévesztését fogalmazta meg, ill. hogy széles társadalmi rétegeket fordítottak maguk ellen. Herczeg Ferenc: Radikális nemzetiségi politika. *Magyar Figyelő*. 1911. I. 340–345. Herczeg véleményét a zsidóüldözések kapcsán visszaemlékezéseiben találhatjuk meg, amely főként egy – egy közeli barátjának tragikus sorsát megrajzolásában mutatkozik meg, illetve a nyilas kormányzás megvető jellemzéséből. Herczeg Ferenc emlékezései. Hűvösvölgy i.m. 228–230; 252–253; 260–261.

emlékezett meg a két világháború között is,⁵¹⁶ illetve elutasította az antiszemita megnyilvánulásokat.⁵¹⁷

Herczeg politikai publicisztikájában az őszirózsás forradalom vagy Károlyi felelőssége jóval nagyobb helyet foglalt el, mint a Tanácsköztársaság eseményeinek tárgyalása. Azonban proletárdiktatúrával foglalkozó írásaiban a – pár napra a Tanácsköztársaság börtönét is megjárt – író kérlelhetetlen kommunizmusellenessége nyilvánult meg. A proletárdiktatúra vezetőit politikai dilettánsoknak, elvtelen, hatalomra éhes „*műproletár*”-oknak látta, akiknek uralma alatt szerinte nagyobb elnyomatásban élt a nép, mint valaha. Az orosz bolsevizmussal összehasonlítva – amelyről bizonyos „elismeréssel” nyilatkozott meg, azt „*gigantikus arányú szociális kísérlet*”-ként jellemezve – a Magyarországon megvalósult Tanácsköztársaságot úgy látta, annak eszmei tartalmát is elvitatva, hogy az csak a jelszavakat és a módszereket másolta. Az új kommunista oligarchiát pedig minden idők egyik legkorruptabb alakulataként értékelte, amely olyan előjogokat élvezett, amelyet a régi arisztokrácia elképzelni sem mert volna. Példaként említette a Hungária szálló és a Margit-sziget kisajátítását, melyet, mint írta: „...egyszerűen elzárták a nép előtt és lefoglalták a saját családjaik számára”. Lényegében az egész kommunista kísérletet, kormányzati és katonapolitikájával egyetemben csödként értékelte: „...szellemi nyomorékok zendülése a normális értelem ellen” – fogalmazott Herczeg –, amely csak anarchiát hozott az országra.⁵¹⁸

Láthatjuk tehát, hogy a proletárdiktatúra és az őszirózsás forradalom Herczeg publicisztikájában gyakorlatilag azonos megítélés alá esett. 1941-ben, az újabb háború viszontagságai közepette megjelent vezércikkében is ez a kép jelent meg. Így immár részét képezte Herczeg egyik kiforrott politikai axiómájának, amely Muhitól egészen Trianonig a

⁵¹⁶ Herczeg Ferenc: Kiss József. In: Herczeg Ferenc: Tanulmányok I. Budapest, 1925, Singer és Wolfner. 179–182., Farkas Pálról megemlékezve írta Herczeg, hogy Farkas zsidó voltából eredt radikalizmus ellenessége, mivel véleménye szerint a magyar viszonyok között a forradalmi mozgalom előbb-utóbb antiszemitizmusba fog torkollni. Az író megemlékezése szerint Farkas meglátása az volt: „*Ha Magyarországon a zsidók csinálnak forradalmi propagandát, akkor az nem egyéb, mint a faj öngyilkossági kísérlete.*” Farkast jellemezve Herczeg azt írja: „*Farkas Pál politikai pályájának tartalma: a forradalom elleni harc.*” Herczeg Ferenc: Farkas Pál. Uo. 186–187.

⁵¹⁷ Herczeg Ferenc: Zajongás a hullaházban. *Pesti Hírlap*, 1932. (54. évf. 245 sz.) október 30. 1. Herczeg álláspontját a zsidókérdésben az első világháború előtt, ill. a tiszai-hercegi nemzeti egységben a zsidóság által betöltött szerepről lásd a fentiakben a 91–93. oldalakat. Herczeg véleményét a zsidóüldözésekről a dolgozat Herczeg második világháborús publicisztikáját bemutató fejezete tárgyalja. 242–243.

Az orvoskaron történt antiszemita inzultus kapcsán született a cikk. Herczeg elítélte az eseményeket, és a nemzet jó hírére esett csorba a revíziós tematikába ágyazottan tárgyalta: „Kérjük az ifjúságot ne engedjék, hogy duhaj kezek a romániai pogromok szennyét mázolja annak a nemzetnek az ábrázatára, amelynek talán sohasem volt annyira szűksége tiszta hírére, mint éppen ezekben az időkben.”

⁵¹⁸ Herczeg Ferenc: „Szamuely Tibor elvtársé a szó!” *Pesti Hírlap*, 1940. (62. évf. 294 sz.) december 25. 1. Kevesebb indulattal fogalmazva, de lényegében ugyanezt mondta a kortárs tudós történész Szekfű is: „*A fejletlen intelligenciájú magyar munkássággal fejletlen erkölcsiségű vezetői azt tehettek, amit akartak; így vált munkásságunk alkalmassá a bolsevista experimentumra...*” Szekfű Gyula: Három nemzedék i.m. 358.

magyarság legfőbb veszedelmét a nemzeti egység megbomlásában, illetve bomlasztásában látta. Örök mementóul és figyelmeztetésként állította a magyarság elé a Trianonhoz vezető útként bemutatott öszirózsás forradalmat és a Tanácsköztársaságot: „Az ősi átok (...) darabokra tépte Szent István országát, mert Károlyi Mihály és Kún Béla egy önmagával meghasonlott népet, egy nemzetet, mely egykor rettegett ősi kardjával együtt eldobta a büszkeséget is, szolgáltatott ki a győztes hatalmának.”⁵¹⁹ A második világháború alatt megjelent cikkeiben a proletárdiktatúra eseményeit, a „vörös terror”-t általában összefüggésbe hozta a Szovjetunióban megtettesített – az író megfogalmazása szerint, a keresztény értékek, az európai kultúra, a fennálló társadalmi renddel szembeni – óriási fenyegetéssel, a térség bolsevizálásának lehetőségével.⁵²⁰ Azaz a proletárdiktatúra az író második világháborús publicisztikájában elválaszthatatlan részét képezte a Szovjetunióval, a keleti front eseményeivel foglalkozó cikkeinek. Ezekben több helyütt azt fogalmazta meg, hogy a magyar csapatok tulajdonképpen a proletárdiktatúra, a Tanácsköztársaság (visszatérése) ellen harcolnak.⁵²¹

A Tanácsköztársaságnak az irodalmi élet átszervezésére irányuló törekvéseit alapvetően elhibázottnak tartotta. Az orosz minták után másolt, költséges, feleslegesen túlbürokratizált és erőszakos folyamat eredményét az „általános zavar” megteremtéseként és a szellemi élet „megakasztása”-ként értékelte. Irodalmi reformját önhittnek, teoretikusnak vélte, melynek végrehajtását – az író szokásos frazeológiája szerint – laza erkölcsű, és „zavaros fejű” emberek képviselték. A sajtó, a színházak, a könyvkiadó vállalatok szocializálását, az irodalmi társaságok elnémítását a közönség és az írók közötti kapcsolatok megszüntetéseként élte meg. Úgy vélte, ezzel magának is ártott a proletárdiktatúra, mert így még az írók népszerűségét sem tudták a lehetséges mértékben a sajtát hasznukra fordítani.⁵²²

Visszásnak érezte a forradalom cenzúráját a Szent Szövetség korának gyakorlatához hasonlította, mely szerinte saját elveit is elárulva, nem tartotta elég érettnak a proletáriátust, hogy maga válasza meg a számára hasznos olvasnivalót.⁵²³ Írása Lukács György ellenes pamfletté vált. A filozófust a budapesti pénzarisztokrácia degenerált sarjadékaként jellemezte. Mindennél jobban mutatják be saját szavai, hogy Lukácson keresztül ítéletet mondva az irodalmi direktóriumon és a közoktatási népbiztosságon miképp élte meg a Tanácsköztársaságot: „Ez a fanatikus műkedvelő teljesen tisztában volt velem, hogy mi mindent

⁵¹⁹ Herczeg Ferenc: Magyar gondok. In: Herczeg Ferenc: Gondok és gondolatok i.m. 51.

⁵²⁰ Herczeg Ferenc: Keresztes vitézek. *Pesti Hírlap*, 1942. (64. évf. 100. sz.) május 3. 1.

⁵²¹ Uo.

⁵²² Herczeg Ferenc a Tanácsköztársaság irodalmi életéről írt fejezete. In: Gratz Gusztáv (szerk.): A bolsevizmus Magyarországon. Budapest. 1921. Franklin. 695. vö. Herczeg Ferenc emlékezései. Hűvösvölgy i.m. 82–83.

⁵²³ Herczeg Ferenc a Tanácsköztársaság irodalmi életéről i.m. 696.

*kell lerombolnia a magyar irodalomban, ő körülbelül halálra szánhatott mindent, amire ráillett a magyar jelző.*⁵²⁴ Különösen kipellengérezte a Lukácshoz közel álló *Ma* című szépirodalmi lap tevékenységét, a korábbi progresszív sajtót is elítélő szokásos hangnemben. *„Ez az excentrikus irány, amely külföldön immár divatjukat múlt példák után indulva, értelem és az ízlés bomlásának betegségi szimptomáit kívánta művészetté stilizálni, azt hirdette magáról, hogy ő az új proletár-kultúra előharcosa.”* Jellemzőnek tartva, hogy – ha igaz – azt még Kun Béla is a *„burzsoá-kultúra rothadási terméke”*-ként ítélte meg.⁵²⁵

Az írói kataszteren – A, B, C osztályba sorolt írók osztályozásán – nem győzött ironizálni. Megfogalmazása szerint az *„a kormányhatóságilag szabadalmaztatott költészet intézményét jelentette.”* Az ötlet abszurditását hangsúlyozva jegyezte meg, ha ez a békebeli korban egy kultuszminiszter fejéből pattan ki, világraszóló botrány⁵²⁶ és nevetség tárgyává vált volna.⁵²⁶ A Szellemi Termékek Országos Tanácsa működésének lényegét a bolsevista propagandairatok kiadásában látta, s egy egész oldalas folyamatábrát is közölt a szervezet működéséről. Botrányosnak és tékozlónak minősítette költségvetését, mely jól szimbolizálta az egész Tanácsköztársaság bürokráciájának működését.⁵²⁷ A Tanácsköztársaság idején egy sajátos könyv-kultuszt így jellemezte: *„A bolsevista agyvelőkben úgy tükröződött az élet, mintha annak központja, a könyv volna.”* A gondolat reális magvát abban látta, hogy a korábbi kormányzat nem foglalkozott kielégítő mértékben a könyvtárüggyel, és úgy vélte, a könyvtárakhoz nem is lehetett könnyen hozzáférni. A hatalmas könyvtárak víziója azonban – írta Herczeg –, a gyakorlatban ismét csak torz eredményeket hozott. Lefoglalták a magánkönyvtárakat, könyvtáros tanfolyamokat szerveztek, könyvtárosi főiskola alapítását tervezték, a házfelügyelőket is bevonva a könyvterjesztésbe. Mindeközben – dramatizálta az író a kontrasztot – a közkönyvtárak üresen kongtak. A könyvesboltokat, ahol – megemlékezése szerint a közönség kritika nélkül vette a könyvet, csak hogy megszabaduljon a fehér pénztől – be kellett zárni. Az elemi iskolában pedig a gyerekek az abc helyett a bolsevizmus elveit tanulták. A tanácskormány elvei és gyakorlata közötti tátongó szakadékra rámutatva azt a következtetést vonta le, hogy a hangoztatott magasabb műveltségismény helyett a gyakorlat csak az *„erkölcsök elvadulását”* eredményezte, és az *„analfabétizmust terjesztették”*.⁵²⁸

⁵²⁴ Uo. 696.

⁵²⁵ Uo. 700.

⁵²⁶ Uo. 697

⁵²⁷ Uo. 697–699.

⁵²⁸ Uo. 699.

A proletárdiktatúra színjátszását silánynak tartotta. Két jellegtelen alkalmi színmű sekélyes színvonalán, és Pogány József – az író véleménye szerint – csak a forradalomban betöltött szerepe miatt előadásra kerülő darabjának, a *Napoleon*-nak a szentimentális hibáin élcélődött. Megismételve politikai publicisztikája egyik, a forradalmakkal kapcsolatban kialakult tételét, így fogalmazott: „*A tanácskormány az irodalommal és az írókkal szemben követett politikájával is beigazolta, amit sok más vonatkozásban is beigazolt, hogy a kormányrendszere a tehetségtelen és korrumpált emberek uralma volt.*”⁵²⁹

Herczeg forradalomképe egy regényében, az *Északi fény*-ben is megjelenik. 1918-19 eseményei a szellemi életben is nagyon markáns cezúrát jelentettek. Sorban láttak napvilágot olyan szépirodalmi alkotások, melyek többnyire közösek voltak abban, hogy elutasították a dualista Magyarország liberális örökségét, benne látva a forradalmak előidézőjét. Példaként említhetjük a mindjárt 1919-ben Szabó Dezső tollából megjelent óriási hatású *Elsodort falu*-t vagy Tormay Cecile 1920-ban napvilágot látott *Bujdosó könyv*-ét.⁵³⁰ Herczeg az *Északi fényt* csak 1929-ben, egy évtizeddel az események, a Horthy-rendszer konszolidációja után írta meg. Szemben az előzőleg említett kötetekkel, amelyek akkor keletkeztek, amikor minden cseppfolyóssá vált és megkérdőjeleződött, és a magából kifordult világ értelmezéséhez, a továbbéléshez társadalomlélektani értelemben egy azonnali hihető és mozgósító magyarázatra volt szükség. Herczeg regénye így inkább már a konzervatív alapon megszerveződő politikai és irodalmi elit világlátását, a forradalomnak a Horthy-korszakban kanonizált értékelését tükrözi.⁵³¹

Herczeg regényének hangvétele rendkívül szatirikus, és szatírája nem kíméli a zavaros idők egyetlen társadalmi csoportját sem. Maró malíciával emlékezik meg egy-egy finom utalás erejéig a gyáva, meghunyászkodó konzervatív erőkről, a nagyparasztság kapzsiságáról, vagy a közös hadsereg bürokratikus rendszeréről, a köpönyegforgató, minden kurzusban számítását megtaláló morál insanity-ről. Ám, ahogy politikai publicisztikájában, úgy e művében sem találhatjuk meg a forradalmak valódi okaival — a szociális, gazdasági

⁵²⁹ Uo. 700.

⁵³⁰ A *Bujdosó könyv* beható elemzését adja Bánki Éva: *Lobogó sötétség*. Tormay Cecile: *Bujdosó Könyv. Múltunk*, 2008. (53. évf.) 2 sz. 91–104.

⁵³¹ **A.e.:** Ellenforradalmi regények. *Korunk*. 1930. Július. www.korunk.org. – „Tíz évi uralma után a magyarországi ellenforradalom új fázisába érkezett el. A konszolidáció teljessége az, ami eltölti az ellenforradalom embereit. A hosszú, minden krízist átélő uralkodás, az ellenállás teljes megtörése (...) ők most már annyira biztosan érzik magukat, hogy az »objektivitás« látszatának fényűzését is megengedhetik maguknak. Főleg irodalmi kiszolgálóik érezték el ebbe a periódusba. Immár olyan merészek, hogy az ellenforradalom »történelmi objektív« igazolását írják meg, annyira merészek, hogy látszólagos hűvösséggel már a forradalmakról is mernek regényt írni. Az ellenforradalom tíz éve alatt a hazugságoknak olyan felhője sűrűsödött a forradalmak fölé, hogy ma már kockázatnélküli »távlatból« nézni és »történelmet« írni róla.” – Jellemezte maró kritikával a művet a baloldali szellemiségű lap.

problémákkal, a társadalomlélektani jelenségekkel, a kor bel- és világpolitikai determináltságával — számoló mély elemzését. Mint a *Nyugat* kritikusa, Schöpflin Aladár írta: „A nagy zűrzavarból kiragad egyetlen típust, az »intellectuel« forradalmár típusát s ennek néhány variációját tűzi tollhegyre.”⁵³²

A regény négy fontos típust jelenít meg a forradalom aktív résztvevői közül. Negatív főhőse Gál Sándor, a gazdag és művelt értelmiségi, „az izgatott fantáziájú befelé élő ember”,⁵³³ aki pacifista eszméket vall, de igazából semmiben sem hisz. Dekadens és degenerált típus, „lehullott falevél”, akinek igazi közössége nincs már senkivel,⁵³⁴ akarat nélkül sodródik. A mindenféle határozott cél nélkül hánykódó férfit a forradalom örvénye magába szippantja. A zavaros időkben felszínre vetődött, nagyhatalmú népbiztos barátja forradalmi törvényszéki elnököt csinál belőle, amit el akar elutasítani, de akaratgyengesége és egy „lovagias gesztus”, egy kétes erkölcsű bohém nő ebbe is belesodorja. Törvényszéki elnökként is humanizmusát, tolsztojánus elveit szeretné megvalósítani. De az események dinamikája folytán mégis halálos ítéleteket hoz, sőt még saját atyafiát is halálra ítéli. A mű másik főhőse Ács, az apjától bérházat örökölt dúsgazdag „professzoros önhittségű” szobatudós, akit tudományos karrierjében és hiúságában megbántottak, és közéleti pályára lépve hallatlan felkészültséggel, ugyanakkor mindent elsöprő konoksággal zúzza szét vitapartnereit. Célja, hogy „porrá törje — a fennálló — társadalmi rendet”,⁵³⁵ miközben egyre inkább balra tolódik, míg végül a Tanácsköztársaság népbiztosa lesz. A megrajzolt karakterben egy kortárs elemző Hatvany illetve Lukács György torzított személyiségjegyeit vélte felfedezni.⁵³⁶

A szimuláns és simamodorú, köpönyegforgató katonatiszt, Joanovics a harmadik főhős, aki mindenhol megtalálja a maga számítását, természetesen szöges ellentéte az író által idealizált magyar katona képének. S végül Pálfi „a magyar pusztaságban” számkivetésben élő újságíró, aki nevét nem két f és y-nal írja, mint az igazi, a jó Pálffyak, s aki olyan „cinikus, mint a megvénült Lucifer”, s még a destrukciót is destruálja. Ennek ellenére mindig a felszínen marad.

⁵³² Schöpflin Aladár. Északi fény. *Nyugat*. Irodalmi Figyelő. 1930. 23 évf. 1. sz. www.epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm.

⁵³³ Herczeg Ferenc: Északi fény. Budapest, 1994, Magyar Könyvklub, 18.

⁵³⁴ Uo. 39–40.

⁵³⁵ Uo. 118.

⁵³⁶ A.e.: Ellenforradalmi i.m. www.korunk.org

Ez tehát az a Herczeg publicisztikájában mindig pejoratív jelzőkkel jellemzett „politizáló intelligencia”,⁵³⁷ amelynek szöges ellentétéként jelenik meg a regényben is Tisza István idealizált alakja. Itt is megfogalmazódik Herczeg vádja, hogy a forradalom ez egyetlen szilárd ellenerőt jelentő Tisza ellen tört ki, s nem volt tulajdonképpen más, mint a „magyargyűlölet exploziója”.⁵³⁸ A bűnbakként szereplő dekadens intelligencia és a főhős, Gál Sándor ellentétpárja Gál Jani, a *katona*, a huszáros bravúrjairól ismert pilóta, majd ellenforradalmár tiszt, a kötelességét teljesítő áldozatkész hazafi.⁵³⁹ Herczeg vele mondatja ki véleményét a forradalomról: „*Valami gonosz és gúnyos démon bolondítja itt az embereket: egy ismeretlen valaki, akinek érdeke, hogy köd és éjszaka legyen az országban, nehogy az egymáshoz valók egymásra ismerjenek: valaki, aki egymásnak ugrat minket, mint a fiatal kakasokat, hogy végül majd röhögve elvágja a nyakunkat.*”⁵⁴⁰

Az író a regény szereplőinek ábrázolásával azt kívánja igazolni, hogy a legtöbb esetben a forradalomban való részvétel oka pusztán a megsértett magánérdek.⁵⁴¹ A korszak társadalmát pedig a tehetségtelen szerencselovagok és törtető, katonaszökevények zavaros áradataként ábrázolta. Szerinte a forradalmárok két fő típusa a dervis és a harlekin. A dervis „*a fanatikus – egy elmélet vagy a saját énjének átokfutója*”, míg a harlekin a közéleti pátosz, az arisztokratikus ember ellensége. Egy másik megközelítés szerint romantikusokat és ködembereket különböztet meg. Regényalakjával mondatja ki: a romantikusnak a forradalom cél, ami „*mélységet visz bele lapos életébe*”, a ködemberek pedig az akaratnélküli sodródók, akik „*A hadüzenetkor a leghangosabb nacionalisták, a koronázáskor lelkes legitimisták voltak, a forradalomban köztársaságiak lesznek, és ha jön a reakció, akkor ők csinálják az ellenforradalmat.*”⁵⁴²

A Tanácsköztársaság rövidéletű regnálásának összegzését az író a regény lapjain Ács népbiztossal mondatta ki: „*Szándékosan mindent felforgatunk, összetörünk, atomizálunk, mindent kaotikus összevisszaságba keverünk – ha életképtelen is lenne a proletáruralom, nincs a világon lángész, amely a törmelékekből újjá tudná építeni a polgári társadalmat.*”⁵⁴³

Ezzel függ össze a regénynek az a jellemzője, melyre már Schöpflin is felhívta a figyelmet: a forradalmárokat elmarsztaló Herczeg az ellenforradalmárok által elkövetett

⁵³⁷ Herczeg állandósult jelleggel visszatérő képe, hogy a magyarságot a politizáló intelligencia rontja meg, s jó tulajdonságai a népek katonaeurényeiben, s a háború megpróbáltatottságai között nyilvánulnak meg. Gazdag László: Herczeg Ferenc és a két világháború köti Magyarország Tisza-képe. *Valóság*, 2010. (53. évf.) 5. sz. 65.

⁵³⁸ Herczeg Ferenc: Északi fény i.m. 105.

⁵³⁹ Uo. 12.

⁵⁴⁰ Uo. 26.

⁵⁴¹ Uo. 36.

⁵⁴² Herczeg Ferenc: Északi fény i.m. 69–70.

⁵⁴³ Herczeg Ferenc: Északi fény i.m. 131.

kilengéseket és az azt követő megtorlást „bizonyos jóindulatú fejszoválással nézi”.⁵⁴⁴ Egy különítményes tiszt szavai illusztrálják ezt: „*A bestiának, amely beleharapott a magyarság húsába, minden ceremónia nélkül ki kell törni a fogait! Olyan példát kell adni, hogy azoknak, akik beletörölték sáros csizmájukat Szent István palástjába, még a hetedik unokájuk is vacogva gondoljon vissza 1919-re!*”⁵⁴⁵ A regénynek az ellenforradalmat bemutató fejezete arra is fényt vet, hogy az író a forradalmak után feléledő antiszemitizmusért a zsidóságnak az abban való részvételét is okolta.⁵⁴⁶

Az *Északi fény*-ben vázolt kép a forradalmak koráról mintegy összegzése az író publicisztikájában megfogalmazott véleményének. Úgy gondoljuk, az író népszerűsége és olvasottsága révén alapvetően hozzájárult a Horthy-korszak forradalomképének kialakításához. Ahhoz, hogy a polgári radikálisokat, a bolsevizmust és a forradalmakat tették bűnbakká, akik elsősorban felelősek az ország összeomlásáért és Trianonért. S ahhoz, hogy e bűnbak-kép rögzült a magyar közgondolkodásban.

Felmerül a kérdés: vajon miért nem vált a regény szerves részévé a jobboldali „irodalmi kánonnak”? Említettük már azon körülményeket – a regény keletkezési ideje, az intellektuális elite koncentráció, a forradalomnak csak szűk szeletét bemutató témaválasztása, etc. –, melyek miatt nem válhatott olyan „bestsellerré” mint a *Bujdosókönyv*, vagy az *Elsodort falu*. Meg kell említeni azonban azt a Tisza-féle liberalizmus elutasíttottsága révén érintett jelenséget is, hogy a Tiszával jórészt azonosított Herczeg Ferencet egyaránt elutasították a népiek, a fajvédők és a náluk is radikálisabb szélsőjobboldaliak. S ehhez még hozzátehetjük a Herczegre jellemző ironikus–cinikus ábrázolásmód sajátosságait és finoman megrajzolt kritikáját, ahogy visszatekint a forradalom utáni konszolidációra.⁵⁴⁷

⁵⁴⁴ Schöpflin A.: *Északi fény* i.m. www.epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm

⁵⁴⁵ Herczeg Ferenc: *Északi fény* i.m. 205–206. Az idézett sorokat a Kortársban megnyilvánuló baloldal kritikán alulinak s mélységesen jellemzőnek tartott. „Ez a mentalitás az, amelyik még ma is uralkodik az uralkodó rendszert kiszolgáló írónál! Pontos arcképet ad róluk és osztályukról” – A.e. *Ellenforradalmi* i.m. www.korunk.org

⁵⁴⁶ Ugyanakkor az író mindig is elhatárolódott az antiszemita megnyilvánulásoktól. vö. 516–517 sz. jegyzetekkel.

⁵⁴⁷ Például a regény záró részében Pálfi, az egykori „züllött újságíró” a forradalmi elemekkel szembeni nemzeti sajtó megszervezéséért küzd. Herczeg Ferenc: *Északi fény* i.m. 202–203.

Herczeg Ferenc és a magyar társadalmi kérdések

A kortárs polgári radikális gondolkodók, illetve a szellemi befolyásuk alatt álló sajtóorgánumok Herczeget rendkívül elmarasztalták témaválasztása – a magyar dzsentriféle ábrázolása – miatt, s egyfajta érzéketlenséget véltek felfedezni az íróban a magyar társadalom igazi problémái: a parasztság, az agrárszegénység, az akut társadalmi kérdések vonatkozásában. Majd 1945 után az irodalomtörténet jobbára mindenfajta kritika nélkül átvette a progresszívek elmarasztaló Herczeg-képét, sőt azt még tovább sötétítette. Így rögzült az a sztereotip klisé, miszerint Herczeg az „úri középosztály” ábrázolója, a magyar dzsentriféle „szeretve bíráló”, a két világháború közötti korszak egyre inkább elsekélyesedő írója, aki a Horthy-korszakban már „*inkább közéleti ember, ideológiai szószóló, kirakati jelvény.*”⁵⁴⁸

Herczeg háborús publicisztikáját áttekintve észrevehettük, hogy már 1914-től jelentek meg olyan írásai, melyekben nemcsak reflektál a háború borzalmaira, hanem megemlékezik a hősiesség közkatónáról is.⁵⁴⁹ A katonában, a közkatónában a földműves népet megpillantó író a magyar paraszt arcélét a „fajmagyar” Tisza István portréjának megrajzolásakor többször is megjelenítette. Ezen írásaiban a magyar paraszt, a legkiválóbb emberanyagként jelent meg, amelyet csak a „politizáló intelligencia” ront el.⁵⁵⁰ Herczegnek ez a parasztságról kifejeződő képe vezet át bennünket ahhoz, hogy érdemi tárgyalásába fogjunk annak, hogy az író miként nyilvánult meg a korszakban olyan fontos kérdések kapcsán, mint az egyke, az egészségügy, a tudóvész, vagy a parasztság általános társadalmi-gazdasági helyzete, kultúrája.

Az egyke

Az egyke már az első világháború előtti időkben is felkeltette a magyarság sorsáért aggódók érdeklődését, de a világháború, a forradalmak és Trianon sokkja elterelte egy időre a figyelmet a probléma súlyosságáról. Majd a húszas évek elején egyes fajvédő szervezetek égisze alatt újból felmerült az egyke problematikája, de ekkor még nem került a kérdés az országos érdeklődés középpontjába. A téma nagyobb figyelmet és publicitást Pezenhoffer Antal e témában született könyvének apropóján kapott, aki művében katolikus szempontok alapján tárgyalta a kérdést, ezzel erős katolikus–protestáns ellentétet gerjesztve. A vitában Ravasz László református püspök is megnyilatkozott, demagógnak és tarthatatlannak nyilvánítva a katolikus álláspontot. B. Bernát István megfogalmazása szerint a korszakban a

⁵⁴⁸ Németh G. Béla: A lektúr magyar mestere. i.m. 17. Lásd még: Németh G. Béla: Az „úri középosztály” történetének egy dokumentuma i.m. 27–28.

⁵⁴⁹ Herczeg Ferenc: A közkatona. *Magyar Figyelő*, 1914. IV. kötet. 409–413. Lásd Herczeg Ferenc első világháborús publicisztikáját bemutató fejezetünket. 102–103.

⁵⁵⁰ Gazdag László: Herczeg Ferenc Tisza-képe i.m. 65–67.

kormányzat arra törekedett, hogy a társadalmi feszültségeket gerjesztő kérdéseket, így az egykét is, a szaktudomány berkeiben tartsa, s így marginalizálja az ellenzéki megközelítéseket, ezzel elősegítve a neokonzervatív felfogás megerősödését. E felfogásnak – B. Bernát véleménye szerint – Kovács Alajos népesedéspolitikai elképzelései feleltek meg leginkább.⁵⁵¹ Kovács az egyke okozójának a vallástalanságot, az erkölcstelenség terjedését tartotta. Megoldási javaslatában elvetette a szocializmust, szintúgy a radikális földreform lehetőségét. Az egyke elleni küzdelemben a fajvédelem és fajfenntartás jegyében a kedvezményeket és a kitüntetések, illetve a „megfogyatkozásra irányuló” kísérletek ellen a háttérbe szorítást, a büntetést javasolta. Új hangot majd csak a népi írók köréhez tartozó Kodolányi tanulmánya jelentett, mely az egyke problémájának kiküszöböléséhez lényegében egy új társadalmi átalakulást vizionált. Megoldásként új földbirtok-politikát szorgalmazott, államosított iskolákat koedukált osztályokkal, és a mezőgazdasági ismeretek kiemelt oktatásával, az egészségügy radikális megjavítását, valamint a közigazgatás alapvető átszervezését mely spontán módon biztosította volna a nép demokratikus megszerveződését.⁵⁵² Tulajdonképpen az 1924 és 1929 között az egyke probléma mind a szaktudományos, mind a vármegyei fórumokon jelen volt, de gyakorlati eredményekről nem igazán lehetett beszámolni.⁵⁵³

A téma újbóli fölvetése a nagyműveltségű zengővárkonyi református lelkész, Fülep Lajos nevéhez kapcsolódik, aki a *Pesti Naplóban* több cikkében igyekezett a problémát körüljárni, de írásai ekkor még nem váltottak ki nagyobb hatást. A világgazdasági válság pedig 1930 és 1933 között ismét levette a témát a napirendről.⁵⁵⁴ Az egykekérdésben a vízválasztót kétségtelenül Illyés Gyula *Pusztulás*⁵⁵⁵ című esszéje jelentette. 1933-ban a *Nyugatban* megjelent esszé forrása Fülep Lajos volt. A *Pusztulás* drámai hangvétellel dobta a köztudatba az egykét és mutatta be, hogy az egykezés következtében a Dunántúl falvaiban a megfogyatkozó magyarság helyét egyre inkább a gyorsabban szaporodó németiség veszi át.⁵⁵⁶ Az esszé ugyanakkor nemcsak az egykekérdést állította egy csapásra a figyelem központjába,

⁵⁵¹ B. Bernát István: „Fajmentéstől” a „Pusztulás – ig”. Az „egyke” kérdés a húszas években. *Világosság*, 1983. (24. évf.) 5. sz. 270–272. Bernát ezen véleménye kiegészítésre szorul. Kovács Alajos – amennyiben neokonzervatívnek tekinthető egyáltalán –, célzottan a zsidókérdés vonatkozásában végzett statisztikai munkásságával a fajvédő, és szélsőjobboldali szervezetek számára teremtett hivatkozási alapot. Neve így – akár akaratlanul – e szervezetek kiadványaiban összefonódott az antiszemita törekvésekkel.

⁵⁵² Uo. 272–276.

⁵⁵³ Uo. 276.

⁵⁵⁴ Uo. 276–277.

⁵⁵⁵ Illyés Gyula: *Pusztulás*. *Nyugat*, 1933. 17–18. sz. epa.oszk.hu/00000/00022/00562/17577.htm

⁵⁵⁶ Mindamellet az is hozzátartozik, hogy az 1930. évi népszámlálás anyanyelvi adatai alapján a német anyanyelvűek fogyása kb. 70 000 fő volt.

hanem egyben a népi mozgalom nyitányának is tekinthető. De többen a *Pusztulás* megjelenéséhez kötik a népi–urbánus vita indulását is.⁵⁵⁷

Illyés Gyula leleplező erejű írása felrázta a kortárs írók színe javát. 1927 és 1944 között 237 olyan mű látott napvilágot, amely érinti az egykekérdést. Az Ormánység ekkor válik szinonimájává a magyarság tragikus fogyásának, az egykének. Pár évvel Illyés *Pusztulása* után 1937 végén jelent meg Kiss Géza kákicsi református lelkész tanulmánya az egykeről *Ormánység* címen. A mű sokkolta s elemi erejű megnyilatkozásra bírta Móricz Zsigmondot is, aki ahogy kézbe vette Kiss Géza könyvét egyből leutazott Baranyába, Kákicsra és élményei hatására, abba belebetegedve azonmód megírta röpiratát, ami a *Pesti Napló*ban jelent meg 1938 januárjában. *Az Ormánység kincse a gyermek kisebb vihart kavart és ismét a köztudatba dobta a témát. „Mi ez? A kákicsi nép csalódott az ezeréves magyar hazában s éppen az ezeréves ünnepen? Levonta a konzekvenciát? Nem akar újabb ezredévet?...Ez már a leghatározottabb állásfoglalás. A falusi magyarságnak más lehetőség nincs: így adja tudtára a Sorsnak, hogy megelégedett a földi léttel. Vele nem lehet elbánni: majd ő dönt. Egyszerűen nem terem tovább. Vége..”*⁵⁵⁸ Ez tehát az a szellemi körkép és hangulat, amelyben a népi írók tanulmányaik és szociográfiáik tömkelegével hívták fel a figyelmet a magyarságot pusztító kórra.

Herczeg számára a téma nem volt új, hiszen az egykeről már 1911-ben a *Magyar Figyelő* hasábjain kifejtette véleményét. A korabeli cikk apropója az volt, hogy az OMGE a kormányhoz fordult és intézkedéseket kért a veszedelem ellen, ennek kapcsán véleménynyilvánításra kérték fel a Közegészségügyi Tanácsot. Az író ismerteti, és egyben mélyen elítéli a Tanács szakvéleményét, amit Tauffer Vilmos⁵⁵⁹ szerkesztett. Herczeget felháborította, hogy egy hivatalos szervezet védelmébe veheti az egykerendszert, sőt annak mintegy „erkölcsi rehabilitációval” szolgálhat. Megdöbbenen tudósított ugyanebben az írásában arról is, hogy egy korabeli orvosi szaklap, a *Gyógyászat* üdvözölte a Közegészségügyi Tanács állásfoglalását. Az író figyelmeztette kora orvosi karának tagjait, hogy amennyiben megfogadják a „*Gyógyászat* jó tanácsát” a hippokratészi esküt vennék semmibe. Majd Herczeg sorra vette cikkében a szakvélemény egyes pontjait, és

⁵⁵⁷ Babus Antal: Illyés Gyula és Fülep Lajos az egyke ellen. *Studia litteraria : a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalmi Intézetének közleményei*, 2002. 40. kötet. 26–34. A *Pusztulás* óriási hatását, Babus Antal tanulmányában – vitathatóan – annak tulajdonítja, hogy amikor Illyés írása megjelent a náci Németországtól való külső fenyegetettség érzete összekapcsolódott a magyarországi német szervezetek megerősödött politikai aktivitásában megjelenő belső veszély érzetével

⁵⁵⁸ Rádics Károly: Olyan, mint a magába roskadt bánat. Móricz és az ormánysági egyke. *Kortárs*, 1992. (36. évf.) 5. sz. 57–66. Idézet az 59. oldalról.

⁵⁵⁹ Tauffer Vilmos (1851–1934) szülész, nőgyógyász, egyetemi tanár az operatív nőgyógyászat meghonosítója Magyarországon.

megkérdőjelezte, illetve cáfolta annak állításait. Mint például azt, hogy az egyke, avagy a „limitált számú gyermekrendszer” magasabb kultúrával járna együtt; úgy vélte a Tanács összetéveszti az okot az okozattal. Herczeg a továbbiakban a tanulmány azon kitételeit elemezte, amelyeket a vitatott szakvélemény lényegi üzenetének tartott. A tanulmányból idézett sorai azt vázolták, hogy az egyke kérdésében felmerült javaslatokban, illetve az OMGE „feljajdulásában”, „államgazdászati” szempontokból indultak ki, és azokat pusztán az „osztályérdek” motiválta. Herczeg a továbbiakban idézi a tanulmány azon részeit is, ahol az azt állítja, hogy a gyermeklétszám nagysága nem a közegészségügyet szolgálja, hanem az agrárius, hazafias, militarista, illetve a nagyipari és nagytyúkés érdekeket. Herczeg megkérdőjelezte e fenti osztályteóriát, és úgy gondolta, hogy ha „*a sorvadás belekap a földműves népbe, ha a nemzet fáján a virág után a gyökér is fonnyadni kezd, akkor ez nem egy osztály, hanem egy ország betegsége*”. Herczeg természetesnek tartotta, hogy az állam a szakvéleményt kiállító diszciplínát a maga „hazafias sőt militarisztikus” céljai érdekében fejlesztette ki, s igencsak furcsállotta, hogy most ez a tudomány – mely szerinte tekintélyét is az államtól nyerte –, most azt hátba támadja.

A Közegészségügyi Tanács úgy vélte a szülőktől elvárható lenne, hogy csak annyi gyermeket vállaljanak, ami biztosítja ugyanazt az életszínvonalat a gyermekeknek, melyet maguk is élveznek. Herczeg – számtalan sokgyermekes családból származó híresség példáját bemutatva – a felvetést elutasította. Polemizálva a szakvéleménnyel megkérdezte azt is, hogy nem készíti-e gondolkodásra a Tanácsot az, hogy míg egyes gazdag és kultúrált területein az országnak gazdasági okokból gyakorolják az egyke-rendszert, addig más ugyanolyan művelt és vagyonos területein az országnak, mint például a délvidéki svábság köreiben, szintén gazdasági okokból szeretik a sok gyermeket. Összegezve Herczeg kijelentette: a „neomalthusianismus” tanai még csak új keletű elméletek, tudományos igazolást még nem nyertek. Leszögezte: „*Az orvosi hivatás alapföltétele az élet princípiumának megvédése.*” Megállapítja, hogy egy az „*egyke-rendszer mellett kardoskodó állami fórum csakis a félkeleten teremhetett meg*”. Záró soraiban felhívást intézett kora orvos társadalmához: „*Beláthatatlan kárára lehetne az országnak, ha kiváló orvosi karunk rosszul értelmezett tekintélytiszteletből vagy kollegialitásból azonosítaná magát a Tanáccsal.*”⁵⁶⁰ Herczeg dörgedelmes cikkének meg volt a hatása, a *Gyógyászat* szerkesztője elhatárolódott a lapban az egykét támogató írástól. S azt nyilatkozta, hogy az csak szerzőjének, Doktor Sándornak⁵⁶¹ a

⁵⁶⁰ Herczeg Ferenc: Szeljegyzetek az egyke-kérdéshez. *Magyar Figyelő*, 1911. I. kötet. 62–70.

⁵⁶¹ Doktor Sándor (1864–1945) orvos, 1901-től a pécsi állami bábaképző igazgatója, Jászi Oszkár polgári radikális köréhez tartozott, a *Huszedik Század*-ban 1906-tól publikált.

magánvéleményét tükrözi. A lap hivatalos álláspontja pedig határozottan elítéli az egyke melletti állásfoglalásokat. Amit Herczeg a *Magyar Figyelőben* hosszasan idézett, és üdvözölte a gyógyászat szerkesztőjének, Schächter Miksának sorait. Herczeg ugyanezen cikkéből azt is megtudhatjuk, hogy a szóban forgó egykepárti tanulmány szerzője, Doktor Sándor ekkor a pécsi bábaképző igazgatója, mely tény az író a „ *hazai közállapotaink hajmeresztően mulatságos illusztrációjaként*”-ként kommentált.⁵⁶² Doktor Sándor a *Huszádik században* jelentetett meg cikket válaszul, melyben az író külföldi jacht utazásait kifogásolta, és személyeskedő hangot ütött meg. Ezt Herczeg idézi is a *Figyelőben*, és a téma lezárásaképpen szatirikus hangon konstatálja, hogy így bizonyára az egyke ügy „tudományos” elintézését nyert.⁵⁶³ Láthatjuk a fentiekből, hogy Herczeg a kérdést az uralkodó liberális, konzervatív-liberális nemzeti szemszögből közelítette meg. De nem tudjuk nem észre venni, hogy gondolatmenetének belső logikája inkább már a neokonzervatív álláspontot tükrözi. Mélyebb társadalmi, gazdasági elemzését nem adta cikkeiben a problémának, így nem elemezte például az ormánsági magyar, illetve a délvidéki sváb parasztság eltérő gazdálkodási feltételeit, öröklési hagyományait, kulturális különbözőségeit. Nem az okokat is kereső szociális érzékenység vezette tollát, a kérdést kizárólag a népesség egészséges gyarapodásának szemszögéből, a keresztényi magatartásra és az orvosi etikára hivatkozva tárgyalta. S mindjárt konfrontálódott is az egyke kapcsán a *Huszádik Század* körével.

A téma azonban a századelőn még nem robbant be úgy a köztudatba és nem mozgatta meg annyira kora közvéleményét, mint majd a népi írók hatására a két világháború közötti korszakban. Herczeg is csak jóval később, a harmincas évek derekán fordítja figyelmét ismét a magyarságot pusztító betegségre. Nagy Ferenc a *Pesti Hirlapban* megjelent cikkére hivatkozva az író a baranyai református magyarok pusztulásáról írt, és megemlítette, hogy Nagy Ferenc szerint az Ormánságban már a magyarság helyére nyomuló svábságba is bele-mart az „ *egyke-métely*”. Arról tudósít, hogy kora közvéleménye már meg is szokta, „elsiratta” s nem is gondol vele. De – fogalmazott sötéten a cikk – néha azért kénytelen szembesülni a valósággal: „ *mikor például templomi harangot hoznak onnan, melyet fölöslegessé tett a faluban az utolsó református halála.*”⁵⁶⁴ Az író úgy vélte, az ormánsági nép még megmenthető, a kérdés csak a hogyan. Nagy Ferenc és a közvélekedés felfogásával szemben – miszerint az egykét a nagy szegénység eredményezte – Herczeg más felfogáson volt. Egyáltalában a kérdést a magyar társadalom egyik „ *legtitkosabb*” problémájának tartotta.

⁵⁶² Herczeg Ferenc: Az egyke-kérdéshez. *Magyar Figyelő*, 1911. I. kötet. 205–207.

⁵⁶³ Herczeg Ferenc: Az egykerendszer és az áldott csikók. *Magyar Figyelő*, 1911. I. kötet. 504.

⁵⁶⁴ A hidasi harangról van szó, amit felhoztak a budapesti Kálvin térre. Herczeg Ferenc: Az Egyke titka. In: Herczeg Ferenc: Gondok és gondolatok i.m. 231.

Ugyanis, amikor még az I. világháború idején egy porosz újságírócsoportot kalauzolt a torontáli sváb falvakban, ahol mindenütt a kiugró jólét és parasztgazdaság jegyeivel találkoztak, a torontáliak ennek ellenére mégis egykéztek. Tehát az író ebben a cikkében is megismétli a világháború előtt, a *Magyar Figyelő* hasábjain megjelent észrevételeit: „*Lám a torontáliakat gazdaságuk ugyanoda jutatta, ahova szegénységük a baranyaiakat!*”⁵⁶⁵ Egy temesi svábtól ugyanakkor arról értesült, hogy ott egyenesen előnynek tartják a minél több gyermeket. – *Temesben gazdasági előny, ami Baranyában gazdasági hátrány?* – kérdi újfent az író. Egy másik forrást citálva pedig kimutatta, hogy Tolnában pedig épp az uradalmi cselédségnél, a legszegényebb népréteg körében a „*legbővebb a gyermekáldás*”. Herczeg úgy tartotta, eddig a cikkeken, beszédeken a „papírlavinán” kívül érdemben nem sok minden történt. Így az „*egykes*” területeken a népesség csak a „*förtelmes divat képzelt vagy valódi előnyeit látta, hátrányait azonban nem érezte.*” Az író konkrét javaslatokkal élt a szomorú helyzet megváltoztatása érdekében. Felvetette a lehetőségét, hogy a többgyermekes családok adóterheinek egy részét a gyermektelenekre lehetne hárítani: „*Az egykes gazdával éreztetni kell, hogy ő nem olyan tiszteletre méltó és nem olyan hasznos tagja a nemzetnek, mint a sokfejű család eltartója.*” Javasolta továbbá hogy bizonyos polgári és egyházi kitüntetések és bővebben nem részletezett előnyöket, szintén a sokgyermekesek részére kellene fenntartani. Valamint felvetette a kérdést, hogy az agrárreformot illetve a választójogi reformot nem lehetne-e összekapcsolni az egyke elleni küzdelemmel. Tanulmányát optimistán a jövőbe vetett hittel zárta, de egyben fel is szólított, hogy most már nem elég csak a problémák megállapítása, most már tenni is kell valamit. „*Mi hiszünk a sikerben, ha az egyke-divattal szembe tudják helyezni a nép anyagi érdekét és becsületérzését.*”⁵⁶⁶

Herczeg egy másik idevágó cikkében Simontsits Elemér, volt Tolna megyei alispán vonatkozó témájú műve, *Az egyke demológiája* kapcsán foglalkozik a témával. Örömmel állapította meg, hogy Simontsits igyekszik a kérdést megtisztítani a ráakódott előítéletektől, amit ő maga is vallott, hogy a kérdéshez „*sem fájnak, sem vallásfelekezethez nincs köze.*”⁵⁶⁷ Simontsits könyve alapján az író az egykezés érzelmi indíttatását is megkérdőjelezte, s idézte a szakszerző azon tételét, miszerint, ahol a gyermek keresőtárs, ott sok a gyermek; ahol fogyasztótárs, ott pedig kevés. Herczeg oldalakon keresztül idézte e fenti tétel bizonyítását, melyben a tanulmány kitért olyan összefüggésekre is, hogy a népszaporulatot miképpen befolyásolják a termőterületek talajminőségei. Simontsits fordított arányokat fedezett fel,

⁵⁶⁵ Uo. 233.

⁵⁶⁶ Uo. 234.

⁵⁶⁷ Herczeg Ferenc: Egy gyermek vagy sok gyermek. In: Herczeg Ferenc: Gondok és gondolatok i.m. 235–239.

ugyanis a homokterületeken nagyobb szaporaságot regisztrált. Herczeg citálva a tanulmány megállapítását, felhívta a figyelmet arra is, hogy az egykezéssel a lakosság számszerű fogyását kivül, annak testi „degenerálódásával” is jár. Tárgyalta továbbá a tanulmány meglátásait a civilizációs vívmányok, higiénikus ismeretek terjedése – születési arányszám romlásának összefüggésében. Herczeg cikkében hozta Simontsits azon megállapítását is, hogy a nagybirtok felaprózása és a telepítés csak bizonyos feltételek mellett jelenthetnének megoldást. Itt fontosnak tartja az író által bemutatott tanulmány, hogy a telepesektől *„kemény és szívós küzdelmet követeljen meg”*. Javasolta az általános és szakmai ismeretek terjesztésével az egyhangú és monoton mezőgazdasági élet átalakítását, valamint az ipari és kertészeti termelés és olyan munkaágak meghonosítását, ahol a gyermekek munkatársakká válhatnak. Az író a tanulmány ismertetése után azt úgy kommentálta, hogy lehetséges, hogy kegyetlenek a következtetései, de *„az igazságnak akkor is a szemébe kell nézniünk, ha kegyetlen.”*⁵⁶⁸

Szembetűnő, hogy Herczeg írásai más szerzőre reflektáltak, nem saját élményeken és kutatásokon alapuló megnyilatkozások, így természetesen nem is váltják ki még a mai olvasóból sem azt a hatást, amit a népi mozgalomhoz tartozó írók egyes alkotásai eredményezhettek. De tagadhatatlanul észreveszi a súlyos társadalmi problémát, és mint magyar író, morális súlyával, felelősségérzetével felhívta a figyelmet a magyarságot emésztő betegségre. Természetesen múltjából, társadalmi helyzetéből, konzervatív-liberális világlátásából adódóan hangja nem is lehetett olyan radikális, mint a népi íróké. Így nála hiába is keresnénk például a földkérdés azonnali, gyökeres megoldásának követelését, de a kérdés rendezésének szükségessége előtte sem kétséges. Sajnos a probléma orvoslására való felhíváson túl cikkei, akárcsak a népi írók esetében, a figyelemfelkeltésnél többet nem eredményeztek. A gyermeklétszám továbbra is apadt, s míg 1880-ban minden ezer lakosra 44,9 addig az 1930-as évek első felében már csak 21,2 születés esett.⁵⁶⁹

Az egészségügy

Az egészségügy a tárgyalt korszakban óriásit fejlődött. Ebben közrejátszott az elszakított területekről idemenekült orvosok jelentős száma is. Így a 100 ezer lakosra jutó orvosok számában, és a 10 ezer főre eső kórházi ágyak számát tekintve Magyarország Európa élvonalába került. Jelentős eredményeket értek el a tüdőbaj elleni küzdelem terén és nagymértékben csökkent a csecsemőhalandóság is. De a statisztikákban megmutató

⁵⁶⁸ Uo. 239.

⁵⁶⁹ Romsics Ignác: Magyarország története i.m. 199.

eredmények óriási területi aránytalanságokat takartak, az orvosok több mint kétharmada Budapesten és a városokban élt. A falvak és a tanyás területek lakosságának egészségügyi mutatói jóval kedvezőtlenebbek voltak, mint a városi lakosságé.⁵⁷⁰

Az egészségügy kérdéseit boncolgató Herczeg-írásokat is a még megoldatlan problémákra azonnali választ követelő hangvétel jellemezi. A társadalom általános egészségügyi helyzetével foglalkozó szakcikkek komor eredményeinek ismertetésével-kommentálásával megdöbbeneni, cselekvésre serkenteni akarta kora felelős értelmiségét. Ezt szemléltetik Neuber Ede a debreceni elemi iskolák első osztályos tanulóinak egészségügyi vizsgálatait bemutató cikkei. Az író Neuber kutatásait összegző tanulmányt a „magyarság fekete könyvének” nevezte⁵⁷¹, s meglehetősen kiábrándító bizonyítványt fogalmazott meg a dualizmus és a két világháború közének felelős egészségügyi politikájáról. A „fekete könyv” adatait döbbeneteknek tartva éles hangon kelt ki az egész magyar értelmiségi társadalom és politika ellen: „*Így festünk mi, ha minden kortesfrázistól és költői sallangtól megkopasztva állunk az Igazság tükre elé.*” Úgy vélte, nem lehet a kérdés megválaszolásakor a gazdasági világválsággal takarózni. S ebből az ügyből pártpolitikát sem szabad kreálni: „*Ezekért az állapotokért felelős az egész magyar értelmiség. A miniszter épp úgy mint a falusi jegyző, a püspök nem kevésbé, mint a kántortanító...*” Hogy idáig fajulhattak a dolgok, feltette a kérdést: nem játszott-e szerepet benne az, hogy itt mindig mindenki „*jobban szerette a hazát, mint a népet*”.⁵⁷² Felhőborítónak tartotta, hogy béke idején elfolyjon a „*drága magyar vér*”. „*Hol vannak a népvézerek?* – kérdezte az író – „*jobban szolgálja a nemzetét, aki ráveszi a gazdát, hogy szabadítsa meg gyermekét a bélférgektől, mint aki közjogi fejtegetéseket mond neki. És hol van a papság? Istennek tetsző dolog az, ha az anyák rühös gyerekekkel járulnak az oltár elé?*”⁵⁷³ A debreceni iskolások egészségi állapotával foglalkozva az író megállapította, hogy „*az ország egyik vagyonos és művelt vidékének népe közegészségügyi szempontból olyan züllött állapotban van, amilyen csak olyan nép lehet, melyet teljesen*

⁵⁷⁰ Romsics Ignác: Magyarország története i.m. 206.

⁵⁷¹ Dr. Neuber Ede általános egészségügyi szempontból vizsgálta meg a debreceni elemi iskolák első osztályos tanulóit, összesen 1909 gyermeket, mely vizsgálat tulajdonképpen részét képezte a tüdővész elleni küzdelemnek. A munka eredményét könyv alakban is kiadták, a könyv közölte az 1909 gyermek élettani minősítési táblázatait; Neuber előszavában ezt „biológiai telekkönyvnek” nevezi. Herczeg Ferenc a vizsgálat eredményeit olvasva találóbbnak gondolta a „magyarság fekete könyvének” elnevezni. Az író a fenti könyv kapcsán megjelentetett cikkében közölte a lefolytatott vizsgálat leglesújtóbb adatait „1909 gyermeket vizsgáltak meg, ezek közül 600-nak a fejében serkét és tetűt találtak, 212 egészben véve piszkos volt, - kifogástalan 1004..A fogorvos megállapította, hogy 851 tanuló közül ép fogazata csak 171-nek van, 680 gyermeknek rossz a foga!Bélféregre 659 gyermeket vizsgáltak, az eredmény: 286 (tehát 43.5%) bélféregben szenved. Öröklött vérvészben van 38 gyermek (1.99%), vérvész gyanús 55 (2.88 %).Tüdővészre 1860 tanuló vizsgáltak, közülük 312 gyermek inaktív, 70 pedig aktív tuberkulózisban szenved. (16.78 és 3.78%).” Herczeg Ferenc: A magyarság fekete könyve. In: Herczeg Ferenc: Gondok és Gondolatok i.m. 266

⁵⁷² Uo. 267.

⁵⁷³ Uo. 268.

*cserbenhagyott a vezetésre hivatott értelmisége.*⁵⁷⁴ Drámai hangvételű cikkeiben olyan gondolatoknak is hangot adva, melyekben megfogalmazódó magyarságkép már-már a népiek idézte. Az író láthatóan erős önkritikát is megfogalmazott az elmúlt idők mulasztásaiért, ugyanakkor elég világos szózatot is intézett korának döntéshozóihoz, hogy az idők megértek a cselekvésre. „*A nemzetnek nemcsak legnagyobb, de egyetlen gazdagsága ma a magyar nép. Ez a pompás, emberséges, munkabírásban, férfias erényekben és művészi képességekben oly kiváló parasztság bizonyára a világ földműveseinek elitjéhez tartozik. Ha lelketlen módon magára hagyjuk mint tettük eddig, akkor ez a tékozlásnak legsztelenebb módja, mely magában hordja a megtorlást.*”⁵⁷⁵

Herczeg megoldásként szorgalmazza a preventív intézkedések egész sorát: iskolaorvos, a tanköteles gyerekek „előzetes sorozása”, a betegek elkülönítése, vérbajosok, tüdővészések hatósági nyilvántartása. Kemény és hatásos intézkedéseket követelt és úgy vélte a cél érdekében a „*drákói szigortól*” sem szabad visszariadni.⁵⁷⁶ Felkarolta az olyan, a falu és a vidék egészségi állapotával foglalkozó kezdeményezéseket, mint a Kerbolt László által írt tényfeltáró munka, illetve annak a falusiak riasztó egészségügyi állapotán változtatni akaró kilenc pontba sűrített programja. A közvélemény és a kormány figyelmébe ajánlva a szellőztetés hiányának orvoslását, a tiszta ivóvíz megoldatlanságát, a szegényügy rendezetlenségét, a nem megfelelő minőségű és mennyiségű táplálkozást, a tévképzeteket az egyes betegségek kezelésében, a fertőző betegségek el nem különítésének problémáját, a nem megfelelő bábaképzést és szülészeti rendtartást, az egészségvédelem országos, és az egészségügyi propaganda megszervezésének feladatát. Figyelmeztetve: „*Ne feledjük: amit a földműves népiünkért teszünk, azt a nemzetért tesszük.*”⁵⁷⁷

Herczeg beszámolt természetesen a pozitív példákról, így Neuber professzornak az 1931/32-es tanévben megejtett újabb vizsgálatairól is, eredményeit még mindig megrázónak tartotta, de már látott bizakodásra is reményt. Az Alföldön rohamosan csökkenő a gümőkóros megbetegedések és halálozások számában a tudós tanár, ill. a debreceni és szegedi egyetemi klinikák munkásságának bizonyítékát látva. Herczeg rámutatott a felvilágosítás jelentőségére: míg az első vizsgálat alkalmával 43,5 % volt a bélférgesek száma, addig ez az adat a 1931/32-es évben 23,5 %-ra apadt – ezt azzal magyarázta, hogy a szülők tudomást szerezve a betegség tüneteiről a gyermekeket orvoshoz vitték. Herczeg idézte cikkében a Neuber tanulmány előszavának komor kijelentését, miszerint Neuber azt írta, hogy mind

⁵⁷⁴ Kiemelés tőlem.

⁵⁷⁵ Herczeg Ferenc: Haza és nép. In: Herczeg Ferenc: Gondok és gondolatok i.m. 273.

⁵⁷⁶ Herczeg Ferenc: A magyarság fekete könyve i.m. 267–268.

⁵⁷⁷ Herczeg Ferenc: A beteg falu. In: Herczeg Ferenc: Gondok és gondolatok i.m. 274–279.

külföldön, mint Magyarországon többen törődnek az állatok, mint az emberek egészségével, és nem törődnek a fertőző betegek elkülönítésével. Herczeg közölte a professzor számításait, amely szerint 600-800 orvos az egész országban el tudná végezni a „sorozást” a fertőző betegek talált gyermekek elkülönítését. Az író ehhez hozzáfűzte, ezt más szempontból is üdvösnek vélte, mivel ez egyúttal erkölcsi nyomást is gyakorolna a szülőkre és gyámokra.⁵⁷⁸ Örvendetesnek tartotta a gróf Zichy János elnöklete alatt álló Magyar Iskola Szanatórium Egyesület akcióját, amelynek keretében szanatóriumot létesítettek a gümőkóros iskoláskorú gyermekek számára. Példaként említette a Teleia Egyesület⁵⁷⁹ tevékenységét is, ill. bizakodását fejezte ki a készülő törvényjavaslatról, amely rendszeresíteni kívánta a kötelező védekezést a kórság ellen. Ugyanakkor azt is megemlítette ismertette, hogy a beteg gyerekek elkülönítése a Zichy János elnöklete alatt megalakult Magyar Iskolaszanatórium Egyesület a cikk írásáig két ilyen iskolát – egyet a Svábhegyen, egyet pedig Szentgotthárdon – létesített. Ezt szarkasztikusan csak úgy jellemezte, mint „egy kanna víz a vulkánkráterbe”. Herczeg felvetette, hogy esetleg egyes régi már meglévő iskolákat kellene erre a célra átalakítani, s ezt a megoldást Zichy figyelmébe ajánlotta, lehetségesnek tartotta, hogy ezek nem olyanok lesznek, mint a svájci vagy a német iskolaszanatóriumok, de haladást jelenthetnek az elkülönítés terén.⁵⁸⁰ Összességében némileg szkeptikusan tekintett az eddigi erőfeszítésekre. S keserűen állapította meg, hogy ezúttal sem fog más történni jó magyar módra csak füzetek, utasítások és jó tanácsok fognak születni. Úgy vélte, mindaddig a probléma kellő erélyű megoldása nem valósulhat meg, ameddig egy „tuberkolózisszakértő” nem ül a közegészségügyi miniszteri székbe. Magyarán eljutott a külön minisztérium szervezésének felvetéséig, amely így önálló hatáskörrel és büdzsével már hatásosan vehetné fel a harcot a tuberkolózis ellen.⁵⁸¹

Herczeg a rá jellemző szarkasztikus hangvétellel és fekete humorral is megkísérelte az áldatlan állapotokra felhívni a figyelmet, olyan írásaiban ahol az egészségügy égető kérdései mellett még a mindenütt jelenlevő bürokráciával is meg kellett küzdeni. Így például megrajzolta a nagykorúsiak évtizedes kálváriáját, hogy mint veszett bele a kórházépítési szándékuk a bürokrácia végeérhetetlen labirintusába. Egy olyan esetben, amikor ráadásul még a szükséges pénz is megvolt a kórház megépítésére. Herczeg az eset kapcsán hírül adta, hogy bár a miniszterelnök és a belügyminiszter is éles szavakkal kelt ki az aktagyárok, a bürokratikus rendszer ellen, de úgy értékelte a helyzetet, hogy a szavakat mihamarabb tettekre

⁵⁷⁸ Herczeg Ferenc: Haza és nép. i.m. 272.

⁵⁷⁹ A Teleia Egyesület a nemi betegségekkel kapcsolatos felvilágosító munkát végzett.

⁵⁸⁰ Herczeg Ferenc: „Az egyetlen mód”. *Pesti Hírlap*, 1941. (63. évf. 2. sz.) március. 2. 1.

⁵⁸¹ Herczeg Ferenc: Az élet országútján. In: Herczeg Ferenc: Gondok és gondolatok i.m. 283–287.

kell váltani, különben az elégedetlenség csak propagandául szolgál a különféle szélsőséges áramlatoknak.⁵⁸² A *Zsuzsika* című cikkében arról számolt be, hogy egy influenzás kisbát addig-addig küldözgettek a hatóságok, mígnem a szegény csöppség meghalt a IV. kerületi kapitányság előszobájában. Az író szerint az eset „*tipikusan magyar*” – tesszük hozzá sajnós még mindig aktuális – és mint írja sokszor „*valóságos szerencsejáték folyik a halállal, hogy van-e valahol szabad ágy, vagy nincs*”. Felidézve a betegek bolyongását és szállítását a budapesti kórházak között, tette fel a kérdést: „*Hol volt Zsuzsika esetében a kultúra, hol volt Európa, hol a kereszténység?*” Úgy vélte, végeredményben a kislány az afrikai őserdőben sem járhatott volna rosszabbul; az esetben az emberi élet és méltóság semmibe vételét látja. A történetek kapcsán keserűen megjegyezte, – felemlítve, hogy az országházban épp az egykérő esett szó –, hogy ugyan miért is kellene még több gyermek, ha a meglévőkkel is ilyen megeshet. A cikkben azt kérdezte az író, hogy az egyke-kérdést vajon rendeletekkel és törvényjavaslatokkal lehetséges-e rendezni, nem pedig – ahogy fogalmazott – „*az életről és az emberi méltóságról való fogalmaink gyökeres átalakításával?*” Hangsúlyozta a cikkében azt is, hogy nem igaz az, hogy kizárólag a pénzhányban van a baj oka, szerinte a rendszeret és a szervezőkészség hiánya a probléma. Majd cikkét csattanósan zárta, az illetékes hatóságokat figyelmeztetve: „*Jó volna, ha olykor eszükbe jutna, hogy az összes OTI-k, kórházak és menhelyek, a rendőrkapitányságokkal együtt, a nép filléreiből élnek*”.⁵⁸³

Az idősödő író szívén viselte az elesett magyarság sorsát, közegészségügy kérdéseit, a magyarság nagy tömegeit érintő egészségügyi téren megmutatkozó döbbenetes állapotok feltárását, az azokkal való szembenézést, illetve ezen súlyos kérdések mielőbbi orvoslását sürgette⁵⁸⁴. A rendelkezésre álló fórumokon, a *Pesti Hírlap* hasábjain napirenden tartotta a kérdést. Vitázott, közzétette a megrázó eredményeket bemutató korabeli felméréseket. Szembesítette kora társadalmának intelligenciáját súlyos mulasztásaival. Népszerűsítette, ill. ismertette cikkeiben a megoldási javaslatokat és a részlegesen elért eredményeket. A nemzetért aggódó, felelősen gondolkodó íróként, – aki ekkorra már szinte „intézménnyé” nőtte ki magát –, önkritikát is gyakorolva a liberális korszak mulasztásaiért, cselekvésre ösztönözte kora vezetőit. Szinte minden írásából ez a figyelmeztető hang csendült ki, melyben óvva intette a kortárs, vezető intelligenciát, hogy addig cselekedjen, amíg nem lesz késő.

⁵⁸² Herczeg Ferenc: Az akta és az élet. In: Herczeg Ferenc: Gondok és gondolatok i.m. 288–291

⁵⁸³ Herczeg Ferenc: Zsuzsika. In: Herczeg Ferenc: Gondok és gondolatok i.m. 280–283.

⁵⁸⁴ Herczeg Ferenc: Népegészség. *Pesti Hírlap*, 1941. (63. évf. 63 sz.) március 18. 1. Az író e cikkében arról számolt be, hogy az egészségügyi problémáknak egyre nagyobb a közvéleménye, akik gyors és hathatós követeléseket várnak. Cikkében kihangsúlyozza ismételten a mielőbbi cselekvés szükségességét, illetve rámutat, hogy a *Pesti Hírlap* cikkeinek pont ez a szerepe: egy támogató nemzeti közvéleményt kialakítása ezzel is segítve a szakemberek munkáját.

Ugyanez a hang jellemezte természetesen a magyar népről, a népiségről és kultúrájáról általánosságban megfogalmazott írásait is.

„A nép”

Herczeg *A nép* című cikkében, érthető módon kevésbé elmarasztaló szavakkal, mint a népi írók, de nagyon is erős kritikáját fogalmazta meg a dualizmus szociális kérdésekkel kapcsolatos szabadelvű politikájának. Azt mindenképpen tisztázni igyekezett, hogy a magyar értelmiség sohasem „gyűlölte vagy vetette meg a népet”. S úgy gondolta az értelmiség soha nem is volt ellensége a népnek „*hacsak nem egy-két féleszű tagja*” – jegyezte meg. De úgy vélte, hogy azt nem ismerte igazából és „*nem foglalkozott vele annyira, amennyire kötelessége lett volna*”.⁵⁸⁵ Sőt tulajdonképpen a politikus társadalom egy képzeletbeli magyar népért „hevült” – fogalmazott az író –, aki a képzeletében „büszke volt és vitéz, bölcs és vendégszerető...”, de ez a kép nagyon kevésbé hasonlított az igazi, verejtékező dolgozó magyar néphez. Gyakorlatilag a „politika” csak a képviselőválasztások alkalmából találkozott a vidék népével, de a dualizmus korrump és felemás választási rendszeréből adódóan, mint írja: „*Ilyenkor a lélekvásárlásra szánt pénz, az alkohol, a hatósági erőszak és a hazug ígéretetek izapos hullámai söpörtek végig az országon*”.⁵⁸⁶ Visszagondolva az író megvallja, el sem tudja dönteni, hogy vajon a kormány járatta le jobban az értelmiséget a vesztegetéseivel, vagy az ellenzék a soha be nem váltható ígéreteivel. Visszatekintve a következő kritikáját fogalmazza meg a dualista Magyarországnak: „*A törvényhozás évtizedeken keresztül mindennel foglalkozott, éppen csak azzal a két problémával nem, amelynek megoldásától az ország jövője függött: nem foglalkozott a nemzetiségi és nem a szociális kérdéssel. A törvényhozás munkája jóformán légyeres térben folyt*”.⁵⁸⁷ Herczeg ezen kijelentése teljesen egybehangzott a liberalizmust vagy a két Tisza kormányzati politikáját elmarasztaló konzervatív kritikákkal, mint amit Szekfű a *Három nemzedékben* fogalmazott meg.⁵⁸⁸ De Herczeg ezt nem tartja egyedül a szabadelvű kormányzat és politika mulasztásának, ezt az egész politizáló társadalom hibájának és bűnének vélte, mely politizáló társadalom erejének jó részét a közjogi kérdésekre fordította, míg a nép gazdasági problémáit és kulturális elmaradottságát mindenki átmeneti jellegűnek tartotta. A polgári radikálisok által felvetett szociális reformokat pedig úgy értékelte, hogy a radikálisok olyannyira idegenül és

⁵⁸⁵ Herczeg Ferenc: *A nép*. In: Herczeg Ferenc: *Gondok és gondolatok* i.m. 223. o. Kiemelés tőlem.

⁵⁸⁶ U.o. 224.

⁵⁸⁷ U.o.

⁵⁸⁸ Szekfű Gyula: *Három nemzedék* i.m. 363–377.

gyűlölködve léptek fel, hogy tevékenységükben a közvélemény inkább felforgatókat látott. Szereplésüket az író inkább károsnak, mint hasznosnak vélte.

Herczeg a fejlődés biztató jelének fogta fel azt, hogy a cikk születésének korában a politika – mint fogalmazott – kezd ráébredni, hogy „...*az államnak, azon kívül, hogy csendőrt és adóvégrehajtót küld, egyéb kötelességei is vannak a néppel szemben*”. Az író föltétlenül szükségesnek tartotta, hogy a nép érezze az államhatalom támogató kezét is. Úgy hitte, hogy az egyik legsürgősebb dolog a problémák megállapítása és mindenféle kendőzés nélküli közzététele „*amelyek egyes országrészekben pokollá teszik a szegénység életét*”.⁵⁸⁹ Valószínűsíti, hogy „hajmeresztő” dolgok fognak napvilágot látni. De úgy érezte az állam és a társadalom minden erejét e kérdés szolgálatába kell állítani, hacsak a magyarság nem akar a jövőjéről lemondani. Az író hangsúlyozta: ez élet és halál kérdése. Továbbá úgy gondolta, hogy a gazdasági nyomor velejárója a lélek elvadulása is, és ez tovább taszítja majd a népet a „demagógia” irányába. A cikk zárásaként kiemelte: „*Egy magyar kormány ma pontosan annyit ér, amennyire segíteni képes a nép nyomorán.*”⁵⁹⁰

Herczeg egy 1935-ben kelt cikkében már egyenesen azt írta, ha van osztály, mely megérdemli a „Történelmi osztály” nevét az minden bizonnyal a parasztság: „*A kemény ősréteg, melyen a magyar királyság fölépült, mint a templom a gránitlapon*”. Az író arra figyelmeztetett, hogy elmúltak már azok az idők, amikor az értelmiség megengedhette magának, hogy lejárassa tekintélyét a nép előtt. Szerinte az ilyen válságterhes időkben a népnek vezérekre van szüksége, de olyanokra, akiről el is lehet hinni, hogy a nép érdekeit védik. Ha – mint óvóan int – „*a polgári intelligencia alkalmatlannak mutatkozik ilyen tisztre, akkor önként átadja helyét a sötét erőknek.*”⁵⁹¹ Nyomatékosan figyelmezteti kora politizáló intelligenciáját: Magyarország történelmi küldetését csakis a néppel együtt teljesítheti, és amennyiben a parasztság érzelmeiben esetleg elszakad a nemzettől, vagy akár csak közömbössé válik, akkor a magyarság le is mondhat történelmi hivatásáról és „*árnyék nemzetként kell tovább tengődniünk*”.⁵⁹²

A magyar színjátszás hőskorának sikeres színpadi szerzőjeként gyakorol kritikát a népszínművek budapesti színjátszásáról és torz, hamis parasztképéről. A magyar népszínmű bukását Herczeg a történelmi múlt lekicsinylésének és a magyarság önmaga iránt érzett közömbösségnek tulajdonította. A korszakot úgy jellemezte, hogy a budapesti közvélemény akkoriban nevetségesnek érzett mindent, ami a népiesség felől érkezett, illetve „idegenkedett”

⁵⁸⁹ Herczeg Ferenc: A nép i.m. 225.

⁵⁹⁰ U.o. 226.

⁵⁹¹ Herczeg Ferenc: Arató Ének. In: Herczeg Ferenc: Gondok és gondolatok i.m. 227–230.

⁵⁹² U.o. 230.

a magyar paraszttól. A paraszt, a falusi élet, a nép ábrázolása pedig inkább csak annak a „torzképeként” jelent meg. Magát a korabeli népszínműveket is okolta ezért, mivel véleménye szerint nem népiesek voltak csak „népieskedők”. Ahogy találóan fogalmazott: „*A színműírók a pesti kávéház ablakából nézték a falut.*” A cikk keletkezésekor az író ugyanakkor azt is érezte, hogy az ízlés megváltozott s „*mintha rehabilitálni akarná a falut*” és a „*népművészet csendes renaissance*”-át állapította meg. Majd kijelentette: „*Nyilvánvaló, hogy nincs Európában még egy nép, amely oly gazdag és eredeti benső életet élne, mint a mienk.*” Az új keletű érdeklődést egyben termékenyítőnek is tartotta a nép művészi hajlamainak kibontakoztatásához, úgy vélte „*elérkezett a pillanat, mikor az értelmiségnek a nép művészi ösztöneinek segítségére kell sietnie*”. De összességében mégis azt állapította meg, hogy a népben meglévő képességek és értékek egyelőre „*haszon nélkül kallódnak*”.⁵⁹³

Amint a fenti elemzésből és az idézett cikkekből láthatjuk, az idős író a világháborúban hősiiesen helytálló közkatonában a parasztságot meglátva, illetve vélhetőleg a korszellem hatására a két világháború közötti publicisztikájában igenis foglalkozott a magyar nép égető gondolataival, az egykével, a közegészségügy helyzetével. Valós társadalmi problémákra reagált, de ezzel együtt is, a korabeli magyar társadalom egészét érintő gazdasági-szociális problémahalmaz csak egy kis szeletét érintette. A parasztsággal foglalkozó cikkeiben bár megjelennek a szociális szempontok, az alapvetően liberális-konzervatív irányultságú író cikkeit a neokonzervatív ideológia azon – a korban széles körben elterjedt – felvetése hatja át, mely a meggyengült, s részben idegen eredetű középosztályt a parasztság soraiból kívánta megújítani. Írásaiban megmaradt a tájékoztatás, a figyelemfelkeltés, a témával foglalkozó szakcikkek és tanulmányok bemutatásánál, s e tanulmányokra reflektálva alakította ki saját véleményét. A népegészségügy és szociográfiák adatait megdöbentőeknek találta. Írásaiban többször elmarasztalta a háború előtti liberális korszak mulasztásait. Kritikát gyakorolt a forradalmak előtti irodalmi alkotások torz és félrevezető parasztképével kapcsolatban is. Cikkeinek végkicsengésben kora vezető intelligenciáját sürgette, figyelmeztetette – a fennálló társadalmi rend védelmében, azt óvatosan reformálni, a felgyülemlett gazdasági-szociális feszültségeket kanalizálni akarva – a mielőbbi hathatós beavatkozás szükségességére, a szegényparasztság a magyar nép életkörülményeinek javítása érdekében.

⁵⁹³ Herczeg Ferenc: Ének a faluról. In: Herczeg Ferenc: Gondok és gondolatok i.m. 219–222.

Herczeg Ferenc és a revízió

A magyar társadalom történelmi tudatának máig egyik legneuralgikusabb pontja a trianoni békediktátum, melyet több mint 90 évvel a történelem után még mindig nem dolgozott fel teljesen. A területi veszteségek magukkal vonták a nemzeti vagyon tetemes részének elvesztését. A területében mintegy harmadára csökkent új állam egykori nemzeti vagyonának 38 százalékaival rendelkezett. Három millió magyar került idegen államok uralma alá, akiknek többsége zárt tömbben az új határok mentén élt.⁵⁹⁴ Ez a sokkoló veszteség széles társadalmi konszenzust alakított ki a békeszerződés elutasításában, amit újból és újból megerősített a környező államok erőszakos, a magyarság ellen irányuló kisebbségi politikája. Ez a magyarázata annak, hogy a revízió a két világháború közötti Magyarország politikai gondolkodásának alfájává és omegájává válhatott.

A trianoni trauma reflexiójaként a revíziós politikának három irányzata mutatható ki, melyek között bizonyos kronológiai egymásutánosság is megfigyelhető. A két világháború közötti időszakban az integrális, illetve az optimális revízió határozta meg a szellemi életet és a hivatalos diplomácia törekvéseit. Az etnikai alapon álló határrevíziós elképzeléseket szinte csak a Szociáldemokrata Párt s egy maroknyi értelmiségi csoport képviselte. Az 1945 és 1947 közötti rövid korszakban az etnikai határt követő revízió vált programmá. 1947-ben a politikai élet a minimalizált revíziós céloktól fokozatosan eljutott a határmódosításról való lemondásig, s emellett a kisebbségvédelem célul tűzéséig. 1948 után a revízió és Trianon problematikája tabu témává vált.⁵⁹⁵

Az ország szanálása, az európai vérkeringésbe való beillesztése érdekében a békediktátumot ratifikálnia kellett a magyar Országgyűlésnek. Jó ideig a hivatalos diplomácia szintjén a nemzetközi politikai légkör s az ország ijesztő elszigeteltsége miatt fel sem merülhetett a magyar állam felelős vezetői körében a revízió felvetése. A kisantant szorításából történő kitörés azonban alapvető célként lebegett a kormány szeme előtt.

⁵⁹⁴ Romsics Ignác: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Budapest, 1996, Osiris Kiadó, 327–329.

Romsics Csepeli György felmérésére hivatkozik. Az 1983-ban végzett szociológiai felmérés adatai alapján Magyarország 1919–1920-as felosztását a megkérdészetek 64 százaléka helytelen, míg 35 százalék elvileg helyes, de rosszul végrehajtott döntésnek tartotta. A békeszerződést helyeslők aránya 1 százalékot tett ki. Ugyanerre a kérdésekre 1989-ben a következőképp módosult a válaszok aránya: a döntést helytelenítők aránya 83 százalék; helyeslők aránya változatlan 1 százalék: Uo.

⁵⁹⁵ Romsics Ignác (szerk.): Trianon és a magyar politikai gondolkodás. Budapest, 1998, Osiris Kiadó, 11.; Zeidler Miklós: A revíziós gondolat i.m. 7–13.

A Csehszlovákiával történő megegyezést az északi szomszéd állandó támadásai, Beneš taktikázásai eleve lehetetlenné tették.⁵⁹⁶ A Romániával való megegyezés gondolata már 1919-ben felmerült a perszonálunió felvetésével, de az olyannyira eltérő érdekek lehetetlenné tették a terv keresztülvételét. A későbbiekben pedig a Romániához került magyar nemzetiségűek magas száma folytán a magyar kormány kisebbségvédelmi jogi követelése és a román fél elzárkózása kizárta mindenféle érdemleges párbeszéd folytatását. A harmadik kisantant tagállammal, Jugoszláviával szemben voltak Magyarországnak a legkisebbek a veszteségei (ide csatolták a legkisebb számú magyar nemzetiségű lakost, Horvátországot pedig nem követelte vissza egyetlen revíziós irányzat sem). Meg is indult a közeledés a két állam között, de Románia és Csehszlovákia kívánalmi végett és amint kiderült, hogy Magyarország némi határmódosításra is igényt tartott, a folyamat elakadt. A megindult tárgyalások sorsát véglegesen az 1926 decemberében érkezett olasz ajánlat pecsételte meg. Az olasz-magyar barátsági szerződés 1927. április 5-i megkötésével úgy érezte a magyar politikai vezetés, hogy végre nagyobb mozgásteret lett a külpolitikában, amit erősített, hogy ekkortájt megszűnt a népszövetségi kölcsön ellenőrzése és a katonai ellenőrzés is. Így 1928 elején Bethlen debreceni beszédével belevágott az aktív revíziós politikába.⁵⁹⁷

A történelmi Magyarország eszméje meghatározó volt az egész társadalom számára. Ezt jelezte 1932-ben a külügyminisztérium politikai osztályának állásfoglalása is, mely szerint „esetleges parciális határkiigazításért az integritás gondolatát kompromittálni nem szabad”.⁵⁹⁸ Időközben azonban úgy tűnt, hogy lehetőség nyílik a revízióra. Így a két világháború közötti külpolitika nem tartotta szorosan magát a „mindent vissza” álláspontjához, többször beérte volna a részleges módosítással. Sőt a korszak három meghatározó politikusa, Bethlen, Teleki és Gömbös revíziós elképzelése határozottan eltért az integritás gondolatától és külpolitikai törekvéseiket inkább jellemezhetjük az optimális revízióval. A Kárpát-medence „megbonthatatlan” földrajzi és gazdasági egysége mellett érvelő Teleki Pál az etnikai megoldáshoz közelítő kompromisszumos álláspontot képviselte. Bethlen István komolyabb elemzéseiben megkülönböztette a minimális célként elérendő határmenti magyarlakta

⁵⁹⁶ Beneš legfőbb feladatának a Párizs környéki békékben megszületett új Csehszlovákia határainak védelmét, és a Habsburg-ház restaurálásának megakadályozását tartotta. Magyarországot ellenséges államnak tartotta, melynek belső államberendezkedését is bírálta, s akadályozta gazdasági konszolidációját is. A két állam közötti gazdasági kapcsolatokat is politikai szempontoknak rendelte alá, így hátráltatta a nyugati kölcsönök odaítélését, s diplomáciai akciót vezetett Magyarország felvétele ellen a Népszövetségbe. Ádám Magda: Ki volt valójában Edvard Beneš? Budapest, 2009, Gondolat. 63., 83–84. Gulyás László is megerősíti, hogy a 20-as években Beneš Magyarországot tekintette Csehszlovákia fő ellenségének. Gulyás László: Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Máriabesnyő – Gödöllő, 2008, Attraktor, 392.

⁵⁹⁷ Ormos Mária: Magyarország a két világháború korában (1919–1945). Debrecen, 1998, Csokonai Kiadó, 122–125.

⁵⁹⁸ Pritz Pál: Magyar diplomácia a két háború között. Budapest, 1995, Magyar Történelmi Társulat, 239.

területek visszacsatolásának kérdését, a nemzetiségek lakta területek problémájától, ahol népszavazást szorgalmazott. Erdélyt teljesen külön kezelte, s önálló állami létét is el tudta volna képzelni. Gömbös Gyula ugyan az etnikai revízió mértékét jócskán meghaladó, az új határok megvonásánál a stratégiai, gazdasági érdekeket is figyelembe vevő tervezetet hagyott jóvá, de ez a tervezet is messze elmaradt a „Mindent vissza” követelésétől.⁵⁹⁹

A békeszerződés következtében Magyarország a térség egyik leggyengébb államává vált, az öt körülvevő kisantant államok bármelyikének katonai potenciálja többszörösen felülmúlta a békeszerződés katonai rendelkezései értelmében lefegyverzett országét. A kisantant államai pedig az „egy rögöt sem vissza” álláspontot képviselték. Így az egymást követő magyar kormányoknak nem lehetett más választása, mint kapcsolatot találni és kiépitni a status quo megváltoztatásában érdekelt hatalmakkal.⁶⁰⁰

Ugyanakkor a hivatalos magyar külpolitika és az általa képviselt revíziós elképzelések mellett létezett a nem hivatalos Magyarország számtalan mozgalomban, egyesületben megjelenített revizionizmusa, irredentizmusa. A létrejött területvédő szervezeteket a kormány természetesen megpróbálta ellenőrzése alá vonni, ugyanakkor tevékenységükben támogatta is őket. E szervezetek működését az 1920-as évek elején a legnagyobb titoktartás jellemezte, minél kevesebb támadási lehetőséget nyújtva az antirevíziós blokk számára.

A politikai helyzet – a fent jelzett körülmények miatt – 1927-re érett meg az aktív revízió felvállalására. Ekkor alakulhatott meg a Magyar Revíziós Liga, amely harsány hangjával immár nyíltan képviselte – olykor a hivatalos diplomácia számára megengedhetetlen hangon is – a revíziós követeléseket.

A revíziót Herczeg Ferenc is a magyarság sorsát meghatározó tényezőként kezelte, melynek megvalósításáért aktív, országos hatású, sőt a határon túl is terjedő tevékenységet vállalt. Ilyen tartalmú munkája két területen érvényesült. Egyrészt a revíziós szervezetek vezetőjeként igyekezett segíteni az ügyet. Nagyobb hatású volt azonban – legalábbis a közgondolkodásra gyakorolt hatás tekintetében – e téren kifejtett publicisztikai munkássága.

⁵⁹⁹ Uo., vö. Ablonczy Balázs: Teleki Pál. In: Romsics Ignác (szerk.): Trianon és a magyar politikai gondolkodás i.m. 12-30., Péterfi Lóránt: Bethlen István. In: uo. 31-50., Zeidler Miklós: Gömbös Gyula. In: uo. 70-97., Gömbös Gyula külpolitikájáról bővebben: Pritz Pál: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején (1932-1936). Budapest, 1982, Akadémiai Kiadó.

⁶⁰⁰ „Magyarország tragédiája a második világháború előtt és alatt abban állt, – írja Czettler Antal – hogy a szomszédos országokkal szemben fennálló területi igényeit a Harmadik Birodalom dinamikus és expanzív politikája következtében tudta csak érvényesíteni”. Czettler Antal: Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939-1941. Budapest, 1997, Magvető Könyvkiadó, 11-17.

Herczeg és a revíziós mozgalmak

A Délvidékkel foglalkozó revíziós szervezetek

Először 1918-ban alakultak területvédő szervezetek, amelyek propagandatevékenységet végeztek az ország integritása érdekében. Számuk Trianon után megtöbbszörözött. Szinte valamennyi elvesztett tájegység vonatkozásában alakult olyan szervezet, amely figyelemmel kísérte az elcsatolt részek kisebbségi viszonyainak alakulását, támogatást nyújtott kulturális, gazdasági téren, illetve felkarolta az e területekről érkező menekülteket. E szervezetek felett alakultak olyan csúcsszervek, amelyek a számtalan kis egyesület munkáját összehangolták, vagy eleve országos szintű, az összes volt magyar területre és ezek visszaszerzésére irányuló felvilágosító- és propagandamunkát végeztek. Az író neve Versec szülötteként először a Délvidék érdekeiért küzdő egyesületekkel fonódott össze. A három egyesület, amelyekben elnöki tiszteletet töltött be: a Délmagyarországi Magyar Közművelődési Egyesület, a Délvidéki Otthon és a Szent Gellért Társaság. Feladatuk, tagságuk jórészt azonos volt, illetve az első két szervezet fedte munkájával a bizalmasabb tevékenységet is végző harmadikat.⁶⁰¹

Az 1920-as évek elején a kormány rendkívül óvatosan bírálta a békerendszert, majd csak az évtized utolsó harmadában erősödik fel hangja. A revíziós propagandatevékenységet végző szervezeteket azonban igyekezett befolyása alá vonni. Teleki Pál vezetésével alakult meg 1921-ben a Társadalmi Egyesületek Szervezete Központja, amely a kormány hathatós közreműködésével jött létre az elcsatolt részek kisebbségének támogatására, információgyűjtésre és propagandatevékenység végzésére. A központi iroda alá tartozó szervezeteket égtájak szerint csoportosították: Északi, Keleti, Déli illetve Védelmi Szervezetek.⁶⁰² Mivel a legnagyobb hajlandóság magyar részről mindig a Jugoszláviával való kiegyezésre mutatkozott (Horvátországot nem számítva itt szenvedte el az ország a legkisebb területvesztést), ezért kiemelten nem a Déli, hanem az Északi és a Keleti szervezeteket támogatták.⁶⁰³

⁶⁰¹ Zeidler Miklós: A Revíziós gondolat i.m. 104–111.

⁶⁰² A TESZK működésének három szakasza figyelhető meg. 1921–1925: a határokon túli magyarságot támogató egyesületi munka koordinálása és revíziós propaganda folytatása; 1925–1932: az egyesületeken keresztül a segélyezési munkák koordinálása; 1931-től nincs nyoma, hogy a határontúli támogatás közvetítésében a TESZK részt vett volna: Bárdi Nándor: Keleti Akció. *Regio*. 1995. (6. évf.) 3. sz. 97–102.

⁶⁰³ 1931-ben kelt jelentés a „Teleki Iroda” vezetése alatt álló társadalmi szervezetek tízévi gazdálkodásáról: A Központ tízévi kiadása (635.000 pengő), Északi szervezetek (8.399.000 P), Keleti szervezetek (1.890.000 P)

Feladatköre alapján a *Szent Gellért Társaság* a déli szervezetek közé tartozott, területi illetékességét a Marostól délre eső, román uralom alá került részek és a Szerbia által annektált Délvidék, a Baranya-háromszög és a Muraköz képezték. Az egyesület 1921 tavaszán alakult szigorúan titkos jelleggel. Székhelye Budapesten a Deák Ferenc u. 10. szám alatt volt, ahol előtte a Délvidéki Liga működött, amelynek tagsága nagyrészt átkerült a Szent Gellért Társaságba, illetve a Délvidéki Otthonba. A szervezetnek – titkos jellegéből adódóan – valódi tagsága nem volt. A tagságot a három csoportra osztható tisztviselői kar alkotta.⁶⁰⁴ Az igazgatóság az 1921-es megalakulásakor hét tagból állt. A külvilág számára rendelkezett elnökkel, de a soros üléseken az egyes tagok felváltva elnököltek. Az „igazgató tagság” személyében is szorosan kötődött a Délvidékhez, vagy származásuk – mint a társaság elnökét, Herczeg Ferencet –, vagy közéleti, közigazgatási pályájuk is ide kötötte őket. Hárman közülük a déli megyékben főispáni tisztséget töltöttek be 1918-ig: Eöttevényi Olivér a társaság ügyvezető igazgatója, Lányi Márton a pénzügyek referense és Steuer György tanácsstag. A társaság igazgatója, Tubán Tibor, az egyházi, az iskolai ügyek és a pénztár felügyelője, a piarista rend tagja, a temesvári piarista gimnázium tanára volt. Simonfalvy Tihamér vezérkari ezredes a szervezetbe bizalmas információ-szerző tevékenysége miatt került be. Vermes Béla pedig bácskai földbirtokosként kiterjedt személyes kapcsolatai, a délvidéki helyzet alapos ismerőjeként került a társaság igazgató tagságába. Amikor a társaság hatáskörébe kerültek a Julián Egyesület ügyei, akkor került az igazgatóságba Kollányi Ferenc preláthus-kanonok, a Julián Egyesület ügyvezető igazgatója. A tanácsüléseken részt vett Papp Antal helyettes államtitkár is, aki így közvetlenül felügyelte és befolyásolta a szervezet tevékenységét a kormány képviselőjeként.⁶⁰⁵ Ez a kilenctagú tanács irányította a társaságot, hetente ülésezett, intézkedéseket foganatosított és Eöttevényin és Tubánon keresztül felügyelte a fogalmazói kar tevékenységét.

Déli szervezetek (1.750.000 P), Védelmi szervezetek (1.731.000 P). Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) K 468 1921-1931-B/8, 1931.

⁶⁰⁴ MOL K 468-B/9 1921 A Magyarországgal szomszédos országokban élő magyar kisebbséggel kapcsolatos iratok 1921-1931. A Szent Gellért társaság a délvidéki középiskolások számára fenntartott két internátust, a Szent Gellért Konviktust Szegeden, egy internátust Budapesten a Vörösmarty utcában. A szervezetek közti összefonódottságot, a feladatkörök elhatárolatlanságát mutatja, hogy a Konviktus Herczeg Ferenc önképző körének alapítványi ügyével a Délmagyarországi Magyar Közművelődési Egyesület foglalkozott MOL K28-436t; MOL K28-435 t-1944-T-15064; MOL K28-1925-436t. A szegedi Szent Gellért Konviktusban működő Herczeg Ferenc önképzőkör számára utalták azt az összeget, amely az írónak ajándékozott aranytoll számára rendezett gyűjtésből maradt.

⁶⁰⁵ Herczeg Ferenc és a Szent Gellért Társaság: OSZK Kt. Analekta 2233/10. Papp Antal Kolozsvári pénzügyi igazgató 1919-ben csatlakozott a Kolozsvári Grandpierre Emil vezette a kormánnyal kapcsolatban álló csoporthoz. 1920 novemberében költözött Budapestre, majd 1921 augusztusától a Teleki vezette TESZK operatív vezetője: Bárdi Nándor i.m. 91.

A fogalmazói személyzet tagjai közül „*a fáradhatatlan és nagy energiájú – dr. Fall Endre személyét kell kiemelnünk – aki az erdélyi magyar ember forró szívével és hideg fejével dolgozott*”.⁶⁰⁶ Ő a Herczeg neve által fémjelzett valamennyi szervezetben részt vett. Mielőtt a revíziós mozgalomnak szentelte életét, a temesvári kereskedelmi iskola tanára és internátusának igazgatója volt. A Szent Gellért Társaságban a titkári funkciót töltötte be. A fogalmazói személyzet tagjai végezték a szerb, román, német nyelvű lapok cikkeinek feldolgozását. A kezelőszemélyzet feladatkörébe tartozott a társaság irattárának kezelése, a lapok cikkeinek nyilvántartása, katalogizálása, de ide tartozott a könyvelés és a gépírónök munkája is.

A társaság a budapesti központ mellett a határ mentén több vidéki „expozitúrát” tartott fenn, a közvetlenebb kapcsolattartás céljából. Az öt vidéki iroda eltérő szervezeti fokon állt. Makón például egy személy jelentette az irodát, szemben a jól kiépített, a határmenti kis falvakban is tagokkal rendelkező szegedi irodával. Emellett volt még a bajai és a Dél-Baranya ügyével foglalkozó pécsi, illetve a Muraközszel kapcsolatot tartó nagykanizsai expozitúra. Az információszerzés az egyes irodák tagjainak személyes ismeretségein alapult. A bizalmas levelek, szóbeli közlések cseréjét megbízható vasúti alkalmazottak, kalauzok közreműködésével oldották meg. A központ és az egyes irodák közt is használták ezt a csatornát. A szegedi iroda információit például egyik tagjának, Gombkötő Antalnak tanfelügyelői munkakörét kihasználva közvetítették. Ő kapcsolatot tartott az elcsatolt területeken tanítókkal, így naprakész adatokat kaphatott a kisebbségeket sújtó intézkedésekről.⁶⁰⁷

A társaság az elcsatolt déli területek sajtójának megfigyeléséhez szükséges lapokat nem közvetlenül hozta be Magyarországra, hanem Bécsen keresztül szerezte be a kisebb feltűnés érdekében.⁶⁰⁸ Mivel a kormány az egyesületen keresztül támogatta a déli magyar szervezeteket és egyházaikat, érthető a nagy gondosság. Alkalmazottai kiválogatásánál nagy hangsúlyt helyezett azok megbízhatóságára, ezért sokszor állami alkalmazásból kerültek a társasághoz. A titkosság megőrzésére a megoldást abban látták, ha kifelé, a külvilág számára irodalmi és kulturális szervezetként működnek, másrészt, ha a többi déli szervezet eltereli a figyelmet az ő valódi tevékenységükről. A társaság számára ilyen fedőszerepet töltött be a Délvidéki Otthon. A külvilág előtt a nyilvánosságot el nem kerülhető ügyekben az Otthon

⁶⁰⁶ Herczeg Ferenc emlékezései. Hűvösvölgy i.m. 140.

⁶⁰⁷ OSZK Kt. Analekta 2233/10

⁶⁰⁸ MOL K 28-1923-436t

lépett fel. Ezt megkönnyítette Dr. Fall Endre, aki a Délvidéki Otthon főtítkára is volt, számára is az volt az irányadó, hogy inkább az Otthon funkcionáriusaként szerepeljen.⁶⁰⁹

A *Délvidéki Otthon* 1921. augusztus 12-én alakult az OMGE Köztelek u. 8. számú helyiségében. Az alakuláskor 1500 menekült délvidékit és 1200 délvidéki egyetemi hallgatót tömörített. A budapesti központ mellett hamarosan megalakultak vidéki szervezetei is, Szegeden, Pécsen és Baján. Emellett ifjúsági szakosztálya csoportokat szervezett Debrecenben, Sopronban, Magyaróváron, Keszthelyen. 1924-ben megalakult a Délvidéki Otthon Hölgybizottsága is.⁶¹⁰

A szervezet saját meghatározása szerint a Magyar Szent Korona területéből kiszakított szerb és román megszállás alá került Muraköz, Bácsbodrog, Torontál, Temes, Arad, Krassó-Szörény vármegyék kiülőzött őslakosságának társadalmi képviselője.⁶¹¹ Meglehetősen széles tevékenységi köre felölelte: a Délvidékről származók összetartozás-érzésének erősítését; a Délvidék kultuszának ápolását, hazafias ünnepek rendezését; a délvidéki menekültek támogatását, illetve a délvidéki egyetemi hallgatók támogatását.⁶¹²

Külföldi vonatkozásban a szervezet feladata volt a népszövetségi eszme támogatása. Bécsben a szervezetet 1923-ban felvették a Nemzetek Szövetségének egyesületei közé. Egyik legelső feladatuk az volt, hogy a Népszövetségi Ligák Uniójának Propaganda és Tankönyvbizottságát tájékoztassák a román és jugoszláv tankönyveknek a Magyar Államra sérelmes kitételeiről.

Egy, az egyesületben támadt viszály közte és a társelnök, Steuer György⁶¹³ közt meggyőzően bizonyítja, hogy Herczeg számára – a nemzetiségeket is magába foglaló – nemzeti egység követelése nem üres frázis volt. Ennek oka az volt, hogy Herczeg nem értett

⁶⁰⁹ OSZK Kt. Analekta 2233/10.5. Ezt erősíti meg az 1922. VIII.28-án kelt jelentés: a Délvidéki Otthon a szerbek és a románok előtt irredenta egyesületként szerepel, így figyelemelterelő feladatot kifejtve: MOL K 26-1922-I. biz. 1-4.

⁶¹⁰ Herczeg Ferenc és a Délvidéki Otthon: OSZK Kt. Analekta 2148/3.

⁶¹¹ OSZK Kt. Fol. Hung. 2734/IV. 217.

⁶¹² OSZK Kt. Analekta 2148/3. 1-9. A délvidéki menekültek támogatásának feladata, éles fényt vet a Trianon okozta társadalmi hatásokra, a menekültek áradatára és sanyarú helyzetükre. A segélyezés terén a társaság tevékenysége igen tág skálán mozgott, pénzsegélytől egy alsónemű, egy pár cipő kiosztásáig. Lakbérpótlékot vagy átmeneti szállodaszobát biztosítottak. A tisztviselők számára megpróbálták nyugdíjat vagy állást kijárni. Közbenjártak délvidéki sorstársaik érdekében az 1922/23-as B-listázások alkalmával, és néhány menekültet még földhöz is juttattak. Néhány menekült család pl. a bihar megyei Zsák községben kapott 5-10 holdas földdarabot. Uo. Az egyetemi hallgatók támogatását szolgálta a Délvidéki Bál, mely egy idő után nem került megrendezésre, de „báli megváltás” címén pénzhez jutott a hallgatóság: MOL K148-1934-17t. 686. A bálból befolyó összeg úgy látszik megszokott módja volt a menekült diákok támogatásának. A Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete a több mint 2000 erdélyi menekült diák nyomorának enyhítésére szintén bálakat szervez. Így fordulnak azon rétegek felé „akik még mulatni tudnak”: MOL K468-1921-31 B/6. 8.

⁶¹³ Steuer György (1875–1943) korábbi Torontál vármegyei főispán, a Bethlen-kormány alatt a magyarországi németajkúak kormánybiztosa.

egyét Steuer azon törekvésével, ahogy külön akarta kezelni az Otthonon belül a magyarság és a délvidéki svábság ügyét. Először azt akarta megvalósítani, hogy a választmányban egyenlő arányban legyenek képviselve a németek és a magyarok. Ezt nem lehetett keresztülvinni, majd több megkülönböztető javaslatot tett a német nemzetiségűek számára. Herczeg megengedhetetlennek tartotta, hogy a Délvidéki Otthon tagjai közé éket verjenek a nemzetiségi ellentétek. Ellenkezést szült Steuer azon törekvése is, amikor azt kérte, szervezzenek számára egy ügyvezető alelnöki pozíciót.⁶¹⁴

A *Délmagyarországi Magyar Közművelődési Egyesület* gyökeresen más viszonyok között és más céllal alakult 1903 decemberében Szegeden. Ekkor az egyesület célja a magyar nyelv és a kultúra ápolása, a délvidéki magyarság műveltségi színvonalának emelése, gazdasági megerősödésének elősegítése. E célból az egyesület népi internátusokat, népnevelő intézeteket létesített. Élénk pártoló tevékenységet folytatott a magyar ifjúsági egyesületek, dalárdák támogatására, s felkarolta a magyar színjátszást. A szervezet autonómiáját 1920-ban a belügyminisztérium felfüggesztette, élére kormánybiztost állított, és csak 1922-ben szerezte vissza önrendelkezési jogát. Vezetősége is kicserélődött, melynek élére Herczeg Ferenc állt. A fő profil továbbra is a kulturális, a közművelődést elősegítő tevékenység folytatása maradt. Népfőiskolákat szerveztek, támogatták a szegény sorsú egyetemi hallgatókat, analfabéták számára tanfolyamokat szerveztek. De emellett most már feladata volt az elcsatolt területeken élők sorsának figyelemmel kísérése, könyvek, zeneművek, színdarabok küldése, hogy ne szakadjon meg a magyarság kulturális kapcsolata az új határok mögött a nemzet kulturális fejlődésével. A szervezet természetesen támogatta a hazafias megmozdulásokat is.⁶¹⁵

A Magyar Revíziós Liga

Magyarország tizenegy vezető gazdasági érdekképviselőjének részvételével zajlott 1927. július 27-én a Magyar Revíziós Liga alakuló ülése. A végleges, országos elnököt is választó alakuló ülést 1927. augusztus 11-én tartották meg. A Gyáriparosok Országos Szövetsége (GyOSZ) és az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) támogatásával a

⁶¹⁴ OSZK Kt. Analekta 2148/3. 1–9; Steuer György a magyarországi németek kormánybiztosa volt a tárgyalt időben. Vezető szerepet töltött be a Szent Gellért Társaságban is. A Délvidéki Otthon vezetősége megegyezik az SzGT vezetésével: Elnök Herczeg Ferenc, társelnök: Steuer György, alelnökök: Vermes Béla, Eötevényi Olivér, főtitkár: Fall Endre: Uo.

⁶¹⁵ A szervezet élén Herczeg Ferenc mellett társelnökként Dr. Dobai Gyula alelnökként Klug Péter s egyben mint ügyvezető elnök: Délmagyarországi Közművelődési Egyesület iratai: OSZK Kt. Fol. Hung. 2714. 1–5.

megalakulás pillanatában 34 társadalmi szervezet lépett a Revíziós Ligába.⁶¹⁶ Elnöknek olyan személyt kerestek, aki mind belföldön, mind a külföld előtt méltó módon képviseli a revíziós csúcsszervet. Minden szempontnak megfelelő jelölt nem sok akadt. Apponyi Albert és Herczeg Ferenc mellett még Ottlik György külpolitikai publicista neve merült fel.⁶¹⁷ Az író megválasztásakor nem tartózkodott Magyarországon, az elnöki tisztséget megpróbálta udvariasan elhárítani, de ezt a „fiaskót” mindjárt az alakulás pillanatában megengedhetetlennek tartották a Liga élére hívói.⁶¹⁸ A revíziós mozgalom élére tehát a kor ünnepezt „írófejedelme”, Herczeg Ferenc állt. 1932-ben a *Magyar Külpolitika* így tudósított róla: „Minő kivételes szerencséje ennek a gondolatnak, hogy emberi megtestesülését abban a férfiúban láthatja és tisztelheti a magyarság, akit egész pályája valósággal küldetészerűen jelölt ki a revíziós eszme képviselőjére: Herczeg Ferencben... Egész egyénisége, egész múltja, gondolkodásának, munkásságának egész gyökérzete a nemzeti gondolat talajába ereszkedik, rendíthetetlen magyar hite pedig a nemzeti gondolat egeiben szárnyal, jövőt kereső ösvényeken.”⁶¹⁹ Tegyük hozzá az idézett méltatáshoz, hogy patetikus hangvételtől eltekintve, írójának véleménye teljesen megalapozott.⁶²⁰

Herczeg azonban 1929-ben lemondott a Liga elnöki funkciójáról. Ennek fő oka Rothermere vádja volt a Liga és a magyar hivatalos körök összefonódásáról. Tisztségét följárnlotta Apponyi Albertnek, „aki nem zárkózott el a mozgalom vezetésétől”. Végül Herczeg tért vissza az elnöki székbe, miután elfogadtatta koncepcióját a revíziós mozgalom vezetéséről és az „azonosította magát Méltóságodnak azzal a kijelentésével, hogy a Liga sem a kormánytól, sem politikai párttól soha pénzt nem kapott és minden akciója tisztán a magyar társadalom erejében gyökerezik.” Az alakulást megelőzően Herczeg elképzelése az volt és az is maradt, hogy a Liga tagjai olyan személyek ne legyenek, akik hivatalos állásuknál fogva függésben vannak a kormánytól. A szervezet vezetésének kérdésében homályosan fogalmaz, „különbséget nem téve a szellemi és fizikai munkások közt”, a vezetést a „dolgozó magyarság tipikus képviselőire” bízna.⁶²¹ Az író lemondása, majd a visszatérése alkalmával proklamált

⁶¹⁶ A Magyar Revíziós Liga munkája és jövő programja: Baranya Megyei Levéltár (továbbiakban BML) Alispáni iratok 9979/940. Lásd még: Zeidler Miklós: A Revíziós gondolat. Pozsony, 2009, Kalligram, 126–147., Zeidler Miklós: A Magyar Revíziós Liga. *Századok*, 1997. (131. évf.) 2 sz. 310–311.

⁶¹⁷ Zeidler Miklós: A Revíziós gondolat i.m. 127.

⁶¹⁸ Almássy levele Herczeghez 1927. augusztus 31-én. OSZK Kt. Fol. Hung. 2734/IV. 9–10., vö. Zeidler Miklós: A Magyar Revíziós Liga i.m. 310.

⁶¹⁹ Herczeg Ferenc. *Magyar Külpolitika*, 1932. (13. évf.) 5. sz. 1.

⁶²⁰ Lásd A befutott író Tisza István oldalán című fejezetet. 67–109.

⁶²¹ OSZK Kt. Fol. Hung. 2734/IV. 22, 39–40, 149., Rothermere nem osztotta a történelmi Magyarország helyreállíthatóságának illúzióját, s szembekerült a legitimista tábor képviselőivel is. Herczeg számára a szakítást a lord Légrády Ottó főszerkesztőhöz írt táviratának a *Pesti Hírlap*ban való megjelenése jelentette. A lord egy új Revíziós Liga megalapítását tartotta szükségesnek, mely független a politikai pártoktól, ill. a kormánytól. Ennek

függetlensége kapcsán kíséreljük meg bemutatni, hogy a valóságban mit takartak e hangzatos kijelentések, és milyen társadalmi beágyazottsága volt a revíziós szervezetnek.

Az író és a Liga által Rothermere vádjait tagadó kijelentésekkel ugyanis eleve éles ellentétben álltak a megalakulás körülményei, minthogy a Ligát részint a gazdaság vezető érdekképviseleti szervei alkották. Tisztségviselői általában, mint a többi tárgyalt revíziós szervezet vezető gárdájának tagjai is, nyugalmazott állami tisztségviselők voltak, akik sokszor a közigazgatás, a politikai élet felső szintjein helyezkedtek el. Ez még inkább jellemezte a helyi szervezetek felépítését. Ahol a közélet, a gazdaság vezető személyiségeit és a hivatalos Magyarország helyi képviselőit tömörítette a szervezet vezetése, akik emellett számtalan más társadalmi egyesület tagjai voltak, és természetesen részt vettek a Magyar Nemzeti Szövetség és a Társadalmi Egyesületek Szövetsége munkájában is.⁶²²

A kormányzat – érthetően – nem engedhette meg, hogy egy ilyen hatalmas támogatottságot élvező társadalmi alakulat kicsússzon az irányítása alól. A szervezet megalakításakor az induláshoz szükséges anyagi háttér az alakító gazdasági szervezetek támogatásával adott volt.⁶²³ De a Liga mindinkább támaszkodott a kormányzati támogatásra, illetve a városi és megyei törvényhatóságok rendszeres évi hozzájárulására. A törvényhatóságok a liga kérésére eleinte alkalmi felajánlásokkal, majd rendszeressé váló évi segéllyel, később pedig költségvetésük százalékos arányában megállapított összeggel járultak hozzá a Liga működéséhez. A törvényhatóságokat a Revíziós Liga segélykérelmei mellett állandóan bombázták kérelmeikkel a különböző revíziós, irredenta szervezetek, akcióik támogatási kérelmeivel és anyagi támogatás igénylésével. A helyzet a Liga megalakulásával sem változott. A központi csúcsszerveként működő Liga mellett a szervezet kereteibe belépett számtalan kisebb revíziós egyesület is próbált több-kevesebb sikerrel anyagi támogatáshoz jutni. 1934-re teljesen kiépült a Liga országos hálózata. A szervezet támogatását az 1937.

hatására Herczeg 1929. március 2-án nyílt levélben jelentette be lemondását a Liga elnöki tiszteréről. Hangoztatta – meglehetősen nagy csúsztatással – a Liga függetlenségét, s csak hosszas rábeszélésre a Liga vezetőségének egyöntetű támogatása mellett, s miután Rothermere visszavonta kijelentéseit, tért vissza újból a Liga élére. Zeidler Miklós: A revíziós gondolat i.m. 138.

⁶²² Érdemes a példa kedvéért megnézni, kikből áll a Revíziós Liga Győri Csoportjának vezetősége. A győri csoport 1931 júniusában alakult Fetser Antal megyéspüspök, Kari Béla evangélikus püspök, dr. Németh Károly főispán és dr. Sólyom Andor táblai elnök védnöksége mellett. Elnökké Győr polgármesterét, dr. Szauter Ferencet választották. A tisztikar többi tagját szintén a városvezetés, illetve a városban található középiskolák tanári gárdája adta. A társelnökök közt megtaláljuk az izraelita hitközség elnökét, az alispánt, a főügyészt stb. *Magyar Külpolitika*, 1931. (6. évf). 6. sz. 1.

⁶²³ A támogatás tényét megvilágítja a Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Rt. 10.000 pengős adománya a Liga részére. A nagy iparvállalatok, az elszakított területe részekén lévő érdekségeik miatt igyekeztek a feltűnést kerülni, s bizalmas csatornákon keresztül támogatták a revíziós mozgalmat: OSzKK Fol. Hung. 2734/IV. 42–43.

szeptember 10-én hozott minisztertanácsi határozattal rendezték.⁶²⁴ Erejükhöz mérten hozzájárultak a Liga működéséhez a városok, megyék törvényhatóságai. Egy 1936-ban kelt kimutatás alapján a városok átlagban 430 pengővel, együttesen 24.080 pengővel támogatták a szervezetet.⁶²⁵ Ehhez járult a Revíziós Pengő árusításából befolyó összeg. Ennek eredményes terjesztése érdekében közreműködött a vármegyei és városi közigazgatás egész tisztikara, s ők mintegy hivatalból vásároltak is. A falvakban a terjesztést pedig a Jegyzők Országos Áruház Egyesülete útján terjesztette a Liga.⁶²⁶

A szervezet vezető garnitúrájának személyi kapcsolatai, társadalmi pozíciója, a helyi szervezetek tisztikarának közéleti szerepe mellett a Liga támogatásának kérdése teszi teljeseen nyilvánvalóvá, hogy hirdetett autonómiája ellenére valójában milyen mértékben függött a hivatalos politikától.

A Magyar Revíziós Liga két feladatot határozott meg. Egyrészt a külföldi közvélemény állandó tájékoztatását a Duna-völgy helyzetéről, illetve megnyerését a békés revízió számára kitartó felvilágosító munkával; s ezzel ellensúlyozni a kisantant propaganda-tevékenységét. Másrészt belföldi munkájával a revízió zászlaja alá sorakoztatni a magyar társadalom minden rétegét, ezzel mintegy alátámasztva a mozgalom belülről fakadó nemzeti erejét. Ennek érdekében működésének korai szakaszában folytatta helyi szervezetének kiépítését, ezzel párhuzamosan zajlottak a Liga által rendezett nagygyűlések, tömegdemonstrációk. Ha csak az 1933-as évet ragadjuk ki, látjuk, az év folyamán kilenc helységben alakult meg a Liga helyi szervezete, tizenegy alkalommal rendeztek a helyi szervezetek impozáns külsőségek között revíziós nagygyűlést, és sor került három országos

⁶²⁴ Ez évente 60 ezer pengőt irányzott elő, havi 5000 pengős bontásban. Emellett a miniszterelnökség a külföldi titkárságok működéséhez külön alapból havi megállapított összeggel járult hozzá. A támogatás a belügyminisztérium részéről egyben összes tisztségviselőjének az évi tagdíj átalánymegváltását is jelentette. Annak ellenére, hogy meghatározott összegek kerültek a miniszterelnökség II. ügyosztályán keresztül a Liga számlájára, erre a célra nem hoztak létre külön pénzalapot, hanem különböző más rendeltetésű alapok (a belügy esetében a kivándorlási alap, a közbiztonsági alap és a közrendészeti alap) terhére írták. Az egyes minisztériumok évi hozzájárulása a Liga költségeihez: A miniszterelnökség (25.000 pengő), Külügyminisztérium (15.000 pengő), Honvédelmi Minisztérium (10.000 pengő), Pénzügyminisztérium (6.000 pengő), Kereskedelemügyi minisztérium (2.000 pengő), Belügyminisztérium (2.000 pengő). A Revíziós Liga támogatásának ügye: MOL K 148-1941-17-792.

⁶²⁵ A felajánlott összegek között igen nagy eltérések figyelhetők meg. A fővárost kiemelve 4500 pengős járulékaival, a törvényhatósági jogú városok 100-800 pengő, a megyei jogú városok 35-500 pengő közti összeget ajánlottak meg. A vármegyei költségvetésből a Liga javára befolyt összegek még nagyobb megyénkénti eltérést mutatnak. A 25 megye átlaga az 1936/37-es évben 716 illetve 754 pengő, összesen 17900 illetve 19600 pengő. Fejér megye 6000 pengős adománya messze kiemelkedik a hozzájárulások közül, szemben Győr megye 500 pengős felajánlásával. Uo.: Kimutatás a th. és megyei jogú városok költségvetésében az MRL részére megállapított hozzájárulásról 1936-ban; Kimutatás a vármegyei költségvetésben az MRL részére megállapított hozzájárulásról 1936/37-ben.

⁶²⁶ MRL levele a Baranya megye alispánjához 1931. II. 17.; BML Alispáni iratok 496/932.

szintű tömegdemonstrációra is.⁶²⁷ A számok tükrében is érzékelhető, az ország majd minden részében képvisellettal rendelkező szervezet havonta több akciójával is állandóan napirenden tartotta a magyar közönség előtt a revízió kérdését. A rendezvények és az előadássorozatok mellett emlékművek állításával kísérelték meg még mélyebben belevésni a lakosság emlékezetébe a revízió szükségességét.⁶²⁸ Ha a Liga jelképrendszerében, szóhasználatában találkozunk is némi túlzással, azt meg kell állapítani, az országot elárasztó irredenta és revíziós jelképeket felhasználó plakettek árusításától, a nemzeti szimbólumokat reklámcélra felhasználó cégektől a legmesszemenőbben elzárkózott. Megengedhetetlennek tartotta a közönség zaklatását és az utcai gyűjtéseket; attól tartva, hogy ez ellenszenvet szülhet a társadalomban a mozgalommal szemben.⁶²⁹

A Magyar Revíziós Liga a TESZ-szel (Társadalmi Egyesületek Szövetsége) karöltve szervezte gyűléseit például a Tardieu-tervvel⁶³⁰ kapcsolatban is. A gyűlések forgatókönyve: a Liga határozati javaslatának elfogadása és annak illetékes helyre küldése volt. Így szerveződött a trianoni békediktátum tíz éves évfordulóján tartott tiltakozás is, ami egyben a magyar ügy felvételének szorgalmazásául szolgált Genfben a Népszövetségnél. A Liga kezdeményezésére az összes külföldi magyar egyesület, 1930 júniusában rendkívüli közgyűlést tartott és állást foglalt a békerevízió mellett. Majd feliratban fordult saját állama kormányához, hogy hívja fel az egyes kormányok figyelmét Trianon tarthatatlanságára. Az ügy érdekében elvárta a Liga a magyar törvényhatóságok közreműködését. A törvényhatóságok rendkívüli közgyűlést tartottak, s kérelemmel fordultak Genfhez. Az előre megírt francia és magyar nyelvű petíciót és a Rothermere lordnak írt üdvözlő táviratot mellékeltek a vármegyéknek küldött felszólításhoz.⁶³¹ Bár különösebb nyomásra amúgy sem volt szükség, több vármegye törvényhatósága 1922-től 1941-ig minden év negyedéves közgyűlésén ünnepélyesen tiltakozott a diktátum ellen. Az irredenta szervezetek között bizonyos munkamegosztás alakult ki. A Magyar Revíziós Liga megállapodott a TESZ-szel, a

⁶²⁷ A Magyar Revíziós Liga működése 1934. július 1-től 1935. december 31-ig: Zala Megyei Levéltár Főispáni bizalmas 12/1936. 1.

⁶²⁸ Beszámoló a Magyar Revíziós Liga munkásságáról: uo., Pl. 1935 szeptemberében Zalaegerszegen állítottak revíziós harangtornyot, "melynek harangjai minden kondulásukkal a magyar nép törhetetlen hitét és élniakarását hirdetik" Uo.

⁶²⁹ A társadalom felelősebb tagjai is szembeszálltak a revíziós jelképek üzleti célra való felhasználása ellen, ezt tanúsítja Komárom-Esztergom k.e.e. vm. közgyűlésén elhangzott kijelentés: „mert az irredentizmusért meghalni lehet, de abból megélni – nem!": Komárom és Esztergom k.e.e. vm. határozata BML Alispáni iratok 3953/1929.

⁶³⁰ Herczeg reflexióit a tervszel kapcsolatban lásd a 198–200. oldalon

⁶³¹ BML Alispáni iratok 8804/941 10686/933 és 175/1922 alapszámú iratok. BML Alispáni iratok 9979/940 1699/930 alapszámú irat.

békerevízióval kapcsolatos propaganda belföldi részét kizárólag a TESZ végzi. Ők rendezték a társadalmi megmozdulásokat és a tiltakozó nagygyűléseket.⁶³²

„Milyennek kell lennie a magyar propagandának? – kérdezte az író – *Nézetem szerint szívbe markolónak és eredetinek, hogy lekösse a közömbös külföld figyelmét, azon kívül szívósnak, hogy megbarátkoztassa a nyugalomra vágyó nemzeteket a revízió szükséges voltának gondolatával.*”⁶³³ A magyar propaganda bármilyen is volt – sokszor nívótlan, esetleg túllontúl direkt –, a területi revízió részben megvalósult. S a revízió megvalósulását – és annak tartósságát is – lényegileg nem befolyásolta a revíziós mozgalom, sokkal inkább a hivatalos magyar külpolitika rendkívül korlátozott lehetőségei és a nagyhatalmak erőviszonyai a nemzetközi küzdőtéren. A Magyar Revíziós Liga munkássága és a „Rothermere akció” a külföld közvéleményét – igaz, közel sem oly mértékben, ahogy az a Liga jelentéseiben szerepel – ráirányították Magyarországra, és megpróbálták a magyarságról kialakult téves képet lebontani, illetve a térség helyzetéről valós képet nyújtani. A kisantant államok sokszor valótlan állításai, ferdítései szükségessé is tették a helyreigazítást. Persze a szélmalomharcnak nem volt sok eredménye, s ami volt, az sem tartós. Erről ad tájékoztatást egy 1941-ből származó irat, amikor a magyar revíziós mozgalom külföldön végzett propaganda-tevékenysége már másfél évtizedes múlttra tekintett vissza. A tájékoztató tanúsága szerint a svájci közvélemény Magyarországot az osztrák örökös tartományok egyikének tekintette, a magyarságot a volt Habsburg birodalom nemzetiségei egy csoportjának, amely a németiség egy csoportja, nyelve pedig egy német nyelvjárás. Nem értették a revíziós propaganda hivatkozását az ezeréves történelmi jogra, mivel a magyar államalapítást 1867-re, sőt 1919-1920-ra helyezték. Összességében a közvélemény közönnyel tekintett a magyarság sorsára. Az 1938-1941 között visszakerült idegen ajkúak magyar fennhatóság alá kerülését igazságtalannak tartották.⁶³⁴

⁶³² BML alispáni iratok 9977/940. 1142/929 alapszámú irat. BML Mohács város polgármesteri iratok 6015/938. 1931-ben Baranya vármegye községeinek 90 %-a a TESz rendes tagja.

⁶³³ Herczeg Ferenc beszédtervezete a „Magyar Kálvária” Nagybizottságának alakuló ülésére: OSZK Kt. Fol. Hung. 2734/IV. 117–118.

⁶³⁴ Dr. Csonka János jelentése Paikert Géza miniszteri osztálytanácsosnak: MOL K30-131/30 Kisebbségek 1939–1940. 6–10.

Herczeg Ferenc revíziós publicisztikája

Revízió(s) gondolat) a nemzeti egység jegyében

Trianon utáni politikai publicisztikájában Herczeg is mindent a revíziós törekvéseknek rendelt alá, s ennek előfeltételeként hangoztatta a nemzeti egység megteremtését. Korának valamennyi politikai eseményét csakis az elveszett területek visszatérése szempontjából volt hajlandó vizsgálni. A revízióért folyó harc számára jóval többet jelentett, mint az elvekért, pillanatnyi politikai érdekekért folytatott csatározás. Az ő szemében „*egy nemzet élet-halál harca*” volt. E helyzetben nem tartotta megengedhetőnek a pártoskodást, szerinte a revízió az a „*tisztult atmoszférájú magasan fekvő hegycsúcs, ahová nem hatol a politikai és társadalmi harcok által fölvert por és lárma.*”⁶³⁵ A nemzeti egység gondolata meghatározó motívuma és állandó témája politikai írásainak, mint a revízió megvalósításának előfeltétele. Történelmi példák során tárta olvasói elé a tragikus képet. A magyarság a nemzetet ért minden nagy kihívás előtt – fogalmazta meg újból és újból axiómává merevedő tételét –, az ősi turáni átok, a pártoskodás, a pártviszályok mocsarába süllyedt. Sem Muhi, sem Mohács magyarsága nem tudott felülemelkedni kicsinyes pártviszályain. Ekképp értékelte az író a közelmúlt történéseit is: „*Úr Jézus meg ne hallgasd a magyar politikusok imádságát! Ők nem Magyarország föltámadását, hanem más magyar politikusok fejét fogják karácsonyi ajándékkul kérni*” – írta 1921 karácsonyán. Úgy érezte, a trianoni sokk sem volt képes – legalábbis az általa elképzelt – nemzeti egységet és a belső békét megteremteni. Ezért az ország történelmi katasztrófáinak példáival igyekezett a nemzeti egységre felszólítani, hogy a jövőben ne igazolódjon be komor megállapítása: „*A magyar mindig maga ásta meg a sírját, amelybe ellenségei temették.*”⁶³⁶

A *Széchenyi és a magyarság kulturális fölénye* című tanulmányában írta Herczeg: „*Széchenyi szellemében meg kell teremteni a közfelfogást, amely arra kényszerít mindenkit, hogy saját érdekét alárendelje a nemzeti érdeknek.*”⁶³⁷ Széchenyi írásait elemezve a nemzet naggyá tételéről eljut arra a következtetésre: a kiművelt emberfők sokasága még nem hozza meg az ország számára a várt eredményt. Igaz, a „felműveltség” veszedelmes állapotából a háború előtti dualista korszak ragyogó teljesítményei kiragadták Magyarországot, de mégis a nagy világégés előtti közállapotokban a már sokat ostorozott pártviszályokat, a személyi harcok elhatalmasodását látta a legfőbb problémának. Ám a legnagyobb magyar útmutatása

⁶³⁵ A Revíziós Liga iratai Herczeg Ferenc hagyatékából: OSZK Kt. Fol. Hung. 2734/IV. 152–154.

⁶³⁶ Herczeg Ferenc: Mohács népe. In: Herczeg Ferenc: Gondok és gondolatok i.m. 35–38., Herczeg Ferenc: Nemzeti Politika. In: Herczeg Ferenc: Gondok és gondolatok i.m. 19–22., Herczeg Ferenc: Húsz év. In: Herczeg Ferenc: Gondok és gondolatok i.m. 46.

⁶³⁷ Herczeg Ferenc: Széchenyi István és a magyarság kulturális fölénye. In: Herczeg Ferenc: Tanulmányok II. i.m. 157–170.

nyomán eljut a megoldáshoz, ez pedig a „nemzetnevelés”, amely – az író szerint – majd képessé teszi az egyes embereket arra, hogy tudásukat, egyéni ambícióikat a nemzet érdekében fejtsék ki.

Revíziós publicisztikája nem mentes a túlzásoktól, a célzatos történelmi beállítástól sem. Több írásában is találkozhatunk a kultúra mentsvára, a kereszténység védőpajzsa motívumaival, amint a támadó pogány török képe egybemosódik a magyarságot megrabló, a civilizáltabb területeket magába olvasztó, nagy térségeket újból balkanizáló új „barbárokkal”, kimerítve ezzel – a Zeidler Miklós kitűnő tanulmányában bemutatott⁶³⁸ – revíziós toposzok teljes arzenálját. Szembetűnő írásainak tudatosan gyűjtő, megdöbbentő, rendkívül erős kontrasztokat használó nyelvezete,⁶³⁹ a témák érzelmi, morális alapú megközelítése és interpretálása.

Emellett jókora naivitást, talán fanatizmust is láthatunk, amikor a revíziós mozgalom nyugat-európai visszhangjairól emlékezik meg az idős író. Már-már úgy tűnhet némely cikkből, hogy a nyugat-európai átlagpolgár a trianoni igazságtalanságok lelki terhe alatt, s Európa békéjét szem előtt tartva csatasorba áll a magyar revíziós igényekért. Egy-egy nagyobb lélegzetű írás eljut a „revízió egyenlő béke”, „revízió egyenlő kultúra, illetve élet” tétel bizonyításáig. E megállapítások gyökere Herczeg azon nézete, amit szerinte már a nagyhatalmak is felismertek; csak a békeszerződések revíziója teremthet tartós békét, s állíthatja meg a fegyverkezést.⁶⁴⁰

Ami ellen fel kell venni a harcot – adott programot a Revíziós Liga elnöke – az Trianon, melynek okát részben a háború előtti s alatti, megválaszolatlan ellenséges propagandában látta. Mivel ez szerinte továbbra sem szűnt meg, illetve a nyugat-európai közönség tájékozottsága a térségről meglehetősen sekélyes, így könnyen felülhet a cseh és a román hamisításoknak – vélte. Figyelmeztetett a veszélyre, ha nem reagál a magyar sajtó időben s kellő eréllyel, az állandóan hangoztatott ferdítések jogalappá válhatnak. Példaként hozta fel Barthou bukaresti látogatását 1934-ben, amikor a francia külügyminiszter azt nyilatkozta, hogy Románia a békeszerződéssel tulajdonképpen régi határait nyerte vissza.⁶⁴¹

⁶³⁸ Bővebben a revíziós gondolat toposzairól: Zeidler Miklós: A Revíziós gondolat i.m. 192–199.

⁶³⁹ Pl.: „*nemzetirtó trianoni szerződésig*” – Herczeg Ferenc: Scotus Viator erkölcs halála. In: Herczeg Ferenc: Napkelte előtt. Budapest, 1937, Singer és Wolfner. 57., „*Farkaséhségű és félbarbár népeket ősi kultúrterületek uraivá tettek*”, „*revízió vagy halál*” – Herczeg Ferenc: Európa és a Balkán. In: Herczeg Ferenc: Napkelte előtt i.m. 78–80., „*a kisanant-kormányok magyargyűlölete átsapott gyilkolási monomániába*” – Herczeg Ferenc: Harcolnunk kell. In: Herczeg Ferenc: Napkelte előtt i.m. 29.

⁶⁴⁰ Herczeg Ferenc: Magyarország hadikészülődései. In: Herczeg Ferenc: Napkelte előtt i.m. 25–27.

⁶⁴¹ Herczeg Ferenc: Barthou a tiszteletbeli balkáni. In: Herczeg Ferenc: Napkelte előtt i.m. 113–114.

A korabeli publicisztika a revízió kérdésében az elszenvedett igazságtalanságok nagyságára, a magyarság történelmi jogaira hivatkozott. Egy helyütt megjegyzi a Revíziós Liga elnöke: az elszenvedett igazságtalanságok felpanaszolásával az emberek sajnálkozásán kívül mást nem érnek el. A békevágy oly nagy az egész világon, hogy senki nem akar változtatni a kialakult helyzeten. Ezért a propagandának a hangsúlyt arra kell helyeznie, hogy Trianon a béke veszedelme, a világbékét tehát csak a békés revízió megvalósulása biztosíthatja. A revíziós mozgalom egyik akadályát a harmincas évek elején abban látta, hogy a nyugat-európai közvélemény úgy tekinti, a magyarság életre-halálra elkötelezte magát háborús szövetségeseinek, s megerősödve a német politika keleti hátvédje lenne. Itt hangsúlyozza, hogy Magyarország öncélú életet él, nem függvénye más hatalmakkal.⁶⁴²

A „Kizárólag csak magyar politikát szabad folytatnunk” politikai iránymutatása összefonódik azzal az eszmefuttatással, mely szerint, ha Franciaország nem ismeri fel kellő időben lehetőségeit, illetve feladatait a béke megteremtése érdekében, akkor az ország azzal a hatalommal fog szövetkezni, amely segítségére lehet revíziós törekvései eléréséhez, és nem fog törődni vele, hogy „szabadítónk milyen elveket vall belső politikájában”. Mint ahogy a múltban a francia politika sem törődött azzal, hogy leendő szövetségese társadalmi berendezkedésével. Ezen elvek alapján magyarázza a nagy feltűnést keltett magyar lépést az Olaszország elleni szankció kérdésében az etióp háború idején. Vajon hogy várhatta a világ azt, hogy Magyarország fellép az ellen a hatalom ellen, amely eleddig egyetlen szövetségese a revíziós harcban?⁶⁴³ Ennek szellemében – már 1933-ban – figyelmeztetett arra, ha Franciaország továbbra is folytatja addigi politikáját az „antirevíziós blokk feje”-ként, akkor szükségszerűen löki ellenfelei táborába. „És ha egyszer majd Sopronnál kezdődik a hetvenmilliós Nagy-Németország határa? – teszi fel a baljóslatú kérdést – Nem fog akkor, újból érvényesülni a régi vonzerő, amely Mohács után magához ragadta az összetört nemzetet?”⁶⁴⁴

Az író publicisztikáját, politikai beszédeit azonban uralja az a motívum, hogy a nemzet erőit egyesítve szinte maga vívhatja ki a revíziót. Szerteágazóan vizsgálja a külpolitika történéseit, elemzi őket, s reagál rájuk a revízió céljait szem előtt tartva. De mégis, mintha nem venne igazán tudomást az ország politikai mozgásterét determináló külpolitikai tényezőkről. Cikkeinek, beszédeinek végső kicsengése az, hogy a magyarságon múlik: elszakított területeink visszatérnek, vagy sem. Ezt hangoztatja a revízió érdekében az

⁶⁴² Herczeg Ferenc fogalmazványai és kisebb írásai: OSZK Kt. Fol. Hung. 2736/I. 33–36

⁶⁴³ Herczeg Ferenc: Ernest Pezet. In: Herczeg Ferenc: Napkelte előtt i.m. 112., Herczeg Ferenc: A szankciók kérdése. In: Napkelte előtt i.m. 173–179.

⁶⁴⁴ Herczeg Ferenc: Kétszer kettő. In: Herczeg Ferenc: Napkelte előtt i.m. 34.

országában tartott beszédében: „Csak rajtunk magyarokon fordul, hogy Csonka-Magyarország ismét Nagy-Magyarország legyen. Célt fogunk érni, ha ebben a nagy nemzeti kérdésben egységesek és állhatatosak leszünk.”⁶⁴⁵

A revíziót Herczeg, s így a Revíziós Liga a nemzeti elv és a népek önrendelkezési joga alapján, békés úton, a Nemzetek Szövetsége segítségével kívánta megvalósítani. A magyar jóvátételi kívánságokat két pontban foglalta össze: „I. A mai Magyarország határai mellett egységes tömbökben élő fajmagyarok minden továbbiak nélkül visszacsatolandók. II. A volt magyar területek többi lakói határozzák el népszavazás útján, melyik államhoz akarnak tartozni.”⁶⁴⁶ A szövegezés mutatja azt a tendenciát, ahogy a Revíziós Liga és a revíziós követelések egyre inkább távolodtak az etnikai revízió gondolatától. E fenti megfogalmazás egyértelművé teszi, hogy már a revíziós mozgalom korai korszakában is – igaz népszavazás útján – nem magyar lakta területek visszatérésével is számolt.

A *revízió útja* című írása 1940. augusztus 25-én – 5 nappal a második bécsi döntés előtt – jelent meg a *Pesti Hírlap* vezércikként az első oldalon. Az író történelmi visszatekintésében a trianoni diktátumot összefüggésbe hozta a németység ügyével. Az újabb világégés okaként – a hitleri Németország felelősségéről megfeledkezve – az első világháborút lezáró békerendszert tette felelőssé. Fogalmazványa szerint, ha a győzteseket a békekötéskor nem a „fanatikus német gyűlölet” (sic!) és a revanstól való félelem motiválja, akkor a népek önrendelkezés jogának meghirdetésével nem kényszerültek volna a magyarság milliói idegen uralom alá. Meglehetősen átlátszó logikával, a németektől remélt további revíziós támogatás reményében, a németység javát is szolgáló érdeként tüntette fel – megint csak figyelmen kívül hagyva a külpolitikai realitásokat – a kisantattal való szembenállásunkat. Szerinte a szövetség Magyarország távolmaradása miatt nem válhatott egy németellenes délkelet-európai blokká.

A revízió küldetését Herczeg abban látta, hogy megakadályozza a Párizs környéki békével teremtett új hatalmi rendszer megszilárdulását, ezzel párhuzamosan pedig az országon belül megteremtse az ellenálláshoz, a revízióhoz szükséges lelki diszpozíciókat. „A mozgalomnak arra az álláspontra kellett helyezkednie, hogy sem az utódállamoknak kiszolgáltató magyar kisebbségek szenvedései, sem bármilyen politikai és gazdasági előnyök nem lehetnek ok és ürügy arra, hogy a magyarság akár csak ideiglenesen belenyugodjék az ország feldarabolásába.” A revíziós mozgalom másik fontos feladatát a tanulmány a

⁶⁴⁵ Herczeg Ferenc beszéde az országában a revíziós mozgalom érdekében: OSZK Kt. Analekta 2205. 5

⁶⁴⁶ Herczeg Ferenc: A szankciók kérdése. In: Herczeg Ferenc: Napkelte előtt i.m. 176. Zeidler Miklós megállapítása szerint a Liga szűk irányítótestületében az integrális és az etnikai revízió hívei egyaránt megtalálhatóak voltak. Zeidler Miklós: A revíziós gondolat i.m. 128.

világközvélemény megnyerésében nevezte meg. Fontos mérföldkőként kiemelve Mussolini, illetve Rothermere szerepét, melynek nyomán francia és brit politikusi körök is a békeszerződések felülvizsgálatát támogatták. Herczeg hálával gondolt e nyugati politikusokra. Jelentőségüket Herczeg – a németek által kirobbantott világháború tényével nem számolva, s régi frazeológiájához ragaszkodva – abban látta, hogy ezen államférfiak idejében felismerték a Párizs környéki szerződésekben Európa békéjére leselkedő veszélyeket. Épp ebben – a megváltozott szituációban is a revízió = béke tétele értelmében – ragadta meg a magyar revíziós mozgalom európai jelentőségét. Szerinte a békediktátumok igazságos felülvizsgálásával megelőzhető lett volna a felgyülemlett feszültségek egy újabb pusztító háborúba torkollása.⁶⁴⁷

A Revíziós Liga megalakulásakor a külföldi közvélemény számára meghirdetett revíziós célok tehát idővel módosultak. A Rothermere-kampány a wilsoni elveken alapult, és a népek önrendelkezési elvét vallotta; a határok melletti egységes magyar nemzetiségű tömbök visszacsatolását, a vegyes lakosságú területen pedig népszavazást követelt. De a részleges revízió megvalósulása után egyre inkább – a magyar belső propagandában mindig is jelen lévő – „mindent vissza”, azaz az integrális revízió álláspontjára helyezkedtek. Ezt példázza Herczegnek Észak-Erdély visszatérése kapcsán jegyzett cikke a „*Keleti Kárpátok gerincéig!*”. Az író idézte Teleki véleményét a revízió mértékéről, melyben a miniszterelnök kifejtette, hogy reálpolitikusként, tekintettel Európára és a szomszédos államokra, kompromisszumot kell kötni, de ha mint magyar embertől kérdezik, mit követelne vissza, azt felelné: „*Mindent!*”. Herczeg ezt úgy kommentálta, hogy a kormány szükségképpen annyit követel, amit elérhetőnek tart, ellenben a magyar nép annyit, amennyit jogosnak érez.⁶⁴⁸ Hangsúlyozta, hogy a nép megalkuvást nem ismerő magatartására nagyobb szükség van, mint a kompromisszumok diplomáciájára. „*A Minden: a nemzet ereje, becsülete és jövője.*” – tett hitet Herczeg immár nyíltan az integrális revízió mellett.⁶⁴⁹

Magyarország amúgy is rendkívül szűk diplomáciai mozgástere a háború kitérésével végzetesen beszűkült, revíziós céljai megvalósításában már csak a tengelyhatalmakra támaszkodhatott. Herczeg Olaszországot és Mussolinit jóval közelebb érezte a magyarság

⁶⁴⁷ Herczeg Ferenc: A revízió útja: *Pesti Hírlap*, 1940. (62. évf. 192. sz.) augusztus. 25. 1.

⁶⁴⁸ A cikk maga is említi Teleki, mint reálpolitikus a „mindent vissza” álláspontjától alapvetően eltérő véleményét. S e fejezet bevezetőjében az eltérő revíziós koncepciók kapcsán mi is említettük már a Teleki által vallott revíziós elképzeléseket. Teleki a Turnu-Severinben zajló román-magyar tárgyalások idején sem helyezkedett az integrális revízió álláspontjára: „nem helyezkedhetünk arra az álláspontra, amelyet Trianonban velünk szemben érvényesítettek”, azaz a stratégiai, illetve a nagyhatalmi elv alapjára. A második bécsi döntést pedig tragikusan élte meg, a fokozódó német nyomástól joggal tartva. Ablonczy Balázs: Teleki Pál. In Romsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás* i. m. 24–25.

⁶⁴⁹ Herczeg Ferenc: „A Keleti Kárpátok gerincéig!”. *Pesti Hírlap*, 1940 (62. évf. 204. sz.) szeptember. 08. 1

sorskérdéseihez, mint bármely más európai nemzet képviselőit.⁶⁵⁰ Már a háború kitörése előtt több írásban megemlékezett Olaszország és a „Duce” jelentőségéről a revízióval kapcsolatban.⁶⁵¹ Ezeket mintegy összefoglalta az *Olasz-magyar barátság* címen kelt tanulmányában. Az író – meglehetősen erőltetett véleménye – szerint az „önzetlen rokonszenv” határozta meg a két nemzet viszonyát. Okfejtését ezúttal is jellegzetes történelmi hangulatfestéssel támasztotta alá: *„Igazi férfibarátság, a csatatereken, ágyúdörgés mellett, lövészárkokon keresztül szövődött. A magyar katonák rohamra indultak azok ellen, akiket Kossuth, Türr és Tüköry ideje óta közelebb éreztek szívükhöz, mint túlnyomó részét azoknak, akikkel közös zászló alatt küzdöttek.”* Herczeg méltatatta, hogy Olaszország akkor nyújtott baráti jobbot, mikor *„Magyarország a porban feküdt”*. Az író szerint „emberileg” csak egy nép érzett velünk, az olasz. Azt írja, ezt már a „proletárdiktatúra poklában” is érezhette a magyarság, mert míg a győztes hatalmak közönnyel figyelték a „vergődésünket”, egyedül az olasz kormány megbízottja mentett magyar életeket és értékeket.⁶⁵² Kiemelte Herczeg az olasz diplomácia támogatását Sopron megtartásában és a Felvidék visszaszerzésében. Az olasz-magyar barátság és az olasz diplomáciai segítség kimagasló jelentőségét az idős író abban fogta meg, hogy a magyarságot, – mely évszázadok óta harcolt a nyugati kultúráért, és Trianon mintegy kitesztotta Európából –, egy Európával meghasonló mély lelki válságból mentette ki. Herczeg szerint Magyarország az olasz barátsággal jóval többet nyerhet, mint amit adhat, és a revíziós politika is sokat köszönhet az olasz nemzetnek. Az olaszok viszont Magyarországon hálás és megbízható barátokra leltek. *„Mink, akik magyar fővárosunkat egy római provincia székvárosának, Aquincumnak hatalmas alapjaira építettük fel, mi jól tudjuk, nem első eset a történelemben, hogy Itália örökdió Pannónia békéje és szabad fejlődése fölött.”*⁶⁵³ – zárta az olasz–magyar barátságot méltató illuzórikus, egymással semmilyen

⁶⁵⁰ Mussolini magyarság iránti rokonszenvét Herczeg a visszaemlékezéseiben is hangsúlyozta, míg ezzel szemben Hitlert a magyarsággal szemben – a valóságnak megfelelően – közömbösnek, sőt ellenségesnek mutatta be. Herczeg Ferenc emlékezései. Húvösvölgy i.m. 168.

⁶⁵¹ Üdvözölte a „lángeszű”, „prófétai” Mussolini milánói beszédét, melyben a Duna-völgy kérdése az európai béke központi problémájaként jelent meg. Herczeg Ferenc: A Duce. In: Napkelte i.m. 209–212.; Garibaldi, az itáliai egyetemek, Anjouk, Mátyás címszavakkal jellemezhető történelmi tablóban bizonyítja az ősi magyar-olasz barátságot. Ciano és felesége magyarországi fogadtatását, mintegy revíziós tüntetésként jeleníti meg. Ciano „az igazság a becsület, a jövő, az élet” küldötteként üdvözlí 1936-ban. Herczeg Ferenc: Itália csillaga. In: Herczeg Ferenc: Napkelte előtt i.m. 213–216.

⁶⁵² Herczeg itt Guido Romanellire utalt, aki az első világháború utáni olasz katonai missziót vezette 1919 májusától-1919 augusztusáig. Az alezredes diplomáciai feladatai mellett mindvégig jelentős humanitárius tevékenységet végzett. Az ő határozott fellépése akadályozta meg, hogy a június 24-én kirobbant ellenforradalmi felkelésben való részvételük miatt, a statáriális bíróság által halálra ítélt tiszteket nem végezték ki, illetve, hogy elmaradt a Ludovika akadémistáinak tervezett megtizedelése. Szabó Mária: Ki volt Guido Romanelli? *Hadtudomány*, 2005. (15. évf.) 3. sz. 117–127. Azonban elfeledkezett az író Harry Hill Bandholtz tábornokról, az amerikai katonai misszió vezetőjéről, aki 1919. október 5-én megakadályozta, hogy a Budapestet megszállva tartó románok kifosszák a magyar Nemzeti Múzeumot. S akinek szobrát már 1936-ban felállították.

⁶⁵³ Herczeg Ferenc: Az olasz-magyar barátság. *Pesti Hírlap*, 1940. (62. évf. 85. sz.) április. 16. 3–4.

oksági kapcsolatban nem lévő történelmi eseményeket állítása igazolásul felvonultató cikkét az író.

Pedig ekkor már a meghatározó erő a térségben egyértelműen a Harmadik Birodalom volt. De Németország jóval kevesebb méltatást kap Herczeg publicisztikájában, s revíziós segítségét is szinte történelmi adósságként igyekezett beállítani. Elemzésében úgy vélte, Magyarország az utóbbi száz évben már kétszer is döntő szolgálatot tett Németországnak. Az elsőt Andrássy politikájában látta, ahogy az Albrecht főherceg körül csoportosuló katonai körök ellenében elfogadtatta a Monarchia semlegességét, majd pedig szoros szövetségi viszonyt alakított ki a Monarchia a Német Birodalom között. Herczeg szerint a Bismarck–Andrássy-féle gondolat nálunk túlélte a világháborút és a békeszerződéseket, sőt úgy ítélte meg, hogy 1933-ig a magyar külpolitika egyedül képviselte ezt, adott esetben még a weimari Németországgal szemben is. A második szolgálatot szerinte az képezte, hogy Magyarország mindaddig, míg Németország meg nem erősödött, megakadályozta, hogy Délkelet-Európában megszilárduljon a németiség megfékezésére kitervelt mesterséges szerkezet, mert – mint ismételtelen megjegyezte – a kisantant eredetileg Magyarországot is magában foglalta volna. Így pedig Németország hátában egy erős bázisa lett volna a versaillesi politikának. A magyarság azonban az antant és a kisantant gyanúsítgatásai, fenyegetései, és a gazdasági hátrányok ellenére ellenállt, illetve kitartóan követelte a békeszerződés revízióját. Ezzel megteremtette az előfeltételeit annak, hogy a megerősödött Németország szétrobbantsa a békeszerződések „torzszülöttjét”. Herczeg úgy gondolta, ha majd véget ér a világháború, ismét sor kerül Európa „újjárendezésére”. Bevallotta, Németország ezirányú terveit csak az újságok lapjairól ismeri, s hangot adott annak is, hogy e tervek között olyanok is vannak, amelyek Délkelet Európa valós viszonyait félreismerik. De hitte, vagy hinni akarta: „...*a két nép viszonyára vonatkozóan még ma is áll, amit Bismarck herceg vallott: a magyar nemzet gyarapodása és erősödése Németországnak is érdeke.*”⁶⁵⁴ Az író szerint az új német külpolitika számításba fogja majd venni a magyarságnak az első világháborúban kipróbált „fegyvertársi” hűségét. Azonban Herczeg szuggesztív és sokakra ható, – ám meglehetősen anakronisztikus – érvrendszerében nem vette számításba, hogy már rég nem a bismarcki Németországról van szó.⁶⁵⁵

⁶⁵⁴ Herczeg Ferenc „Európa újjárendezése”. *Pesti Hírlap*, 1940. (62. évf. 123. sz.) június. 2. 1.

⁶⁵⁵ Herczeghez hasonlóan sokan nem látták be azt, hogy a trianoni békediktátum, Magyarország státuszváltozása maga után vonta magyar-német viszony alapvető megváltozását. A német politikai gondolkodásban Magyarország szerepe a térségben meglehetősen leértékelődött. Pritz Pál megfogalmazásában: „... *a trianoni Magyarországgal szemben német földön írmagja sem maradt annak a korábbi gondolkodásnak, amelyet olyan nagy nevek fémjeleztek, mint Friedrich List vagy Otto von Bismarck.*” Pritz Pál: Magyar – német viszony 1918–1945. *Limes: tudományos szemle*, 2002. (15. évf.) 1. sz. 5–7.

A korban sokak által osztott, Németországgal kapcsolatos illúziókkal Bethlen számolt le kíméletlenül. „Az a gondolat, hogy a mai Németország ég a vágytól, hogy Magyarországból újra egy 21 milliós, erős államot alkosson, amely mint hű csatlósa helyette majd rendben tartja a Duna-medencét, – írta Bethlen az 1944-ben papírra vetett emlékiratában – azokhoz az együgyű politikai illúziókhöz tartozik, amelyekkel kávéházi politikusaink vagy a náluk még naivabb nyilasaink szeretik áztatni a jóhiszemű magyarokat, holott ha kissé szemügyre vennék, hogy mit is tett Németország az utolsó 10-15 évben Magyarországgal kapcsolatban, hamarosan kijózanodhatnának ezekből a mérges illúziókból.”⁶⁵⁶ Kiemelve azokat a momentumokat, melyek kijózaníthatták volna a németek hálájában és jóindulatában reménykedőket: a „független” Szlovákia létrehozását, a szomszédos államokban és Magyarországon a németiségnek a magyarság ellen való fordítását, az első bécsi döntésben Ribbentropnak a magyar érdekekkel ellenséges magatartását, a második bécsi döntésben Németország által megvont „lehetetlen” magyar–román határt, s nem utolsósorban a Bánát német közigazgatás alá vonását.⁶⁵⁷ Herczeg publicisztikája – az általa is nyilvánvalóan ismert tények figyelmen kívül hagyása révén – vélhetőleg hozzájárult a „hálás” Németországgal kapcsolatos mítosz továbbéléséhez.

Anakronisztikus, illúziókra épülő látásmódját jeleníti meg *A magyarság útja* című tudósítása, melyben a háromhatalmi egyezményt méltatta. A szerződés megkötését történelmileg szükségszerű, logikus lépésként mutatta be, mert akarva sem állhattunk volna máshová, mint olyan hatalmak közé, akik támogatták a magyar célkitűzéseket és megbecsülték „vitéségünk és hűségünk”. Ezen írásában is hangsúlyozta ugyanakkor, hogy voltak olyan angol és francia politikusok, akik ha felülkerekedtek volna, akkor nem robban ki a háború. Bár a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozást – érvelésében frázisokat sorolva – az olasz, német és a japán néphez fűződő magyar történelmi kötődéssel, ill. szimpátiákkal magyarázta, okfejtését meglehetősen baljósan hangzó felkiáltással zárta az író: a „*miniszterek írták alá és a magyar nép állja*”.⁶⁵⁸ Nem vetett számot a korban már sokakban megfogalmazódó kétellyel, a háromhatalmi egyezményben Magyarországra leselkedő veszélyekkel, a háborúba való belesodródás egyre közelebb kerülő lehetőségével. Mint ahogyan azt a fentiekben már idézett Bethlen értékelése is mutatja: „*És evvel [a Háromhatalmi egyezményhez való csatlakozással – G. L.] megtette [Magyarország] a veszébe rohanás*

⁶⁵⁶ Bethlen István emlékirata. 1944. Sajtó alá rendezte és jegyzeteket írta Romsics Ignác, bev. Bolza Ilona és Romsics Ignác. Budapest, 1988, Zrínyi katonai Kiadó, 106–107.

⁶⁵⁷ Uo. 107–108.

⁶⁵⁸ Herczeg Ferenc: *A magyarság útja*. *Pesti Hírlap*, 1940. (62. évf. 268 sz.) november 24. 1.

irányában az első végzetes lépést. Ez a paktum ugyanis a világháború véres árnyékait első naptól kezdve maga elé vetítette...”⁶⁵⁹

Igaz önéletírásában már Herczeg is kevésbé lelkesen nyilatkozott a revíziós célok érdekében kötött német szövetségről, sőt! Visszaemlékezése szerint, már az első bécsi döntés alkalmával a Magyar Revíziós Liga vezetőségében erős aggályok merültek fel, – mint írta – „mert világosan látták, hogy amióta Hitler tigriskarmai közé kapta a revíziót, az lecsúszott magas erkölcsi talapzatáról, megszűnt az igazság kérdése lenni, hatalmi kérdéssé züllött”.⁶⁶⁰ Herczeg a második világháború után a revíziós mozgalom „zárszámadását” megfogalmazva, azonban még mindig úgy értékelte, hogy mind Rothermere, mind a Liga teljesítette azt, amire vállalkozott és „ha Hitler nincs, akkor létrejön a békés revízió”.⁶⁶¹

Herczeg revíziós írásai rendkívül szerteágazóak, kora szinte minden fontosabb eseményére reagáltak, összekötve azokat a revízió vélt és valós lehetőségével. Így több megfigyelési szempontot is felállíthatunk, amikor az írónak a revízió megvalósításáról, az ahhoz szükséges propagandáról vallott elveit elemezzük.⁶⁶²

Kisebbség és revízió. Nemzetiségi kérdés

Trianon után az elszakított területeken élő magyarság sorsa állandó tárgyát képezte a revíziós retorikának. Herczeg Ferenc, mint több revíziós szervezet vezetője, kimerítő tájékoztatást kapott az utódállamok kisebbségeinek helyzetéről. A délvidéki Versec szülöttként figyelme elsősorban a román és szerb fennhatóság alatt levő Bánság felé fordult. E területekről szinte heti rendszerességgel kapott jelentéseket.⁶⁶³ Így figyelemmel kísérhette, hogy az erőszakos asszimilációs politika hatására miként szűnik meg a magyarság gazdasági bázisa, milyen sérelmek esnek az immár kisebbségi sorban levő nemzeteken vallási, kulturális, nyelvi téren. Sajnálkozik azon, és tragikusnak tartja, hogy a térség kultúrnemzete nálánál mind szellemileg, mind erkölcsileg mélyen alatta álló kormányok hatalma alá került: „...egy ezeréves kultúrnemzet, amelynek húsával francia és angol urak a vadászkutyáikat etetik.”⁶⁶⁴ Indulatos hangú – a kérdést történelmi érveléséhez hasonlóan, a jó és a rossz harcaként szemlélő – értékeléseit Herczeg adatokkal igyekezett alátámasztani. *Helyzet a Délvidéken* című cikkében olvashatjuk, hogy míg 1917-ben Szerbiában és Montenegróban az óvodától az

⁶⁵⁹ Bethlen István emlékirata i.m. 101.

⁶⁶⁰ Herczeg Ferenc emlékezései. Húvösvölgy i.m. 218. Hasonló értelemben idézi Zeidler Miklós is, az eufórikusan ünneplő közvéleménnyel szemben hangsúlyozva a Liga vezetőségének reális félelmét a növekvő német dominanciától. In: Zeidler Miklós: A revíziós gondolat i.m. 186.

⁶⁶¹ Uo. 225.

⁶⁶² Ezek tematikus áttekintése esetenként szükségszerűen eredményez ismétléseket, illetve kronológiai ugrásokat.

⁶⁶³ OSZK Kt. Fol. Hung. 2734/I.-III.

⁶⁶⁴ Herczeg Ferenc politikai írásai: OSZK Kt. Analekta 2216. 8; OSZK Kt. Fol. Hung. 2736/II. 109.

egyetemig 1940 iskola volt, a később Szerbiához csatolt egykori magyar területen 5486 iskola állt. Az oktatási, kulturális intézményrendszerben is megnyilvánuló különbséget még jobban hangsúlyozva említi, hogy a cikk írásakor, 1928-ban, 34 középiskola működött Szerbiában, míg az elcsatolás pillanatában a volt magyar Délvidéken 71. A „nagyszerb” iskolapolitika célját a magyar és a német szellemi fölény letörésében, az egykori magyar illetve német iskolák szerb nyelvűvé tételében látta. A szerb törekvések sajnálatos áldozataként említette a Délvidék igen fejlett magyar színjátszását, és a délvidéki könyvtárhálózatot. Több példát említ a könyvtárak pusztulására, igen fájlalta a versecit, amit nyilvános árverésen eladtak. Felemlíti a zentai városi könyvtár esetét, amelyet egy kaszárnyában helyeztek el, s azt jelentették róla, hogy a katonaság elhasználta?! Elgondolkodtató tényként közli e cikkben, hogy Szerbia az összes adók 79 %-át az elcsatolt részekből kapja.⁶⁶⁵

Megdöbbenve tapasztalta azt is, hogy alig másfél évtizeddel Trianon után, a kisebbségben élő magyar ifjúság milyen keveset tud a magyar történelemről.⁶⁶⁶ Sőt, említi, több ízben kapott a Délvidékről gyermekek által írt levelet, amelyek magyar nyelven, de ciril betűkkel íródtak. Azt is keserűen regisztrálta, milyen gyorsan terjed ősi magyar városneveink helyett azok új, idegen neveinek használata. Szerinte művelt ember nem lehet meg nemzeti történelme és nemzeti irodalma ismerete nélkül, különösen olyan időkben, amikor a kisantant részéről a térség történelmének alapvető tényeit is megkérdőjelezzik és meghamisítják. Ezért a kisebbségi sorban levő magyarság feladatát az új generációk magyar szellemben való nevelésében láttatta, ha máshogy nem, mivel iskoláikat elsorvasztják, önművelés útján.⁶⁶⁷

Herczeg szerint a kisebbségi út másik fájdalmas aspektusa, hogy az anyaország revíziós törekvéseiért a határon túli magyarság fizet meg. A Bethlen és Eckhardt revíziós

⁶⁶⁵ Herczeg Ferenc: Helyzet a Délvidéken. *Magyar Külpolitika*, 1928. (9. évf.) 4. sz. 2–5. A délszláv állam kezdettől tagadhatatlanul a szerb hatalmi törekvéseket szolgálta, de annak ellenére, hogy az összlakosság 85 %-a délszláv volt, centralisztikus törekvéseik esélyét csökkentette, hogy kulturális szempontból határozott hátrányban voltak a horvátokkal és a szlovénnel szemben. A horvát-szerb ellentét pl. már az 1920-as évek elejére szinte lehetetlenné tette a parlament működését. A vajdasági magyarokat pedig eleve súlyosan diszkriminatív gazdasági, politikai és kulturális intézkedésekkel sújtották. A magyar anyanyelvi oktatást az elemi iskolák alsó négy osztályára korlátozták. A háború előtti 645 magyar nyelven oktató iskolából 1934-re már csak 132 működött. Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, 1998, Napvilág Kiadó, 209–213. A délvidéki magyar iskolahálózat 1918 utáni felszámolásáról, majd az 1941–1942-es tanévben a magyar nyelvű oktatás dominanciájának helyreállításáról bővebben: A. Sajti Enikő: *A magyar állam berendezkedése a Délvidéken 1941–1944. Limes: tudományos szemle*, 2009. (22. évf.) 2. sz. 69–71.

⁶⁶⁶ Herczeg itt természetesen nem említette, hogy vajon milyen volt a korban Magyarországon az ifjúság történelmi ismeret anyaga. Az analfabétizmus és az oktatás intézményrendszer területén tett megállapításai valós tényeken alapulnak. A korszakban, az 1930-as években Magyarországon az analfabétizmust a hat éven felüli lakosság 7%-ra szorították, míg ekkor Jugoszláviában 45%-os volt az írástudatlanság aránya. Romsics Ignác: *Magyarország története i. m. 177.*

⁶⁶⁷ Herczeg Ferenc: *Pozsonytól Kolozsvárig*. In: Herczeg Ferenc: *Napkelte előtt i.m. 136–137.*

propagandaútját,⁶⁶⁸ a Gömbös római tárgyalásait⁶⁶⁹ követő kisantant-reagálást például valóságos terrorhullámként festette le, amiből az utódállamok jövőtől való félelmét érezte ki. De a kisebbségeken kitöltött bosszú nem tántorítja el a revíziós propaganda folytatásától, sőt úgy véli: „*Revízió és a kisebbségvédelem nem választható el egymástól, a kettő ugyanegy.*”⁶⁷⁰ Ezzel egy levélírónak is válaszolt, aki úgy vélte, hogy könnyen hangoztatják a revíziót Budapestről, nem érezve át a retorzióktól szenvedő magyar kisebbségek helyzetét.⁶⁷¹ Herczeg többször is kifejtette azon véleményét, miszerint nem a revíziós mozgalom eredményezte a kisebbségek elnyomását, épp ellenkezőleg, az ő sanyarú helyzetük kényszeríti a revíziós propagandát, hogy még harsányabb legyen. Érvelésének gondolatmenete: az utódállamok mindig is fel fogják használni nemzetiségeiket, hogy leplezzék belső politikai bajaikat. Tehát ezen okok miatt igenis folytatni kell a magyar felvilágosító hadjáratot, hogy leleplezzék a kisantant államok propagandájának képtelen állításait. A kisebbségi kérdés egyetlen lehetséges megoldását a területi revízióban látta. Amíg ez megvalósul, épp a fokozott üldöztetések elkerülése végett, határozottan kitartott azon álláspontja mellett, hogy az integritás eszméjét hirdető szervezeteknek nem szabad fölvenni a kapcsolatot a kisebbségekkel. Sajnálkozik az elszakított területek magyarságának szenvedésén, de a szenvedés vállalására szólít fel, a kitartásra: „*A szenvedéseikért feleljenek az örök igazság előtt azok, akik a Balkán határait előretolták a magyar Alföld közepéig.*”⁶⁷²

A revízió megvalósításának lehetősége maga után vonta a nemzetiségi kérdés érdemi tárgyalásának szükségességét. Herczeg irányelvei e kérdésben egyben a Magyar Revíziós Liga elfogadott programját is képezték. A nemzetiségi kérdést a wilsoni elvek alapján kívánta rendezni, tehát a történelmi Magyarország nemzetiségi területei népszavazás útján döntsék el, mely állam keretei között kívánnak élni. Horvátországgal szemben nem támasztott követeléseket, elismerte történetileg kialakult önálló országnak. Ellenben gyökeresen másként ítélte meg Erdély, a Felvidék és a Délvidék helyzetét. E területek gazdaságilag, történetileg szervesen kapcsolódtak az országhoz. Azok esetében semmilyen körülmények között nem

⁶⁶⁸ Bethlen 1933-as revíziós előadó körútjáról bővebben: Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz. Budapest, 1991, Magyarságkutató Intézet, 245–251.

⁶⁶⁹ Gömbös római tárgyalásairól és revíziós nézeteiről bővebben: Zeidler Miklós: Gömbös Gyula. In: Romsics Ignác (szerk.): Trianon és a magyar politikai gondolkodás i. m. 72–78.

⁶⁷⁰ Herczeg Ferenc: Harcolnunk kell. In: Herczeg Ferenc: Napkelte előtt i.m. 30.

⁶⁷¹ Homlokegyenest másképp ítélte meg a kérdést, és Gömbös revíziós politikájának eredményét a kortárs Gratz Gusztáv: „Ez népszerű volt, de aligha volt okos. A revízió kívánatos voltáról belföldön senkit sem kellett, Magyarország külföldi ellenségeinél senkit sem lehetett meggyőzni. Hogy Gömbös elődjénél bátrabban hangoztatta a revízió szükségességét, ennek árát a Magyarországtól elszakított magyar kisebbségek fizették meg, akiket annál jobban megnyomorítottak, minél többet hangoztatták Magyarországon a békeszerződések megváltoztatására irányuló óhajt.” Gratz Gusztáv: Magyarország a két háború között i.m. 267.

⁶⁷² Herczeg Ferenc: Kisebbség és revízió; „Könnyű az uraknak!” In: Herczeg Ferenc: Napkelte előtt i.m. 53–56; 224–229.

mondott le a revízió követeléséről. A visszatérő területek nem magyar ajkú lakosai számára — már csak politikai „eszélyességből” is — oly feltételeket kívánt biztosítani, amelyek hazájukká teszik az országot. A jövőbeni Magyarországnak nemcsak a kisebbségi szerződések betartásával kell jeleskedni, hanem „teljes egyenjogúságot kell biztosítani minden nem magyar ajkú állampolgárnak.”⁶⁷³ Herczeg szemében a nemzetiségeknek a szentistváni állameszméhez való hűségét szimbolizálta az az epizód, amikor Rothermere fia, Esmond Hamsworth magyarországi látogatása során a nemzetiségek átnyújtották neki memorandumaikat. Természetesen az anyanemzettel egyesült szerbség és románság nem vett részt ezen az ünnepélyes aktuson. De a rutén, a szlovák és a délvidéki német nemzetiségek képviselői melegen üdvözölték „a revíziós eszme nagy angol támogatójának” fiát, s memorandumaikban a világ elé tárták a trianoni szerződéssel a térségre erőszakolt gazdasági, kulturális katasztrófát. Azt, hogy az ő megkérdezésük nélkül döntött sorsukról, hovatarozásukról.⁶⁷⁴

A revízió gondolatával kapcsolta össze a választási reform kérdését is. Az elszakított területek lakosságának – jelentette ki – nem kínálhat kisebb jogokat a magyar állam, mint amit az utódállamokban bírnak. Bár hangot adott azon véleményének, hogy a jogokat ott csak papíron bírják. Főleg a csehszlovák politika ellen intézett éles kirohanásokat, ahol a demokrácia hangoztatását a nemzetiségi elnyomás ravasz álcázásának látta és láttatta. Állításának megvolt az alapja, de arról sem feledkezhetünk el, hogy az első bécsi döntés után épp a Felvidék visszatérése kapcsán merültek fel ilyen problémák és súrlódások. A demokratikusabb társadalmi légkört megtapasztalt felvidéki magyarság egy liberálisabb állam keretei közül, illetve a kisebbségi létből fakadó önszerveződés demokratikus reflexeket kialakító közegéből hirtelen egy jóval merevebb, mind intézményrendszerében, mind közgondolkodásában jóval hierarchikusabb felépítményű, konzervatívabb és a jobboldalra nyitott társadalomba csöppent. Ehhez járult még, hogy visszatérve az anyaországba sokan úgy érezhették, gazdaságilag is rosszabb helyzetbe kerültek a kedvezőbb csehszlovákiai adózási, társadalombiztosítási rendszerhez, illetve az ottani kedvezőbb agrárpiaci árakhoz és bérnívóhoz képest.⁶⁷⁵

Herczeg a visszacsatolt területeken megvalósítandó kisebbségi politikát tárgyaló írásaiban úgy vélte, az új nemzetiségi politikának teljesen el kell ütnie a háború előttitől, ami szerinte „az önkénytel párosult tehetetlenség politikája volt”. Legsúlyosabb vétkét abban a

⁶⁷³ Herczeg Ferenc: A revízió után. In: Herczeg Ferenc: Napkelte előtt i.m. 184–189.

⁶⁷⁴ Nemzetiségek Hamsworth előtt. *Magyar Külpolitika*, 1928 (9 évf.) 11. sz. 5–7.

⁶⁷⁵ Zeidler Miklós: A revíziós gondolat i.m. 298–299.,302–303.

közömbösségekben látta, hogy mind a kormány, mind pedig a magyar társadalom nem igazán vett tudomást a nemzetiségek létezéséről – „*mintegy bebizonyítsa magának az egységes nemzeti állam ideáljához való ragaszkodását, - ennek pedig a lett a következménye, hogy a nemzetiségek minden politikai aspirációja a föld alatt rendezkedett be és idővel aláaknázza az állami létünket*”. Ilyennek ítélte Herczeg a nemzeti bankok politikai tevékenységét, a nemzetiségek külföldön megjelent magyarellenes propagandáját. Visszatekintve úgy látta, hogy a magyarság katasztrófájához nagyban hozzájárult az osztrák-magyar diplomácia közömbössége a magyar érdekek iránt, illetve egyes diplomaták kimondott magyargyűlölete is.⁶⁷⁶ Az *Innen és túl a Királyhágón* címen napvilágot látott cikkében is azt boncolgatta, hogyan vezethetett az út Trianonhoz. Egy nagy ívű történelmi fejtegetésben, melyben kiemelt szerepet tulajdonított a Habsburg-háznak és nemzetiségi politikájának, rámutatott arra is, hogy a magyarságnak ideje önmagába néznie, mivel az Erdélyből származó politikusokat is ugyanúgy elvakították a közjogi viták. Mint írja, a háború utáni összeomlásban valamennyien felelősek, s ennek beismerése lehet alapja a magyar jövőnek.⁶⁷⁷

Herczeg szerint a jó nemzetiségi politika alapja a jó közigazgatás, amit azzal is igazolt, hogy a kisebbségi panaszok kilenc-tizedét a közigazgatás nem megfelelő működése okozza. S míg egy-egy rossz hivatalnokban a magyarság csak személyi problémát lát, addig azt a nemzetiségi lakos a magyarságnak a kisebbség ellen szándékosan elkövetett bűneként éli meg. Ezért az író gyökeres reformokat követelt a bürokratikus közigazgatási rendszerben, és figyelmeztetett, árgus szemek fogják figyelni a magyarság új nemzetiségi politikáját. Óva intett ezért bárminemű igazságtalanságtól: „*A legnagyobb baj, ami minket érhet, az, ha az igazság a magyar állam ellenségeinek táborában keres menedéket*”.⁶⁷⁸ Kárpátalja visszafoglalása után egyenesen a jövőendő autonómiák⁶⁷⁹ Magyarországot hirdette meg, leszögezve, hogy a megvalósítandó rutén autonómia nem lehet „*névleges és látszólagos, annak becsületesnek és valóságosnak kell lennie*.”⁶⁸⁰

⁶⁷⁶ Herczeg Ferenc: „A munka hétköznapjai”. *Pesti Hírlap*, 1940 (62. évf. 216 sz.) szeptember. 22. 1

⁶⁷⁷ Herczeg Ferenc: *Innen és túl a Királyhágón*. *Pesti Hírlap*, 1941 (63. évf. 57 sz.) március. 9. 1.

⁶⁷⁸ Herczeg Ferenc: „A munka hétköznapjai” i.m. 1.

⁶⁷⁹ Herczeg cikke a kárpátaljai autonómia ügyét vitató élénk publicisztikai polémiaiba kapcsolódott bele. Kárpátalja hegy- és vízrajza, gazdag ásványkincsei és a lengyel–magyar határ megvalósításának lehetősége miatt Teleki Pál revíziós politikájának egyik kulcsponjtját képezte. Az alig 5-10 %-nyi magyar lakosságú, túlnyomóan ruszin nemzetiségű területnek Teleki autonómiát helyezett kilátásba. Erőfeszítései azonban kudarcot vallottak, értekezletek, tanulmányok özöne tárgyalta a kérdést de a politikai viszonyok, majd a második világháború kirobbanása megghusították megvalósítását. Ablonczy Balázs: Teleki Pál. Budapest, 2005, Osiris. 394–402., Fedinec Csilla: Kárpátaljai autonómia-koncepciók 1918–1944 között. *Kisebbségkutatás*, 2001. (10. évf.) 3. sz. 450–469.

⁶⁸⁰ Zeidler Miklós: A revíziós gondolat i.m. 186.

Érdeemes egy pillantást vetni arra is, hogyan alakult a nemzetiségi kérdés megítélése a Ligában a területi revízió korszakában. A Magyar Revíziós Liga Délvidékkel kapcsolatos tevékenységéről szóló, 1942-ben (!) keletkezett tájékoztató megengedhetetlennek tartotta a lemondást a nemzeti integráció követeléséről akkor, amikor a világháború még nem dőlt el. Másrészt szükségesnek ítélte a társadalom felkészítését minden lehetőségre, s felhívta a lakosságot a nemzeti egység megteremtésére. A revízió szolgálatában eltelt 22 évre visszatekintve a mozgalom igazolva látta azt, hogy a társadalmat csak nemzeti célkitűzésekkel lehet összefogni. A nemzet feladatait három pontban foglalta össze:

1. a visszaszerzett területek megtartása, kulturális és gazdasági megerősödése,
2. a még vissza nem tért ősi magyar területek megszerzése iránti vágy ébrentartása a nemzeti lelkiismeretben és ernyedetlen munka a még idegen uralom alatt álló területek visszaszerzésére,
3. a nemzetiségi kérdés rendezése a szentistváni állameszme értelmében.⁶⁸¹

A fentiek alapján még nyilvánvalóbb, hogy a Liga eltávolodott a népek önrendelkezési jogának gondolatától, melyet a kezdeti korszakban hangoztatott, és az integritás eszménye mellett tett hitet. 1939 derekán még érthető volt a területi visszacsatolások követelése, s az önrendelkezési jog hangoztatása is a Liga segélykérelmeinek indoklásaként: „...közre akarunk működni újabb magyarlakta területek visszacsatolásában és egykori nem magyar ajkú testvéreink önrendelkezési jogának kiharcolásában.”⁶⁸² De a két bécsi döntés és a délvidéki bevonulás után is további revíziót követelt a társaság, sőt a vármegyékhez küldött segélykérelemben még 1944-ben is „a gyalázat még nem szűnt meg teljesen” kijelentésével kértek anyagi támogatást.⁶⁸³

Láthatjuk tehát, hogy a trianoni sokk után az író cikkei áthatja a sérelmi attitűd, az óriási veszteségek traumája, s írásaiban a nemzetiségi kérdést a revízió látószögéből közelíti meg. A magyar szupremácia és az egy politikai nemzet meggyőződéses szónoka (igaz) a revíziós propagandába beemelte a wilsoni pontokat, de – amint idézett forrásainkból is kitűnik – célként az integrális revízió megvalósítása lebegett a szemei előtt. Ugyanakkor elvitathatatlan, hogy tanulva a századvég elhibázott nemzetiségpolitikai lépéseiből, egy jóval nagyvonalúbb kisebbségpolitikát képzelt el a szentistváni állameszme jegyében.

A nemzetiségekkel szemben azonban megmaradt a bizalmatlanság. A visszatért területeken a hosszabb-rövidebb ideig működő katonai közigazgatást felváltó polgári

⁶⁸¹ A Magyar Revíziós Liga munkája a Délvidékért: BML Alispáni iratok 9692/944. 12578/942 alapszámú irat.

⁶⁸² A Liga tájékoztatója az alispán számára: BML Alispáni iratok 4464/943. 11406/939 alapszámú irat

⁶⁸³ A Liga pécsi osztályának kérelmei a revíziós pengő eladása kapcsán 1943. II. 6-án illetve 1944. V. 15-én: BML Alispáni iratok 4464/943; BML Alispáni iratok 9692/944

közigazgatásban is érvényesült a döntően magyar jelleg. Az etnikai arányokhoz képest a vármegyei tisztviselői karban a magyar nemzetiségűek túlreprezentáltsága Felvidéken mintegy háromszoros volt a szlováksággal szemben, Kárpátalján ez az arány már hétszeres a ruszinokhoz viszonyítva, míg például Észak-Erdélyben a románokkal szemben már 10-szeres túlsúlyról beszélhetünk.⁶⁸⁴

Még szembetűnőbb volt a parlamenti képviselet terén kialakult aránytalanság. A visszatért területeken választásokat nem tartottak, azokat behívott képviselők reprezentálták, akik között nemzetiségi képviselők igen csekély számban voltak jelen. Az egymillió erdélyi románságot – miután a 12 főben előírányzott képviselő behívására sem került sor – egyedül a kolozsvár–szamosújvári görög katolikus püspök képviselte a Felsőházban.⁶⁸⁵

A politikai képviseleten túl csorbát szenvedtek a kisebbségek társadalmi, vallási és kulturális szervezetei is. Jelentősen csökkentették a nemzetiségi területeken a középiskolák számát, az idegen nyelvű felsőoktatást pedig szinte teljesen leépítették. Emellett tömeges elbocsátásokra került sor az új magyar adminisztráció bevezetésével a közigazgatás mellett a vasútnál és a postánál is. Felemás eredménnyel járt a visszatért területeken az utódállamok által végrehajtott földreformok felülvizsgálata is. Összességébe megállapítható, hogy a Herczeg által vizionált méltányos kisebbségi politika nem valósult meg. Igaz, a visszacsatolt területek felemás integrációjára háborús körülmények között került sor. Zeidler Miklós azonban az integrációs folyamat elemzése után azt a következtetést vonta le, hogy az több ponton is kudarcot vallott, illetve 1938–1944 között a magyar társadalomban eleve nem a modernizációra való hajlam mutatkozott meg.⁶⁸⁶

A Duna-völgy rendezése

A gazdasági világválság hatására, a válságból való kilábalás érdekében Európa gondolkodó főiben sorra születtek, a gazdasági-politikai integrációt szorgalmazó javaslatok. A regionális összefogások gondolatától, – pl. a mai Benelux államok vámuniójának tervétől – egészen, a Briand által megálmodott korai egységes Európa, az Európai Egyesült Államok gondolatáig terjedt a különféle elképzelések horizontja. Az egymásnak feszülő korabeli gazdasági és politikai elképzelések, a nagyhatalmi érdekellentétek zátonyain azonban sorra feneklettek meg a hasonló tervezetek. A Duna-völgy akut problémáinak kezelésére, a térség

⁶⁸⁴ Zeidler Miklós: A revíziós gondolat. i.m. 294–295.

⁶⁸⁵ Uo.296.

⁶⁸⁶ Uo.296–297., 304–305.

rendezésére vonatkozó elképzelések is ez lett a sorsuk, egymás után elvérezték a nagyhatalmak Közép-Európára vonatkozó, eltérő gazdasági-politikai érdekein.⁶⁸⁷

Magyarországon a vesztes világháború, a trianoni diktátum traumatikus hatásai a külpolitikai gondolkodás origójává a revíziót tették. A kor politikusainak és átlagembereinek többsége a szentistváni birodalom helyreállítását várta. Ami megnehezítette nemcsak a Páneurópa mozgalom hazai recepcióját, hanem a regionális összefogások gondolatának meggyökeresedését is.⁶⁸⁸ Ennek ellenére számos tanulmány, cikk foglalkozott a kérdéssel, melyek mindegyike a Duna-medence integrációjában kereste a pénzügyi, gazdasági, kereskedelmi, áruszállítási nehézségek megoldását. Egyben orvosságként ajánlva a regionális összefogás eszményét a megcsonkított Magyarország gazdasági talpra állításához és a kisebbségi sorsa jutott magyarok, és a régió más akut nemzetiségi problémáinak rendezéséhez.⁶⁸⁹

Voltak hívei az osztrák–magyar egyesülésnek, és a Duna menti államok összefogásának, de a szélesebb körű a Balkántól az Északi-tengerig terjedő hatalmas térséget, Köztes-Európát egységbe foglaló tervezeteknek is. A liberális, a szociáldemokrata, a népi mozgalom képviselőin túlmenően számos konzervatív gondolkodó is megfogalmazta a gazdasági-politikai fejlődés szükségszerűségeit felismerve az egységes Európa – utópisztikus – vízióját.⁶⁹⁰

⁶⁸⁷ A kisantant államai a már létező politikai keretrendszerük bázisán kísérelték meg szorosabb gazdasági együttműködést kiépíteni, de Jugoszlávia, illetve Románia mint meghatározóan mezőgazdasági jellegű ország az agrárpiacon felettébb féltékenyen őrködő Csehszlovákiával nem tudott megegyezni. A franciák az 1930-as genfi vámügyi konferencián javasolták ezen államokban a nagyhatalmak legnagyobb kedvezményre való jogának megszüntetését és a preferenciális rendszer bevezetését. Az 1930-31-es évben több konferencia tárgyalta a francia javaslatokat, de a legnagyobb kedvezmény elvén ezek a megoldási kísérletek is elvérezték. Ráadásul mind a német, mind az olasz kormány kihívásként érezte a dunai-balkáni régió megszervezésére irányuló francia törekvéseket. Az olaszok már 1930-ban szorgalmazták Magyarország, Ausztria és Olaszország gazdasági összefogását. Ignazio Brocchi rejtett preferenciákat tartalmazó többször módosított tervezete egészen 1934-ig volt napirenden. A németek is beszálltak a térség megszervezését célzó versenybe. Bilaterális egyezményeket kínáltak fel a közép-kelet a Duna-medence agrárállamainak, azonban a válság nem tette lehetővé, hogy az ajánlatukat valós tartalommal töltsék fel. Az övezet feletti befolyásért vívott nagyhatalmi versengés különösen felgyorsult a német-osztrák vámunió tervének 1931-es bejelentése után. Beneš a csehszlovák–magyar–osztrák vámszövetség tervét pendítette meg, de kezdeményezése elakadt. Az eddig a háttérbe vonult angolok is aktivizáltak magukat és 1932-ben hat dunai állam vámszövetségének tervét hirdették meg, melyből számukra is igazán érdekes a csehszlovák–magyar–osztrák vámszövetség volt, amely a Monarcia néhai gazdasági egységének helyreállítását jelentette volna. Ormos Mária – Majoros István: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945. Budapest, 2003, Osiris Kiadó, 332–336., vö. Ormos Mária: A gazdasági világválság magyar visszhangja (1929–1936). Budapest, 2004, PolgART, 81–82.

⁶⁸⁸ Gyarmati György: A revízió alternatívája. A regionális integráció formaváltozatai a magyar politikai gondolkodásban, 1920–1944. *Limes: tudományos szemle*, 1997. (10. évf.) 2. sz. 46–47.

⁶⁸⁹ Ormos Mária: A gazdasági világválság magyar visszhangja című műve, illetve azon belül kiemelten a *Nemzeti öncélúság vagy együttműködés?* Részletesen tárgyalja a kérdést. Ormos Mária: A gazdasági világválság magyar visszhangja i.m. 75–113.

⁶⁹⁰ Uo.

A liberális politikus, történész Gratz Gusztáv volt az egyik fő hazai híve a Páneurópa mozgalomnak, s támogatója Briand elképzeléseinek. Mind külföldön, mind belföldön megjelenő tanulmányaiban a közép-európai utódállamok együttműködésének megteremtésén fáradozott. S az 1930-tól a nemzetközi gazdaságkutató intézményhálózat, a Mitteleuropäische Wirtschaftstag(ung) keretében működő budapesti Közép-európai Intézet megszervezője és igazgatója lett.⁶⁹¹

Az integrációs elképzelések illusztrálásaképpen, azok legszínvonalasabb képviselői közé tartozó Makay Miklós református lelkész és közíró, illetve Hantos Elemér jogász, közgazdasági szakíró, a pénzügytan professzorának javaslatait mutatjuk be röviden. Makay Miklós úgy vélte a nemzetállami törekvésekbe ütköző régi államkeretek a fejlődés útjában álltak, azonban gazdaságilag életképes területeket fogtak össze, s így gazdasági és társadalmi fejlődés szempontjából kedvezőbb lehetőségeket nyújtottak, mint a Párizs környéki békékben megteremtett államalakulatok. Makay szerint így átmenetileg ellentétbe került a nemzetállamok kialakulásának folyamata és a „gazdasági-társadalmi fejlődés kapitalizációs-integrációs irányzata.” A térségben létrejött új államalakulatokat a nyugati „nemzetállami-kapitalisztikus” államszervezetekkel összehasonlítva csak azok karikatúrájának „törpe szuverenitásoknak” tartotta, melyek csupán „*saját nemzetük s a szomszéd államok gazdasági és társadalmi fejlődését bénítják meg.*”⁶⁹²

A megoldást a kelet-közép-európai államok „nemzetekfeletti, államéleti integrációja”-ban, 14 állam szövetségében, egy-egy természetes gazdasági egységet képező államcsoport föderalizációjában látta. Igaz, az Európai Egyesült Államok gondolatát egyelőre utópiának vélte, azonban a Keletközép-európai Államszövetség koncepcióját az egyetlen „*számbavehető megoldásának százmilliónyi embertömeg államéleti, gazdasági, társadalmi nemzeti és kulturális partikularizációba kényszerült szerencsétlen helyzetének.*”⁶⁹³

Hantos Elemér a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok oldaláról közelítette meg a Duna-völgyi államok integrációjának kérdését. *Magyarország gazdasági integritása. A nemzeti megújulás útja* címen megjelent munkájában egyenesen azt írta: „*Magyarország gazdasági integritása Nagy-Magyarország egyik megjelenési formája*”, azonban a szerző szerint ez nem jelenti sem a régi Magyarország feltámasztását, sem pedig az új határokba való

⁶⁹¹ Gyarmati György: Gratz Gusztáv a Monarchia felosztásának következményeiről. *Történelmi szemle*, 1995. (37. évf.) 1. sz. 89–93. Gratznak a régió egységesülése érdekében kifejtett munkájáról lásd bővebben: Ormos Mária: A gazdasági világválság magyar visszhangja i.m. 95–98., ill. Gyarmati György: A revízió alternatívája i.m. 46

⁶⁹² Makay Miklós: A keletközépeurópai államrendszer problémája. Történelempolitikai tanulmány. Budapest, 1928, Fővárosi Nyomda Rt. 9-10. Makay elképzeléseiről bővebben: Gyarmati György: A revízió alternatívája i.m. 46-47.

⁶⁹³ Uo. 19-20.

beletörődést. Gondolatmenete szerint a régi Magyarország tökéletes gazdasági egység volt, s az általa vázolt gazdasági integráció összekapcsolja a természetellenesen szétválasztott részeket, de ezúttal nemcsak Magyarország, hanem a szomszédaink javára is. Így tehát Magyarország gazdasági integritásának egyben Közép-Európa konszolidációjának, sőt egész Európa békéjének a kérdése is. Egyfajta „lelki leszerelést” szorgalmazott, az újabb háború elkerülését, mely úgy vélte polgárháborúhoz hasonlítana, amit Közép-Európa „beteg szervezete” nem bírna el.⁶⁹⁴

Herczeget is, mint a magyar politika egészét foglalkoztatta a kérdésfelvetés. Örömmel fogadta e terveket, és úgy értékelte, hogy „a nyugat európai orvosok és kuruzslók” is felismerték, Európa nyugalma azzal biztosíthatják, ha először rendet tesznek a Duna völgyében. A francia és a cseh tervek persze eleve nem számíthattak baráti fogadtatásra. De szarkasztikusan utasítja el azt a vádat is, hogy a magyar törekvések lennének a dunai blokk elgáncsolói. *„Nem a vén tigris ádáz elvakultságát, hanem csodálatosképpen a széttépett áldozatot okolják. Nem jól tépette szét magát.”*⁶⁹⁵ Az író már Tardieu tervét⁶⁹⁶ is halva született ötletként aposztrofálta, amely a magyar fél számára elfogadhatatlan területi status quo-ra épült. Másik kifogása Csehszlovákiára, konkrétan Beneš személyére volt kiélezve. Magyarország belemehet-e olyan társulásba, amelyben Csehszlovákia szerepel, aki – állította Herczeg – nemzetközi kötelezettségeit sem tartja be; durván megsérti a kisebbségi jogokat garantáló szerződéseket, illetve megszegte a tót és a ruszin autonómiára vonatkozó ígéreteit is.⁶⁹⁷ A Flandin-féle béketervben sem látott mást, mint a trianoni diktátum megmerevedését,

⁶⁹⁴ Hantos Elemér: Magyarország gazdasági integritása. A nemzeti megújulás útja. Budapest, 1932, Atheneum, 5-12. Hantos elképzeléseiről bővebben: Ormos Mária: A gazdasági világválság magyar visszhangja i.m. 85-89., 91.

⁶⁹⁵ Herczeg Ferenc: Francia jó tanácsok. In: Herczeg Ferenc: Napkelte előtt i.m. 149–153.

⁶⁹⁶ A francia politikai életben is egyre gyakrabban jelentek meg olyan vélemények, melyek sajnálattal emlékeztek vissza az egykori Monarchiára, illetve felmerült a terve, hogy az eddigi finánciális dominanciájú befolyást inkább a kereskedelem vonalán szervezzék meg. André Tardieu a preferenciák rendszeréhez tért vissza, terve azt volt, hogy a gazdasági válság hatását kihasználva a Lengyelország és a kisantant államok blokkját kibővítsék Ausztriával, illetve Magyarországgal, és természetesen kiszorítani Németországot a térségből. A terv hatására a németek megismételték a bilaterális preferenciák alapuló javaslatukat, az olaszok sietve tető alá hozták a Brocchi tervezet aláírását Magyarországgal és Ausztriával. Németország és Olaszország tehát határozottan elzárkózott a francia javaslatától. Ormos Mária – Majoros István: Európa a nemzetközi küzdőtéren i.m. 336-339. A kortárs Hantos Elemér Herczeggel ellentétben üdvözölte a Tardieu-tervet, s úgy vélte helyesebb lett volna az összefogást Magyarországnak kezdeményeznie, sajnálta azonban, hogy azt nem az általa kifejtett gondolatok helyességének felismerése szülte, hanem csak a világgazdasági válság „általános nyomor”-a. A terv feladatát abban látta, hogy az évszázados gazdasági keretek felbomlása következtében gazdasági egyensúlyukat veszített területek kölcsönösen előnyös kereskedelmi kooperációt létesítsenek. A tervezetben csak egy preferenciális vámrendszeren alapuló keretet látott, amiben végleges csupán az „Öt állam egy folyam” jelszóval kifejezhető, esetleg Bulgáriával bővíthető területi elhatárolódás volt. Hantos Elemér: Magyarország gazdasági integritása i.m. 85–91.

⁶⁹⁷ Herczeg Ferenc: Dunai Blokk? In: Herczeg Ferenc: Napkelte előtt i.m. 91–93. Prága valóban nem tartotta be a kisebbségi kérdésben vállalt kötelezettségeit s ígéreteit. Az 1918 májusában kelt – Masaryk által aláírt – pitsburgi egyezmény a szlovákságnak saját országgyűlést, belügyeik intézésére pedig saját kormányt ígért, az

amelyet Franciaország azért propagál, mert biztonságpolitikája hasznos alkotóelemének tekinti a kisantantot. A kisantantnak pedig életszükséglete – fogalmazta meg – a gúzsba kötött, megalázott Magyarország.⁶⁹⁸ *Treuga Dei* és *Ceterum Censeo* című cikkeiben körvonalazza, mikor vehet részt, illetve részt vehet-e Magyarország egyáltalán e tervek megvalósításában. Gömböst idézve, csak az egyenjogúság alapján hajlandó megegyezni, amely nem zárja ki a revíziót, s lehetővé teszi a kisebbségi jogok védelmét. Bethlen nyomán pedig a magyar politika kettős feladatát a kérdésben úgy határozza meg: egyrészt hárítsa el a különböző béketerveket, amelyeket „azzal a célzattal, hogy kivégezzük vele magunkat, újból és újból felajánlanak”, másrészt: az idő megérlelése, fáradhatatlan propaganda a békeszerződés visszásságainak leleplezésére.⁶⁹⁹

De ekkor még Herczeg Németországgal kapcsolatban – a későbbi, főleg háborús publicisztikájával ellentétben – meglehetősen éleslátóan fogalmaz. A négyhatalmi paktum⁷⁰⁰ sikertelenségéből és ennek a magyar revíziós álmok ismételt szertefoszlásából azt a következtetést vonta le, hogy a magyar revíziós követelések ügyét el kell választani a németekétől, s önálló magyar politikát kell folytatni.⁷⁰¹

Franciaország keleti biztonságpolitikájának megmentése érdekében Barthou tett sikertelen kísérletet az ún. Keleti Paktum tervével s a terv érdekében kifejtett 1934-es

autonómiából azonban semmi nem valósult meg. Sőt a szlovák területek gazdasági fejlesztését is elhanyagolták, így a csehek és a szlovákok közötti gazdasági és kulturális különbségek a háború előttihez képest is nőttek. Hasonló volt a helyzet az 1918. októberi philadelphiai egyezményben a ruszinoknak biztosított autonómiával, amelyet a Csehszlovákiával aláírt kisebbségvédelmi szerződés is garantált. Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam* i.m. 206–208.

⁶⁹⁸ Herczeg Ferenc: *Mozduljon meg az ország*. In: Herczeg Ferenc: *Napkelte előtt* i.m. 203–208.

⁶⁹⁹ Herczeg Ferenc: *Treuga Dei!* In: Herczeg Ferenc: *Gondok és gondolatok* i.m. 31–34; Herczeg Ferenc: „*Ceterum Censeo*” In: Herczeg Ferenc: *Napkelte előtt* i.m. 199–202.

⁷⁰⁰ Mussolini tervezete alapján a négy nagyhatalom Anglia, Franciaország, Németország és Olaszország kooperálására építette a béke fenntartását, s előirányozta, hogy annak érdekében nyomást gyakoroljanak más országokra is. Lehetővé tették a Párizs környéki békék felülvizsgálatát, illetve megerősítette a revízió elvét. Mussolini a német fegyverkezés ellenőrzött keretek közé szorítása mellett két akut kérdés megoldását vetette fel: Poroszország megosztottságának, a korridor megszüntetésének szükségességét, Lengyelországnak a tengerhez való kijutásának biztosításával, valamint Magyarország számára azon területek visszaadását melyeken a „magyarok faji túlsúlya áll fenn”. Magyar szempontból kiemelt jelentőségét az adta, hogy a háború befejezése óta először jelent meg a békés revízió központi kérdésként a nemzetközi politikában, ráadásul Nagy-Britannia támogatása mellett. Lényegében a tervezet a francia hegemonia csökkentését, a német erőfölény kialakulásának hátráltatását, illetve az olasz befolyás döntővé válását jelentette volna Délkelet-Európában. A nemzetközi politikai helyzet, Hitler és a náciizmus megítélése, Németország izolálódása folytán a francia tervezetet fogadta el Mussolini, ami a revízió lehetőségét már nem tartalmazta. Németországot a teljes izolálódástól Hitler 1933. május 17-i beszédének kedvező hatása mentette meg. A végül tető alá hozott négyhatalmi paktum azonban meglehetősen eltért az eredeti tervezettől. Az elfogadott paktum megdöbbentette Magyarországot, mivel minden olyan pont hiányzott belőle, aminek jelentősége lehetett a revízió, ill. az egyenjogúság szempontjából Az 1933. július 15-én aláírt paktumnak a résztvevő felek már nem tulajdonítottak nagy jelentőséget, s ratifikálására Németországnak a Népszövetségből való kiválása miatt nem is került már sor. Az – Ormos Mária által München előképéhez hasonlított – 1933-as paktum megbukott. Ormos Mária: *Franciaország és a keleti biztonság 1931–1936*. Budapest, 1969, Akadémiai Kiadó, 192–203., 209–210., 222–223.

⁷⁰¹ Herczeg Ferenc: *Négyhatalmi paktum II*. In: Herczeg Ferenc: *Napkelte előtt* i. m. 73–74.

diplomáciai tevékenységével, látványos kelet európai körútjával. A körút egyik állomása Bukarest volt, ahol épp a kisantant államok külügyminiszteri konferenciája került megrendezésre. Így tulajdonképpen egy francia–kisantant találkozó jött létre, ahol a heves szimpátia-megnyilvánulások hatására a francia külügyminiszter történelmi ferdítéseket tartalmazó s meglehetősen sértő kijelentéseket tett Magyarországgal kapcsolatban.⁷⁰² Természetesen Herczeg nem hagyta kommentálatlanul Barthou körútját. A francia külügyminisztert úgy ábrázolva, mint aki magáévá tette a „balkáni gondolkodást és a balkáni beszédmódot”.⁷⁰³ A körutat mégis úgy értékelte, mint a revíziós mozgalom sikerét. Azokat a hangokat pedig, melyek Magyarországot vádolták, hogy a revízióhoz való ragaszkodásával lehetlenné teszi a térség gazdasági együttműködését, szarkasztikus hangon ítélte el. S egyben annak a beismeréseként látta, hogy Trianon gazdasági téren is „csődöt mondott”, – mint fogalmazott – „az intézményes nyomor és szenvedés, melyet egyedül csak Magyarországnak szántak, programon kívül átragadt az utódállamokra is.”⁷⁰⁴ A dunai blokk ötletét az író már csak azon véleménye alapján is elutasította, miszerint az agrárállamok egyesítése, azon kívül, hogy a gyengébb nemzetet „gúzsba kösse” eleve nem alkalmas a gazdasági problémák orvoslására.⁷⁰⁵

Összességében elmondható, hogy Herczeg ebben a kérdésben is alapvetően a *szentistváni birodalom* integrációja, és a hivatalos politika, a Magyar Revíziós Liga propagandájában is hangoztatott elvek bázisáról bírálja, véleményezi a Duna-völgy rendezésére irányuló terveket. A kor külpolitikájára és a korabeli közgondolkodásra csekély mértékben ható – a fentiekben vázolt – gazdasági érveket ő sem vette figyelembe, illetve azokat a revízió és a kisebbségi politika primátusa szempontjából ítélte meg.

A propaganda

A revízió témája Herczeg publicisztikájában kapcsolódik a propagandához, elsősorban a kisantant propagandamunkájához és – mint korábban utaltunk rá – az író által meglehetősen csekély értékűnek tartott magyar ellenpropagandához. Herczeg figyelemmel követte a szövetségesek sajtóját, s elborzadt a második világháborút kísérő propagandaterrortól. Meg kellett állapítania, hogy ebben a háborúban, amikor „életre - halálra” vívják a harcot az egyes népek, akkor a legaljasabb eszközöket is igénybe veszik. Többször is megfogalmazta azt az

⁷⁰² Ormos Mária – Majoros István: Európa a nemzetközi küzdőtéren i.m. 360–361.

⁷⁰³ Herczeg Ferenc: Vértürdő és tengeri türdő. In: Herczeg Ferenc: Napkelte előtt i. m. 123.

⁷⁰⁴ Herczeg érvelése, azokon a korabeli, ismert gazdasági, kereskedelempolitikai nehézségeken alapult, melyeket Hantos Elemér is kifejtett. Hantos meglátása szerint, Magyarország gazdasági széttagolása, a területi nyereségek mellett a szomszédoknak is károkat okozott. Hantos Elemér: Magyarország gazdasági integritása i.m. 6.

⁷⁰⁵ Herczeg Ferenc: Vértürdő és tengeri türdő i.m. 124–125.

általára már megtapasztalt igazságot, hogy a rémhír lehet bármekkora valótlan, mindig talál hallgatókra. „A népek vagy Istent szolgálják, vagy az ördögöt.” – jelentette ki az író, megjegyezve, hogy a múltban az államférfiak ilyen „szennyestermékeket” nem használtak.⁷⁰⁶

Herczeg égetően szükségét érezte a hathatós magyar ellenpropaganda megszervezésének, mely valamelyest a kisantant országok sokszor valóban botránnyos fordításait ellensúlyozhatta volna. A *Csehszlovák kísértetjárás* cikkében is azon véleményének adott hangot, hogy amit „csökönyös kitartással és kellő arcátlansággal” ismételnék, azt sajnos az „úgynevezett kultúrnépek” igenis elhiszik, és ez olyan tragikus döntéseknek válhat megalapozójává, mint a trianoni békediktátum.⁷⁰⁷ Ezért elviselhetetlennek tartotta, hogy a Beneš-féle propaganda Párizsban 12 lapban rágalmazhassa a magyarságot, szinte mindenféle ellenhatás nélkül. Trianon tanulságaira utalva hívta fel ismételten a figyelmet: „...jó lesz élesen szemmel tartani, nehogy egy jövőbeni békeértekezlet kínos meglepetéseket szerezzen Magyarországnak.”⁷⁰⁸

Az író még a háború kitörése előtt is szentelt egy tanulmányt a propaganda kérdésének, amelyben összegezte tapasztalatait, s bőven szemeztetett a kisantant legképtelenebb állításaiból. A „*Magyar Propaganda*” címen megjelent írása már felütésében is meg akarta hökkenteni olvasóit, s cselekvésre bírni az illetékes fórumokat: „*Olyasmiről írok, ami tulajdonképpen nincs.*”⁷⁰⁹ Herczeg elemzése szerint Magyarországon léteznek, sőt, óriási költségvetéssel működnek propagandaszervezetek, de ezek szerinte csak belföldi munkát végeznek. Rámutatott ismételten az óriási veszélyre, hogy mihez vezethet, ha a magyarságot érő alaptalan vádak, és a térség történelmének, valós földrajzi-gazdasági helyzetét elferdítő propagandát nem ellensúlyozza megfelelő súlyú és minőségű ellenpropaganda. „*Az mosolyogjon Beneš intrikáin, aki már elfelejtette, hogy a békekonferenciákon a csehek mindent megkaptak, amit szemük-szájuk kívánt, sőt meg tudták valósítani azt is, amiről a magyar államférfiak azt hitték, hogy kívülről esik a valóság és lehetőség birodalmának*” – vette elő Herczeg a sokadszorra Beneš. Cikkében bemutatta, hogy a nagyhatalmak már felismerték a propaganda óriási jelentőségét, és ennek megfelelően pl. a tengelyhatalmak rendelkeznek is propagandaminisztériummal, és hasonlóképp fog eljárni Franciaország és Nagy Britannia is. Ezzel szemben a propagandaügyek magyarországi hivatalos kezelését aggaszónak találta, és a cikk zárásában felelőssé is tette az illetékes hatalmi tényezőket. „*És Magyarország? Ebben az*

⁷⁰⁶ Herczeg Ferenc: „Propaganda”. *Pesti Hírlap*, 1941. (63. évf. 280. sz.) december. 7. 1. Beneš második emigrációja alatti fáradhatatlan propagandatevékenységéről lásd bővebben: Ádám Magda: Ki volt valójában Edvard Beneš? i.m. 185–204.

⁷⁰⁷ Herczeg Ferenc: *Csehszlovák kísértetjárás*. In: Herczeg Ferenc: *Gondok és gondolatok* i.m. 214.

⁷⁰⁸ U.o. 215–216.

⁷⁰⁹ Herczeg Ferenc: „Magyar Propaganda”. In: Herczeg Ferenc: *Gondok és gondolatok* i.m. 207.

országban, amely oly rettenetes árát adta meg az ellenséges propagandával szemben tanúsított közömbösségének, mint a világ semmiféle más állama, ebben az országban nincs ma olyan hivatalos hely, sőt nincs olyan ember, aki hivatalból foglalkoznék a Magyarország ellen szórt rágalomokkal. Nincs több mondanivalóm. Legfőleg azt szeretném még kérdezni, mi a neve annak az úrnak, aki a mulasztásokból eredő károkért viselni fogja a felelősséget?”⁷¹⁰

Herczeg fentebbi véleménye korántsem volt egyedülálló, a revíziós szervezetek képviselőinek, propagandistáinak sajátos helyzetértékelését tükrözte, amely állandó súrlódást okozott a hivatalos politika és a propagandaszervezetek között. Pedig mind e propagandaszervek létrehozása, mind fenntartási költségeik finanszírozása a hivatalos politika, a kormányzat támogatásával valósulhatott csak meg. Ennek ellenére a hivatalos diplomáciánál jóval harsányabb hangot használó revíziós szervezetek folyamatosan vádolták a kormányt, hogy nem megfelelő politikájával gátolja a revízió megvalósulását. Sőt, egyes politikusokat egyenesen hazaárulással vádoltak meg!⁷¹¹ Ennek a téves önértékelésnek és szereptévesztésnek számos példáját találhatjuk magának Herczegnek a revíziós publicisztikájában. Az a kifordult okfejtés jellemezte Herczeg utolsó 1953-ban véglegesített visszaemlékezésének hangvételét is, mely szerint a revíziós propagandatevékenység változtatta volna meg a világpolitikai folyamatokat, és a részleges revíziót lehetővé tevő politikai hangulat létrejött e szervezetek munkájának a gyümölcse lenne. Ez az érvelés a nagyhatalmak döntéseit motiváló valós tényezőkkel szinte alig számolt.⁷¹²

Csehszlovákia – Felvidék

1938. november 2-án Magyarország az első bécsi döntés értelmében visszakapta a Felvidék déli sávját. Visszatért 12400 km² határmenti sáv 1 millió 60 ezer lakossal, melynek 84 %-a magyar volt, és olyan nagyvárosok is, mint Kassa, Ungvár, Munkács. A revízió békés megvalósulásának első állomásán az ország hangulata eufórikus volt, és hamarosan „a magyar kard jogán” visszacsatolta a Honvédség Kárpátalja mintegy 12 ezer km²-nyi területét, megteremtve ezáltal az áhított, de nagyon hamar tehertétellé váló közös lengyel-magyar határt. Egyben először jutott vissza az ország egy természetes, védhető határszakaszhoz, a

⁷¹⁰ U.o. 21

⁷¹¹ Zeidler Miklós: A revíziós gondolat i.m. 189–190.

⁷¹² Herczeg Ferenc emlékezései. Hűvösvölgy i.m. 143–144; Zeidler Miklós: A revíziós gondolat i.m. 190. Zeidler a revíziós szervezetek és kiemelten Herczeg önértékelési hibájának eklatáns példaként teljes terjedelmében idézi Herczegnek a hivatásos diplomáciát vádoló sorait. Míserint az idős író úgy vélte, hogy a Magyar Revíziós Liga munkásságának és a revíziós propaganda sikerének legfőbb kerékkötői nem a kisantant diplomácia, hanem a hivatalos magyar diplomácia, a Magyar Külügy soraiból kerültek ki.

Kárpátokhoz. Azonban Kárpátalja csaknem 700 ezer főnyi lakosságából csak 10%-ot tett ki a magyarság számaránya.⁷¹³

A Revíziós Liga az ország gyarapodásában kitartó, már több mint évtizedes munkájának eredményét ünnepelte. A Liga több ízben rendezett tömeggyűléseket a Felvidék és Kárpátalja visszacsatolása érdekében. Legnagyobb jelentőségű az 1938. április 24-én Budapesten tartott országos nagygyűlés volt, amelynek a külföldi sajtóban is visszhangja támadt. Az MRL kezdeményezésére rendezték a hazafias egyesületek 1938. szeptember 21-én nagyarányú tömeggyűlésüket, melyen Liga adatai szerint a szervezet 40 000 tagja vett részt.⁷¹⁴

Csak 1938-ban 30 könyv látott napvilágot a Felvidék tárgyában. A revízió megvalósulásáig kizárólag, vagy részben a csehszlovák problémával, a Felvidékkel és Kárpátaljával 101 könyv foglalkozott különböző nyelveken. A hangsúly a külföldi közvélemény megnyerésére esett, a tevékenységet a külföldi titkárságok koordinálták. Franciaországban előadások tömegeivel bizonyították a magyar követelések jogosságát, sőt megnyertek számos közéleti tényezőt, akik maguk is előadássorozatokban népszerűsítették a magyar ügyet. Angliában a Liga természetesen számíthatott Rothermere sajtókampányára, mely felerősödött a Szudéta-válság idején a revíziós igények hangoztatásával. Angliában a sajtón és az előadássorozatokon kívül a revíziós mozgalmat támogatta az 1930-ban alakult magyarbarát angol képviselőcsoport, akiknek száma ekkor már meghaladta a kétszázat. Ha a kortársak többször a súlytalanabb politikusok csoportjához sorolták is őket, ez mégis figyelemreméltó tény. S ha csekély mértékben is, de befolyásolták az angol külpolitika alakulását a közép-európai térségben azzal, hogy egy időre napirenden tartották a képviselőházban a magyar problémát. Az olasz közvélemény megnyerése volt a legteljesebb. Az itáliai sajtó rendkívül jól tájékozott volt a magyar kérdésben. Ekkorra behálózta az országot az Amici dell' Ungheria nevű magyarbarát olasz szervezet, programjaival állandóan gondoskodva a magyarbarát hangulat ébrentartásáról. A fennálló szövetséges viszony értelmében a Mussolini vezette hivatalos politika is a magyar ügyet támogatta.⁷¹⁵

A Felvidék déli sávjának visszacsatolásával egy etnikai arányait tekintve igazságos rendezést sikerült tető alá hozni. Majd 1939 márciusában, kihasználva a Csehszlovákia elleni német agressziót, Kárpátalját immár katonai erővel sikerült ismét magyar fennhatóság alá

⁷¹³ Romsics Ignác: Magyarország története i.m. 246–247., Ormos Mária: Magyarország a két világháború között 1914-1945 i.m. 208–209.

⁷¹⁴ Beszámoló a Magyar Revíziós Ligának a Felvidék és Kárpátalja visszaszerzésével kapcsolatos munkájáról: VeML Karcsay iratok.

⁷¹⁵ Uo.

vonni. Herczeg publicisztikájában azonban továbbra is kiemelt helyet kaptak a cseh propagandával és Benešsel polemizáló cikkei. Míg a belpolitikában Károlyit diabolizálta az író és tette felelőssé Trianonért, addig a Kisantant politikusai és a Magyarország ellen irányuló propaganda legveszedelmesebb ellenfelét Benešben láttatta.⁷¹⁶ De Károlyival ellentétben az író Beneš személyes kvalitásait nem vitatta el, sőt amint egyik írásában megrajzolta a „*Bolygó Csehnek történelmi profilját*”, elismeri az államférfi nagyszerűségét, szívósságát, akit valóságos „propaganda lángész”-nek tartott, ugyanakkor féktelenül hiúnak ítélte meg. Propagandájának lényegét így értékelte: „*Úgy látszik, a saját múltjából azt a tanulást vont le, hogy nincs az a képtelenség, amely, ha rendszeresen és csökönnyösen hirdetik, hívő lelkekre nem számíthatna.*”⁷¹⁷ Csehszlovákiát — Magyarországgal és a többi utódállammal összevetve — irreális képződménynek ábrázolta. „*Akár földrajzi, történelmi, vagy néprajzi, akár katonai vagy nemzetgazdasági szempontból tekintjük, mindig ugyanarra az eredményre jutunk: nem volt még a világon olyan abszurd államalakulat, mint az egykori Csehszlovákia. Meglátszott rajta, hogy nem Isten teremtette, hanem két úriember eszelte ki a hotelszobájában.*”⁷¹⁸ A *Csehek Londonban* címmel megjelent írásában Jan Masarykkal⁷¹⁹ polemizált, aki szerint Kárpátalját és Szlovákia egy részét elrabolta Magyarország, a bécsi döntés pedig egy gáztett volt. Herczeg a megfogalmazott vádakot a benesi iskola tökéletes példaként mutatta be, és hangsúlyozta, hogy az bírta a nyugati nagyhatalmak előleges és utólagos hozzájárulását is. Ugyanakkor a vitát lezáró, 1943-ban írt cikk végén – ismételten hitet téve az integrális revízió mellett – kijelentette: „*Jó volna, ha a csehek és az egész világ megértenék, hogy minden ember, aki méltó a magyar névre nyíltan, vagy titokban, de mindenképpen ragaszkodik az ezeréves határokhoz.*”⁷²⁰

Herczeg több ízben is hangot adott annak a véleményének, hogy a cseh „imperializmus” képtelenség. Véleménye szerint teljesen irreális 6-7 millió csehvel „imperialista politikát” megvalósítani, és ez a cseh nép újabb katasztrófájához fog vezetni. A két világháború közti cikkeiben a békediktátumok elhibázott voltát emelte ki, mert azok durván megszegték az oly sokat hangoztatott önrendelkezési jogot. Úgy látta épp a Párizs környéki békék rendelkezései vezetnek majd egy újabb háborúhoz. A háború alatt ezen érvek

⁷¹⁶ A mai magyar történetírás is hasonlóan ítéli meg Beneš tevékenységét. Gulyás László nemcsak a magyar, a német, a ruszin nemzet szempontjából értékeli Beneš politikáját negatívan, hanem közép-európai nézőpontból is. Mint fogalmaz: „*Ha létezne a sikeres magyarellenes politikusok listája, Benest ezen a listán igen előkelő hely illetné meg.*” Gulyás László: Edvard Beneš i.m. 400–404. vö. Ádám Magda: Ki volt valójában Edvard Beneš? i.m. 63.

⁷¹⁷ Herczeg Ferenc: Cseh Propaganda. *Pesti Hírlap*, 1943. (65. évf. 143. sz.) június 27. 1.

⁷¹⁸ Herczeg Ferenc: Csehek Londonban. *Pesti Hírlap*, 1943. (65. évf. 138. sz.) június 20. 1.

⁷¹⁹ Jan Masaryk a csehszlovák emigráns kormány külügyminisztere, az Thomas Garrigue Masaryk fia.

⁷²⁰ Herczeg Ferenc: Csehek Londonban. i.m. 1.

mellett foglalkozott az egyes emigrációs csoportok, politikusok, illetve a szövetségesek bábáskodása alatt létrejött emigráns kormány belső ellentéteivel.⁷²¹ Kiemelten tárgyalta a csehek és a szlovákok közötti ellentétet, s utalt rá, hogy a csehek már az I. világháború után is kijátszották a szlovák autonómiatörekvéseket.⁷²² A *Bujdosó csehek* címen megjelent cikkben úgy ítélte meg, a cseh és szlovák álláspont meglehetősen távol áll egymástól. Herczeg megfogalmazása szerint a csehek nemzeti egységben gondolkodtak, míg a szlovákok csak állami egységet tudtak elképzelni, és autonómiát szerettek volna.⁷²³

Máshol a cseh-lengyel ellentéteket tárgyalta, a súrlódásokat a cseh és a lengyel emigráns kormányok között, illetve az élesebbé váló konfliktust Teschen kérdése miatt.⁷²⁴ Herczeg a belső ellentéteket olyannyira nagynak látta, hogy amikor például Benes amerikai útjával kapcsolatban elemzi a cseh-lengyel viszonyt, a moszkvai cseh emigráció, illetve az amerikai szlovák emigráció álláspontját, azt a szarkasztikus megjegyzést engedi meg magának, hogy: „Csehszlovákia ma kizárólag Benes Eduárd két lábán áll.”⁷²⁵

Románia – Erdély

A trianoni békediktátum talán legfájdóbb pontja Erdély elvesztése volt. A revíziós propaganda mind kül-, mind belföldön tanulmányok, cikkek, kötetek özönében foglalkozott a Romániához csatolt területekkel kapcsolatos etnikai, gazdasági, földrajzi, történelmi és jogi kérdésekkel, illetve a kisebbségi sorsra jutott magyarságot ért sérelmek nyilvánosságra hozatalával. Erdély ügye 1939-től fokozatosan került a Liga propaganda-hadjáratának homlokterébe. A szervezet stratégiájának alkalmazkodnia kellett a megváltozott nemzetközi helyzethez. A szövetséges tengelyhatalmak megnyerése lett a cél, s a román antirevíziós propaganda ellensúlyozása. Erdély vonatkozásában 122 könyv jelent meg a Liga gondozásában. Közöttük a Liga ügyvezető igazgatójának, dr. Fall Endrének *Jogunk Erdélyhez* című műve is, amely – a szövetséges viszonyra való tekintettel – kedvező visszhangra talált a német és olasz sajtóban.⁷²⁶ Erdély elvesztése a trianoni békediktátum legneuralgikusabb pontja volt, a helyzetet pedig tovább súlyosbította a vitatott terület lakosságának rendkívül

⁷²¹ Az egyik fő törésvonalat a szlovákkérdés jelentette, Beneš csehszlovakizmusa, melyet Rooseveltten kívül csak kevesen akceptáltak. Nem fogadta azt el Anglia, Franciaország és a Szovjetunió, sőt számos szlovák és cseh emigráns politikus. Benes azonban kitarított koncepciója mellett, vállalva a konfrontálódást mindenekelőtt Hodzával és Osuskýval. Ádám Magda: *Ki volt valójában Edvard Beneš?* i.m. 195.

⁷²² Herczeg a már említett pitsburgi egyezményre céloz, amelyet 1918 május 31-én kötött meg az amerikai Szlovák Liga, a Cseh Nemzeti Egyesület és a Cseh Katolikusok Szövetsége A szerződés Szlovákiának autonómiát, önálló országgyűlést etc. garantált. Lásd a 193. old. 641. sz. jegyzet.

⁷²³ Herczeg Ferenc: *Bujdosó csehek. Pesti Hírlap*, 1943. (65. évf. 264. sz.) november. 21. 1.

⁷²⁴ Herczeg Ferenc: *Benes és a pánszlávizmus. Pesti Hírlap*, 1943. (65. évf. 70. sz.) március 28. 1.

⁷²⁵ Herczeg Ferenc: *Cseh Propaganda. Pesti Hírlap*, 1943. (65. évf. 143. sz.) június 27. 1.

⁷²⁶ A Magyar Revíziós Liga munkája Erdély visszaszerzése érdekében: VeML Karcsay iratok.

kevert nemzetiségi megoszlása. Etnikai alapon igazságos határvonalat húzni szinte képtelenség lett volna. A II. bécsi döntés úgyszintén német-olasz döntőbírósa által meghúzott határ a magyar oldalnak túl kevés, a román félnek felháborítóan sok volt. Észak-Erdély visszatérése 43 ezer km²-nyi területgyarapodást jelentett, és 2,5 millió lakost hozott vissza az anyaországhoz, melynek 52 %-át tette ki a magyarság, tehát több mint 1 millió nemzetiségi is magyar fennhatóság alá került. A román-magyar viszony, ha lehet még jobban elmérgesedett, ugyanakkor a meghúzott határvonal hathatósan szolgálta a térségben a németek „divide et impera” elvén alapuló politikáját.⁷²⁷

Herczeg Ferenc is behatóan foglalkozott Erdély kérdésével, majd a második bécsi döntés után, mikor immár ismét nagy tömegben voltak idegen ajkú lakosai Magyarországnak, a nemzetiségi kérdéssel is. Herczeg politikai publicisztikájának egyik jellemzője az erkölcsi igazságosságba vetett hite, ill. ennek a nagypolitikára és annak eseményeire való alkalmazása. Így ítélte meg természetesen Trianont és az utódállamok sorsát is. Vallotta: „*A talpig fegyverben álló népóriások közt a kis-hatalmak életlehetőségét nem a fegyver és az erőszak, hanem a béke és a jog uralma adja meg.*” Herczeg elemzésében kimutatta, hogy egyrészt Románia területi állománya és politikai ambíciói egyáltalán nem álltak arányban az ország tényleges erejével, másrészt alapvetően sértették meg az európai béke követelményeit, illetve a szomszédos államok történelmi jogát. Az író mélységesen elítélte cikkében Románia kisebbségi politikáját is. Szerinte, ami történt, az tanulságul szolgálhat a világ közvéleménye számára, hogy mit jelent, ha „*magaskultúrájú európai népek Bukarest uralma alá kerülnek.*” Illetve mementóul szolgálhat a tekintetben is „*hogyan nem szabad bánni nemzeti kisebbségekkel.*”⁷²⁸ A cikk 1940. augusztus végén, a magyar-román viszály eskalálódása idején született. Herczeg a felfokozott légkörben egyenesen azt írta a *Pesti Hírlap* hasábjain, hogy Magyarország akár saját erőből is vissza tudná venni a „jogos tulajdonát”.⁷²⁹ Fegyveres konfliktusra végül nem került sor. Berlin eltanácsolta a magyar vezetést a fegyveres beavatkozástól, aminek a kimenetele igencsak kétséges lehetett volna. Az máig sem teljesen egyértelmű, hogy a hadikészültséggel és a mozgósítással a magyar-román határon a magyar kormány csak a revíziós követeléseinek igyekezett nagyobb nyomatókat adni, avagy ténylegesen is felmerült a kormányban a fegyveres revízió gondolata.⁷³⁰

⁷²⁷ Romsics Ignác: Magyarország története a XX. Században i.m. 248. A Dél-Erdélyben a magyarság mintegy 400 ezer főt tett ki.

⁷²⁸ Herczeg Ferenc: Románia van soron. *Pesti Hírlap*, 1940. (62. évf. 146 sz.) június. 29. 1

⁷²⁹ U.o.

⁷³⁰ Zeidler Miklós: A revíziós gondolat i.m. 281–282.

„A történelmi pillanat áhítatot keltő határa alatt, az Isteni igazságba vetett, dicsőségesen igazolt hittel, megrendült lélekkel köszöntjük az erdélyi testvéreket!” E patetikus sorokkal üdvözölte a Revíziós Liga elnöke Észak-Erdély visszatértét. Az „örök igazság”-nak, az „erkölcsi erők”-nek, a „győzelmes német és olasz nép kristálytisztá igazságérzete és bajtársi hűségé”-nek, a „hit mágikus erejének” diadalaként ünnepelte a második bécsi döntést. „Erdély visszatért, mert magyarok milliói kívánták, követelték, hittek benne.”⁷³¹ Lélekemelőnek tartotta, hogy a revízió kezdettől fogva békés volt és a vérbe borult Európában az újabb revíziós eredmények is békés úton valósultak meg. Ismételten figyelmeztette kortársait, hogy a területi veszteségeket azért szenvedték el, mert párharcokban megbontották a nemzet egységét, ugyanakkor rámutatott, hogy Erdély visszatérése az anyaországhoz nem jogokat, hanem fokozott kötelezéseket kell, hogy jelentsen. Meg kell mutatnia Magyarországnak, hogyan lehet példaértékűen kormányozni egy vegyes etnikumú területet.⁷³² Herczeg szavait idézve: „A magyarságnak be kell bizonyítania, hogy élnek még lelkében a régi államalkotó ösztönök, hogy magasabbrendű művelődést képvisel a Kelet kapujában, hogy joggal áhítozza Szent István Új Birodalmának felvirradását.”⁷³³

Herczeg több ízben elítélte cikkeiben a régi, dualista Magyarország nemzetiségi politikáját; a múlt mulasztásaival való szembenézést sürgette, és egy korszerű, az új idők kihívásaihoz igazodó, az időközben „nagykorúvá” vált nemzetiségek számára valós jogokat biztosító nemzetiségi politikát követelt. Örömmel fogadta, hogy az Erdély visszatérését ünneplő szónoklatok is elvetették a „megtorlás” gondolatát.⁷³⁴ Ugyanakkor visszásnak és egyoldalúnak tartotta a magyar „barátkozást”, igazolásként felemlítve a román hadsereg fosztogatásait és rombolását, illetve 1500 székely kényszermunkással szemben tanúsított brutális bánásmód esetét.⁷³⁵ Fölvetette a kérdést, hogy túrnie kell-e ezt a magyar államnak.

⁷³¹ Nem hagyható természetesen figyelmen kívül Észak-Erdély visszatérésének tárgyalásakor a Szovjetunióinak Besszarábia birtoklására vonatkozó követelése Romániával szemben. De itt is megjelenik Herczeg elfogultsága, lényegi kérdések feletti átsiklása és az idézettel is jellemezhető érzelmi megközelítése.

⁷³² Az általános örömmámor közepette Teleki Pál szintén a múlt hibáinak elkerülésére, a toleráns nemzetiségi politika megvalósításának szükségességére figyelmeztetett. Mint 1940. szeptember 4-én elhangzott felsőházi beszédében mondta: „Mi nem megtorolni, hanem építeni akarunk és fogunk.” Balogh Béni: A magyar-román viszony és a kisebbségi kérdés 1940 őszén. *Limes: tudományos szemle*, 1996. (9. évf.) 3. sz. 81.

⁷³³ Herczeg Ferenc: Erdélyi virradat. *Pesti Hírlap*, 1940. (63. évf. 198. sz.) szeptember. 1. 1.

⁷³⁴ Lásd például gróf Bethlen György, az egykori Magyar Párt elnökének szónoklatát: „Nem akarjuk azt, hogy a mi örömünk az ő bánatuk legyen. Azt szeretnők, hogy a jövőben mindig közösen örülhessünk.” Balogh Béni: A magyar-román viszony i.m. 81.

⁷³⁵ Már a második bécsi döntés másnapján megkezdődtek Dél-Erdélyben a magyarellenes intézkedések, atrocitások. A szörnyűségekről, a kegyetlen bánásmódról a korabeli lapok részletesen tájékoztatták a magyar olvasóközönséget. A román fél atrocitásaira válaszul, az elszennvedett sérelmek hatására a magyar hadsereg észak-erdélyi bevonulásakor – Teleki Pál erőfeszítései, a katonai vezetés utasításai ellenére – szintén történtek súlyos kilengések, sőt tömeges kivégzések (ördögkúti és ippói tömegmészárlás). A korszak egészében a kölcsönös retorzió alapuló kisebbségi politika jellemezte mind a román, mind a magyar fél kisebbségi politikáját. Balogh

Úgy vélte a románság már rég túl van azon a ponton, hogy a magyar fél békés magatartását méltányolja. *Aki a bukarestiek lélektanát ismeri, az tisztában lehet vele, hogy a magyarság békés magatartása nem csillapítja, hanem ellenkezően: szítja a túlsó oldal harci támadó kedvét.*” Semmiképpen nem bosszút akart sugalmazni, de emlékeztette a kormányt, hogy a Magyarországhoz került nagyszámú románság igenis alkupozíciót jelenthet, és presszionálni lehetne vele Bukarestet. Hathatós rendelkezéseket sürgetett, amelyek csillapítanák a románság harci kedvét, és egyben enyhítenék a Dél-Erdélyben élő magyarság sanyarú sorsán.⁷³⁶

Herczeg összehasonlítva a második bécsi döntés utáni magyar és a román sajtót, óriási kontrasztot látott. Véleménye szerint a magyarságot és a magyar sajtót a békevágy szelleme hatja át, Magyarország megtartotta a bécsi döntés rendelkezéseit, s lemondott Dél-Erdélyről.⁷³⁷ A román sajtót ellenben úgy mutatta be, mint amit a gyűlölet és a bosszúvágy vezérel. Úgy vélte, ha románok folytatják az egyoldalú propagandát, akkor – a trianoni tapasztalatok alapján – Magyarországnak is hathatós ellenpropagandával kell válaszolnia, valamint meg kell indítania a revíziós mozgalmat a még román kézen lévő területek visszacsatolása érdekében. Herczeg úgy ítélte meg, a románságnak ideje lenne leszámolnia hamis politikai illúzióival.

Érdeemes az 1940-ben a papírra vetett okfejtését hosszabban is idézni, melyek jelzik, miként értékelte az idős író, a Revíziós Liga elnöke Románia lehetőségeit, politikai mozgásterét Észak-Erdély visszacsatolása utáni hónapokban. *„Hogy a történelmi események hosszú láncolata, amelyek folyamán Magyarország elveszett a világháborúban, lefegyverezte önmagát, és összetört a bolsevista uralomban, pontosan megisméltődjének, és hogy a győztes nyugati hatalmak még egyszer hasznosnak vélik, hogy Romániát maguk mellé vegyék győztes társnak, az – mivel Románia azóta ismételtlen megmutatta igazi képét– minden, csak nem valószínű.*”⁷³⁸

Az író megérthette, hogy alig pár éven belül mindaz, amit ő a képtelenségek birodalmába sorolt szinte szóról-szóra megvalósuljon, Magyarország ismét elveszítse Erdélyt, s az ismét a „győztes” Romániáé legyen.

Béni: A magyar-román viszony i.m. 81–86. vö. Ablonczy Balázs: A visszatért Erdély 1940–1944. Budapest, 2011, Jaffa Kiadó, 61–65.

⁷³⁶ Herczeg Ferenc: Magyar – román barátság. *Pesti Hírlap*, 1940 (62. évf. 228 sz.) október. 6. 1

⁷³⁷ Románia legfőbb külpolitikai célja Észak-Erdély visszaszerzése volt, az észak-erdélyi románság erősítése mellett, fő törekvése Dél-Erdély „megtisztítása” a magyaroktól. Balogh Béni: A magyar-román viszony i.m. 87.

⁷³⁸ Herczeg Ferenc: Román szomszédaink. *Pesti Hírlap*, 1940 (62. évf. 296 sz.) december. 29. 1.

Jugoszlávia – Délvidék

A világháború folyamán Jugoszlávia lerohanásával utoljára nyílt lehetőség területi revízió megvalósítására, de itt egyrészt végzetesen letért a magyar kormányzat a békés revízió útjáról, másrészt felrúgta a Jugoszláviával épp csak megkötött friss örökbarátsági szerződést, s ezt már nem tudta elfogadni a brit diplomácia sem. Teleki pedig a halálával üzent. Ezzel Magyarország végképp elvesztette maradék mozgásterét is, és egyre mélyebben belesodródott a II világháborúba. Az „önálló” Horvátország kikiáltása⁷³⁹ után, 1941. április 11-én megindultak a magyar csapatok, és a Muraközt, a Mura-vidéket, a baranyai háromszöget, és a Bácskát sikerült saját közigazgatás alá vonni. A Magyarországhoz ezúttal visszakerült területek 11475 km² tettek ki, ahol a lakosság 38,9%-a vallotta magát az 1941 októberében megrendezett összeírás alkalmával magyarnak. Ezzel Magyarország területi állománya immár majdnem elérte a 172 ezer km²-et lakossága pedig megközelítette a 14,7 millió főt, amelynek mintegy 77,4 %-a volt magyar anyanyelvű.⁷⁴⁰

Herczeg a többi utódállamhoz hasonlóan a Jugoszláv államot is képtelen alakulatnak tartotta, amelynek létrejöttekor sem jósolt nagy jövőt. Az új politikai fejleményeket is azzal magyarázta: a szerb politikai vezetés ítélőképességét annyira megzavarták az I. világháború utáni sikereik, hogy elvesztve realitásérzéküket, „*szerencsétlen népüket fejfel nekiugrasztották a német gránithegynek.*”⁷⁴¹ Herczeg írásait ezúttal is erősen historizáló jelleg hatja át. 1941 májusában a *Szerbek Magyarországon* címen megjelent cikkét a szerbség Magyarországra telepítésének körülményeivel indította. Végigtekintette a szerb-magyar konfliktusokat a Rákóczi-szabadságharc, illetve 1848-49 eseményeit, s leszögezte, Magyarországon 1690-óta mindig is volt szerbkérdés. Konstatálta, hogy az újabb területi revízióval a „Délvidék felszabadulásával” ismét szerbek tömegei kerültek Magyarországhoz, ennek együtt kell járnia a „szerbkérdés” immár „végleges” rendezésével. Ugyanakkor kimondta azt is, hogy a szerbség nyilvánvaló akarata, hogy a magyar államtól független nemzeti életet éljenek, s hangsúlyozta: a magyarországi szerbség politikai célja – akár nyíltan, akár leplezetten – ez volt a múltban is. Mint a délvidék és a szerbség kiváló ismerője, figyelmeztetett, hogy a szerbség már az első világháború előtt kiépült politikai képviselettel rendelkezett a görögkeleti egyházi autonómiája és harcos politikai vezérkarral annak papsága révén.

⁷³⁹ Az 1941. március 28-i minisztertanácson Teleki Pál javaslatára a Jugoszlávia megtámadásában való részvételt bizonyos formai feltételekhez kötötték. Ezek egyike volt, hogy magyar csapatok csak akkor csatlakoznak a német támadáshoz, ha kikiáltották Horvátország önállóságát, s Jugoszlávia formailag megszűnik. Ablonczy Balázs: Teleki Pál i.m. 496. Az önálló Horvátországot a magyar csapatok megindulása előtt egy nappal, április 10-én kiáltották ki Zágrábban.

⁷⁴⁰ Zeidler Miklós: A revíziós gondolat. i.m. 291–292.

⁷⁴¹ Herczeg Ferenc: Szerbek Magyarországon. *Pesti Hírlap*, 1941. (63. évf. 101. sz.) május. 4. sz. 1

Kiemelte e papság nemzeti elhivatottságát, döntően meghatározó szerepét a nép életében, és harcias sovinizmusát, melyet a cikkben bősz példákkal is alátámasztott. Nyomatékosan felhívta a figyelmet a szerbség egész egyházi szervezetének kérlelhetetlen magyarellenességére. Úgy vélte, ha érdemben kívánnak foglalkozni a „szerbkérdéssel”, ezekkel az erőkkal mindenképpen számolni kell. Historizáló, szinte anakronisztikus, a történelmi jogban gyökerező nézőpontjára jellemző, amint az idézett cikkben megállapította, hogy Magyarországnak a szerb egyházzal szemben immáron szabad keze van, mivel a szerbség a Habsburg-házzal kötött szerződését megtagadta.

Herczeg tehát nyíltan szakított a revíziós mozgalom indulásakor a népek önrendelkezési jogát szem előtt tartó programjával. Egy, a magyar állammal közösséget nem vállaló népcsoport integrációját sürgeti, olyan új rendezést, mely – szerinte – biztosítaná, hogy a szerbséget „*hivatásos demagógok ne fertőzhessék meg vérengző balkáni ábrándokkal*”.⁷⁴² Úgy látta, ez megfelelné mind a magyar állam, mind az itt élő szerbség érdekeinek. Herczeg történelmi visszatekintése is bizonyítja, hogy ez a rendezés szinte megoldhatatlannak tűnő feladatokat jelentett volna a magyar politikai elit számára.

Az író egy 1943-ban született cikkében a szerbséget önmagában kiváló népnek és elsőrendű katonának tartotta.⁷⁴³ Hibájukat érdekes módon abban látta, hogy „eltúlozzák” a hazafiságot, s egyfajta hivatottságot éreznek arra, hogy más népeken uralkodjanak, míg ha ők kerülnek idegen uralom alá, azt égbekiáltó igazságtalanságnak tartják. (Ezúttal nem említi, hogy hasonló mentalitás jellemez minden nemzetet, így a korabeli magyart is.)⁷⁴⁴ Herczeg szerint ezért a történelmük mintegy a katasztrófák láncolataként írható le. Politikai elemzésében azt állította, hogy a szerbség számára Jugoszlávia sohasem volt más, mint ürügy Nagyszerbia megvalósítására. De a jugoszláv állam – vallotta Herczeg – a benne rejlő feszültségek a pravoszláv, bizánci kultúrájú szerbség és a római katolikus horvátok között nem lehet tartós épület. Abban az eseményben, amikor 1928-ban Rasics Dunica a belgrádi országgyűlésben lelőtte Stefan Radicsot, a horvát parasztpárt vezetőjét, Herczeg egyenesen a

⁷⁴² U.o.

⁷⁴³ Magyarországon a kisantant államok közül Jugoszlávia megítélése volt a legkedvezőbb, ehhez járult hozzá a kitartó, bátor a török harcokban megedződött szerbség képzete. A pozitív ellenségkép azonban hamarosan ellentétébe váltott: a propaganda már a kegyetlen, fanatikus, elvadult balkáni szerbség képét kommunikálta. A katonai közigazgatás is úgy ítélte meg, hogy a szerbekkel erélyesebb kézzel kell bánni, mint a többi nemzetiséggel. Súlyosbította a helyzetet a fegyveres civil ellenállás, a szerb partizánmozgalom megjelenése. Pihurik Judit: Magyarok és szerbek a Délvidéken 1941–1944. *Limes: tudományos szemle*, 2009. (22. évf.) 2. sz. 83., 86–87.

⁷⁴⁴ Herczeg Horkaynéja 1908-ban, Bosznia és Hercegovina annektálásakor még így hűtötte le a Monarchia politikájával ellenséges szerbiai megnyilvánulások bírálóit: „... én nem látom be, hogy miért volna a szerbeknél szemtelenség, ami adott esetben nálunk hazafiság volna.” Herczeg Ferenc: Horkayné. Ellesett Párbeszéd. *Új Idők*, 1908. II. kötet. (14. évf.) 49. sz. 484.

jugoszláv állameszme végét látta. Visszatekintve 1941 áprilisára, úgy vélte, a jugoszláv állam felbomlása már feltartóztatlan volt, és a jugoszláv hadseregben a horvát csapatok mindent megtettek, hogy szabotálják a szerb királyi haderő tevékenységét. Ráadásul, mivel kikiáltották a független Horvátországot is, Herczeg teljesen kivitelezhetetlennek vélte egy újabb Jugoszláv állam jövőbeni felállítását. Azt, hogy a brit kormány ezt felvette a háborús céljai közé, illetve azt, hogy Londonban „jugoszláv kormány” alakult, így kommentálta: „*Ez az állam kizárólag csak Londonban él; mégpedig az emigráns kormány vágyaiban*”. Herczeg véleménye az volt, ha egy esetleges szövetséges győzelem után az annyira eltérő kultúrájú és oly sok kölcsönös sérelmet elszenvedett népeket újból egy közös Jugoszláviába terelik, akkor annak szükségszerűen csak újabb vérengzések és elnyomatás lenne az eredménye. A cikket a következő sorokkal zárta: „*A jobb sorsra méltó vitéz szerb nép ezt is belátja és az eleve is halálra ítélt második Jugoszlávia helyett beéri egy kisebb, de egészséges és erős Szerbiával.*” Herczeg hitte, így végre az egyik legakutabb problémája megoldódhatna „*dél-keleti Európának.*”⁷⁴⁵

De a szerbség és a délvidék békés integrációja súlyos sebet kapott. A bácskai vérengzés, az Újvidéken és környéken elkövetett tömeges atrocitás megrázta Herczeget, úgy érezte, az eset az ő általa is vallott és meghirdetett toleráns nemzetiségi politika csődjét jelenti. Az ártatlan áldozatok ellen elkövetett terrorakció hatására fel akarta oszlatni a Magyar Revíziós Ligát, s a szervezet csak az elnöki tanács javaslatára működött tovább.⁷⁴⁶ Visszaemlékezésében a délvidéki származású író még tragikusabban rajzolta meg az Újvidéken történeteket, azt egy soha le nem mosható szégyenfoltnak érezve, amit „silány” emberek követtek el, tettükkel iszonytató adósságot vállalva minden magyar ember fejére.⁷⁴⁷

⁷⁴⁵ Herczeg Ferenc: Szerbek és jugoszlávok. *Pesti Hírlap*, 1943. (65. évf. 88. sz.) április 15. 1

⁷⁴⁶ Zeidler Miklós: A revíziós gondolat i.m. 187.

⁷⁴⁷ Az író komor összegzésében: „*Ami ezer évig senkinek sem sikerült, azt elérték az újvidéki mészárlások rendezői: megfosztották a magyarságot lovagias hírétől. A Magyarok Istene Újvidék és Pétervárad közt dicstelenül a Dunába fulladt.*” Herczeg Ferenc emlékezései. Hűvösvölgy i.m. 232–233.

Herczeg Ferenc politikai publicisztikája a második világháborúban

Herczeg Ferenc mind íróként, mind a Magyar Revíziós Liga elnökeként revíziós retorikáját az általános békevágyra építette. A magyar revízió ügyét a belföldi, s még inkább a külföldet megcélzó – az előző fejezetben már tárgyalt – revíziós propaganda úgy tálalta, hogy a trianoni békediktátum legkirívóbb igazságtalanságainak orvoslásával épp az első világháborúban már megtapasztalt szörnyűségek megismétlődését kerülhetné el Európa, mivel a térség számára egy igazságos rendezés a hosszú távú békés együttműködés lehetőségét teremthetné meg. Tehát a fenti érvrendszer értelmében a revíziós retorika nem más sugalmazott, mint hogy az általános európai béke megteremtésének előfeltétele a békés revízió.⁷⁴⁸ E szellemben – a magyar revíziós törekvések szempontjából – tárgyalta Herczeg egy 1937-ben kelt írásában a spanyol polgárháború eseményeit is, azt úgy értékelve, hogy amíg a polgárháborúk foglalkoztatják a világpolitikát, addig a politikai légkör bajosan lesz alkalmas arra, hogy a nagyhatalmak a dunai kérdés rendezésével a magyarság területi, vagy kisebbségi problémáival érdemben foglalkozzanak. Úgy vélte, amennyiben az események további eskalációja háborúhoz vezetne, az előbb-utóbb mindenképpen újabb világháborúba torkollna. De Herczeg ebben a politikai elemzésében 1937-ben még úgy vélte, az emberiség elkerülheti az újabb világháborút: „*Nem hiszünk a háborúban, mert ez a fehér fajok kultúrájának olyan indokolatlan és ostoba öngyilkossága lenne, amilyenre még nem volt példa az emberiség történetében.*”⁷⁴⁹ Az író jóslatára nagyon is hamar rácáfoltak az események. De a világpolitikai eseményeket elemezve, és az általános fegyverkezés ütemét, a politikai légkör mindinkább kitöréssel fenyegető elektromos telítettségét érzékelve, az író maga is revideálta elképzeléseit a béke tartósságáról. Ez fogalmazódott meg az alapvetően belpolitikai kérdésekkel foglalkozó *Mohács népe* című munkájában is, ahol már úgy fogalmazott, hogy az első világháborúval megindult irtózatosszerű folyamatok nem álltak meg, s tekintettel a nagyhatalmak fegyverkezési hajszájára, és az Európát uraló feszült légkörre, bármi megtörténhet. 1938 tavaszán Herczeg még azt latolgatta, hogy ez a felhalmozódott gyúanyag vajon egy újabb pusztító orkánban fog kitörni, vagy esetleg – az ő szavait idézve – „*világrészünk egész hatalmi rendszerének zajtalan eltolódása lesz-e*”.⁷⁵⁰ Egy évvel később már azt a kérdést tette fel, hogy Magyarország ezúttal jobban felkészült-e a

⁷⁴⁸ Gazdag László: Herczeg Ferenc és a revíziós gondolat. In: Szerk: Antos Balázs – Tamás Ágnes: Szemelvények ötszáz év magyar történelemből. Szeged, 2011. 59–72. Illetve lásd az előző fejezetet. 179–180.

⁷⁴⁹ Herczeg Ferenc: A falra festet ördög. *Pesti Hírlap*, 1937. (59. évf. 144. sz.) június 27. 1.

⁷⁵⁰ Herczeg Ferenc: Mohács népe. In: Herczeg Ferenc: Gondok és gondolatok i.m. 36–37.

megmérettetésre, mint Muhi, Mohács és Trianon tragédiája előtt. Ugyanis ekkor már lehetségesnek tartotta, hogy ha a nemzetközi politika irányvonalában és a fegyverkezési verseny ütemében változás nem áll be, akkor egy új, minden addiginál pusztítóbb háború tör ki Európában, ami minden bizonnyal Magyarországot sem fogja elkerülni.⁷⁵¹

Európa romlása

A második világháború Lengyelország német, majd szovjet lerohanásával megkezdődött, de az ún. „furcsa háború” korszakában még nem terebélyesedett világháborúvá. Azonban az amúgy is vészterhes időkben egy „mellékhadszínkép”, egy kis nép, a finnek hősiessége a szovjet agresszióval vont magára a világ figyelmét. A téli háború, a heroikus küzdelem a gigászi ellenféllel Herczeg publicisztikájában is megjelent. *„A mai emberi társadalom sarokkövei a vallás, a család, jog a szabad munkához és a magánvagyon. Suomi most ezeket védelmezi”* – írta Herczeg a finnek hősiességét méltatva. Az egyenlőtlen küzdelmet folytató finneket, úgy ábrázolta, mint akik Európa becsületéért, a keresztény műveltségért vívják harcukat. Ezen írásaiban már meg is jelenik az a szempont, mely Herczeg politikai publicisztikájának, és kiemelten a második világháborús írásainak is vezérfonalát jelenti. Az események – szinte kizárólag – erkölcsi, morális szempontok alapján való vizsgálata és értékelése.

Az író a téli háború kapcsán kifejtette elítélő véleményét a kis nemzeteket elnyomó nagyhatalmak agressziójáról, akik – megfogalmazása szerint – hovatovább már természetellenesnek látják egy kis nép függetlenségét. A nagyhatalmaknak a kis népeket semmibe vevő hatalmi törekvéseiben a materializmus elveit látta megvalósulni, míg a kis népek törekvéseit az idealizmus megnyilvánulásaiként értékelte, és úgy tartotta, ha még egyáltalán léteznek a diplomáciában emberi szempontok, az a kis nemzeteknek köszönhető. A nagyhatalmak halogató, időhúzó magatartását – például az Egyesült Államok álságos magatartását, amennyiben a finneknek nyújtandó kölcsönt megtagadta, miközben a Szovjetunióknak pedig üzemanyagot szállított – mélységesen elítélte és segélyhadak küldését szorgalmazta.⁷⁵² A kisállamiság féltése Herczeg publicisztikájában azonban meglehetősen egyoldalú s alapvetően a szovjet agresszióra irányult. Jellemző az író elfogultságára a hallgatása Lengyelországról, s amikor Németország alig pár hónappal később lerohanja

⁷⁵¹ Herczeg Ferenc: Történelmi lecke. In: Herczeg Ferenc: Gondok és gondolatok i.m. 7–8. A szovjet–finn háború 1939. november 30-án a Vörös Hadsereg támadásával indult és 1940. március 12-én Moszkvában aláírt békeszerződéssel végződött. A valóban jó ideig az eseményeket tétlenül néző Franciaország és Nagy Britannia 1940. február 5-én hozott határozatuk alapján egy expedíciós haderő megszervezését kezdte el, de a váratlan finn fegyverszünet keresztülhúzta számításait. Németország pedig éppen szövetségben volt a Szovjetunióval s mereven elzárkózott Finnország támogatásától. Ormos Mária – Majoros István i.m. 411–412.

⁷⁵² Herczeg Ferenc: A világ legbékésebb népe. *Pesti Hírlap*, 1940. (62. évf. 33. sz.) február. 11. 1.

Norvégiát, Dániát és Hollandiát, az író megfélekedzik a leigázott kis népek jogainak féltéséről.

A szovjet–finn háborúban végül győzött a hatalmas túlerő, a *Dicsőséges legyőzöttek* erről tudósít. Itt Herczeg az események értékelésében bizonyos „erkölcsi erőtényezők” szerepének a fontosságát hangsúlyozta, és a magyar történelemből vett példákkal támasztotta alá érvelését. „*Vannak vereségek, melyek kívánatosabbak, mint a győzelmek*” – vélte az író – szerinte a becsülettel elvesztett háború olyan energiákat szabadíthat fel, ami egy nemzet fennmaradását akár évszázadokra biztosítja. Nietzsche-t idézve írta, hogy a népek sokszor nehezebben viselik el a győzelmet, mint a vereséget. E gondolatiságból kiindulva az igazi győzteseknek a finneket tartotta, a vesztes félnek pedig Európa többi népét. Elsősorban a téli háborúból hatalmas erkölcsi és katonai tekintélyvesztéssel kikerült „*megsemmisítő győzelmet szenvedett*” Szovjetuniót és a finnek egyenlőtlen harcát tétlenül figyelő – az író által tragikomikusként jellemzett diplomáciai tevékenységet folytatató – nyugati hatalmak erkölcsi vereségét hangsúlyozta ki, csattanóval zárva sorait: „*Valóban borús színben látnánk az európai népek jövőjét, ha nem volnának közöttük olyanok, mint a finnek!*”.⁷⁵³ De a finnek hősies küzdelmei ellenére hamarosan igencsak beborult Európa ege, és az új vérzivatar nemhogy elkerülte Magyarországot, hanem az öreg kontinens nemzetei közül a magyarság egyike lett a háborúban legnagyobb véráldozatot elszenvedett népnek. A háború eseményeit az idős író nemcsak meg- és átélte, hanem a sajtó aktív tagjaként a *Pesti Hírlap* hasábjain, többnyire az első oldalon megjelenő vezércikkeiben elemezte a háború eseményeit, illetve annak magyar vonatkozásait.

A háborús okok egyikét az író – immár két évtizedes revíziós publicisztikájával összhangban – a Párizs környéki békékben, azoknak felesleges és megalázó feltételeiben és hangnemében látta. A másik ilyen egész Európa s különösen Magyarország történetét befolyásoló okot, a középkor óta kitapintható francia – német ellentétben vélte felfedezni, ezért is bízott az író a gyors német győzelmek után egy olyan békében, amely a francia – német viszályt végre kiemelné az Európa sorsát formáló erők közül. Az író a citált cikkben azt írta, hogy a németekben nem fedezhető fel az a gyűlölet és bosszúvágy, mint ami – véleménye szerint – Poincaré és Clemenceau politikáját jellemezte. Sőt a német hadvezetőség „lovagias gesztusairól” megemlékezve, a nemzetközi politikában egy újfajta egészségesebb gondolkodás kezdetét vizionálta, megfélekedve a háború kirobbantásában Hitler és

⁷⁵³ Herczeg Ferenc: *Dicsőséges legyőzöttek*. *Pesti Hírlap*, 1940. (62. évf. 62. sz.) március. 17. 1.

Németország felelősségéről. S rendkívül érdekes módon épp a megszállt franciáktól remélte, hogy felébrednek majd az „ősi fajgyűlölet hipnózisából”.⁷⁵⁴

A fő problémát azonban az általános erkölcsi romlásban nevezte meg, az Európát európaivá tevő keresztény értékrend megingásában. A megoldást is ezen az erkölcsi szinten kereste, Európa erkölcsi és szellemi újjáépítésében, amely helyreállítaná a gondolkodásban a keresztény morál, és felebaráti szeretet értékeit. Azt vallotta – saját szavait citálva –, mégha az ilyen „együgyű igazságokat” a politika bagatellizálja is, hogy: „*A keresztény gondolkodásnak a nagypolitikában való érvényesítése a civilizáció és vele Európa megmentésének egyetlen módja*”.⁷⁵⁵ Ugyanezt az erkölcsi megroppanást érzékeltette Herczeg a *Gáz* című riportjában, melyben arról tudósított, hogy egyes amerikai szakértők sürgetőnek tartják német nagyvárosok elgázosítását. Külön kiemelte a „*gengster vérmérsékletű polgártárs*”-at Alden Waitt-ot, aki – Herczeg cikkének tanúsága szerint – az USA szempontjából „eszményinek” tartotta a polgári lakosság ellen bevetett gázharc ötletét. A – meglehetősen elfogult – író figyelmeztette a szövetségeseket: a „*német hadvezetőség szigorúan lovagias keretek között*” vívja a háborút, azonban Németország óriási szervezőereje és fejlett kémiai ipara következtében képes a viszontválaszra.

De 1942-ben az író nem hitte még, hogy a „*tömeges rovarirtás*” harcmodora valóra válhat, szerinte nem sülyedhet ilyen mélyre az emberiség. Herczeg megjegyezte, hogy a múltban a harctereken alkalmazták ezt a kíméletlen fegyvert, és most először esett szó a városi lakosság elleni bevetésének lehetőségéről. A védtelen emberek tömeges elpusztítását, orgyilkosságnak, egy olyan nihilnek látta, amely Európa csődjét, a kereszténység, a civilizáció végét jelentené.⁷⁵⁶ Európa hajdani civilizatórikus és erkölcsi nagyságával, illetve annak elenyészésével hozta összefüggésbe az író az európai népek hegemoniáját a világ nagy része felett. A második világháborút ezen sajátos aspektusból szemlélve nagyon is negatív következtetéseket vont le Európa meghatározó szerepének jövőjével kapcsolatban: A *fehér fajok végre is a szellemi és erkölcsi fölényükkkel tudták gyámságuk alatt tartani a világot, és ha most ostoba és szennyes módon öngyilkosságot követnek el, akkor a fölszabadult népek egyszer és mindenkorra megvetően hátat fordítanak a kadávernek*”.⁷⁵⁷ Ez a kettős motívum – a testvérgyilkos háborúban Európa öngyilkossága, illetve az erkölcsi fölényét veszített „fehér

⁷⁵⁴ Herczeg Ferenc: Igazság és béke. *Pesti Hírlap*, 1940. (62. évf. 152 sz.) július. 07. 1.

⁷⁵⁵ Herczeg Ferenc: „Újjáépítés?”. *Pesti Hírlap*, 1941. (63. évf. 9. sz.) január. 12. 1.

⁷⁵⁶ Herczeg Ferenc: *Gáz*. *Pesti Hírlap*, 1942. (64. évf. 111. sz.) május 17. 1. Felmerül a kérdés, hogy vajon mit tudhatott az író a megszállt szovjet területeken a németek által a polgári lakosok ellen elkövetett atrocitásokról, a civil áldozatok óriási számáról, mely ugyanúgy Európa szégyenét jelentette. Azonban író második világháborús publicisztikáján nyilvánvaló elfogultsága, s nem foglalkozik – ha egyáltalán tudott róluk, mivel valószínűleg ő is csak a propaganda információival rendelkezett – német által elkövetett embertelenségekkel.

⁷⁵⁷ U.o.

faj” gyámsága alól felszabaduló népek – az író több, a háború végső kimenetelét latolgató művében is megjelent. Például a *Világtérkép* címmel megjelent írása a világháború ázsiai hadszíntereire tekintve, és a kínai eseményeket górcső alá véve, a riportban Csang Kaj-sek feleségét is megszólaltatva, azt az egyértelmű következtetést vont le, hogy Ázsia nem lesz többé „*európai conquistador- nemzetek vadászprédája*”. Herczeg ezt már ezen 1942-ben megjelent cikkében tényként kezelte, és ebből két következtetést is levont. Egyrészt azt, hogy mivel a gyarmatok végleg elvesztek Európa számára, ezzel majd együtt fog járni „*egész európai vidékek és társadalmi rétegek elszegényedése*”. Másrészt üdvözölte, hogy véget ér a nyugati demokráciák képmutató hazugsága, és gyakorlata „*hogy ugyanis a színes bőrűeket a demokrata elv sérelme nélkül ki lehet zárni az emberi jogokból.*”⁷⁵⁸ Ugyanez a gondolatisága a beszédes című *Európa ellen* címen kelt munkájának is. Ebben az író visszatért az erkölcsi erők primátusának megfogalmazásához, és a területi kérdéseken túl a háborúban már egész „Európa existenciájá”-t látta veszélyben forogni. A föld- és néprajzi meghatározottságokon túl Európát erkölcsi fogalomként fogta fel: „*Európa mindez, amit száz élő és letűnt nép harmadfélezer esztendő során alkotott, gondolt érzett és megálmodott*”. Elemzésében eljutott annak megalapításáig, hogy a kulturális sokszínűség és szárnyaló szellem „jogosította a fehér fajokat a világalomra”. Európa második világháborús meghasonlását önmagával az antik görög városállamok testvérharcához hasonlította, s úgy vélte, Európa közel áll hozzá, hogy hasonló tragikus fordulatot vegyen a sorsa, s mint egykor a virágzó Hellasz, szegénységbe és tudatlanságba merüljön. Az okokat, mint az már a fentiekből is kiviláglott, ezúttal is abban látta, hogy Európa visszasüllyedt az ököljog korába, és a nagypolitikában nem érvényesülnek a vallás és az erkölcs általános törvényei. E cikkének zárásaként - talán a legmarkánsabban - összegezte meglehetősen idealista állásfoglalását Európa, kultúra, erkölcs, és a volt gyarmatbirodalmak kapcsán: „*A színesbőrűek fölött Európa nem a szuronyaival, hanem hetven százalék erejéig a tekintélyével uralkodik, ez a szörnyű háború pedig, akárki lesz is győztese, a színesek szemében a fehérek általános és megsemmisítő vereségével fog végződni. Vajjon eszükbe jutott- e már a lidérc elméjű államférfiaknak, akik a régi lángelmék helyébe ültek, hogy Európa népei egy közös test szervei és hogy a népirtás egyszersmind öngyilkossági kísérlet?*”⁷⁵⁹

Egy másik kérdéskör Herczeg publicisztikájában, amit már megelőlegezett az előbbi, a sokszínű Európát és kulturális hagyatékát féltő, illetve a finn példa kapcsán is felbukkanó gondolat: a kisállamok pusztaságának kérdése válása. Ezzel kapcsolatban az író még a

⁷⁵⁸ Herczeg Ferenc: *Világtérkép*. *Pesti Hírlap*, 1942. (64. évf. 139. sz.) június 21. 1.

⁷⁵⁹ Herczeg Ferenc: *Európa ellen*. *Pesti Hírlap*, 1944. (66. évf. 29. sz.) február 6. 1.

háború elején 1940 januárjában állást foglalt, *A népek élettere* című munkájában a náci élettér és fajelmélettel polemizálva. Herczeg egy paderborni katolikus teológiai professzor vonatkozó „tudományos” művét mutatta be és vonta kétségbe megállapításait. Herczeg kikarikírozta az élettérelmélet téziseit, mondván, hogyha visszatekintünk a múltba, akkor a régi görögségnek nem volt joga, hogy ellenálljon „*Xerxés élettér-tágítási kísérletének*” mivel így ellenállt az élettér elmélet természeti törvényeinek. Továbbá feltette a kérdést, hogyha valóban az egyes nemzetek szaporasága jogcíme lehet a területi hódításnak, akkor nemde a kínaiak és az indiaiak a jövő világhatalom várományosai, de firtatja a tanulmányában azt is, hogy vajon ki állapíthatja meg, ki jogosult eldönteni az egyes népek hierarchikus rangsorát. Úgy vélte, ezt másra bízni, mint az egyes népekre, nem lehet, ők pedig – „*akár a legelmaradottabb is*” írja Herczeg – minden bizonnyal saját magát fogja elsőnek nyilvánítani. S az író szerint teljes joggal, mivel minden nemzet sajátos arculatával adott valamit az emberiség egészéhez, ami nélkül az hiányos volna. Ezért Herczeg leszögezte: „*Semmiféle néppel, a legkisebbel és leggyengébbel sem lehet megértetni, hogy neki valamely természeti törvény rendelkezése folytán kötelessége meghalni, hogy helyet adjon egy másik, szaporább vagy szellemileg kiválóbb fajnak.*”⁷⁶⁰

A kis nemzetek erejét Herczeg a rá jellemző frazeológiával abban látta, hogy létüket nem annyira a fizikai síkon, hanem sokkal inkább erkölcsi ideák mentén alapozzák meg. Az európai kis nemzeteket az író a szabadság eszményének letéteményeseiként jellemezte. Ezen véleményét látta igazolódni abban is, hogy a svájciak, németalföldiek, lengyelek és magyarok vívták a leghősiesebb szabadságharcokat. Úgy vélte, e nemzeteket nem a fegyverek ereje, hanem áldozatkészségük tartotta fenn. Hangsúlyozta emellett azon véleményét is, hogy Európa kulturális örökségének megteremtésében a kis nemzeteknek jóval nagyobb szerepe volt, mint a nagyhatalmaknak.⁷⁶¹ Azon a korabeli világsajtóban felmerülő terveket, amelyek kétségbe vonták magát a kisépek független állami létének jogosultságát s a kis népek befolyási övezete szerinti szétosztását javasolták, fölháborodottan utasította el. A felvetést imperialista gondolatnak bélyegezve, amely az emberi méltóságot és az európai kultúra létalapjait semmisítené meg, amely tettel a nagyhatalmak is elvesztenék „kultúrnép” voltukat, mivel az író szerint: „*a nyugat kultúrája a kisépekkel áll vagy bukik*”.⁷⁶²

⁷⁶⁰ Herczeg Ferenc: *A népek élettere*. In: Herczeg Ferenc: *Gondok és gondolatok* i.m. 85-88.

⁷⁶¹ Herczeg Ferenc: 1944! *Pesti Hírlap*, 1944. (66. évf. 1. sz.) január 1. 1.

⁷⁶² Herczeg Ferenc: *Ki veszti el a háborút?* *Pesti Hírlap*, 1943. (65. évf. 258. sz.) november. 14. 1.

Herczeg kommunizmusellenessége. A Szovjetunió a második világháborús írásaiban

A nagy nemzeti összeomlás, az őszirózsás forradalom, majd a Tanácsköztársaság eseményei Herczegben egy olyan képet alakítottak ki, amelyben a polgári radikalizmus eszmeisége és képviselői, nem kevésbé pedig a forradalmak, illetve annak fő korifeusai, mint Károlyi, Jászi, Kun Béla, Szamuely az ország összeomlásának, Trianonnak – a példátlan méretű ország csonkításnak – a legfőbb felelőseivé váltak. Sőt, az író két világháború között megjelent tanulmányaiban a forradalmak főszereplői a dilettáns politikus, a hazaáruló szinonimáivá váltak.

De míg az író a polgári radikalizmust, és az őszirózsás forradalmat Trianon fő okozóinak látta, illetve az őszirózsás forradalomhoz köthető emigráció tagjait a Magyarország elleni propagandában való részvétellel vádolta, addig a proletárdiktatúra eseményeit, a „vörös terror”-t a Szovjetunióban megtestesülő – az író megfogalmazása szerint, a keresztény értékek, európai kultúra, a fennálló társadalmi renddel szembeni – óriási fenyegetéssel, a térség bolsevizálásának lehetőségével hozta összefüggésbe. Ez fogalmazódik meg a *Barbárok alkonya* címen íródott cikkben, amikor Herczeg a keleti front hadi eseményeit értékelve 1941 októberében még hinni vélte, hogy Magyarország megszabadult a német győzelmek folytán a bolsevizmus és a pánszlávizmus fenyegetésétől. „A Szovjet-Unio a civilizáció ellen fegyverkezett és támadása, ha idejében le nem törik pusztítóbb és vérengzőbb lett volna, mint a törököké és a mongoloké.” Herczeg, valószínűsítve, hogy a Szovjetunió támadásának Magyarország esett volna először áldozatul, és sorsa hasonló lett volna az író szerint a Szovjetunió által épp csak bekebelezett balti államokéhoz. Azt, hogy pontosan mi is várt volna az országra a szovjet hadsereg győzelme esetén, a volt Tanácsköztársaság emigránsai által levezényelt bolsevizálással, Herczeg a következők szerint látta: „Száz- kétszáz ezer ember lemészárlásán nem háborodik fel a szovjet-lelkiismeret, ennyi pedig elég arra, hogy Magyarország egész értelmiségét, de még a hozzá szító egyéb elemeket is eltüntesse a föld színéről és minden időkre véget vessen a magyar nemzeti életnek.”⁷⁶³

A Szovjetuniónak ez a diabolizált képe vezette Herczeg tollát, amikor Beneš egy óriási tévedéseként, mi több, bűneként rótta fel a csehszlovák diplomácia kapcsolatát a Szovjetunióval, melyet az író úgy mutatott be, mint Beneš kacérkodását a pánszláv eszmével.⁷⁶⁴ Herczeg vészjósló véleménye az volt, hogy a csehek politikai ambícióikért az

⁷⁶³ Herczeg Ferenc: *Barbárok alkonya*. *Pesti Hírlap*, 1941. (63. évf. 239. sz.) október 19. 1.

⁷⁶⁴ Beneš együttműködését a Szovjetunióval és Sztálinnal részletesen tárgyalja: Gulyás László: Beneš-monográfiájában. Gulyás László: *Edvard Beneš i.m.* 318–331.

első világháború után a francia szövetséges erejét használták, míg most majd a vörös hadsereget veszik igénybe. Herczeg ezt egy rendkívül veszélyes konstellációnak értékelte, úgy gondolta, korántsem biztos, hogy Beneš elképzelései fognak érvényesülni, sokkal inkább valószínűsítette, hogy a cseheket ez a politika majd oda viszi, ahová csak Sztálin akarja.⁷⁶⁵ Herczeg a pánszlávizmust eleve egy reális tartalom nélküli eszmeként fogta meg, amely csak a zavarkeltésre jó. A cikk írásának időpontjában pedig semmi mást nem jelent, mint a szovjetizálódott Oroszország uralkodását az összes szláv nép fölött, azt pedig, hogy ez a szláv testvériség mit is jelent valójában, igencsak megtapasztalhatták, akik bele kerültek, jegyezte meg az író. Az 1935-ben Szovjetunió és Csehszlovákia között létrejött kölcsönös segítségnyújtási szerződést Herczeg egyenesen úgy mutatta be, hogy azzal Csehszlovákia mintegy ugródesztkát szolgáltatott Nyugat Európába a vörös hadseregeknek.⁷⁶⁶ A segítségnyújtási szerződés megkötését dramatikus hangvétellel előadva, a bolsevizmust és a Szovjet érdekszférába kerülést a lehető legpusztítóbb eshetőségnek tartva Benest egyenesen „*katasztrófa-politikus*”-nak nevezte, és az eseményt úgy jellemezte „*Mintha nem tudná [Benes], hogy a szerződő fél, akivel kölcsönös segélynyújtási egyezményt kötött, maga a halál!*”⁷⁶⁷

A fentebbi cikkben is már markánsan körvonalazódnak Herczeg kommunista- és szovjetellenes érvrendszerének, illetve a Szovjetunió elleni magyar hadba lépés melletti állásfoglalásának főbb sarokpontjai.

Az első mindenképpen Herczeg – történelmi regényeiben is megfigyelhető – erkölcsi és erősen historizáló létszemléletéből adódik, a jó és a rossz szembeállításából. Így háborús írásaiban, nyugat és a kelet harcában a Szovjetunió, mint az „ázsiai romboló düh” megnyilvánulása jelent meg, amint pánszláv és bolsevista eszméket hangoztatva az európai kultúrát, a keresztény értékeket veszélyeztette.⁷⁶⁸ Érvrendszerének egy másik sarkalatos pontja, hogy a Szovjetunió elleni harcban való részvételt a magyarság önvédelmi harcaként igyekezett bemutatni. Egyrészt azzal indokolva, hogy a gigantikus méretekben felfegyverkezett hatalom, ha megindul Közép-Európa, és Németország ellen, akkor az út a magyar Felvidéken vezet keresztül, ezen érvel támasztotta alá azt a kijelentését, hogy a harc a Szovjetunió ellen inkább a magyarság, mint a németiség önvédelmi háborúja. Másrészt úgy ítélte meg, hogy eleve felesleges is azon vitatkozni, hogy a hadak útján fekvő

⁷⁶⁵ Herczeg Ferenc: Bujdosó csehek. *Pesti Hírlap*, 1943. (65. évf. 264. sz.) november 21. 1

⁷⁶⁶ Az író ezen megállapítását, abban látta igazolva, hogy mint a cikkében is írta: Csehszlovákia Munkácson, illetve Ungváron repülőtereket biztosított szovjet hadsereg részére. Herczeg Ferenc: Benes és a pánszlávizmus. *Pesti Hírlap*, 1943. (65. évf. 70. sz.) március 28. 1.

⁷⁶⁷ U.o.

⁷⁶⁸ Herczeg Ferenc: Gondolatok a háborúról. *Pesti Hírlap*, 1942. (64. évf. 72. sz.) márc. 29. 1.

Magyarországnak be kellett-e lépnie a háborúba, mivel úgy vélte, azt a nemzet akaratától független, világtörténelmi folyamatok kényszerítették ki.⁷⁶⁹ Tehát amint azt láthatjuk, a fenti témában íródott politikai cikkeivel, mind a Magyarország mozgásterét erősen determináló szövetségi rendszer legitimitását, mind pedig a háborúba való egyre súlyosabb belesodródásának, mint magyar érdekeknek az interpretálását igyekezett megalapozni. Az író háborús publicisztikájában megnyilvánuló azon meggyőződése, hogy a keleti fronton a magyarság saját érdekeiért harcol, egyenesen következett Herczeg és egyben, a Tanácsköztársaságot elítélő Horthy-korszak magyar politikai establismentjének kommunizmus ellenességéből, és Szovjetunióval kapcsolatos félelmeiből. Ezeket a félelmeket a Finnország elleni szovjet agresszió és a Baltikum szovjetizálásáról érkező korabeli hírek csak tovább erősítették.

Így tehát, a fentiek értelmében Herczeg egy esetleges szovjet győzelmet a letragikusabb lehetőségként tudta csak értékelni, s annak lehetséges következményeit írásaiban, mint azt a következőkben bemutatott idézet is illusztrálja, a magyar államiság és kultúra megszűnéseként jelenítette meg: „...*de hogy mi lenne Magyarországból, ha kiirtanák az értelmiséget és – a kiszagdaosztályt is beleértve! – az egész földbirtokosságot, (mint tették eddig minden megszállott országban!), arra nem jó gondolni*”.⁷⁷⁰ Vagy máshelyütt, még hangsúlyosabban és végletesebben kapcsolta össze a szovjetellenes harc összefüggéseit a proletárdiktatúrának az író által vallott történelmi értékelésével olyan kitételekben, mint pl.: „*Ukrajnában a harc a bőrkabátos hóhérok ellen folyik*” – avagy – „*ha győz a szovjet- Unio, akkor a Kun Bélához és Szamuelyhez hasonló szennyes és vérengző kalandorok akarata lenne úrrá Magyarországon*”. Ezzel mintegy olyan dimenziót tulajdonítva a magyar katonai szerepvállalásnak, hogy az a háborúban a honvédelmen túl a kommunizmus, Magyarország bolsevizálása ellen harcol, amely háború terheit végre nem a magyar föld viseli.⁷⁷¹ Herczeg meglehetősen vészterhes megfogalmazása és hasonló hangvételű írásai hozzájárulhattak a szovjetek démonizálásához, ugyanakkor belesimultak a sajtónak az egész korszakra, különösen a háborús évekre jellemző

⁷⁶⁹ U.o.

⁷⁷⁰ U.o.

⁷⁷¹ Herczeg Ferenc: Keresztes vitézek. *Pesti Hírlap*, 1942. (64. évf. 100. sz.) május 3. 1. Ugyanez a szellemisége az *Új Idők* hasábjain megjelent tanulmányának: *A kard népe*- nek. Az írás, amelyet szerzője a 1942. március 25-én a Magyar Rádióban is előadott mintegy összegzi Herczeg viszonyulását a kommunizmushoz s plasztikusan tárja elénk, milyen Szovjetunió kép élt az íróban. Hasonlóképp a fent idézett cikkhez kifejti, hogy a magyarság nagy szerencséje, hogy a hadsereg most ezer kilométeres távolságban Ukrajnába harcol a magyar érdekekért, s a harc nem az Alföldön folyik. A cikkben Herczeg a Szovjetuniót mindannak az antagónisztikus ellenségeként mutatja be, ami számára Európát jelentette: a vallás, a nemzeti gondolat a kultúra. Herczeg megfogalmazásában: „Európa és a bolsevizmus úgy állanak szemben egymással, mint nappal és éjtszaka, tél és nyár: egyik a másik tagadása, egyik a másik halála.” Herczeg Ferenc: *A kard népe. Új Idők*, 1942. (48. évf. 15. sz.) április 11. 421–422.

kommunista és szovjet ellenes hangvételébe,⁷⁷² és – gondolva a térség utóbbi történelmére – nagyon is valós félelmeknek adtak hangot. Azért, hogy érzékeltessük, mennyire áthatotta Herczeg gondolkodását elkötelezett kommunizmus-ellenessége és az erkölcsi erőkbe vetett hite, megemlítünk egy ma már talán érdekességként ható munkáját, amely párhuzamot vont a káromkodás és a bolsevizmus elleni harc között, a nyelvnívó szintjét, a mindennapi verbális megnyilvánulást is átpolitizálva. A káromkodás elleni fellépést a bolsevizmus elleni harc első lépéseként jelenítette meg: „A káromkodás merénylet az isteni és minden emberi tekintély ellen, megfertőzi a szíveket és a szó mágikus hatalmával részt tör a lelkeken és fogékonyá teszi azokat a mindennemű társadalmi törekvés számára.”⁷⁷³ A háború közepette valószínűleg a józanabb olvasók az író hajlott korának, idealizmusának, és a kor valós eseményeivel már lépést nem tartó frázispufoztatásnak tartották hasonló írásait.

Mit hoz a jövő?

A háború előrehaladtával egyre inkább előtérbe kerültek azok a kérdések, hogy vajon mit hoz a jövő, milyen lesz a háború utáni világ. Herczeg is igyekezett kifürkészni mind a szövetséges, mind a tengelyhatalmak sajtójában, propagandájában milyen lesz az új Európa arculata, és abban milyen szerepet szánnak Magyarországnak. 1943 elején kelt írásában konstatálnia kellett, hogy a világ betege a gyűlöletnek, amikor olyan tervekről értesül, amelyek megfosztották volna Németországot egy emberöltőre az iparától, avagy több évre bezárták volna a német iskolákat az általános iskoláktól az egyetemig, s lecserélték volna a német tanári kart nem német származású tanárokkal. Herczeg az ilyen és ehhez hasonló „vágyálmok” megjelenését rendkívül veszélyesnek tartotta, és úgy ítélte meg, csak arra szolgálhatnak, hogy még inkább egymás ellen tüzeljék Európa népeit. Továbbá úgy látta, esztelen az a szövetségesek sajtójában megjelenő hozzáállás is, amely a németiséggel nem számol a jövőendő Európájának életében, az író szerint: „egy nyolcvanmillió népet nem lehet

⁷⁷² A fentiek illusztrálására megemlíthetjük pl. Bonkáló Sándor tudósításait a Szovjetunióról, aki az 1930-as években a *Katholikus Szemle* hasábjain elsősorban a vallási élet korlátozásának szemszögéből vizsgálta a Szovjetunióban történeteket. Tudósításaiban pl. beszámol róla, hogy egyre több papot börtönöznek be, mind több és több templomot zárnak be, illetve alakítanak át akár mozivá, színházzá, táncteremmé. Bemutatja a pravoszláv egyház tragikus sorsát, és egyes tagjainak kollaborálását a bolsevizmussal. Bonkáló Sándor: A vallás és az egyház Szovjet-Oroszországban. *Katholikus Szemle*, 1930. (44. Évf.) 5 sz. 416–430. Másutt a szerző arról tájékoztat, hogy a Szovjetunió Országos Ateista Szövetsége 1930 decemberében elhatározta, hogy 1935-re Oroszország minden templomát bezárja. Bonkáló a cikkében hangsúlyozta, hogy az ateista szövetség a Szovjetunió hatalmi szervezetnek része, s a bolsevista pártprogram tartalmazza a harcot az egyház ill. a vallás ellen. Mint írta: „A szovjetkormány a sajtó, az élőszó és a terror segítségével üldözi a vallást és az Egyházat.” Bonkáló Sándor: A vallásellenes propaganda Szovjet- Oroszországban. *Katholikus Szemle*, 1931. (45. Évf.) 6 sz. 264–272. Ugyanakkor a Szovjetunió expanzív törekvéseiről ad számot 1938-ban Dsida Elemér: „A mai Oroszország hódító törekvései közismertek. Eszméit mindenütt meg akarja valósítani. Végcélként az országghatárok ledöntésével nagy bolsevista világállamot akar teremteni”. Dsida Elemér: A szovjet-világállam és a nemzeti szuverenitás. *Katholikus Szemle*, 1938. (52. Évf.) 7 sz. 441.

⁷⁷³ Herczeg Ferenc: Káromkodó magyarok. *Pesti Hírlap*, 1942. (64. évf. 20. sz.) január. 23. 1.

eltüntetni a föld színéről”.⁷⁷⁴ Vagy másutt, mint pl. a *Felelőtlen világpolitika* címen íródott munkájában, ahol szintén a szövetségesek sajtójában megjelent – az író által felelőtlen fantáziálásnak minősített – háború utáni tervekkel foglalkozott. Mint írta, ezek a világsajtóban időközönként megjelenő béketervezetek szövetséges győzelem esetén a tengelyhatalmak szigorú megbüntetését követelték, lehetetlenné téve, hogy megismételjék merényletüket a világbéke ellen, azaz azt propagálták, hogy olyan szinten kell a tengelyhatalmakat mind gazdaságilag mind katonailag leszerelni, hogy katonailag, politikailag, gazdaságilag soha többé ne legyenek képesek talpra állni. Herczeg olyan példákat citál, hogy némelyek eltiltanák a tengelyhatalmakat a repüléstől, a repülőgépgyártástól, vagy például megszüntetnék a német nehéz- és vegyi ipart. Felhozta Beneš azon tervét, melyben a legyőzöttek oktatását alakítanák át, melynek célja az lett volna, hogy a „*a fegyverektől irtózó, a nemzeti gondolattal szemben közömbös új nemzedéket neveljenek*”. Herczeg lemondóan állapította meg, hogy úgy tűnik, az első világháború győztes államainak közvéleménye nem sokat okult a Párizs- környéki békediktátumok nyilvánvaló csődjétől, s újfent egy „*hatványozott Trianonban*”, egy „*Super Versaillesben*” gondolkozik.⁷⁷⁵

Különös figyelmet fordított természetesen Benešre, a szövetséges hatalmak háború utáni terveinek összefüggésében. Ezen cikkek általában reflexiók voltak a cseh emigráns kormány, illetve Beneš nyilatkozataira. Ezt példázza azon írása is, amikor a *Čehoslovak*, a csehszlovák emigráns kormány hivatalos lapjának tájékoztatása alapján beszámolt a Csehszlovák államtanács 34. ülésén elhangzottakról. Nem kevés fenyegetést olvasott ki abból, hogy az államtanács az elhangzottak szerint a jövőben sokkal keményebb politikát kíván folytatni a Csehszlovákiát gyengítő pártokkal és nemzetiségekkel szemben. Herczeg példaként hozta fel, hogy az államtanács betiltaná a Hlinka, Karmasin, illetve Esterházy vezette pártokat, az irredenta lengyel pártot.⁷⁷⁶ Vészjóslónak ítélte, hogy az államtanácson megfogalmazódott: a német és magyar kisebbség helyzetét az alapján fogják megítélni, miként viselkedtek a háborúban, illetve listákat vezetnek azokról, akik a köztársaság ellen

⁷⁷⁴ Herczeg Ferenc: Háború után. *Pesti Hírlap*, 1943. (65. évf. 36. sz.) február 14. 1.

⁷⁷⁵ Herczeg Ferenc: Felelőtlen világpolitika. *Pesti Hírlap*, 1943. (65. évf. 13. sz.) január 17. 1.

⁷⁷⁶ Andrej Hlinka (1864–1938) katolikus pap szélsőséges szlovák nacionalista politikus megalapította a Szlovák Néppártot, ami 1925-ben felvette a „Hlinka Szlovák Néppártja” nevet, melynek haláláig elnöke volt, őt követte a párt élén a szintén katolikus pap, Josef Tiso aki a német bábálla, az első Szlovák Köztársaság elnöke volt. Franz Karmasin (1901–1970) szlovákiai német politikus a második világháború végéig, a szlovákiai Deutsche Partei és a Freiwillige Schutztaffel (FS) vezetőjeként a német birodalmi politika kiszolgálója volt. Gróf Esterházy János (1901–1957) szlovákiai magyar politikus, az Egyesült Magyar Párt vezetője volt. A nemzetiszocializmus eszméit elvetette. A szlovák parlament képviselőjeként 1942. május 15-én tartózkodott a zsidóság kitelepítéséről szóló törvényjavaslat megszavazásától is. Illetve Esterházy nagy szerepe volt abban is, hogy a szlovákiai zsidóság majd fele Magyarországra, a későbbiekben Palesztinába menekülhetett. Jeszenszky Géza: Egy ítélet, mely a bírakat minősíti - Még egyszer Esterházy Jánosról. *Magyar szemle*, 2007. (16. évf.) 5-6. sz. 191–198.

vétettek. Herczeg ezt úgy értelmezte, hogy azok a magyarok és németek, akik nem voltak „elégge csehek”, valószínűleg ki lesznek szolgáltatva valamely népitételnek. A csehszlovák államtanács álláspontját és háború utáni terveit összegezve Herczeg azt állapította meg: „*hogy a bujdosó csehek 1. a szlovák népet annak tiltakozása ellenére be akarják olvasztani a cseh nemzetbe; 2. a magyar, német és lengyel őslakókat pedig erőszakkal el akarják némítani. Szóval: a londoni csehszlovákok semmiben sem értenek egyet, csak abban, hogy a nem csehszlovákokat minden erővel el kell nyomni.*”⁷⁷⁷ A szövetségesek sajtójában is megjelenő tervekből és Beneš némely háború utánra vonatkozó elképzeléséből Herczeg a legdöbbenetesebbnek tartotta azokat a már a fentiekben is érintett elképzeléseket, amelyekben azt vázolták, hogy a legyőzött népeket teljesen át kell formálni. Herczeg ezen a megnyilatkozásokat rendkívül veszélyesnek tartotta, szerinte az ilyen megnyilvánulások csak még tovább mélyítik a szakadékot Európa nemzetei között.⁷⁷⁸ Nem kevésbé tartotta károsnak Beneš hasonló tónusú megnyilatkozásait. Legeklatásabban Herczeg *Háború után* címen kelt írásában foglalta össze az író, hogyan látta, mit várhat a magyarság Benes háború utánra tervezett kisebbségpolitikájától: „*A magyar és a német népet újra kell nevelni, alapos szociális forradalmon kell átmenniök, hogy ellentmondás nélkül alávegyék magukat a Beneš-féle rendszernek.*”⁷⁷⁹

Az író meggyőződése volt, hogyha a világháború szövetséges győzelemmel végződné, akkor Európában a Szovjetunió lesz annak igazi nagy nyertese, és az a kommunizmus belső logikája szerint mindent el fog nyelni. Ezért is nyilatkozott nagyon elítélően pl. a szovjet – angol szerződésről⁷⁸⁰ szarkasztikusan megjegyezve, hogy nem hitte volna, hogy Anglia a vele rokonszenvező magyarságot a GPU-val ajándékozza meg. Ami pedig ebből következne, azt Közép-Európára nézve a következőképp foglalta össze az író: „*Anglia pedig és az Egyesült Államok előre tudják, hogy ők bele fognak nyugodni minden fait accompli-ba, amit Oroszország teremt, a legvadabba is. Mert hiszen minden eshetőség elképzelhető, csak éppen az az egy nem, hogy a nyugati hatalmak a háború lefűvése után újból mozgósítani fognak, hogy megvédjék a legyőzött tengelyhatalmakat a saját szövetségesük ellen.*” Herczeg e szerződés jelentőségét, az angol–szovjet közeledés tényét egyébként írásában megpróbálta kibővíteni, pedig a cikk keletkezésekor, nem is beszélve a későbbiekről, igen is nagy jelentősége volt, és – Herczeg véleményével ellentétben – meghatározóvá vált, mivel a szövetségeseknek a háború végére kikristályosodott elképzelései, különösen az egyes

⁷⁷⁷ Herczeg Ferenc: Bujdosó csehek. *Pesti Hírlap*, 1943. (65. évf. 264. sz.) november. 21. 1.

⁷⁷⁸ Herczeg Ferenc: Háború után. *Pesti Hírlap*, 1943. (65. évf. 36. sz.) február 14. 1.

⁷⁷⁹ Herczeg Ferenc: Benes-huszárok. *Pesti Hírlap*, 1943. (65. évf. 54. sz.) március 7. 1.

⁷⁸⁰ Valószínűleg a cikk az 1942. május 26-án kötött angol - szovjet segítségnyújtási egyezményre céloz.

nagyhatalmi befolyási övezetek kialakulása máig ható érvennyel meghatározó módon determinálták Európa világháború utáni arculatát.⁷⁸¹ De Herczeg a szövetséges győzelem esetén nem csak a közép-európai térség szovjetizálásától tartott. Több helyütt hangot adott annak a véleményének, hogy egy ilyen győzelem a szövetségesei között fennálló óriási, áthidalhatatlan elvi ellentétek miatt, amely a kommunizmus és az angolszász politikai berendezkedés között feszül, magában hordoz egy további veszélyt is. Elképzelhetőnek tartotta, hogy a bolsevizmus majd az egykori szövetségesei ellen fordul. Sőt, az első világháború utáni korszak olasz orientációváltására gondolva azt sem tartotta kizártnak, hogy a Szovjetunió győzelme esetén egy esetleges német – orosz közeledéssel és együttműködéssel, a Szovjetunió egy tényleges, addig sohasem látott fenyegetést jelenthetne az angolszász világhatalomra.⁷⁸²

Ki lesz a világháború vesztese? – tette fel a kérdést az idős író – *Meggyőződésünk szerint: az összes hadviselő kultúrnépek. Ami most folyik az tulajdonképpen a fehér fajok ádáz önmarcangolása. Ha véget ért a vérengzés a beláthatatlan rommezők fölött egy gigantikus halott fekszik: az európai kultúra.*” Egy olyan, magasrendű humanitást valló író, mint Herczeg mást nem is írhatott volna, mint azt, hogy a háború végső „célja csak egy lehet: a béke.” – de azt tapasztalta, hogy ezt a háborút már rég nem olyan eszközökkel vívják, hogy békét lehessen kötni. Úgy vélte, hogy az a hadviselő fél, aki pusztán az ellenfél megsemmisítését tartja szem előtt, az a saját népe jövőjét is feláldozza. Nem hitte, hogy egy „javított kiadású” népszövetséggel Európa népeit „első- és másodosztályú népekre” lehet majd osztani – azt tartotta – az „*Ilyesmiből nem lesz béke csak fegyverszünet.*” Meggyőződését a háború egyre nagyobb véráldozatai sem változtatták meg, sőt mindinkább megerősítve látta azt az egész életén át hangoztatott hitét, hogy: „*a végső döntést nem fizikai, hanem erkölcsi erőtevényezők érlelik meg.*”⁷⁸³ Hitte és vallotta, hogy a háború borzalmai ellenére az egymást pusztító népek mégiscsak összetartoznak. Ezért döbbsent meg és fájlalta, hogy vajon a felelős fők nem gondolkodtak-e el azon, hogy lehet majd békét teremteni, hisz az eleve a képtelenségek tartva kérdezte: *Hiszi valaki, hogy egy nagy népet, mely elvesztette a háborút egyszerűen meg lehet „semmisíteni”?* Egyrészt úgy vélte, amit a győztesek elterveztek, az még sohasem úgy valósult meg, ahogy elképzelték. Másrészt pedig, szem előtt tartva az első világháború utáni óriási nemzetek sorsát, politikai- társadalmi berendezéseiket alapjaiban megrendítő változásokat úgy gondolta, az újabb, minden idők legnagyobb és

⁷⁸¹ Herczeg Ferenc: Habeas corpus és a GPU. *Pesti Hírlap*, 1942. (64. évf. 133. sz.) június 14. 1.

⁷⁸² Herczeg Ferenc: Felelőtlen világpolitika. *Pesti Hírlap*, 1943. (65. évf. 13. sz.) január 17. 1.

⁷⁸³ Herczeg Ferenc: Ki veszi el a háborút? *Pesti Hírlap*, 1943. (65. évf. 258. sz.) november 14. 1.

legpusztítóbb háborúja méhében még tartogathat meglepetéseket, amelynek esetleges borzalmas következményeit még senki nem láthatja előre: „*A mostani világháborúnak olyan szörnyszülötte lehet, amelynek láttára megdermed a vér a győztes és a legyőzött ereiben. Megengedheti magának Európa, hogy önmagával meghasonlottan várja a jövőt?*”⁷⁸⁴

Herczeg háborús nyilatkozatai – egy Németországgal szövetséges ország sajtójában, a németektől még mindig vakon további területgyarapodást váró széles közvélemény, és egyre erősödő cenzúra – légkörében születtek. A második világháború előtti harcos szembenállása a bolsevizmussal és a mindenkori politikai baloldallal eleve adottá teszik premisszáit és elfogultságait az újabb háborúban papírra vetett írásainak. Természetesen ez nem lehet kielégítő magyarázata annak, hogy Herczeg értelmezésében a háború, a háború felelősségének kérdése, és az öldöklő harcok utáni irreális jövőképek leszűkülnek szinte teljesen a szövetséges hatalmak, illetve a Szovjetunió tetteire, propaganda megnyilvánulásaira. Önéletírása nyújthat valamelyest képet arról, hogy mit is képzelt valójában. Volt-e egyáltalán véleménye a német elképzelésekről. Persze a viaszemlékezések kapcsán jogosan felmerülhet az a kérdés, mennyiben – ha egyáltalán – kívánta az író megszépíteni az eseményeket.

Visszaemlékezései harmadik kötetében már elítélően nyilatkozott a szlovák bábállam létrehozásáról, Hitler magyarellenes érzületeiről. Fájdalmasan emlékezett meg arról, hogy a délvidéki egykor lelkes magyarbarát svábok az SS alakulatokba soroztatták magukat, és – fogalmazása szerint – „az őslakos magyarsággal úgy bánnak, mint holmi másodrangú vendégnéppel.” Hasonlóképp ítélte meg a Volksbund szerepét, melyben a magyar államiság elleni német agressziót látott, s Németország további keleti terjeszkedésének eszközeként emlékezett a szervezetre.⁷⁸⁵ Utólagos véleménye e kérdésben hasonló Bethlen a német illúziókkal leszámoló 1944-es emlékiratának ítéletével. A volt miniszterelnök éppen a megszálló németek elől bujkálva írta e sorokat: „*Két-két és fél évszázados idetelepítése óta soha senkinek sem sikerült, ezt a németiséget szembeállítani a magyarsággal, a jóviszonyunkat velök megrontani, még szabadságharcunk idején sem, amikor pedig a Habsburg politika mindent elkövetett nemzetiségeink fellázítására ellenünk. Ez a dicsőség egyedül a hitleri*

⁷⁸⁴ Herczeg Ferenc: Pünkösöd. *Pesti Hírlap*, 1943. (65. évf. 133. sz.) június 13. 1. Az író a keresztény-, a kultúr-emberiség jövőjét féltve, azt fogalmazza meg, hogy senki se gondolja, hogy a háború után majd minden visszatér a régi kerékvágásba: „...az ifjú nemzedék.. illedelmesen haza fog vonulni, hogy pontos adófizető és lojális alattvaló legyen és hogy vasárnap délután elővegye a bibliát.” Újból és újból elkeseredetten figyelmeztetett: „*Ha a világ az utolsó órákban magára nem eszmél, akkor ez a harc lesz az utolsó, mely olyan népek közt folyt, akik még viselhették a keresztény kultúrnép nevét*”. Herczeg Ferenc: *Ki veszti el a háborút?* i.m.1.

⁷⁸⁵ Herczeg Ferenc emlékezései. Húvösvölgy i.m. 223.

*Németországnak sikerült egy világháború idején, amikor minden magyar érdek nélkül önzetlenül ontottuk vérünket kizárólag Németország javára.”*⁷⁸⁶

„Mi volt tulajdonképpen Hitler terve Magyarországgal?” – tette fel magának a kérdést Herczeg kései visszaemlékezésében. A választ Danzig egykori szenátusi elnökének, Rauschningnak visszaemlékezését⁷⁸⁷ és Ciano naplóját⁷⁸⁸ kommentálva adta meg. Hitler Németország európai gyarmatának szánta Magyarországot, a földbirtokot a németiség számára kisajátítva, „az öslakosoknak a napszámosok szerepét” szánva.⁷⁸⁹ Utólagos bölcsesség vagy nem, de Herczeg a háború alatt – míg írhatott – Németország ellenében, az élettér elmélet megkérdőjelezésén, a kisállami létet a bolsevizmustól védő írásainak finom áthallásain, vagy a politizáló katonaság elítélésében egyértelműen a nemzetiszocializmus a magyar érdekekre káros hatására való utaláson túl nem fogalmazott meg.

A nemzeti egység szerepe Herczeg II. világháborús publicisztikájában

Herczeg rendkívül gazdag és sokrétű hírlapírói munkásságát áttekintve meg kell állapítanunk, hogy a nemzeti egység témája és követelése publicisztikájának központi eleme. Mikor az író Tisza oldalán belevetette magát az aktív politikai csatározásokba a *Magyar Figyelő* hasábjain, e nemzeti egység megvalósítását tűzte ki célul, majd a két világháború között a nemzet talpraállása és a békés revízió megvalósításának előfeltételét, és az új még vérengzőbb világháborúban pedig már sokszor a magyar államiság, sőt nemzet megmaradásának zálogát látta az általa annyira óhajtott nemzeti egységben.

A nemzeti egység megvalósítását és mibenlétét az író általában olyan történelmi események ellentétbe állításában ragadta meg, melyekben azt mutatta ki, hogy a magyarság sorsfordulóinál milyen tragikusan mutatkozott meg a széthúzás, és a belső anarchia által legyöngített nemzet milyen mélységekbe zuhanhat, illetve ezzel éles kontrasztban a nemzeti egység megléte esetén egy-egy vasakarató vezető pedig páratlan magasságokba emelheti az országot.

⁷⁸⁶ Bethlen István emlékirata i.m. 147.

⁷⁸⁷ Hermann Rauschning 1932-ben csatlakozott az NSDAP-hoz, s Hitler bizalmasa lesz, a danzigi szabad állam szenátusának elnöke, azonban szembekerülve Hitlerrel hamarosan – már 1936-ban – elmenekült Németországból s emigrációban élt. Több, a náci Németországot s agresszív céljait leleplező művet is írt: *A Hitler bizalmasa voltam* (már 1945-ben magyarul is megjelent, ford.: Lackó Géza, Budapest, 1945, Körmendy.) 1939-ben jelent meg először, míg a *Die Revolution des Nihilismus* 1938-ban. Herczeg emlékezésében annyit közölt, hogy Rauschning „a danzigi miniszter könyvében” olvasta.

⁷⁸⁸ Ciano gróf naplója, 1939-1943. ford. Bányász György, előszót írta Eszes Máté. Budapest, 1999, Ármádia. A napló először – hiányosan – 1946-ban jelent meg angolul New Yorkban.

⁷⁸⁹ Herczeg Ferenc emlékezései. Hűvösvölgy i.m. 224.

A dicső múlt és a nemzeti egység követelménye

A történelmi múlt szerepét és nevelő erejét Herczeg – aki íróként maga is egyre inkább történelmi témájú regényeket és színdarabokat írt – nagyon fontosnak tartotta egy nemzet életében, és meghatározó jelentőségűnek tartotta a múlt emlékének ápolását a jövő kibontakoztatásának érdekében is. Herczeg alapvetését a történelmi múlt ismeretének hatóerejéről így foglalta össze: „*a múlt olyan erőtenyezőt jelent, amit nem lehet büntetlenül számításán kívül hagyni. Hogy a magyarság ma is él, azt nem nyers erejének, nem gazdasági életrevalóságának, hanem csodálatos megújíthatósági képességének köszönheti. Ez a képessége pedig elsősorban a múltban szerzett tekintélyében és önértékében gyökerezik.*”⁷⁹⁰ Úgy vélte, a válságos időkben segítségül kell hívni történelmünk dicsőséges epizódjait, s nem szabad megfélemednünk a magyar múlt alakjairól sem „*az apró szentek közül,*” mint pl. a színjátszás terén kiemelkedőt alkotó Déryné.⁷⁹¹

Így például Herczeg a *Sven Hedin tévedése* címen megjelent tanulmányában szintén a történelmi és az erkölcsi értékek szerepét hangsúlyozta. A cikk közzlése szerint Sven Hedin⁷⁹² megemlékezett hazájának dicső múltjáról, kiemelve egyedülállóságát, hogy két királyuk is a harctéren esett el. Herczeg emlékeztette olvasóit, hogy ez bizony nem így van, mert I. Ulászló és II. Lajos is a csatatéren esett el, és szemben Gusztáv Adolfal és XIII. Károlyal nem hódító háborúban, hanem az országot védve, illetve az európai kultúráért estek el. Herczeg azt a tanulságot vonta le, az igaz, hogy erős nemzeti önértékünk van, de sokszor olyan dolgokra büszke a magyarság, amit a külföld nem tud értékelni, ellenben megfélemedezünk olyan emlékeinkről, amelyek az „emberiség nagy erkölcsi kincsei”. Például a csatatereken elesett Jagelló-királyokat, pedig az író szerint büszkének kellene lenni rájuk. Ugyane írásában Herczeg egy óriási erkölcsi kincsünként emlékezett meg az Árpád-házi szentek és boldogok egyedülállóan magas számáról az európai uralkodó dinasztiák között. Megemlítette és támogatta Klebersberg felvetését, hogy a budai Várszínház új templommá lehetne szentelni, ahol a magyarság Patrónája trónolna a szentélyben, körülveve az Árpád-házi szentek koszorújával. Herczeg szerint ennek megvalósulása a vallási jelentőségén túl kiemelkedően alkalmas lenne a nemzeti gondolat és a magyar kultúra ősiségének reprezentálására.⁷⁹³

⁷⁹⁰ Herczeg Ferenc: Magyar erő. *Pesti Hírlap*, 1944. (66. évf. 41. sz.) február 20. 1.

⁷⁹¹ U.o.

⁷⁹² Sven Anders Hedin (1865–1952) svéd földrajztudós, ázsiautató felfedező, térképész, író.

⁷⁹³ Herczeg Ferenc: Sven Hedin tévedése. *Pesti Hírlap*, 1942. (64. évf. 14. sz.) január. 18. 1.

Hasonló az eszmeisége Herczeg tudósításának 1944 januárjában, Árpád-házi Margit szentté avatásáról. „*Büszkeséggel tölthet el minden magyart, hogy Róma , miközben sötétség és rettegés lett úrrá a földrészünkön , a katolikus hívők százmillióinak lelki épülésére arany koronát tett a magyarság fejére.*” – értékelte patetikus hangon az eseményt az író, hangot adva annak, hogy az országon már csak a csoda segíthet. A történelem folyamán több ízben megismétlődött „*magyar csoda*” az író meglátása szerint az, hogy „*A halálraítélt, lefejezett és sirbatemetett nemzet minden emberi logika és valószínűség ellenére, ellenségei és irigyei megdöbbenésére, újabb életre kelt.*” Ennek a csodálatos regenerálódó képességnek a szimbólumát látta Herczeg Szent Margitban, aki a „lélek fegyverével” harcolt. Példájából az író azt vélte kiolvashatónak és bízhatónak, hogy a magyarság a „*szellem erejével mindig ki tudja védeni a halálos csapásokat, amelyeket a keleti barbárság mér rá.*” E cikkben is kiemelte az Árpád-házi szentek nagy számát, de úgy gondolta, ezt a magyarság nem méltányolja eléggé, például fájlalta, hogy ez egy a fővárosba látogató külföldi számára nem jelenik meg kellőképpen. Visszatért arra a gondolatára is, hogy „Európa okulására” fogadalmi templomot kellene építeni, – mint a fentebbi bemutatott cikkben Patrona Hungaria a magyar szentek körében –, de szomorúan állapította meg, hogy ebből a cikk megíródásáig semmi nem valósult meg.⁷⁹⁴ E fenti elemzés tükrében már jobban érthető, hogy a történelmi és erkölcsi nagyság erejének a reálpolitikában és a világpolitikában is helyet és szerepet követelő író, megemlékezve Az ember tragédiájának 10 éves bécsi premierjéről, így kiálthatott fel: – „*Az Ember Tragédiája fölér a magyarságnak egy győzelmes csatával.*”⁷⁹⁵

A jelent és a jövőt megalapozó történelmi tudat és az erkölcsi nagyság megjelenítése és ösztönző ereje mellett az író szépirodalmi alkotásaihoz, történelmi drámáihoz hasonlóan a politikai publicisztikájában is megjelenő korholásaiban, intéseiben óriási szerepet játszik annak bemutatása, hogy hova vezetett, amikor ez az – ő általa annyiszor hiányolt és követelt – nemzeti egység nem valósult meg. A második világháború kirobbanása előtt pár hónappal, 1939 márciusában írta Herczeg a *Történelmi lecke* című a fentiekben már hivatkozott tanulmányát. Amikor az írás megszületett az író úgy érezte Európa levegőjében annyi feszültség halmozódott fel, és a nagyhatalmak fegyverkezése olyan méreteket öltött, hogy valószínűsíthető lehetett egy újabb pusztító háború kitörését. Az író úgy vélte, ha ez az újabb szörnyűség bekövetkezik, az Magyarországot minden valószínűség szerint nem fogja elkerülni, és az ország vezetőinek fel kell készülnie a magyarság „fizikai és erkölcsi erejének” egy olyan iszonyú arányú megmérettetésére, amelyhez fogható az író az elmúlt ezredévben is

⁷⁹⁴ Herczeg Ferenc: Roma locuta. *Pesti Hírlap*, 1944. (66. évf. 24. sz.) január 30. 1.

⁷⁹⁵ Herczeg Ferenc: Madách Imre útja. *Pesti Hírlap*, 1944. (66. évf. 18. sz.) január 23. 1.

csak három, Muhival, Moháccsal és Trianonnal szimbolizált nemzeti katasztrófában látott előfordulni. Meglehetősen terjengős elemzésében Herczeg kifejtette, hogy mind a tatárjárást, mind a veszett mohácsi csatát, mind pedig Trianont az ország belső meghasonlása, a „lelkek összeomlása” előzte meg, amit gyűlölködés és a széthúzás kísért. Herczeg feltette a kérdést, vajon ha kitör az újabb háború, a magyarság ezúttal jobban felkészült-e a megmérettetésre, mint a felsorolt nagy történelmi sorsfordulók előtt. Herczeg szerint az általános európai politikai helyzetet ismerve nem tűrt halasztást a „nemzeti erők megszervezése”, melynek elengedhetetlen feltételét a belső béke megteremtésében és a „magyar szabadságvágy” és „testvériség” meghatározó szerephez jutásában látta az általános erkölcsi igazságokban gondolkozó az író. De azt semmiképpen nem tartotta megvalósíthatónak, hogy ezt külföldi példák átültetésével – melynek kísérletétől csak újabb viszály várt, és e figyelmeztető megjegyzésében nem gondolhatott ekkor másra, mint a fasiszta és náci típusú pártok elképzeléseire – valósítsa meg Magyarország.⁷⁹⁶

Tehát az író a két világháború között megfogalmazott érveit és szimbolikáját használta az új világégés előtt is, illetve a későbbiekben a háború kitörése után. Ezen cikkek a kül- és belpolitika aktualitásaira reflektálva ugyanazt – a Herczeg által a magyar történelem egyik alapigazságaként – tárgyalt tézist fogalmazták meg, mint ahogy egy korábbi, a pártok közti békére felszólító cikke a *Treuga Dei!* is mutatja: „*Ne feledjük: sem Mohács, sem Trianon nem tiporta volna porba Magyarországot, ha a pártszenvedély a kellő pillanatban háttérbe tudott volna vonulni a nemzeti nagy érdek előtt*”. A pártérdekek háttérbe szorítását pedig úgy gondolta kivitelezhetőnek – a későbbiekben is –, ha a közéletből a nyugodtabb időkhig kiiktatják az indulatok felkorbácsolására alkalmas kérdéseket, „*melyek nincsenek összefüggésben a nép anyagi érdekeivel*” s a „*közös eredet és a közös célok*” mentén megteremtik a belső békét.⁷⁹⁷ Ez a bizonyos belső béke az író által óhajtott nemzeti egység a *Mohács népe* tanúsága szerint a „*pártpolitika fölött van*” egy „*tisztultabb légkörű magaslat*”-on valósul meg.⁷⁹⁸ Ezt a szófordulatot azért tartottuk érdemesnek kiemelni, mert szintén Herczeg egyik jellemző, a revíziós célok, vagy a nemzeti egység megteremtése érdekében írt cikkeiben gyakran előforduló szókép. A fentebb bemutatott cikkeihez hasonló írásaiban, melyekben az egységre hív fel az író a nemzeti tragédiákat megelőző széthúzás bemutatásával, egy másik, a magyar történelemre vonatkoztatott s több helyütt tárgyalt és axiómaként bemutatott meglátását formulázta meg. Ez pedig nem volt más, Herczeg szavait

⁷⁹⁶ Herczeg Ferenc: Történelmi lecke. In: Herczeg Ferenc: Gondok és gondolatok i.m. 7–12.

⁷⁹⁷ Herczeg Ferenc: *Treuga Dei!* In: Herczeg Ferenc: Gondok és gondolatok i.m. 31–34.

⁷⁹⁸ Herczeg Ferenc: *Mohács népe*. In: Herczeg Ferenc: Gondok és gondolatok i.m. 35–38.

idézve, minthogy: „*a magyar mindig maga ásta meg a sírját, amelybe ellenségei temették*”.⁷⁹⁹ Herczegnek egy 1941-ben kelt írásában a *Magyar gondok*-ban ez, a magyarságot a hibáiért ostromozó magatartása, amikor a magyarságot nagy történelmi kihívásokban, mintegy „*titokzatos keleti átok*”⁸⁰⁰-tól sújtottan mutatja be, olyannak, aki Európa népei közül legsúlyosabban fizetett meg azért, hogy a külső ellenség rátörésekor nem volt egységes, szorosán összefügg egy másik, Herczegnek a magyar történelmet érintő axiómájával.⁸⁰¹ Amit a fentebbi cikkében a második világháború alatt az író ekképp fogalmazott meg: „*A mi meggyőződésünk szerint a magyar nemzet sorsa, mint a múltban már annyiszor, ezúttal is a saját kezébe van letéve. Ha minden pártérdek és minden egyéni érdek alá tudja magát rendelni a nemzeti közösségnek, akkor a magyarság átvészeli a válságos időszakot.*”⁸⁰² Az írónak erre a már-már fanatikus, a magyarság önnön erejébe vetet hitére, amely megnyilvánult mind a magyar történelmet értékelő megállapításaiban, mind a világháborús, avagy a revíziós retorikájában is, már Herczeg írásainak egy korábbi elemzője is felfigyelt.⁸⁰³ Herczegnek ez a meggyőződése természetesen magyarázza heves megnyilatkozásait is azokkal szemben, akik szerinte a nemzeti egységet és ezzel együtt – Herczeg értelmezésében – a magyarság jövőjét bomlasztják illetve döntik romba. Az első világháború előtt az író a függetlenségek harcias frázis magyarságában, az obstrukciós politikában, az „ultramontán” vallási demagógiában, a polgári radikálisok vélt nemzetbomlasztó szerepében látta a belső béke és a nemzeti egység megvalósulásának ellenfeleit. A háború után ezen csoportok közül a polgári radikalizmus vezető alakjai, illetve az öszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság fő szereplői és emigránsai jelentették Herczeg számára az egység és egyben a magyarság legkártékonyabb ellenfeleit, mely témakört az előzőekben tárgyaltunk.

⁷⁹⁹ Herczeg Ferenc: Húsz esztendő. In: Herczeg Ferenc: Gondok és gondolatok i.m. 46.

⁸⁰⁰ Herczeg Ferenc: Magyar gondok. In: Herczeg Ferenc: Gondok és gondolatok i.m. 50–52. E titokzatos keleti átok természetesen ugyanaz a Muhi, Mohács és Trianon alatt az író által ostromozott nemzetet széthúzás és pártoskodást jelentette, talán érdemes még említeni Herczeg egy másik szintén a világháború alatt született írását a *Magyar Húsvét* – ot, melyben az író ugyanazt a tételt fogalmazta meg: „*Magyarországot mindig a saját bűnei buktatták el és a saját erényei emelték fel*”. A magyarságban azonban egy hallatlan regenerálódó erőt is feltételezett, „*amelynek segítségével ki tudja heverni a legmélyebb maga ütötte sebeket is és győzedelmeskedni tud a halálon.*” Herczeg Ferenc: Magyar Húsvét. In: Herczeg Ferenc: Gondok és gondolatok i.m. 53–55.

⁸⁰¹ Meg kell említenünk, hogy Herczeg ekkori a magyarsággal, annak egységével, vagy épp a turáni átokkal kapcsolatos cikkeinek háttérben ott lüktet a második világháború alatt is továbbgyűrűző „ki a magyar”, „mi a magyar” vita. A középosztály illetve. az asszimilációhoz kapcsolódó kérdésben a kor szellemi életének szinte minden jelesebb képviselője megnyilvánult. Többen érintették a „magyar jellem”, a magyarság lelki alkatának kérdését. Herczeg nemzetkarakterológiai meglátásaink e megnyilvánulások képezik háttérét. S némelyikre – mint a következő fejezetben az asszimiláció vonatkozásában láthatjuk – Herczeg reagált is. Juhász Gyula: Uralkodó eszmék Magyarországon. 1939–1944. Budapest, 1983, Kossuth Könyvkiadó, 35–53.

⁸⁰² Herczeg Ferenc: Magyar gondok. In: Herczeg Ferenc: Gondok és gondolatok i.m. 52.

⁸⁰³ Németh G. Béla mint már az előzőekben is említettük, azt fejté ki, hogy Herczeg akár az első világháború utáni igazságosságosabb rendezés lehetősége, akár a revízió vonatkozásában mennyire nem foglalkozik a mélyebb európai és hazai összefüggésekkel, illetve a reális politikai erőviszonyok kérdésével. Németh G. Béla: A Külső élet krónikása i.m. 18.

Ki a magyar?

Ehelyütt Herczeg azon jelenségekre adott publicisztikai megnyilvánulásait elemezzük, amikor az író, – az egykori radikálisok, és az emigráns csoportok felvetette kérdéseken túl –, megosztónak tartott. Az egyik ilyen problémakör mindenképpen az asszimiláció volt. A kérdés a középosztály mibenlétének, az asszimiláltak arányának, vagy eleve az asszimiláció lehetőségének felvetésével, egyike volt a két világháború közti magyar szellemi élet nagy és megosztó vitáinak, amelyet a fajvédő, illetve a népi mozgalom tett a korszak egyik központi témájává. A fokozatos német térnyeréssel, a völkisch jellegű szervezetekkel, és a szélsőjobboldali pártok megerősödésével pedig még tovább csökkent a kérdés higgadt tárgyalásának lehetősége. Herczegnek, a délvidéki sváb származású írónak az asszimiláció problematikájára és kérdéseire adott válaszai, még a „boldog békeidőkben” forrtak ki.⁸⁰⁴ Herczeg a szabadelvű–liberális megközelítést az asszimilációs kérdésnek mindvégig fenntartotta, ezt példázza az 1941 novemberében *„Ne bánts a magyart!”* címen megjelent írása is. A cikk Csáktornya visszatérése kapcsán a Zrínyiek nemzetségének állított elsősorban emléket, kidomborítva a vitathatatlan tény, hogy a horvát származású család milyen nagy számban adta kimagasló egyéniségeit a magyarságnak, a magyar történeleméek. Herczeg „szembetűnőnek” tartotta, hogy a török hódoltság után újjáépülő Magyarországon, milyen óriási szerepet játszottak a szláv és „germán” származásúak. Kiemelte, hogy a Rákóczi szabadságharcban a magyarsággal küzdő rutének, szászok és „tótok” szerepét. Valamint azt is, hogy az aradi tizenhárom többsége is nem magyar származású volt. Azt, hogy Petőfi történetesen szláv származású, vagy hogy legnagyobb festőink, szobrászaink, etc. „germán vérből” eredtek, úgy gondolta: „nem a magyarság ellen, hanem mellette bizonyít”. Amely jelenséget a magyarság „kulturális fogékonyság”-ának bizonyítékaként értékelt, amelyet a magyarságot körülvevő népeknél eredményesebben kamatoztatott. S egyben azt vallotta, hogy a magyarságot e képessége minősítette arra, hogy „államalkotó és vezető nemzet” legyen. Hitte, hogy azok a nem magyar származású emberek, akik az „új honfoglalást” megvalósították a „*nagymagyarok nemzetének*” voltak képviselői, ami az író okfejtésében a Szent Istváni állameszme megvalósulása, és értéke: „*hogy idegenből megtermékenyítette a magyarság vetéseit*”. Herczeg Zrínyi felkiáltását, a „*Ne bánts a magyart!*” idézve tiltakozott azon elgondolások ellen, amelyek vitatták ezt, és változtatni akartak ezen a felfogáson, mert

⁸⁰⁴ Gazdag László: Herczeg Ferenc, az asszimilációtól a nemzetiségi politikáig. In: Szerk: Antos Balázs – Tamás Ágnes: Rajzolatok magyar történelemből. Szeged, 2010. 205–218. Illetve lásd jelen dolgozat *Asszimiláció* c. fejezetét. 70–72.

véleménye szerint az a „nemzeti jövőről” és a „magyar életről” való lemondással lenne egyenértékű.⁸⁰⁵ 1943-ban Zrínyi Ilona születésének 300. évfordulója szintén alkalmat adott az írónak, hogy a „szláv vérű horvát” munkácsi hősnőről megemlékezve tömören összefoglalja, hogy látta az asszimiláció és szentistváni gondolat összefüggéseit: „Mindenesetre a szentistváni gondolat diadalát láthatjuk abban, hogy a Zrínyi grófok fényes lapot töltenek be a magyarság történetében.”⁸⁰⁶ Nem véletlen tehát, hogy az író a disszimilációs elképzeléseket a lehető leghatározottabban elutasította. Az olyan külső fenyegetésekben pedig, mint a Volksbund nagyon komoly veszélyt látott a magyar államiságra nézve, e szervezetre az író önéletírása szerint a német politikai behatolás és esetlegesen egy későbbi terjeszkedés eszközeként tekintett.⁸⁰⁷

A katona

Egy további, Herczeg publicisztikájában gyakran megjelenő tétel, melyszerint az író a magyarság igazi erényeinek megnyilvánulását „a katonában” látta, akit élesen szembeállított a politikussal, azzal a politikus intelligenciával, aki csak megrontja a magyar népet. Épp ezért Herczeg különösen érzékenységgel figyelt azon tendenciákra, amikor úgy érzékelte, a politika betört a hadsereg körébe is. Ezt láthatjuk megjelenni a *Politizáló katonák* című cikkében is, ahol az író alapvetően a német hadsereg norvégiai és dániai sikereit elemezte, az események harcászati, „katonai” kérdéseit a szakírókra hagyta, őt elsősorban a gyors német győzelem „lélektani” okai érdekelték. S ezúttal nem tért ki a kisállamiság eszméjének hangoztatására sem. Elemzése szerint a skandináv államokra jellemző politikai szabadság megtette a maga hatását ezen országok hadseregében és nem kevésbé a tisztikarában is, azaz „megteremtette a politizáló katona kínos típusát”. Herczeg nem vonta kétségbe a katonának a jogát általánosságban, hogy véleményt formáljon politikai kérdésekről, de azt, hogy egy katona pártpolitikai alapon szembekerülhessen „legfőbb hadura” az említett példákban a norvég, illetve dán király politikai döntéseivel, megengedhetetlennek tartotta.⁸⁰⁸ Egy másik konkrét

⁸⁰⁵ Herczeg Ferenc: „Ne bánts a magyart!” In: Herczeg Ferenc: Gondok és gondolatok i.m. 56–58.

⁸⁰⁶ Herczeg Ferenc: „Nők az alkotmányban”. *Pesti Hírlap*, 1943. (65. évf. 127. sz.) június 6. 1.

⁸⁰⁷ Herczeg Ferenc emlékezései. Hűvösvölgy. i.m. 223.

⁸⁰⁸ A német haderő a Weserübung hadművelet keretében 1940. április 9-én indította meg Dánia és Norvégia lerohanását. A hajnali öt órakor indult német támadás pár óra alatt kész helyzetet teremtett Dániában. A jelentéktelen dán haderő a meglepetésszerű támadásnak nem tudott ellenállni. Gyakorlatilag sikeres volt az ország alapvetően békés megszállása, s a németek az első esztendőben az ország közigazgatásába sem szóltak bele. Norvégiában máshogy alakultak az események, Oslo elfoglalása után is tovább folytak a harcok, s a norvég erők támogatásába bekapcsolódott az angol flotta, a légierő, s hamarosan a szárazföldön angol – francia – lengyel egységek is. Miután a nyugati hadi események következtében a szövetségesek feladták Narvik ostromát, június 8-ára Norvégia felett is teljessé vált a német győzelem. Itt a kezdetektől fogva érvényesült a német megszállás igazi arca. Ránki György: A második világháború története. 3. Kiadás. Budapest, 1982, Gondolat. 18–21. A dán hadseregben 1939-ben 15 ezer katona szolgált, esélye sem volt az ellenállásra, a német hajók

problémát abban látott, hogy meglátása szerint mind a dán, mind a norvég hadseregben a nemzetiszocializmusnak számos híve volt. Úgy ítélte meg, hogy míg a nemzetiszocializmus a németiség számára egy óriási összetartó erő, addig más országokban „*az erők megbontásának eszköze*”, s aligha kétséges, hogy ezen más országok közé sorolta Magyarországot is. Nyomatékkal leszögezte: „*A politizáló hadsereg mindenre nézve veszedelmes, csak éppen az ellenségre nézve nem, és az ország biztonsága szempontjából jobb, ha semmiféle hadsereg sincs, mint ha politizál a hadsereg*”. A két skandináv állam gyors vereségének másik okát a hadsereg elbürokratizálódásában látta, a harci szellem és a kezdeményezőkézség hiányában valamint a felelősségvállalástól való félelemben. A cikk leszögezte, hogy nem tiszte hadászati szakkérdéseket vitatni, a témát csak nyersanyagként használta az író a hazai állapotok jellemzésének céljából. A német oldalt és katonanyagot vizsgálva a győzelmük titkát egyetlen dologban látta: „*Mert ők katonák, tetőtől talpig katonák, parancsszóra cselekednek, a politizálást pedig rábízják azokra, akik vezetik őket.*”⁸⁰⁹ Az író állásfoglalása a fentiekben bemutatott, 1941 áprilisában kelt cikke alapján is egyértelmű, de értékes adalékul szolgálhat elemzett témánkhoz, ahogy visszaemlékezéseiben Horthy 1944. október 15-ei átállási kísérletére visszagondolt. Az idős író ítélete lesújtó volt: „*a nemzeti hadsereg a Horthy-féle rádió-parancs alkalmából világrekordot állított az esküszegésből!*”⁸¹⁰ Ennek fő okait Herczeg pedig abban fedezte fel, hogy egyrészt a magyar hadseregben a Monarchiához viszonyítva jóval könnyebben lehetett törzstiszti és tábournoki rangot szerezni, másrészt rendkívül negatívan ítélte meg azt is, hogy a zsidótörvények által kisajátított földbirtokot vitézi telekként törzstiszteknek adományozták. Ezt az író – saját szavaival – úgy értékelte, hogy ez „*megadta a magyar tisztikar tekintélyének a kegyelemdőfését*”. S természetesen az író által már oly sokszor és sokhelyütt kárhoztatott politizáltság, tömören és velősen a visszaemlékezésekből idézve: „*a katona életeleme a föltétlen tekintélytisztelet, a politikusé pedig a szabad kritika. Egy katona, aki politizál: nem katona!*”⁸¹¹

A második világháború alatt megjelent cikkeiben természetesen az író a nemzeti egység követelményét, illetve az összefogás, a hősiesség az erkölcsi értékek primátusát is megfogalmazta a magyarság megmaradása és a háború zivatarán való átkelése érdekében ismét megénekelve a magyar katonát és a hősiesség áldozatvállalását. Herczeg ezen cikkeiben is

kikötőbe vontatását egy-két helyen segítették dán matrozok, de nem a nemzetiszocializmus térhódítása a hadseregben döntötte el a kérdést. Norvégia habozás nélkül vállalta a harcot, de hadfelszerelése és felkészültsége alkalmatlan volt egy modern háború megvívására. Quisling és a németek által támogatott nemzetiszocialista csoportok szerepe a német győzelem kivívásában jelentéktelen volt. John Lukács: Az európai világháború 1939–1941. Budapest, 1995, Európa Könyvkiadó. 102–103.

⁸⁰⁹ Herczeg Ferenc: Politizáló katonák. In: Herczeg Ferenc: Gondok és gondolatok i.m. 148–151.

⁸¹⁰ Herczeg Ferenc emlékezései. Húvösvölgy. i.m. 260. A kiemelés az eredetiben dőlt betűvel szedve.

⁸¹¹ U.o.

felvonultatta a dicső múlt képeit; a magyar katonaságot a lovagiasság és a keresztes vitézek attribútumaival látja el, akiket írásaiban – a haza védelmezőin túl – az európai értékek a kultúra és a kereszténység védőiként ábrázol. Ez jelenik meg szinte esszenciálisan az író 1942-ben megjelent *Keresztes vitézek* című írásában, ezért érdemesnek tartjuk bővebben is bemutatni.

Az író nyitányként egy hangulati képet rajzolt meg, amint az otthon maradtak „öregék” a bevonuló katonákat látva „megszégyenülést”, sőt „irigységet” éreznek, mivel a következő képben a harctérre indulókat úgy festi le, mint akik valós formálói lehetnek a világtörténelmi eseményeknek: „*mert megadatott a fiataloknak, hogy belépjenek a világtörténelem műhelyébe, és új sorsot kovácsoljanak a nemzetüknek*”. Megjelentek az írásban a magyar történelem nagy alakjai, Árpád fejedelem, Zrínyi, Rákóczi, s az író e helyt is rámutatott az éles kontrasztra, amely szerinte a békében pártoskodó és viszálykodó nemzetet elválasztja a háborús időkben megpróbált magyarságtól, mert ahogy ő látta: „*háborúban a magyarság a legfényesebb férfierények hordozójává lett*”. Természetesen, mint politikai publicisztikája jórészében, itt is a lelki, az erkölcsi erők primátusa az, amely Herczeg szerint döntő súllyal esik latba. „*Egy népet melynek tizenhárom tábornoka egy napon halt vértanúhalált, nem lehet lefokozni és nem lehet eltemetni. A magyar mindig nagy nép volt, ha számra nem is, de lélekre.*” De Herczeg ezúttal az erkölcsi diszpozíciókon túl másban is látott okot a bizakodásra, mégpedig abban – a rendkívül veszélyes, önámítást tükröző megállapításában –, hogy most először nem magára hagyottan harcol a magyarság. A német hadsereget és szövetséget úgy ábrázolja Herczeg, hogy a magyarság, akit a tatár és a török támadások idején cserbenhagyott Európa, most végre nem egyedül harcol, amikor ismét szemben áll „az ázsiai romboló dühhel”, hanem a „világ első katonái” harcolnak vele vállvetve. A tétet óriásinak érezte, a megfogalmazása szerint a szovjet fronton a katonák – fokozva az öncsalást – honvédelmi háborút⁸¹² folytatnak és tulajdonképpen a proletárdiktatúra visszatérése ellen harcolnak. Mivel Herczeg a szovjet győzelem esetén a tanácsköztársaság diabolizált napjainak visszatértét, a kultúra, erkölcs, tisztesség, a családi élet megszűntét valószínűsítette, ezért a magyar katonákban, a kereszténység, az egyetemes emberi kultúra, és

⁸¹² A kortárs Bethlen megállapítása a háborús részvételről: „*hisz katonáink úgyszólván minden lelkesedés nélkül indultak a harctérre. A Don partján harcoló magyar katonának egy pillanatig sem volt az az érzése, hogy hazáját védi ottan. Harci erényei, úgy mint az első világháborúban, csak akkor szilárdultak meg újból, amikor az orosz gőzhenger a Kárpátokhoz közeledett, és amikor tudatára ébredt annak, hogy a háború most már a magyar hazát veszélyezteti. A magyar paraszt természetes józan ösztönrel megérezte, hogy a harc kezdetén értelmetlen volt a beavatkozásunk; a végén pedig már nem térhetünk ki a harc elől.*” – Bethlen István emlékezése i.m. 104.

a magyarság heroikus védelmezőit örökítette meg: *Ők az újkor keresztes vitézei, valósággal Isten katonái, Jézus Krisztus gárdistái.*”⁸¹³

Láthatjuk tehát, a fentebbi cikkben, hogy összegződnek Herczeg politikai, történelmi érvei. A cikk keretét szintén a Herczegre jellemző historikus látásmód és a lelki, erkölcsi, morális kategóriák túlsúlya adja meg. A magyarság részvételét a háborúban, – mint az a fentiekben is kifejtettük –, hangsúlyozottan honvédő harcként fogta fel. Sőt egy másik cikkében eljut azon megállapításig is, hogy Magyarországon szinte minden hadjárat egyben honvédő harc, s a háborúban a hosszú idő után újból magyar vezénylet és irányítás alá kerülő hadsereg „magyar nemzeti célokért” harcol „...a honvéd vártán áll, őrzi a Magyarországba vezető utat és védi az ország biztonságát és a nemzet jövőjét”.⁸¹⁴ Pedig ekkor már sokan érezték, hogy a háborúba való végletes belesodródásunk semmiképpen nem nevezhető nemzeti célnak. Mint azt Bethlen is megfogalmazta: „az egyedül helyes magyar politika az lett volna, magunkat, amíg csak lehet, tökéletesen távol tartani a nagyhatalmak mérkőzésétől, minden beavatkozást kerülni és szárazon tartani a magyar puskaport a háború végére, amikor a csekély magyar erők is jelentőséggel bírhattak, és amikor esetleg alakalom nyílhatott arra, hogy latbavetésükkel az ország feltámadását a trianoni szégyenállapotból szolgáljuk.”⁸¹⁵

A másik sarkalatos pont Herczeg érvrendszerében, az a már az első világháború vérzivatarában levont s azóta toposszá váló – s a tárgyalt korszakban közhelyszerű⁸¹⁶ – megállapítása, hogy a magyarság legjobb „faji” tulajdonságai a harcban nyilvánulnak meg. Az írónál már 1914-ben megjelent – majd a Tisza István emléke kapcsán felelevenített és a Gömböst méltató írásában is bemutatott – kép rendszerint együtt jelenik meg az író publicisztikájában a hitványnak bizonyult politizáló intelligencia megjelenítésével, amint azt a következő, 1942-ben kelt sorokból is láthatjuk. *Mert bizonyos, hogy a magyar nép a háború megpróbáltatásai között mutatja ki legfelségesebb faji tulajdonságait. A magyar politikus nem egyszer bizonyult méltatlannak, a magyar nép katonai erényeire azonban mindig építhetett a nemzet, akár a kősziklára*”⁸¹⁷

A hátország áldozatvállalása

A további kardinális pontokat pedig, amint láthattuk, a német szövetség értéke, a „pusztító keleti ellenséggel először nem egyedül állunk szemben” érve, a Szovjetunió, mint az emberiség, az európai kultúra, és a kereszténység ellenségének való bemutatása

⁸¹³ Herczeg Ferenc: Keresztes vitézek. *Pesti Hírlap*, 1942. (64. évf. 100. sz.) május 3. 1.

⁸¹⁴ Herczeg Ferenc: Honvéd a vártán! *Pesti Hírlap*, 1942. (64. évf. 145. sz.) június 28. 1.

⁸¹⁵ Bethlen István emlékezése i.m. 104.

⁸¹⁶ Lásd például az előzőekben Gömbös emlékezéseit. 148. oldal. 492. sz. jegyzet.

⁸¹⁷ Herczeg Ferenc: Honvéd a vártán! i.m. 1.

jelentette. Valamint amint fentebb már utaltunk rá, illetve az idézetekből is kiviláglik, az az ábrázolási mód – ami már az író revíziós szimbolikájában, és az első világháborús publicisztikájában is megfigyelhető –, hogy a magyar katonákat, a magyarság háborús erőfeszítéseit a keresztes háborúból, a végvári harcokból vett képi elemekkel ábrázolta. Herczeg abban biztos volt, hogy ami „emberileg lehetséges”, azt a honvédség meg fogja tenni. De úgy érezte, a társadalomnak is méltónak kell lennie az önfeláldozó harcot vívó katonáihoz, s meg kell valósítania a sokszor hangoztatott nemzeti egységet. Mivel az író még mindig az egyéni, a pártérdekek mentén elképzelt igazságok keresését tapasztalta, azzal vádolta korát, hogy nem érzi az „idők komolyságát,” s újból és újból refrénszerűen, cikkei végén – az ő általa elképzelt – egységre szólított fel: *a világon végigseprő orkánból csak úgy fogunk ép tagokkal kiszabadulni, ha fegyelem, áldozatkészség és hűség dolgában a társadalom méltó tud lenni az ellenséges tűzben álló katonáihoz*.⁸¹⁸ E „hűség” és társadalmi áldozatvállalás jegyében az író figyelme olyan kérdésekre is kiterjedt, mint a csomagküldés megszervezése a fronton harcolóknak. E kérdéssel foglalkozó cikke még egy kis listát is közölt, hogy mit érdemes küldeni. Tájékoztató, hogy a szervezést már a Vöröskereszt megkezdte, s felajánlotta a sajtó segítségét is. Hangsúlyozottan kiemelte a milyen fontos lelki megerősítést jelenthet e gesztus a fronton harcolók számára.⁸¹⁹ Tegyük hozzá, nem véletlen, hogy Herczeg e témával is foglalkozott s mélyen megértette annak jelentőségét, mivel az első világháborúban az Oszágos Hadsegélyező Hivatal vezetője volt, és akkor ilyen minőségében szervezte a korbázi könyvtárakat, később a lövészárk-könyvtárakat, majd a lábadozók számára a színművészekkel, énekesekkel megrendezett matinék rendezésben vett részt.⁸²⁰ Hasonló indíttatású *A nemzet gyermekei* címen megjelent cikk is, melyben Herczeg a hadiárva felkarolására buzdított „... aki a Donec mellett vérét és életét áldozta a magyar hazájáért, megköveteli tőlünk, hogy apja helyett apja legyünk árvájának, hogy magunk, azaz a nemzet gyermekévé fogadjuk” – dörögte a Pesti hírlap hasábjain. Egyben üdvözölte Kállay Miklósnénak – a miniszterelnök feleségének – ez ügyben elhangzott rádióbeszédét, aki önkéntes adakozására szólított fel. De Herczeg „*a Hadiárva név legyen nemesi cím, öröklött méltóság*” erőteljes megfogalmazással mélyebben fel akarta rázni a társadalmi felelősségérzetet, vallotta ennek mindenkinek a saját személyes ügyének kell lennie. A hadiárva-kérdés rendezését összekapcsolta ismét a nemzeti egység problematikájával is, egyszersmind azt az európaiság és a keresztény erkölcs síkjába emelve tette fel az intő

⁸¹⁸ Herczeg Ferenc: Holnap is lesz nap. *Pesti Hírlap*, 1942. (64. évf. 82. sz.) április. 12. 1.

⁸¹⁹ Herczeg Ferenc: A mi hadseregünk. *Pesti Hírlap*, 1941. (63. évf. 211. sz.) szeptember. 17. 1.

⁸²⁰ Herczeg Ferenc emlékezései. Hűvösvölgy i.m. 36-37.

kérdést: „*megvan e bennünk magyarokban az a magasabb rendű közszellem, mely nemzetbe forrasztja a laza néptömegeket és mely a nemzetet méltóvá teszi arra, hogy éljen és hogy jövője legyen.*”⁸²¹

A magyar nő a háborúban

Idekívánkozik, hogy megemlítsük Herczeg miként nyilatkozott meg a nő szerepvállalásáról az újabb vérzivatarban. Annak a magyar nőnek, akit az író mind értelmi, mind érzelmi szempontból a legmagasabbra értékelt. A törvényt, ami lehetővé tette, hogy nőket is behívhassanak honvédelmi szakszolgálatra,⁸²² egy az egri nőkön vagy a Csobánc várát védő kuruc asszonyokon keresztül az első világháborúban a sebesülteket gondozó nőket megjelenítő tablóba illesztette. (Megjegyezve, hogy az első világháború utáni korszak modernebb légköre, sportosabb nevelése egy jóval erősebb, ellenállóbb nőtípust nevelt ki.) A nők – az író elnevezése szerint – valamely „női munkaszervezet” tagjai legyenek és szellemi, fizikai munkát végezzenek kifejezetten áldásosnak, „nemzetnevelő” hatásúnak tartotta, amely mintegy betagozza a nőket a nemzet egyetemébe, s így a magyarság sorskérdéseivel való együttgondolkodásra ösztönzi a női nemet.⁸²³ Ezen ideálok reprezentálására Herczeg Zrínyi Ilona alakját tartotta a legalkalmasabbnak, példáján keresztül pedig még nyomatékosabban tudta megfogalmazni – az általa elképzelt – női szerepet és magatartást a társadalomban. Az író Zrínyi Ilonát rendkívül ritka jelenségnek tartotta, akit tökéletes nőként, feleségként rajzolt meg, aki sokat örökölt a Zrínyiek kivételes adottságaiból: „*méltó Zrínyi sarjadék maradt, mert áldozatkész volt az önmegsemmisítésig, hű és következetes mindhalálig*”. Munkács hősnőjének példaértékét abban látta az író, hogy jelentős szerepet játszott kora közéletében, és együtt élt, érzett a magyarság aktuális sorskérdéseivel. Azért is a példaadás ezen üzenetét domborította ki Herczeg, mert a háború előrehaladtával úgy érezte, a magyarság „*nem engedheti át asszonyait maradéktalanul a családnak és a társadalomnak. Miként Eger 1552-ik évi ostroma alkalmával, úgy ma is csak úgy leszünk képesek visszaverni a pogányság ostromát a szent bástyák alól, ha fegyverbe tudjuk állítani a magyar nőt is*”. Természetesen ezt – mint a fentiekben is bemutatuk – képletesen értette az író a fegyveres honvédelmet ezután is a férfira bízta volna. A nőnek a közéletben való fokozott részvételét kívánta, ám ezt a közéletet a szokásos patetikus képpel „*pártharcok porán és lármáján felül [...], az egyetemes nemzeti gondolat tisztult légkörébe*” helyezte az író, élesen megkülönböztetve a

⁸²¹ Herczeg Ferenc: A nemzet gyermekei. *Pesti Hírlap*, 1943. (65. évf. 65. sz.) március 21. 1.

⁸²² Az 1942. évi XIV. törvénycikk.

⁸²³ Herczeg Ferenc: A nő és a háború. *Pesti Hírlap*, 1942. (64. évf. 117. sz.) május 24. 1.

politikától, pártpolitikától, hitet téve a magyar nő segítők, sorsfordító ereje mellett a válság, a meghasonlás óráiban.⁸²⁴

Megemlékezések a nemzeti egység jegyében

Egy-egy évforduló, vagy baljóslatú külpolitikai, háborús esemény mindig újabb és újabb lehetőséget adtak, hogy az író egy újabb patetikus szózatot intézzen a nemzeti egység és fegyelem megvalósítására. Így Széchenyi István születésének 150. évfordulója alkalmából egy olyan Széchenyi képet rajzol meg, aki a nemzeti eszme élharcosa, életművének két alappillére az „*Isten és nemzetség*”, akiről az író a nemzeti egység reprezentánsaként emlékezett meg: „*Nemzeti egységet és fegyelmet kívánt, mint a jobb jövő első feltételét*”. Majd Széchenyit idézve mutatja ki a legnagyobb magyar feltornyosuló alakjának – mely sorokban az író Széchenyi törekvéseinek esszenciáját látja – gondolatainak aktualitását: „...*egy magyar ember se legyen kenyér és ruházat nélkül, fedél és szakismeret nélkül, és az erkölcsi műveltséget senki se nélkülözze.*” – Nem ez az igazi szocializmus? – kérdezte az író. „*Van egyáltalán létjogosultsága másféle politikai programnak?*”- kérdőjelezte meg Herczeg ezúttal is a pártpolitika létjogosultságát.⁸²⁵ Másutt, egy március 15-ére időzített vezércikkben Petőfit idézve állapítja meg a magyarság legnagyobb baját, a széthúzást, és aktualizálja – az első világháború utáni nemzeti összeomlásra gondolva – a háborús eseményekre: *egy önmagával meghasonlott nemzet a győzelem díjából is csak a minimumot, a vereség következményeiből, azonban a maximumot kapná*”.⁸²⁶ Érdeemesnek tartjuk megemlíteni, hogy Kossuthra emlékezve, halálának 50. évfordulóján, 1944-ben, az amúgy a Széchenyi-kultuszt ápoló író kijelentette, hogy: „*a mai idők nem a békés munka, hanem a nemzeti megszervezésnek – nem Széchenyi István, hanem Kossuth Lajos napjai*”. A tanulmányban Kossuthról, mint a nemzet becsületének megmentőjéről írt, elővéve azon – az évtizedes publicisztikai munkásságában kialakult – tézisének, hogy a nemzet, mint olyan alapvetően erkölcsi erőkre épül. Ezen összefüggésben, hogy Kossuth és a szabadságharc, mintegy a nemzeti becsület megvédése volt, s a nemzet erkölcsi erőiben gyarapodott, valamint a nagyvilágban a szabadságharc után a magyarság a vitézség és a szabadságszeretet szinonimájává váltak, buzdította az író Kossuth példájával a háborús Magyarországot: „... *az életet csak az a nép érdemli meg, mely szükség esetén áldozni tud a becsületéért*”⁸²⁷

⁸²⁴ Herczeg Ferenc: „Nők az alkotmányban”. *Pesti Hírlap*, 1943. (65. évf. 127. sz.) június 6. 1.

⁸²⁵ Herczeg Ferenc: „Isten napszámosa”. *Pesti Hírlap*, 1941. (63. évf. 215. sz.) szeptember. 21. 1.

⁸²⁶ Herczeg Ferenc: Március 15. *Pesti Hírlap*, 1943. (65. évf. 60. sz.) március 14. 1.

⁸²⁷ Herczeg Ferenc: Kossuth Lajos. *Pesti Hírlap*, 1944. (66. évf. 64. sz.) március 19. 1.

Tehát Herczeg nemzeti egységről, a nemzettudat erősítéséről íródott munkáinak inherens része volt egy bizonyos erkölcsi nagyság és becsület igenlése, mint történelemformáló erő.⁸²⁸ Ezt sokszor a „faji lélek” egy „gárdaönéret” megnyilvánulásaként, vagy a magyarságnak vindikált államalkotó és vezető szerep összefüggésrendszerében fogalmazta meg. A „*Feudális Magyarország*” vádjával polemizáló munkában találjuk ennek a legadekvátabb kifejtését, melyben az író a vádat propagandafogásnak mutatja be mind a demokrácia, mind a feudalizmus torz értelmezéseként, s kimondta ezzel szemben azt, hogy: *Viszont a magyar nép nem feudális, hanem belső lényegénél fogva előkelő*”. A honfoglaló lovas nép magasabb kultúrájával, szélesebb horizontjával összefüggő szervező és államalkotó képességet emelte ki Herczeg, amely megfogalmazása szerint egyfajta „gárdaönéretet” alakított ki a magyarságban, amely „*arisztokratikus öntudat*”-ot még a parasztság és a pásztoriakban is érzett. E mentalitás megnyilvánulását látta az író a magyar vitézség, lovagiasság, vendégszeretet stb. megnyilvánulásaiban, ami szerinte a környező népek fölé emelte a magyarságot. Elutasítva a „feudalizmus meséjét” ,amelyben szintén csak az egység bomlasztását látta és a épp az általa legnemesebbnek ítélt magyar tulajdonságok megkérdőjelezését. A következőket üzenté a *Pesti Hírlap* hasábjairól: „*a nemzeti lélek mélységeiben rejlő és tisztára ki nem boncolható előkelő faji tulajdonságok képesítették a magyarságot arra, hogy emelt fővel farkasszemet nézzen a történelmi viharokkal és kiheverje a megsemmisítő katasztrófák hosszú sorozatát*”.⁸²⁹

Az újabb viharban pedig a magyarság számára az összefogást, a szolidaritást propagálva, olykor-olykor még a kritikát is elutasította. Ezen nemzeti egységet pedig természetesen a kormányzat vezetése alatt képzelte el.⁸³⁰ De ehelyütt mindjárt le is kell szögezni, hogy Herczeg elutasított minden idegenből importált uralmi konstrukciót, vagy politikai berendezkedést. Rámutattunk már, hogy a Mussolinival szimpatizáló, a nácizmust elutasító, és Hitlert hűvös távolságtartással kezelő – visszaemlékezéseiben már egyértelműen elítélő – író, a magyarság számára csak az alkotmányos berendezkedést fogadta el, sőt egész

⁸²⁸ Az erkölcsi erők jelentőségével foglalkozik a *Bizalmunk az Ősi erényben* címen íródott Herczeg tanulmány is, ahol az erkölcsi erők és a történelmi tudat és a hit erejét fogalmazta meg az író. Herczeg Ferenc: *Bizalmunk az ősi erényben!* *Pesti Hírlap*, 1942. (64. évf. 3. sz.) január. 04. 1.

⁸²⁹ Herczeg Ferenc: „*Feudális Magyarország*” *Pesti Hírlap*, 1943. (65. évf. 270. sz.) november. 28. 1

⁸³⁰ „*Életünk, becsületünk, jövőnk ma a nemzeti rend és fegyelem kérdése. Ezek a napok nem a kritika, hanem a hűség napjai. Aki nem tudja, vagy nem akarja elhinni, hogy a hazát most az emberekben kell szeretni, az a nemzet elvesztésén dolgozik és maga is elveszett a nemzet számára.*”- fogalmazta meg az író a magyarságtól elvárt magatartást az ő általa elképzelt nemzeti egység szempontjai alapján. Herczeg Ferenc: *Vihar előtt.* *Pesti Hírlap*, 1942. (64. évf. 31. sz.) február 8. 1. Vagy még konkrétan, a felelőtlen politizálás és a rémhírterjesztés, és akaratlan pánikkeltés tematikájával foglalkozó írásában: „*A magánember történelmi orkánok idején csak úgy szolgálhatja hazáját, ha bízik, hallgat és engedelmeskedik. A népek életében a fegyelmezetttség fontosabb még a bölcsességnél is.*” Herczeg Ferenc: *Közhangulat.* *Pesti Hírlap*, 1943. (65. évf. 48. sz.) február 28. 1.

politikai pályáján és publicisztikájában a magyar alkotmányosságot olyan erőforrásnak és történelmi örökségnek tartotta,⁸³¹ amely eleve lehetetlenné tette diktatórikus eszmék befogadására. Hitvallását a nemzeti egység szerepéről legpregnánsabban a következő sorokkal tudnánk bemutatni: *„Az ember halandó, de a nemzet halhatatlan és a magyar nép a múltban nem egyszer támadt fel sírjából, miután már elsiratták és eltemették. Azonban a nemzet is meghal, ha önmagába döfi a kardot. Amíg a magyarság egységesen halad kijelölt útján, addig nincs miért féltetnie életét, bármilyen vadul zúgjanak is körülötte a történelmi viharok. Ezért sohasem volt nagyobb árulás, mint az, amely ma a nemzeti egységet rontja.”*⁸³²

Az újabb háborús áldozatvállalás kapcsán született szerteágazó Herczeg-publicisztikában is mint közös rendezőelv, még leginkább az író idealizált nemzeti egység gondolatát fedezhettük fel. De a Herczeg által vallott, és követelt nemzeti egység, amelyet már a boldog békeidőkben vitattak a polgári radikálisok, vagy akár a függetlenségek, a két világháború korszakában még jobban megkérdőjeleződött.⁸³³ Plasztikus és egyben extrém példaként említhetjük Szabó Dezsőt, akit egyszerre tekintett atyjának mind a magyar fajvédelem, mind a népi írók mozgalma, és radikális hangvételi tanulmányai özönében fejtette ki véleményét már a két Tisza Magyarországról, azt egy álliberális, álnemzeti alakulatnak tartva, amelyet a magyar történelem „leggyilkosabb, legvégzetesebb”⁸³⁴ korszakaként értékelt. Szabó Dezső a nemzeti egység kérdéseinek egy nagyívű tanulmány szentelt *Treuga dei a nemzeti egység fogalma, határai, feltételei* címmel, mely tanulmány megállapításai Herczeg nemzeti egységről vallott nézeteinek diametrális ellentétét képezték. *„Egy sváb nemzetiségű agg író, akinek sírkövére majd ezt az életösszegzést lehet írni: Szerette a miniszterelnököket – halk rezdületű vezércikkben Treuga Dei-re hívta föl a politikai pártokat a bekövetkező nagy külpolitikai események előtt...”*⁸³⁵ Foglalta össze Szabó Dezső meglehetősen szatirikusan Herczeg politikai tevékenységét. Herczeg felhívását és politikai publicisztikáját a nemzeti egység megteremtése érdekében Szabó Dezső úgy ítélte

⁸³¹ Herczeg háborús publicisztikájában épp Tiszára emlékezve írja, hogy maga Tisza is a magyar közélet alapjának az alkotmányosságot tekintette: *„Tudta, hogy ez a faji lélek legjellegzetesebb megnyilatkozása”*. Herczeg ekként értékelte Pusztaszeret is, mint a magyarság első politikai megnyilvánulását. A megemlékezésében, pedig Tisza személyét úgy írja le, mint aki parlamenti csatározásaival az alkotmányt akarta megvédeni. Herczeg Ferenc: „Nemzeti elit”. *Pesti Hírlap*, 1942. (64. évf. 94. sz.) április. 26. 1 – Herczegnek természetesen ne voltak „faji” elképzelései, szöveghasználatában a fogalom a nemzetnek, nemzetiségnek feleltethető meg. Azzal a megjegyzéssel, hogy azt is mint publicisztikájából és önértékeléséből is kiderül egy befogadó, az asszimiláció sikerességét és lehetőségét elismerő attitűd jellemzi.

⁸³² Herczeg Ferenc: Mit hoz a jövő? *Pesti Hírlap*, 1941. (63. évf. 295. sz.) december. 28. 1.

⁸³³ Tagadhatatlanul árnyékot vet az írónak a nemzeti egység és a keresztény erkölcs szellemében meghirdetett programjára, hogy egy olyan korban (is) került meghirdetésre, amikor a nemzet egy részét, a hazai zsidóságot törvényekkel rekesztették ki.

⁸³⁴ Szabó Dezső: *Treuga dei a nemzeti egység fogalma, határai, feltételei*. In. Szabó Dezső: *Az egész látóhatár*. 1991, Budapest, Püski, I. kötet. 396.

⁸³⁵ Uo. 398. Kiemelés az eredetiben dőlt betűvel.

meg, mint egy német származású író megnyilvánulását, aki a valós problémákat elfedve nemzeti egységre szólít fel. Ez Szabó értelmezésében nem jelent mást, mint a magyarságot kizsákmányoló idegen erők, elsősorban a németiség és a zsidóság „zsákmánymegegyezése” a magyarság további kifosztása érdekében. A trianoni tragédiát és a magyarság viszonyát a szomszédos államokkal belpolitikai kérdéssé tenni, a magyarság jogos követelésének elodázását azzal az indokkal, hogy az megakadályozza a revízió megvalósulását a legnagyobb bűnnek tartotta, a „magyarság végső meggyilkolásával” egyenértékűnek.⁸³⁶

Szabó Dezső Herczegtől elvitatva az író több évtizedes irodalmi munkásságának és politikai tevékenységének minden értékét és alapvető jóhiszeműségét is, illetve pusztán az aktuális kormányok és a magyarországi németek érdekeinek szószólójaként való beállítása mindenképpen durva túlzás és ferdítés. De az tény, hogy Herczeg, bár érintette, sőt jóval hangsúlyosabban foglalkozott a magyarságot feszítő gazdasági, és társadalmi kérdésekkel a két világháború közti publicisztikájában, olyan szembenézésre és őszinte elemzésre a magyarság nemzeti egységét ténylegesen akadályozó kérdésekkel, mint például a reformkonzervatív Szekfű Gyula, nem vállalkozott.⁸³⁷ Pedig Szekfű a forradalmak után megszülető konzervatív berendezkedésű államrezon egyik fő ideológusa, a korszak és a konzervatív ideológia szempontjából meghatározó műve a *Három nemzedék* 1934-es új, bővített kiadásában a *Három nemzedék és ami utána következik* egy egész fejezetet szentelt a kérdésnek a nemzeti egység útjában álló „antinómiáknak” *Feszültségek* címmel. Öt sürgősen megoldandó antinómiát nevezett meg: a földkérdést, a felekezeti kérdést (katolikusok és protestánsok ellentétét), a zsidóság és a kapitalizmus kérdését, a nemzedékproblémát (a generációk közt meglévő szakadékot), a leszakadt magyarság (a kisebbségi sorsa jutott magyarság kérdéseit).⁸³⁸ Herczeg mind a késő dualizmusban, mind a két világháború közti Magyarországon elvetette a társadalom gyökeres átalakítási kísérleteit, de alapvetően liberális világlátásának megfelelően hitte, hogy a társadalmi konszenzus idővel, az egyes emberek, osztályok és népcsoportok kulturális, gazdasági felemelkedésével megvalósul. A két világháború közti publicisztikájában már feddő hangon rá is mutatott az agrárkérdés, vagy a népegészségügy legkirívóbb eseteire. Hangját a korszakban, illetve a háború alatt a magyar vezető réteg, a magyar intelligencia felrázása, felelőssége tudatosításának vágya hatotta át, bár megjelent írásai természetesen nélkülözték Szabó Dezső, vagy a népiek indulatát, vagy

⁸³⁶ Uo. 402.

⁸³⁷ Természetesen más szemszögből értékel Szekfű, a neves történész és Herczeg Ferenc, a kor „írófejedelme”, de úgy véljük nem haszontalan összevetni a két világháború közötti konzervatív gondolkodás egyik fő programadójának, illetve a konzervatív irodalom egyik legfőbb reprezentálásának gondolatait.

⁸³⁸ Szekfű Gyula: *Három nemzedék* i.m. 416–465.

Székfű elemzésének mélységét. Ugyanakkor a nemzeti egység megeremtését és megerősítését követelő írásai nem pusztán hangzatos frázisok voltak. A történelmi múlt, és nagyság képeivel, a keresztény erkölcsiség hangoztatásával a nemzettudat megerősítését kívánta elérni. Ma úgy mondanánk a nemzeti célok és a nemzeti konszenzus egy olyan minimumát kívánta elérni, a társadalmi kohézió olyan szintjét megvalósítani, mely lehetővé teszi az újabb vérzivatarban a nemzet túlélését, megmaradását.

Herczeg Ferenc tollából 1944 márciusa után már nem jelent meg új írás. 1944 nyarára a Magyar Revíziós Liga is végleg befejezte tevékenységét, december 16-tól pedig nem jelent meg új száma az író vezércikkeit publikáló *Pesti Hírlap*nak sem. Azt, hogy az idős író miként élte meg a háború végjátékát, Budapest ostromát, a nyilas hatalomátvételt, a zsidóüldözéseket, csak az asztalfióknak írt harmadik, a fentiekben már többször citált utolsó memoárjából tudhatjuk meg. Visszaemlékezései tarka mozaikok, felvillanó képek egymásutánisága, a világtörténelmi eseményeket, a háború véres végjátékát személyes élményein keresztül, vagy egy-egy közeli barát elvesztése, tragédiája kapcsán örökítette meg. Így élte meg – tehetetlenséget, lelkiismeret-furdalást, szégyent érezve – a zsidóüldözéseket is kiadója, Farkas István sorsán keresztül, akinek családját Horthy kegyelmezési joga folytán elkerülhette volna a tragikus vég, de Farkas Istvánt mégis deportálták.⁸³⁹ S így járt felesége, báró Kohner Ida is, hiába tartozott a „kormányzó kivételei” sorába, később a nyilasok mégis elhurcolták.⁸⁴⁰ Pár oldallal arrébb pedig, amikor – Apor Vilmos győri püspök közlése alapján – egy árván maradt zsidó csecsemő gettóba hurcolásának körülményeiről írt, feltette a tragikus kérdést: „...*miféle nép vagyunk mi tulajdonképpen? Egypár évvel ezelőtt minden zsidó kencegyáros báró lehetett, és minden zsidó trafikos kormányfőtanácsos, most pedig olyan kannibális módon bánunk velük, ahogyan tisztességes ember nem bánhat a kutyájával...*”⁸⁴¹ Arra a súlyos kérdésre, hogy mit tehettek volna a keresztények zsidó barátaikért, illetve arra a vádra, hogy közömbösen kiszolgáltatták őket hóhéraiknak, Herczeg úgy felelt, hogy a kérdés rendkívül összetett. Feltételezte, hogy eredményes lehetett volna esetleg egy „zsidóbarát mozgalom”, de

⁸³⁹ Farkas István nem volt hajlandó a figyelmeztetések ellenére sem elmenekülni a németek által megszállt országból. Azonban hamarosan távozni kényszerült a Singer és Wolfner éléről, majd pedig deportálták. Herczeg Horthyhoz fordult segítségért, de a kegyelmi kérvény megkészt. Farkast Kecskemétre, majd Auschwitzba hurcolták. 1944. június 23-án kelt utolsó levelében azt írta: „*Ha ennyire megalázzák az emberi méltóságot, már nem érdemes tovább élni.*” Herczeg Ferenc emlékezései. Húvösvölgy i.m. 252–253., Kernács Gabriella: Farkas István. Budapest, 1980, Corvina. 16-17., S. Nagy Katalin: Farkas István 1887–1944. Valóság. 1993. (36. évf.) 3. sz. 83–84. S. Nagy Katalin közli Herczeg levelét Horthy Miklósnak, illetve Farkas István utolsó levelét, s idézi Herczeg emlékiratainak vonatkozó részeit. S. Nagy Katalin: Farkas István. Budapest, 1994, Arthis Alapítvány. 195-196.

⁸⁴⁰ Herczeg Ferenc emlékezései. Húvösvölgy i.m. 263. Kiemelés az eredetiben. Farkas Károly, Kohner Ida fia is ezt erősítette meg egy életéről készült riportban. Lampé Ágnes: Farkas Károly örökségről és háláról – Családrege. Szombat, 2007. július 22. szombat.portalinternet.hu/ujhirek/722Farkas_Istvan.html

⁸⁴¹ Herczeg Ferenc emlékezései. Húvösvölgy i.m. 258.

ennek előfeltétele lett volna a közvélemény együttérzése, de az író úgy érzekelte sajnós a budapesti nép legharsányabb rétege „*az utca*” teljesen náci hatás alatt volt.⁸⁴² Visszatekintése szerint: „*A liberális kereszténység éppúgy be volt kerítve, mint a zsidóság*”.⁸⁴³ Szálasit és a nyilas hatalomátvételt minden szempontból tragikusnak tartotta. Szálasit mind katonai, mind államférfiúi, de még szónoki teljesítményét tekintve is szájalmasnak értékelte, hatalomra kerülését is csak azzal az általa titokzatos törvényszerűségként megfogalmazott ténnyel tudta megmagyarázni, miszerint, ha az államférfiak megbuknak, akkor a „tehetségtelenek”, a „farkaséhségűek” özönlik el a közélet fórumait. A nyilasok által rendezett kegyetlenségeket, a „tulajdonjog anarchiáját”, Budapest pusztulását, a német és nyilas egységek „eszeveszett fosztogatását”, minden lehetséges érték nyugatra hurcolását érzékletes képekkel rajzolta meg az író.

1944. december 25-én egy orosz katona zörgetett be Herczeg hűvösvölgyi házába – „*Ázsia eljött Budapestre..*” – az idős író ezzel az eseménnyel zárta emlékezéseit, záró soraival számot vetett életével, a világgal, amiben élt, aminek elérkezett immár végső állomására: „*A régi országot a nemzet rossz tulajdonságai buktatták meg, az újat csak a magyarság jó tulajdonságai építhetik fel. De ebben az építkezésben én már nem veszek részt. Én már eljutottam minden munkám és minden állomásom végére.*”⁸⁴⁴

A második világháború végét majd kilenc évvel élte túl az idős író teljes visszavonultságban. Publicisztikai tevékenységet már nem végzett, és az ország szovjetizálása után, ha akarta volna sem jelenhetett meg többé írása. Így Herczeg politikai publicisztikáját bemutató tanulmányunkat mi is – kizárólag az íróasztalfióknak írt – emlékezéseinek utolsó soraival fejeztük be.

⁸⁴² Karsai László megállapítja, hogy a magyarországi zsidópolitika alakulására Németország 1940 nyara előtt nem gyakorolt nyomást. A magyar antiszemita törvényhozás fő célját abban látja, hogy a társadalmi-gazdasági reformok helyett, a társadalmi elégedetlenséget a zsidókérdés napirenden tartásával enyhítsék. Mint írja: „*A magyar zsidótörvények és -rendeletek sem a társadalom, sem a zsidók részéről nem ütköztek nagyobb ellenállásba.*” Herczeg önkritikus soraival cseng össze Karsai megállapítása: „*A zsidó tömegek pedig az ellenséges, vagy legjobb esetben is közömbös társadalmi közegben nem tehettek sokat.*” Karsai László: A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek, 1920–1944. In: Molnár Judit (szerk.): A holokauszt Magyarországon európai perspektívában.. Budapest, 2005, Balassi Kiadó, 140.

⁸⁴³ U.o. 229. „*az utca*” az eredetiben idézőjelbe téve szerepel. Az idézet az eredetiben is dőlttel kiemelve.

⁸⁴⁴ U.o. 265.

Összegzés

Herczeg Ferenc nemcsak szemlélője – mint szeretett volna lenni –, hanem hosszú és gazdag irodalmi, illetve publicisztikai tevékenységével több mint fél századon át jelentős véleményformálója is volt a dualizmus kori és a két világháború közötti magyar társadalomnak. Csak Jókaihoz és Mikszáthoz hasonlítható sikere nevét irodalmi védjeggyé tette, s miután Tisza István oldalán egyre aktívabban kapcsolódott be a politikai életbe, majd 1911-től a *Magyar Figyelő* megindításával a politikai publicisztikába is, irodalmi tevékenységének értékelése (is) egyre inkább összefonódott a Tisza-párti közszereplő megítélésével. A két világháború közötti Magyarországon Herczeg szimbólummá vált, a Tisza-féle konzervatív liberális örökség megtestesítőjévé, aki már a századelő politikai harcaiban felvette a küzdelmet – a háború utáni összeomlás, Trianon bűnbakjaivá vált – polgári radikalizmussal, a forradalom felforgató erőivel. Történelmi regényeiben, darabjaiban, politikai publicisztikájában felvállalt történelemszemlélete, a nemzeti egységre való buzdítása sajátos aktualitást kapott Trianon fényében, s a századelőn keletkezett művei is a tragédia elhárításának szándékával megírt váteszi figyelmeztetésként váltak újra aktuálissá. Herczeg a nemzeti egység, majd a revíziós mozgalom apostolává vált. A hivatalos Magyarország „írófejedelmének” neve összefonódott a keresztény-konzervatív nemzeti értékek melletti kiállással, és a kor legszélesebb társadalmi támogatottságát élvező revíziós mozgalommal, illetve annak csúcsszervével a Magyar Revíziós Ligával.

Herczeget a kortárs – olykor elfogult – szakirodalom s a meghatározó politikusok, mint pl. Bethlen *nem tekintették politikusnak*. Ez magyarázza, hogy a későbbi történelmi szakirodalom sem foglalkozott *politikusként* Herczeggel. Saját kutatásaink is ezt a képet erősítik meg: Herczeg elsősorban író és színpadi szerző volt, másodsorban pedig politikai publicista, mely tevékenységét az eddigi szakirodalom alapvetően nem elemezte. Az elismert író szépirodalmi sikerei és publicisztikai munkássága felerősítették egymás hatását. Irodalmi elismertsége hangsúlyosabbá tették politikai megnyilvánulásait, s ugyanaz fordítva is érvényesült. Nemzeti-konzervatív politikai alapvetése, revíziós szerepvállalása keresetté tette műveit, s új „prófétai” színt kölcsönzött egyes történelmi tárgyú műveinek (*Bizánc*).

A két világháború közti korszak Herczeg-képének elválaszthatatlan része az a tény, hogy az író személyében, politikai beágyazottságával, a világháborút megelőző idők jelentős közéleti szereplőjeként, a heroizált Tisza István barátjaként a folyamatosságot reprezentálta, s fontos rendszerlegitimáló szerepet jelentett a Horthy-korszak fő politikai aktorai számára. Az ideológiai, politikai szempontokat figyelembe vevő felértékelése nemcsak az

irodalomtörténeti munkákon hagyott nyomot. Herczeg művei bekerültek a korszak irodalomoktatásába is. Az ideológiai szempontokon túl Herczeg helyét és rangját a kor irodalmi kánonjában, sajtó- és közéletében egyértelművé tette, hogy a tárgyalt korszak egyik legolvasottabb írója és az egyik legtöbbet játszott színpadi szerzője volt. S írófejedelmként nem csak a konzervatív történészek emlegették, hanem széles olvasóközönsége számára is ő volt a kor legnagyobb élő magyar írója.⁸⁴⁵

A konzervatív-nemzeti oldalon kialakult Herczeg-képet természetesen alapvetően vitatta a polgári radikalizmus ítéletét fenntartó, továbbélő irodalmi progresszió, az urbánusok köre, akik Herczeg szemére vetették a valódi társadalmi kérdések iránti érzéketlenségét. A jobboldali radikális fajvédők, a népiek a Tisza-féle liberalizmust elutasítva, a polgári radikálisokhoz sokban hasonlító kritikát fogalmaztak meg, de ők a társadalmi érzéketlenségen túl a „magyar Magyarország” megvalósításának elmulasztását is számon kérték, s megkérdőjelezték az asszimiláns Herczeg szerepét is a magyar irodalomban. Tehát a kor „írófejedelmének” a konzervatív oldalon kanonizált értékelése mellett létezett egy meglehetősen elutasító kritikája is. A progresszió számára reakciós volt, a „mélymagyarok” csak „híg” és „jött” magyarnak tekintették, a magyar életerőt elgáncsoló „sváb” befolyás megtestesítőjének, a szélsőjobb számára pedig zsidóbarát volt.

A szocialista korszak recepciótörténetében Herczeg megítélésének színeváltozása együtt haladt a sztálinista-rákosista diktatúra, majd az azt követő Kádár-rendszer felpuhulásának folyamatával. A Magyarország szovjetizálása utáni korszak történeti, irodalomtörténeti szakmunkáiban alapvetően a polgári radikálisok által megfogalmazott vádak éltek tovább. De, míg a radikalizmus irodalmi képviselői többnyire elismerték Herczeg irodalmi kvalitásait, a kommunista diktatúrában született értékelések – szintén ideológiai alapon – Herczeg eltúlzott irodalmi leértékelését hajtották végre. Ráadásul e leértékelés olyan körülmények között ment végbe, melyek alapvetően különböztek a Horthy-korszak viszonyaitól. Már csak azon szempontból is, hogy a marxista, osztályszempontú értékelés mellett nem volt lehetséges a korábbi korszakra jellemző sokszínű véleménynyilvánítás. A szocialista korszak irodalomtörténetének Herczeg-képe ráadásul akkor került kialakításra, amikor a nemzeti-konzervatív irodalom meg sem jelenhetett, így Herczeget is száműzték az alap- és középfokú irodalomoktatásból, sőt műveinek újbóli megjelenésére csak a nyolcvanas évek derekától kerülhetett sor, amikor az enyhültebb politikai légkörben árnyaltabb és

⁸⁴⁵ „A Liga élén Herczeg Ferenc, az egyik legnagyobb élő magyar író állott” – írja emlékezésében Kállay Miklós. Kállay Miklós: Magyarország miniszterelnöke voltam 1942-1944. Budapest, 2012, Európa Kiadó, I. kötet. 78.

reálisabb kép jelent meg az íróról. Ugyanakkor azt is észre kell vennünk, hogy a szocialista éra alapvetően sötét színekkel megkomponált Herczeg-képét az író politikai tevékenységének bemutatása, illetve publicisztikájának elemzése nélkül alakították ki. A korszak Herczeg-képének sommás ítéletét két fontos ponton árnyalnunk kell, egyrészt az író megítélésében az egyes szerzők között nagyfokú eltéréseket is tapasztalhatunk, s megfigyelhető, hogy nem mindig a „keményebb” ideológiai-politikai kontrollt jelentő korszakokban jelentek meg a „pártosabb” elemzések, a fentebbi, alapvetően helytálló korszakolást esetlegesen felülírták a szakmai érveken alapuló reális értékelések. A másik általános sztereotípiája, hogy Herczeget száműzték a magyar irodalomból. Ez, mint látjuk, az alap- és középfokú irodalomoktatás, a könyvkiadás területén így is volt. Azonban a politika és az oktatáspolitikától eltérően az irodalomtörténet-írás nem feledkezett el Herczegről. S az irodalomtörténetben mire elérkezett a politikai rendszerváltás, Herczeg szépirodalmi teljesítményének megítélése jórészt megszabadult az ideológiai ballasztoktól.

A rendszerváltás hozta paradigmaváltás lehetővé tette az addigi tabutémák, mint Trianon, vagy a revízió tárgyalásának kiegyensúlyozott és reálisabb megközelítését. Herczeg irodalmi és történelmi megítélése azonban a mai napig foglya az ellentétes politikai szekértáborok ideológiai töltetű megközelítéseinek, melyek közötti törésvonal nagyjából a századelőn kialakult nemzeti-konzervatív és progresszív-radikális oldal antagonisztikus szembenállására vezethető vissza. Az író politikai publicisztikája azonban, mint a kor fontos forrásanyaga megjelent a korszak sajtó-, eszme-, művelődéstörténetét, illetve a revíziós mozgalom és gondolat történetét tárgyaló szakmunkákban. Növeli a Herczegről kialakított öszkép árnyalt megfestésének lehetőségét, hogy a könyvkiadás, a tömegkultúra, a szépirodalom kérdéseivel foglalkozó szakirodalom számára sem ismeretlen már Herczeg Ferenc neve. A politikus, a politikai publicista Herczeg önálló bemutatására azonban mindeközéig nem vállalkozott a szakma.

Herczeg egész életrajzában meghatározó szerepet játszott származása, s családja ezzel kapcsolatos felfogásának hatása. Az író gyermek és ifjúkorának színtere a Bánság. A régió speciális, az általános magyarországi tendenciáktól eltérő társadalmi-gazdasági fejlődése, a Délvidék etnikai viszonyai, s az egyes nemzetiségek együttélésében a németiségnek a többi etnikumhoz, illetve a magyarsághoz való viszonya *meghatározó* jelentőségű volt Herczeg pályájának alakulásában. A szülőföld hatása nemcsak az író témaválasztásán, és történelemszemléletében, a kelet-nyugat antagonisztikus szembenállásának megfogalmazásában (*Pogányok*) érződik. A magyarsághoz való

asszimilációjának folyamatán éppúgy nyomot hagyott, mint asszimilációs és nemzetiségpolitikai elképzelésein, illetve politikai identitásában.

A szülők magyarsághoz fűződő érzelmi kötődésében ott munkált a magyarsághoz kapcsolt liberális szabadságeszmény vonzó hatása csakúgy, mint fiúk, a későbbi író esetében. Az ifjú – akkor még – Herczog fiú nyelvi asszimilációjának későbbi sikeressége tudatos szülői döntésen alapult, mely később lehetővé tette a kor értelmiségi elitjébe való felemelkedését, illetve magyar nyelvűvé válását. Mind a szülői döntésekben, mind pedig Herczeg életútjában szerepet játszott a reformkori, illetve a szabadságharcban a magyarsághoz kötött liberális szabadságvágy eszméjével való azonosulás igénye, valamint – az „úr” fogalomnak a magyarsággal való azonosítása következtében –, a magyarosodásnak, mint presztízsemelkedésnek a felfogásából fakadó tudatos asszimilációs törekvés. Ugyanakkor azt is észre kell vennünk, hogy bár a Németh G. Béla által megfogalmazott „ábraszzerű történet-szociológiai példának” az asszimiláció, a magyarosodás vonatkozásában van létjogosultsága, de kérdésfeltevése tekintetében⁸⁴⁶ máshogy áll a helyzet. Az író a szülei társadalmi státuszából ráháruló presztízs és vagyoni helyzet birtokában, a korabeli elitet kinevelő középiskolai tanulmányai révén már jogászhallgató korára, sőt gimnáziumi érettségijével ennek a bizonyos „úri középosztálynak” a megbecsült – párbajképes – tagja lett. Az a társadalmi mimikri, azonosulás, amit egyes kritikusai a szemére vetnek, nem a politikai-társadalmi érvényesülés érdekében elsajátított, majd meg is élt szerep, hanem az író indulásakor adott, kész helyzet.

A fiatal író társadalmi regényeiben megmutatózó szarkasztikus-humoros ábrázolásának motívumaiban, a későbbi publicista asszimilációs, illetve nemzetiségi politikával kapcsolatos gondolataiban is kimutatható a szülőföld sajátos hatása. A szabadságharc délvidéki eseményei, a magyarság és a német nemzetiség konfrontációja a szerb törekvésekkel megmutatták, mennyire törekeny a nemzetiségi béke, s meddig terjednek a határai. A szabadságharc sajátos délvidéki története kiindulópontja Herczeg későbbi asszimilációról, nemzetiségről kialakított gondolatainak, s különösen a szerbségről az első világháború folyamán, majd később a revíziós írásaiban megjelenő véleményének. A délvidéki németiség és magyarság sorsközösségének felismerése, a sváb intelligencia gyors magyarosodásának, társadalmi emelkedésként megélt – a többi nemzetiség számára is üdvösnek tartott – folyamata, és az író saját, sikeres asszimilációjának jelentős része volt

⁸⁴⁶ „De miként sikerült Herczegnek, a verseci német patikus fiának ennyire nemcsak hozzásimulnia a magyar úri középosztályhoz, de azonosulnia is vele, sőt mintaképévé is válnia?” Németh G. Béla: Az „úri középosztály” történetének egy dokumentuma i.m. 22.

abban, hogy kiállt az *egy politikai nemzet* koncepciója mellett. Sőt, úgy véljük, Herczeg revíziós publicisztikájának alapvetése, az integrális revízió – tehát nemzetiségi területek – követelése mögött is ott húzódik a prosperáló multikulturális kultúrtáj, s szülőföldjének elvesztésén túl, a fenti alapvetés: a svábságnak az író személyében is megélt eredményes integrációja. Továbbá ez a sziklaszilárd alapja a két világháború közötti asszimilációs vitában Herczeg által képviselt „nagy magyar” álláspontnak is, mely a boldog békeidők befogadó-, liberális nemzetkonceptiójának elvein nyugodott, s útját állta minden szélsőségnek. S annak, hogy szembeszállt a német völkisch elképzelésekkel is.

Sikeres íróvá válását, bombaként való berobbanását a magyar irodalmi közéletbe tehetsége, új hangja mellett megkönnyítette a liberális nacionalizmus légköre, a nyelvi asszimiláció tételét propagáló sajtóorgánumok biztosította országos elismertség. Nem elhanyagolható az a tény sem, hogy a sajtóélet robbanásszerű fejlődésének idején, egy olyan korszakban lett közkedvelt és keresett publicistává Herczeg, amikor a tárca, mint műfaj megindult hódító útjára, mesteri művelői számára az addigi újságírói hivatásból élők előtt ismeretlen mértékű hírnevet és javadalmazást biztosítva.

A *Fenn és lenn* sikere után ismertté váló Herczeg írásai a nívós, a *Nyugatot* előlegező *A Hét*-ben jelentek meg, mely orgánumot sokáig szembeállítottak a retrográdnak, konzervatívnak minősített *Új Idők*kel. Sajtótörténetünk elvégezte már az *Új Idők* ideológiamentes értékelését. A lapok szerzőgárdái közötti átjárhatóság, illetve az a tény, hogy *A Hét*ben indult tehetséges szerzők nevei nemcsak az *Új Idők*ben, hanem a Tisza-párti *Az Újság*, majd a *Magyar Figyelőben* is feltűnnek, arra hívja fel a figyelmünket, hogy sokkal óvatosabban kell kezelni a haladó-modern, illetve a konzervatív-retrográd jelzőket. E törésvonalak sokszor csak a Horthy-korszak politikai viszonyainak a századfordulóra erőltetetten visszavetített viszonyaiból fakadtak.

Herczeg irodalmi karrierje a *Budapesti Hírlap*ban, rendkívül fontos mérföldkő *országos ismertsége* szempontjából. A kor sajtóéletének egyik legnagyobb alakja, Rákosi Jenő asszimilációs nézetei, lapjának szellemisége hatottak az ifjú íróra, s minden bizonnyal hozzájárultak az *egy politikai nemzet*, a *liberális nacionalizmus* és a *nyelvi asszimiláció* kérdésében vallott nézeteinek kikristályosodásához. Szerb Antal, vagy a szocialista korszak konzervatív irodalmat, publicisztikát tárgyaló munkái jelentős hatást tulajdonítottak Rákosi szerepének Herczeg életében, politikai identitásában. Azonban azt kellett megállapítanunk, hogy ez a szerep jóval csekélyebb az eddigiekben feltételezettnél, másrészt, amikor Herczeg kapcsolatba kerül a politikával, illetve aktív politikai publicisztikába kezd, akkor a Rákosi lapjával ellentétes politikai platform, a Tisza-párti orgánumok szerzője lesz.

Az *Új Idők* megjelenése nem csak a lap kiadóvállalatának, a Singer és Wolfner cégnek volt jelentős lépés. A nemzeti liberális, konzervatív liberális szellemiségű, újszerű és igényes lap a polgárosuló középosztály egyik kedvenc olvasmányává, világképe formálásának fontos elemévé vált. Herczeg szerkesztője és természetesen egyik legtöbbet foglalkoztatott „sztárszerzője” volt az *Új Idők*nek. Herczeg beérő írásművészete, színpadi sikerei, történelmi témák felé fordulása, s a műveiben megnyilvánuló történelemszemlélete mellett az *Új Idők*ben felvállalt kultúrpolitikai szerepe és a lap hasábjain megjelenő írásai adják meg azt a súlyt, mely lehetővé teszi számára a politikai életbe való bekerülést.

Herczeg és Tisza kölcsönösen felismerte nézeteik azonosságát, s közös céljaikat. Ezt leginkább a dolgozatnak az *Új idők*ben megjelenő Horkayné humoros írásait tárgyaló fejezete mutatja meg. Herczeg olyan független és éles látású politikai elemző képét nyújtja, aki átlátta a korabeli botrányoktól, parlamenti viharoktól tarkított dualista Magyarország közéletét, s azt szarkasztikus humorral elemezte. Felismerte a dualizmus államszervezetéből, a kiegyezést megszüelő politikai alkukból adódó felemás parlamentáris helyzetet, Magyarország korlátozott szuverenitását, és az adott helyzet alapján álló konstruktív nemzeti politikát követelt. Elítélte az obstrukciós, függetlenségi frázispolitikát, a meddő közjogi harcokat. A nemzeti, konzervatív-liberális értékrendet képviselő Tisza meglátja Herczegben a majdani partnert, a politikai publicistát, közösen vallott nézeteik irodalmi artikulálóját, Herczeg pedig Tiszában követésre méltó politikai vezetőt lát. A politikai harcokban való aktív részvételt azonban még az országgyűlési mandátum sem hozta el. Arra majd csak később, Tisza István oldalán kerül sor. Ám politikai hitvallásuk rokon vonásai ellenére, a miniszterelnök szűk baráti körének tagjaként sem játszott meghatározó szerepet a politikai életben. Az író továbbra is a toll fegyverével harcolt a közös ügyért, s a politikai publicistaként való harcos debütálást az 1911-es év, a *Magyar Figyelő* megalapítása hozta el számára.

Az Eötvös–Deák-féle „politikai nemzet”-konceptiót, a magyar liberális nacionalizmust alapjaiban rendítették meg a századforduló tektonikus mozgásai, az erősödő nemzetiségi mozgalmak, az általános titkos választójog követelése, az újkonzervatív és a polgári radikális, progresszív mozgalmak megjelenése, a munkáskérdés és a szociáldemokrácia megerősödése. Tisza István és a *Magyar Figyelő* köre felismerte a problémakomplexum valódi dimenzióit és megkísérelt velük szembenézni. Céljuk a magyar állam megerősítése, az összeomlás elkerülésének kísérlete. Ezt a szellemiséget képviselte a Herczeg Ferencsel közösen alapított lap, mely korának színvonalas, politikai, társadalmi, művészeti kérdésekkel is foglalkozó szellemi műhelye volt.

Herczeg feladata – szerkesztőként, illetve cikkíróként – a „vonal” tartása volt. Itt megjelent írásaiban, a szépirodalmi alkotásaiban is tapasztalt stílusbeli és fogalmi kelléktárat vonultatják fel. Célja, hogy a pártviszályoktól dúlt, külső ellenség által fenyegetett országot ráébressze a nemzeti egység megvalósításának égető szükségességére. Publicisztikájának érvrendszerét a vallásosság, a történelmi múlt tisztelete, erős nemzeti érzés, „erkölcsi fegyelmezettség” jellemezte. Politikai axiómái a 67-es politika, az egy politikai nemzet és a magyar szupremácia felől megközelített nemzetiségi politika, és ugyancsak a magyar szupremácia és az állam stabilitásának érdekében korlátozott választójog. Ezeken a szilárd elvi alapokon a polgári radikálisok kérlelhetetlen ellenfeleként megnyilvánuló író ugyanolyan kíméletlen hangon ítélte el a néppárti, katolikus demagógiának minősített propagandát, illetve bizonyos agrárius törekvéseket is. A lap bevallott programja szerint integrálni akarta a magyar értelmiséget, de Herczeg *Beköszöntője*, illetve a *Jelszavak* című írása már az antagonisztikus szembenállást mutatják a polgári radikalizmussal. Az író szerint fő politikai ellenlábasai, a radikálisok, a *Huszádik Század* köre, a szabadelvű liberális tábor gyengítették a történelmi osztályok elleni izgatással, a keresztény érzület, illetve a nemzeti múlt gyalázásával. Nemzetiségi politikájukkal pedig messze túllépték azt a határt, amit a Tisza–Herczeg féle konzervatív-liberalizmus akceptálni tudott volna. Herczeg és Jásziék konfrontációja nemzetiségi kérdésben, a Scotus Viator-polémia a forradalmak és Trianon után kapott sajátos aktualitást, amikor a polgári radikálisokat a nemzetiségi törekvésekkel és az antanttal való összejátszással vádolták, s felelőssé tették az ország összeomlásáért és a területi veszteségekért.

A polgári radikálisok a valós társadalmi problémák elfedéseként, a nemzet valódi érdekeinek feladásaként értelmezték a Herczeg írásaiban megnyilvánuló érvrendszert, az agrárszegénység, az oktatás, a szekularizáció és a nemzetiségek kérdésében megmutatkozó konzervatív liberális álláspontot. Távlatilag Herczeg is egy angol típusú parlamentáris váltógazdaságot és demokráciát tudott Magyarország számára elképzelni. A demokratikus jogkiterjesztés programja azonban beleütközött Herczeg, illetve Tisza azon politikai axiómáiba, amelyek értelmében a radikálisok által követelt azonnali demokratikus jogkiterjesztés, az általános titkos választójog bevezetése a történelmi Magyarország végét jelentette volna. Ők a jogkiterjesztés feltételét megfelelő vagyoni, értelmiségi állapot eléréséhez, a nemzetiségiek lassú közeledéséhez, a magyarok vezette Magyarország érdekeihez és a magyarságnak az asszimiláció által fokozatosan megvalósuló többségéhez kötötték. E vágyaik teljesüléséhez azonban rendkívül sok időre volt szükség, ami már nem adatott meg a dualista Monarchiának.

Herczeg első világháborús publicisztikáját kezdetben a háború kitörésekor uralkodó általános eufória hatotta át, a nemzeti egységet megvalósító, győzhetetlen Magyarország erőt sugárzó képeivel lelkesítette olvasóit, felvonultatva magyar nacionalizmust erősítő pozitív képi toposzokat. A rá jellemző historizálással igyekezett igazolni a Monarchia és benne a magyarság igazságos háborúját, történelmi példák sokaságával igyekezvén alátámasztani az ellenség hitványságát, illetve vele szemben a magyar nemzet erkölcsi fölényét.

Megjelenik írásaiban – az igazán a második világháborús publicisztikájában kiteljesedő – morális-, erkölcsi kategóriákban való gondolkodás, melynek örve alatt súlyos ellentmondásokat, paradoxonokat próbál feloldani. Ennek egyik eleme a háborúnak kelet-nyugat antagonisztikus harcaként, a kultúra és a barbárság viadalaként való értelmezési kísérlete. A nyugati szövetségesek „árulását” emlegeti, s az antant nyugat-európai tagjait – Nyugat-Európa, mint olyan, létrehívóit – Franciaországot és Angliát a kultúra, Európa elárulásával vádolja meg. A másik oldalon pedig a német fegyverekbe vetett kritikátlan hit motívumai mellett megjelent a „kultúra” azonosítása a germán kultúrával, melynek védelmezői a németek és a magyarok. Érvelésének egy további gyenge pontja, hogy a magyar jelző, ekkor valójában az egy politikai nemzet által eltakart, soknemzetiségű – és sokérdekű – országot jelentett. Herczeg Szerbiával és Romániával kapcsolatos írásaiban jelenik meg leginkább a dualista Monarchia, benne a magyar nemzetállam és az eltérő nemzetiségi törekvések feloldhatatlan ellentmondása. Az írónak olyan kényes témákban kellett megnyilvánulnia, mint például az ellenséges Románia hitványságával szembeállított lojális, sőt hazafias magyarországi román nemzetiség.

A *Magyar Figyelő* szerkesztője a háború alatt nem érinthette a Monarchia és a Németország közötti feszültségek, illetve az osztrák és a magyar érdekek közti ellentétek kérdéseit. Ezekre majd csak utólagosan kerített sort a két világháború közti publicisztikájában és önéletírásaiban, melyekben megkétszerezte bírálta az osztrák hadvezetés alkalmatlanságát és korhadtt bürokratizmusát. Az író háborús publicisztikájában azonban egyszerre volt jelen a háború fizikai, lelki pusztításainak elítélése. A szenvedő anyák fájdalmának ábrázolása, a lelki ronccsá váló közkatona tragédiája, a hadiárvak sanyarú sorsa, mely témák szépírói munkásságában is megjelentek – szinte egy időben a korabeli, háborúellenes, progresszív írók műveivel. 1916-tól írásait egyre inkább a békevágy jellemezte. A háborús hátszágban megjelenő problémákat, az ellátási nehézségeket, a növekvő társadalmi feszültségeket azonban hiába keressük Herczeg *Magyar Figyelő*ben megjelent írásaiban.

A négy háborús év szenvedései, a példátlan mértékű országcsönkítés traumája, a forradalmak által felvetett kérdések a dualista Magyarország politikai életét alapvetően

meghatározó nemzeti-liberális, konzervatív-liberális eszmerendszer átértékelésére készítette a kortársakat és Herczeget. Témánk szempontjából hangsúlyos jelenség, hogy e folyamattal párhuzamosan Tisza István szerepének, a Tiszák liberalizmusának megkérdőjelezése és elutasítása is megjelent. A baloldalon már korábban kialakult negatív Tisza-narratívák mellé felzárkóztak a fajvédők és a népiek végletesen elutasító Tisza-értelmezései. A konzervatív, „hivatalos” Magyarország a jobbra tolódó keresztény-nemzeti nemzetképző megalkotásával szintén megkérdőjelezte Tisza konzervatív-liberális örökségét. Mindazonáltal az egyre inkább tekintélyelvű társadalomban a Tisza körül kialakuló „hőskultusz” segítette a berendezkedő tekintélyuralmi rendszer önképének megszilárdítását. A „hivatalos” Magyarország *igénye* az erős ember karakterére, példaadására, a *nemzet egységes akaratának* kifejezésére, illetve Herczeg Tisza-képe találkozott, és egymásra is hatva, kiegészítette egymást. Az író Tisza-képének kialakításában (a *mártír, az atléta, a vezér, a fajmagyar*) úgy véljük meghatározó tényező volt Tisza *valóban létező* személyes kiválósága, és barátsága mellett, a fajvédő és népi mozgalom hatása. A Tisza-kép egyes elemei és a Tisza ellentétéként megjelenített személyek, politikai irányzatok egyben állásfoglalások a fennálló konzervatív Magyarország hatalmi elitje mellett, valamint ítélet a polgári radikalizmus, Károlyi és általában a politikai baloldal felett. Herczeg, aki személyében is reprezentálta és egyúttal legitímálta a régi és az új rendszer közötti átmenetet, nemcsak alkalmazkodik a felálló „ellenforradalmi” rendszer kialakuló önképéhez, hanem annak megformálójává, egyik legfőbb stilisztájává is válik.

Az író Tisza István kapcsán megfogalmazott vezérképe messze túlmutat a liberális eszmerendszeren, melynek képi elemeit aztán panelszerűen használja Mussolini, Gömbös méltatásakor. Herczeg vezérképében és a nemzeti egységről kifejtett gondolataiban az egyén, vagy az egyéni pártérdek alárendelődik a nemzeti egységnek, mely alapja és feltétele a nagy cél kivívásának, a revíziónak, majd a második világháborúban való helytállásnak. A társadalomnak ez az organikus szemlélete a jobboldali diktatúrák sajátja. Ám Herczeg esetében nem erről van szó. Az író első politikai megnyilvánulásától élete végéig liberálisnak vallotta magát. Igaz, liberalizmusa hosszú élete folyamán több metamorfózison ment keresztül. Már politikai pályájának kezdetén is egyfajta konzervatív-liberalizmus volt, melynek értelemszerűen origója Tisza István. Publicisztikájában az első világháború, a forradalmak tanulságai, majd a liberalizmust elutasító Horthy-rendszer hatására maga is egyre inkább konzervatív értékeket jelenített meg írásaiban. A diktatúra gondolatát azonban – a 19. század nemzeti liberalizmusában gyökerező szellemiségű író – élesen elutasítja, Magyarország számára csak a parlamentáris alkotmányosságot tudja elfogadni.

Tisza heroizált alakja, a *Magyar Figyelő*, a forradalom, Károlyi, Jászi, a polgári radikalizmus, megjelent Herczeg politikai írásainak történelmi érvrendszerében. *Toposszá válva*, a magyarságot megtestesítő s annak érdekében cselekvő Tisza, a forradalom elhárítására létrejött, váteszi *Magyar Figyelő* politikai publicisztikájának elengedhetetlen *panelei* lesznek, míg az író retorikájában a forradalom és fő aktorai az újabb Muhiként, Mohácsként megfogalmazott nemzeti összeomlás, Trianon felelőseivé váltak. Az író népszerűsége és olvasottsága révén ezért *alapvetően járult hozzá* a Horthy-korszak forradalomképenek kialakításához, illetve a polgári radikálisok, a bolsevizmus és a forradalom, elsősorban az ország összeomlásáért és Trianonért felelős bűnbakjaiként való beállításához, s e bűnbak-kép rögzüléséhez. Amihez tagadhatatlanul az is hozzájárult, hogy a kortárs, magát nemzetinek meghatározó politikai közvélemény szemében az oktobrista, radikális emigráció tevékenysége túlment minden olyan határon, melyet a magyar érdekekkel azonosítani tudott volna. Herczeg a forradalomban csak a harácsoló önérdeket, a dilettantizmust és *magyarellenességet* látott. Ezt fogalmazta meg *Északi fény* című, a forradalmak felett ítéletet mondó regényében is, ahol ismételten nem tett kísérletet a háború irtóztos megpróbáltatásai által még inkább a felszínre került gazdasági, szociális, nemzetiségi problémahalmaz értelmezésére, hanem helyette egyfajta magyarelles összeesküvést vízionált. Regényeiben, mind pedig publicisztikájában a forradalmat semmi más nem igazolhatja: csak a siker.

Az idős író – korábbi gyakorlatától eltérően – a két világháború közötti publicisztikájában foglalkozott társadalmi problémákkal is, a magyar nép égető gondoljaival, az egykével, a közegészségügy helyzetével, elmarasztalva a háború előtti liberális korszak mulasztásait. Sokszor ugyanazokat a témákat és problémákat véve tollhegyre, mint a népiek. Publicisztikájából nem hiányzik az önkritikus hangvétel sem, amely néha szinte megismétli Szekfű *Három nemzedékének* liberalizmusbírálatát. A társadalmi problémákat tárgyaló írásainak célja azonban – a népiek alulról jövő kezdeményezéseivel szemben – a *fennálló társadalmi struktúra melletti kiállítás*, a kor intelligenciájának meggyőzése, figyelmeztetése, hogy a gazdasági-szociális feszültségek *felülről való orvoslását*, a szegényparasztság életkörülményeinek javítását addig váltsák valóra, amíg az nem jár újabb robbanással.

A két világháború közötti szerteágazó politikai írásainak központi eleme a revízió, illetve a revízió érdekében megvalósított – s annak alárendelt – nemzeti egység volt. Mielőtt az író a Magyar Revíziós Liga elnöke lett, a bánági Versec szülötteként már három, az egykori Délvidék érdekeiért küzdő egyesület vezető tisztségét látta el. Elnöki tisztét a Magyar Revíziós Ligában sok kortárs csak *dekoratív dísznek* tartotta. A lényegi, operatív munkát nem

is ő végezte, illetve feladatköre inkább protokolláris jellegű volt, a revíziós mozgalomban betöltött vezető szerepét azonban megkérdőjelezhetetlenné teszi hatalmas publicisztikai munkássága. Politikai írásainak pedig még nagyobb súlyt adott, hogy már nem „csak” a kor egyik legolvasottabb, „legnagyobb élő” írója, hanem a Revíziós Liga elnöke jegyezte őket.

Revíziós publicisztikája sajátos túlzásaival, a történelmi jogban gyökerező érvelésével az írónak már az első világháború alatt is használt fogalomrendszerét idézi, melyet a kultúra mentsvára, a kereszténység védőpajzsa motívumaival bővített. Írásaiban a támadó pogány török képe egybemosódik a magyarságot megrabló, a civilizáltabb területeket magába olvasztó, azokat újból balkanizáló szomszédos államokkal. Célzottan használta a revíziós toposzok egész kelléktárát, tudatosan gyűjtő, megdöbbentő, rendkívül erős kontrasztokat alkalmazó nyelvezettel érvelt, s a felvetett kérdéseket többnyire érzelmi, morális alapon közelítette meg.

A nemzetközi, vagy éppen belpolitikai aktualitásokat a revízió lehetséges megvalósításának kontextusában vizsgálta, így a Duna-völgy rendezésének problematikáját is. A gazdasági világválság kiváltotta rendezési kísérleteket saját revíziós politikája igazolásaként értékelte: végre a nagyhatalmak is rájöttek, hogy az egész térséget – s nemcsak a legyőzötteket, hanem a területileg megerősödött kisantant államokat is – válságba sodorták. Írásaiban a francia és cseh eredetű gazdasági-politikai integrációs elképzelések eleve nem találhattak kedvező fogadtatásra. Bármely integrációs elképzelés megvalósításának előfeltételéül az egyenrangúság elismerését szabta, és azok számára csak a revízió megvalósítása után voltak elképzelhetőek.

Revíziós politikájának sarokpontjai: a Párizs környéki békekben létrejött új hatalmi rendszer megszilárdulásának megakadályozása, és ennek érdekében a külföldi közvélemény megnyerése. Retorikáját a háború utáni általános békevágyra építette. Úgy vélte, egy igazságos rendezés, Trianon korrekciója alapozhatja csak meg a térségben a hosszú távú békés együttműködést, tehát a revízió egyenlő béke tételt fogalmazta meg. Úgy vélte, a revízió megvalósítása érdekében olyan államokkal kell szövetkezni, melyek a versaillesi békerendszeren alapuló status quo-t megkérdőjelezzik – tekintet nélkül azok belső politikájára. Mindemellett többször hangot adott azon – a valós politikai realitásokkal nem számoló – meggyőződésének, hogy a nemzeti egység ereje, a kellő összefogás eredményeként a nemzet maga is megvalósíthatja a revíziót.

A Rothermere-kampány a wilsoni elveken alapult, és a népek önrendelkezési elvét vallva, a határok melletti egységes magyar nemzetiségű tömbök visszacsatolását, a vegyes lakosságú területeken pedig népszavazást követelt. Herczeg a kisebbségi sorsba jutott

magyarság kérdésének megoldására eleve nem is látott más megoldást, mint a revízió. A Revíziós Liga és a revíziós követelések azonban egyre inkább távolodtak az etnikai revízió gondolatától. Herczeg már a kezdetekben kijelentette, hogy az ún. Rothermere-vonal nem magyar javaslat. Az író etnikai revízió túlmutató elképzelései mindenképpen összefüggésben vannak bánsági sváb származásával, s az általa a svábságnak tulajdonított magyar érzület meglétével. A magyar szupremácia és az egy politikai nemzet egykori meggyőződéses szónoka a revíziós propagandába beemelte ugyan a wilsoni pontokat, de mivel az integrális revízió megvalósítását kívánta, a nemzetiségi kérdést is át kellett gondolnia. Tanulva a századvég elhibázott nemzetiségpolitikai lépéseiből, úgy vélte, hogy az új nemzetiségi politikának teljesen el kell ütnie a háború előttitől, s egy jóval nagyvonalúbb kisebbségpolitikát képzelt el az újonnan visszatérő nemzetiségek javára, a szentistváni állameszme jegyében. De ígéretei, elképzelései a háborús körülmények között nem valósultak, nem valósulhattak meg. Olyannyira nem, hogy amikor Herczeg értesült az Újvidéken és környéken elkövetett véres eseményekről, úgy érezte, a meghirdetett toleráns nemzetiségi politika végképp csődöt mondott, s fel akarta oszlatni a Magyar Revíziós Ligát.

Revíziós érvelésében, egy-egy nemzetközi politikai döntést vagy szövetséget magyarázó okfejtésében – a patetikus képek alkalmazása mellett – sokszor anakronisztikus, illúziókra épülő látásmódja jelenik meg. Különösen jól látható ez az olasz–magyar, illetve a német–magyar sorsközösséget, barátságot bemutató írásaiban, melyekben pl. a német „hálában” bízva csökönyösen ragaszkodott az újabb világégés korában már teljesen idejétmúlt bismarcki Németország ideájához.

Helyesen ismerte fel a propaganda óriási hatását s az ellenséges propaganda veszélyeit, például Beneš magyar érdekeket sértő, a revíziós célokat, majd a megvalósult revíziós eredményeket veszélyeztető tevékenységének súlyát. Publicisztikájában mégis a valóságtól való elrugaszkodás és az illúziók kergetése jellemzi Csehszlovákia, illetve Jugoszlávia helyzetének, emigráns kormányainak alapvetően téves, a valós nemzetközi helyzettel nem számoló értékelését. Ez nyilvánult meg a revíziós propaganda lehetőségeinek és hatásának megítélésében is. A hivatalos diplomáciánál jóval harsányabb hangot használó revíziós szervezetek folyamatosan vádolták a kormányt, hogy nem megfelelő politikájával akadályozza a revízió megvalósulását. Ennek a téves önértékelésnek és szereptévesztésnek számos példáját találhatjuk Herczeg revíziós publicisztikájában, sőt még visszaemlékezésében is. Kifordult okfejtése szerint a revíziós propagandatevékenység változtatta meg a világpolitikai folyamatokat, és a részleges revíziót lehetővé tevő politikai hangulat létrejötté e

szervezetek munkájának a gyümölcse volt. Érvelésében ezúttal sem számol a nagyhatalmak döntéseit motiváló valós tényezőkkel.

Herczeg Ferenc már az első világháború kitörésekor is javakorabeli férfi volt, aki elért szinte mindent, amit csak egy író a dualizmus kori Magyarországon a közélet vagy a társasági élet színterein elérhetett. A Horthy-éra ünnepelt „írófejedelme”, a Magyar Revíziós Liga elnöke teljes szellemi frissességben, aktív írói és publicisztikai tevékenységet folytatva érte meg az újabb, még borzalmasabb – totális – háború pusztításait. A konzervatív irodalom legfőbb képviselőjének tartott író háborús publicisztikáján is átüt azonban a századelő liberális, konzervatív-liberális nemzetfelfogása, amely az egyre jobbra tolódó sajtó és a szélsőséges hangok között akár üde színfoltot is jelenthetett. Azzal, hogy átmentett valamit a „boldog békeidők” liberálisabb tónusú hangulatából, s – meglehetősen hangfogóval ugyan – kritikus véleményt is mondott az egyre szélsőségesebbé váló és jobbra tolódó közletről. S itt nem csak Európa kulturális sokszínűségét féltő, a független és szabad kis nemzeti létért való aggódására, a szovjet–finn téli háború kapcsán írt cikkeire, vagy a náci élettérelméletet karikírozó tanulmányára gondolunk. Vagy a politizáló katonatípus megjelenésének elítélésére, mely egyértelműen a hadseregben megjelenő szélsőjobbaldali eszmék terjedése elleni állásfoglalás volt. Hanem arra is, hogy az idős író véleményt nyilvánított olyan, a korszakot, a világháború alatti szellemi életet mélyen foglalkoztató – és megosztó – kérdésekben is, mint amilyen a középosztály, az asszimiláció, vagy a „*Ki a magyar?*”, „*Mi a magyar?*” vita.

Írásaiban Beöthy „volgai lovas”-át idéző lovagiasságot, pátoszt sugárzó, a századforduló liberális nacionalizmusában gyökerező nemzetkarakterisztikája, a befogadó liberális nemzetkoncepció, a Herczeg–Szekfű-féle „nagymagyar út”, a sikeres asszimiláció tézise melletti kiállás volt. Úgy látjuk, az *Új Idők* korántsem volt az a „retrográd” lap, aminek a folyóirat két világháború közé eső korszakát korábban beállították. Nem véletlen, hogy a nyolcvanadik születésnapjára, 1943-ban kiadott díszes emlékkötet írói gárdájában ott találjuk Bethlent, Cs. Szabó Lászlót, Schöpflin Aladárt, Márai Sándort, Szabó Lőrincet etc., amit akár egyfajta kiállásként is értelmezhetünk a Herczeg személyében megtestesített „régiektől” mellett. Azt bizonyítva, hogy nem is annyira az író változott meg, hanem inkább a világ fordult meg körülötte.

Az „*igazság és a becsület harca a hazugság és a bűn ellen [...] az európai kultúra védekezése a keleti barbárság betörései ellen*”⁸⁴⁷ – írta Herczeg a *Monarchia*, illetve Németország harcát jellemezve a *Magyar Figyelő* hasábjain 1914-ben. A Kelet és a Nyugat

⁸⁴⁷ Herczeg Ferenc: Mozgósítás. *Magyar Figyelő*, 1914. III. kötet. 161–162.

markáns szembeállítás, ugyanakkor az antant nyugati szövetségesei vonatkozásában az európai kultúra elárulásának vádja, a tengelyhatalmak erkölcsi fölényének hangoztatása jellemezte az író második világháborús retorikáját is. Majd negyedszázad múltán, mint láthattuk, Herczeg frazeológiája, historizáló okfejtése szinte semmit sem változott. Erőteljes anakronizmusokat is tartalmazó cikkeiben így továbbra is meglehetősen elfogultság érződik Németországgal szemben. A független kisállamiságért való aggódása például tagadhatatlanul nem terjedt ki a németek által lerohant kis nemzetek, például a dánok, vagy hollandok féltéséig, s feltűnő az író mély hallgatása Lengyelországgal kapcsolatban.

A második világháború alatt is a már tőle megszokott erkölcsi, morális kategóriákban gondolkozott, s e szerint értékelte az eseményeket. De ezúttal ez jóval több volt pusztán szofizmánál. A második világháborúban a keresztény Európa, a keresztény erkölcs és értékrend féltése, illetve az ennek megroppanásából eredtetett válság és romlás jóval markánsabban mutatkozik meg publicisztikájában. Írásaiban a keresztény, és európai kultúra antagonisztikus ellentétéként, minden emberi érték és morál tagadásaként jelent meg a bolsevizmus, a kommunizmus.

A Szovjetunió esetleges katonai győzelmét, Magyarország lehetséges szovjetizálását *valóságos* tragédiaként élte meg már a harcok befejezése előtt. Ebben nem csak a Horthy-rendszer antikommunizmusa, a Szovjetunióval szembeni averziói, illetve a proletárdiktatúra negatív s olykor démonizált – Herczeg által is vallott – felfogása játszottak szerepet, hanem a szovjet-rendszer visszásságairól, terrorjáról közkezen forgó információk, a Baltikum tragédiája is, amelyek joggal kelthettek félelmet az íróban. A Szovjetunióval, a keleti front eseményeivel foglalkozó írásaiban azonban az orosz bolsevizmustól való félelme, harcos antikommunista elkötelezettsége kibogozhatatlanul összefonódik a Tanácsköztársaság megítélésével, és a forradalmi emigráció – az író által rendkívül károsnak ítélt – politikai tevékenységének ábrázolásával. A Szovjetunió elleni háborúban való részvételt Herczeg *hónvédő háborúként* fogta föl. Írásaiban azt többször *a proletárdiktatúra elleni harcként* határozta meg, mivel véleménye szerint a szovjet győzelem, illetve Magyarországnak a szovjet érdekszférába való kerülése lényegében a keresztény, nyugati kultúrkörhöz tartozó Magyarország végét, a felső és középosztály, valamint a módos parasztság elpusztítását eredményezné.

A háború előrehaladtával egyre inkább apokaliptikus hangvételűvé vált cikkeiben, már az egész európai civilizációt látta veszélyeztetve a minden mértéket felülmúló gátlástalan öldöklés, a szennyes propaganda-hadjárat és a napvilágot látott, háború utánra vonatkozó képtelennél képtelenebb tervek által. A háborúban hovatovább Európa, a „fehér fajok”, azaz

az európai nemzetek esztelen öngyilkosságát vélte felfedezni, és – sajátos okfejtést használva az erkölcsi megroppanásból, a civilizátorikus szerep elvesztéséből levezetve – megjósolta a gyarmatbirodalmak várható összeomlását is.

Herczegnek a második világháború alatt született sokszínű és terjedelmes publicisztikájának is központi rendező elve az általa politikai pályafutásának legelejétől képviselt gondolat: a nemzeti egység. Ez a gondolat hatja át a hátország áldozatvállalásáról írt cikkeit, a hadiárvak segítségét szorgalmazó írásait, a magyar katonai dicsőséget megéneklő, vagy a háborús helyzetben a nők szerepét taglaló tanulmányait.

Az újabb vérzivatarban a nemzeti egységet követelő, a nemzettudatot erősítő írásaival, a magyar hősi múlt képeivel bátorítást kívánt nyújtani az újabb iszonyatos nemzeti erőpróbaéhoz, retorikájában használva a történelmi regényeiből is ismert, vagy már az első világháborús publicisztikájában is megjelenő toposzait, mint a kereszténység, az európai kultúra védelmezőjeként megjelenített magyarságképet, vagy a török kor végvári harcaiból kölcsönzött szimbolikát. Szembeállítva a széthúzás és a pártviszály eredményeként megjelenített tragikus sorfordulóink képeit, Muhit, Mohácsot és Trianont azzal, amikor a nemzet egységes, erős és sikeres volt.

Herczeg nem végezte el a nemzeti egység megvalósításának, megvalósíthatóságának olyan mély elemzését, mint ahogy azt a népi írók java, vagy akár a konzervatív történész, Szekfű is megtette. Ám évtizedes, több mint fél évszázadot átölelő publicisztikai tevékenységében a nemzeti egység megvalósítása kiemelt szerepet játszott. Az író a nemzeti célok olyan minimumát kívánta megvalósítani, amely az esetleges társadalmi és gazdasági érdekellentéteken túl összetartják a nemzetet, és képessé teszik a magyarságot arra, hogy felülkerekedjen az egyre nagyobb viharokon.

Erősen historizáló témaválasztása, a világpolitika és a háborús események erkölcsi megközelítése – minden tévedése, hibája és mulasztása mellett is – nem csak üres szóvirágok, demagóg toposzok voltak. Azok a politikai és nemzeti identitását a XIX. században, a boldog békeidők nemzeti liberalizmus korszakában elnyerő író őszinte megnyilvánulásai voltak, s egyben a kor keresztény vagy nemzeti középosztályának hitről, hazáról, becsületről vallott nézeteit is markánsan reprezentálták.

Herczeg a késő dualizmus és a két világháború Magyarországon átívelő politikai publicisztikáját végigtekintve – Bethlen Apponyi feletti gyászbeszédét parafálva – elmondhatjuk, kevés olyan közéleti személyt találunk a tárgyalt korszakban, aki akkora befolyást gyakorolhatott a társadalom széles rétegeinek érzelmi világára, politikai véleményének kialakulására, mint Herczeg Ferenc. A történelem objektív ítélőszéke előtt

ezért éppúgy felelős lesz, mint a kor meghatározó politikusai, hisz ő is történelmet csinált, és 50 éven keresztül befolyásolta a nemzet életét.⁸⁴⁸ Azonban Máraival együtt azt is elmondhatjuk: *„Egy hosszú élet, egy hosszú írói és közéleti pálya során lehettek politikai tévedései. Amiben soha nem tévedett, az az emberiség és a magyarság iránti hűség volt.”*⁸⁴⁹

⁸⁴⁸ A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. Gróf Apponyi Albert emlékezete. Írta Gróf Bethlen István. Budapest, 1934, MTA, 2–4.

⁸⁴⁹ Márai Sándor: A teljes napló 1950-51. (a kéziratot gond. Rátz Mária). Budapest, 2009, Helikon, 197.

Bibliográfia (Források és irodalom)

FORRÁSOK

Levéltári források

Országos Széchényi Könyvtár (OSZK)

Kézirattár

- Délmagyarországi Közművelődési Egylet iratai. OSZK Kt. Fol. Hung. 2714.
Kálnoki Izidor tárcái. Ff. 12. OSZK Kt. Fol. Hung. 1579.
A Revíziós Liga iratai Herczeg Ferenc hagyatékából: OSZK Kt. Fol. Hung. 2734.
Herczeg Ferenc fogalmazványai és kisebb írásai: OSZK Kt. Fol. Hung. 2736.
Herczeg Ferenc Fond 251.

Analekta

- Herczeg Ferenc rádióelőadása Tisza Istvánról. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (OSZK Kt.) Analekta 2221.
Herczeg Ferenc és a Szent Gellért Társaság. OSZK Kt. Analekta 2233/10.
Herczeg Ferenc és a Délvidéki Otthon. OSZK Kt. Analekta 2148/3.
Herczeg Ferenc: A délvidéki németek és az állami népiskolák. OSZK Kt. Analekta 2147.
Herczeg Ferenc politikai szereplésével kapcsolatos iratok. OSZK Kt. Analekta 2117.
Herczeg Ferenc családi levelei. OSZK Kt. Analekta 2146.
Herczeg Ferenc politikai írásai. OSZK Kt. Analekta 2216.
Herczeg Ferenc nyílt levele Tisza István bukása után. OSZK Kt. Analekta 2195.
Herczeg Ferenc beszéde az országházban a revíziós mozgalom érdekében: OSZK Kt. Analekta 2205. 5
Herczeg Ferenc életére vonatkozó iratok: párbaj-ügyek. OSZK Kt. Analekta 2154.
Herczeg Ferenc: Scotus Viator. OSZK Kt. Analekta 2228.

Levelestár

- OSZK Kt. Levelestár Tisza István – Herczeg Ferenchez.
OSZK Kt. Levelestár Bethlen István – Herczeg Ferenchez
OSZK Kt. Levelestár Beöthy Zsolt – Herczeg Ferenchez

OSZK Kt. Levelestár Herczeg Ferenc – Singer és Wolfner Kiadóhoz és Wolfner Józsefhez

OSZK Kt. Levelestár Rákosi Jenő – Herczeg Ferenchez.

Petőfi Irodalmi Múzeum

Kézirattár

Herczeg Ferenc életrajzi adatai. Analekta. V. 2228/1.

Herczeg Ferenc naplófeljegyzései, emlékirattöredékei 1914–1944. Analekta. V. 2043.

Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltára (MOL)

Dr. Csonka János jelentése Paikert Géza miniszteri osztálytanácsosnak. MOL K30-131/30 Kisebbségek 1939-1940. 6-10.

A Magyarországgal szomszédos országokban élő magyar kisebbséggel kapcsolatos iratok. 1921-1931. MOL K 468-B/9.

Egyházzal kapcsolatos iratok. MOL K 468 1921-1931-B/8.

A Szent Gellért Társaság dologi ügyei. MOL K 28-1923-436t.

A Szent Gellért Társaság internátusának ügyei. MOL K28-1925-436t.

MOL K 26-1922-I. Biz. 1-4.

Délvidéki Otthon. MOL K148-1934-17t. 686.

Társadalmi segélyezés. Jótékonyági akciók. Egészségvédelem. MOL K468-1921-31 B/6.

A Szent Gellért Társaság Szegedi Középiskolai Internátusának histórikuma. MOL K28-436t MOL K28-435 t-1944-T-15064.

A Revíziós Liga támogatásának ügye: MOL K 148-1941-17-792.

MOL K66 –1928 III-9t.

A Liga 1939. december 5-én kelt jelentése: MOL K30-B/95/g.

A Liga Szovjet és Lengyel jelentései Szentiványi Domonkos miniszteri tanácsosnak: MOL K30-B/95/a.

A Kárpátaljai területen 1939-ben elfogott orosz nyelvű röpirat. MOL K28-1939-L-20783. 78-81.

A Revíziós Liga angol jelentései. 1939-1940: MOL K30-B/95/b.

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (BML)

A Magyar Revíziós Liga munkája és jövő programja: BML Alispáni iratok 9979/940.

A Liga tájékoztatója az alispán számára: BML Alispáni iratok 4464/943. 11406/939 alapszámú irat.

A Liga pécsi osztályának kérelmei a revíziós pengő eladása kapcsán 1943. II. 6-án illetve 1944. V. 15-én: BML Alispáni iratok 4464/943; BML Alispáni iratok 9692/944.

A Magyar Revíziós Liga munkája a Délvidékért: BML Alispáni iratok 9692/944. 12578/942 alapszámú irat.

A Liga 1932. június 23-án kelt beszámolója: BML Alispáni iratok 9979/940.

MRL levele a Baranya megye alispánjához 1931. II. 17.; BML Alispáni iratok 496/932.

Komárom és Esztergom k.e.e. vm. határozata BML Alispáni iratok 3953/1929.

BML Alispáni iratok 8804/941 10686/933 és 175/1922 alapszámú iratok. BML Alispáni iratok 9979/940 1699/930 alapszámú irat.

BML alispáni iratok 9977/940. 1142/929 alapszámú irat. BML Mohács város polgármesteri iratok 6015/938.

Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára (VeML)

Beszámoló a Magyar Revíziós Mozgalom egy évi fejlődéséről; A Liga 1934. július 5. kelt biz. tájékoztatója. Veszprém Megyei Levéltár, Kluge család iratai, Karcsay Béla iratai, Közéleti iratok (a továbbiakban VeML Karcsay iratok).

Magyar Revíziós Liga 1934. július 5.-én kelt beszámolója: VeML Karcsay iratok.

A Magyar Revíziós Liga munkája Erdély visszaszerzése érdekében: VeML Karcsay iratok.

Beszámoló a Magyar Revíziós Ligának a Felvidék és Kárpátalja visszaszerzésével kapcsolatos munkájáról: VeML Karcsay iratok.

Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára (ZML)

A Magyar Revíziós Liga működése 1934. július 1-től 1935. december 31-ig: Zala Megyei Levéltár Főispáni bizalmas 12/1936. 1.

Herczeg Ferenc művei:

Önéletírás

Herczeg Ferenc emlékezései. A Várhegy; A gótikus ház. A bevezetőt írta és a szöveget gondozta: Németh G. Béla. Budapest, 1985, Szépirodalmi Könyvkiadó.

Herczeg Ferenc emlékezései. Hűvösvölgy. Németh G. Béla előszavával. A szöveget gondozta: Győri János. Budapest, 1993, Szépirodalmi Könyvkiadó

Herczeg Ferenc: A gótikus ház. Pomáz, 2005, Kráter

Herczeg Ferenc: Legkedvesebb könyveim. *Új Idők*. 1904. I. Kötet. 112.

Herczeg Ferenc: A padlásletrán. In: *Harcok és harcosok*. Budapest, 1933, Singer és Wolfner, 65–77.

Szépirodalmi művek

- Herczeg Ferenc: Andor és András. Herczeg Ferenc munkái. Gyűjteményes díszkiadás VI. kötet. Budapest, 1925, Singer és Wolfner
- Herczeg Ferenc: Bizánc. In: Herczeg Ferenc munkái. Gyűjteményes díszkiadás XXIV. kötet. Budapest, 1925, Singer és Wolfner
- Herczeg Ferenc: Ocskay brigadéros. In: Herczeg Ferenc munkái. Gyűjteményes díszkiadás XXIV. kötet. Budapest, 1925, Singer és Wolfner
- Herczeg Ferenc: Árva László. Herczeg Ferenc munkái. Gyűjteményes díszkiadás XXII. kötet. Budapest, 1925, Singer és Wolfner
- Herczeg Ferenc: Történelmi regények. Pogányok. Az élet kapuja, A fogyó hold. A hét sváb. A bev. Tanulmányt Németh G. Béla írta. Budapest, 1983, Szépirodalmi Könyvkiadó
- Herczeg Ferenc: Híd. In: Herczeg Ferenc válogatott munkáinak emlékkiadása 10. kötet. Budapest 1933, Singer és Wolfner
- Herczeg Ferenc: Fekete lovas. In: Herczeg Ferenc válogatott munkáinak emlékkiadása 10. kötet. Budapest 1933, Singer és Wolfner
- Herczeg Ferenc: Hadiárva. *Új Idők*. 1916. I. kötet. 188-192.
- Herczeg Ferenc: Északi fény. Budapest, 1994. Magyar Könyvklub
- Herczeg Ferenc: Aranyhegedű. Herczeg Ferenc munkái. Gyűjteményes díszkiadás II. kötet. Budapest, 1925, Singer és Wolfner

Publicisztika

- Herczeg Ferenc: Gondok és gondolatok. Budapest, 1942, Singer és Wolfner
- Herczeg Ferenc: Napkelte Előtt! Gondolatok Nagymagyarországról. Budapest, 1937, Singer és Wolfner
- Herczeg Ferenc: Tanulmányok I. In: Herczeg Ferenc Művei I. - X. Budapest, 1939, Új Idők Irodalmi Intézet. (Singer és Wolfner), X. kötet.
- Herczeg Ferenc: Tanulmányok II. In: Herczeg Ferenc Művei I. - X. Budapest, 1939, Új Idők Irodalmi Intézet. (Singer és Wolfner), X. kötet.
- Az Újság* 1903-1910
- Új Idők* 1896-1944
- Magyar Figyelő* 1911-1918.
- Budapesti Hírlap* 1920-1944
- Pesti Hírlap* 1920-1944

Sajtó (Herczeg Ferencre ill. a korra vonatkozó források más tollából)

- Huszedik Század* 1908-1918
- Nyugat* 1908-1940

Szakirodalom

Kortárs irodalom

Angyal Dávid: Emlékezések. London, 1971, Szepsi Csombor Kör

Alexander Bernát: A háború filozófiája. In: Hadi beszédek. 17. Füzet. Budapest, 1915, Pallas, 1-22.

Bánhegyi Jób: A magyar irodalom története I-II. Budapest, 1929-30, Szent István Társulat

Bethlen István emlékirata. 1944. Sajtó alá rendezte és jegyzeteket írta Romsics Ignác, bev. Bolza Ilona és Romsics Ignác. Budapest, 1988, Zrínyi katonai Kiadó

Bethlen István Válogatott politikai írások és beszédek szerk. és az utószót írta Romsics Ignác. Budapest, 2000, Osiris

Bethlen István: A politikus és a publicista. In: Herczeg Ferenc 80 év.

Birsits Frigyes: Herczeg Ferenc történelmi regényei. In: Herczeg Ferenc 80 év. 71-86, idézet a 80. oldalon

Borovszky Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Temes Vármegye. Budapest, 1910, Apollo (Országos Monográfia Társaság)

Böhm Vilmos: Két forradalom tűzében: München, 1923, Verlag für Kulturpolitik

Ciano gróf naplója, 1939-1943. ford. Bányász György, előszót írta Eszes Máté. Budapest, 1999, Ármádia.

Doktor Sándor: A forradalmi Petőfi és állami költő: Herczeg Ferenc. Huszadik század. 1911. II. 234 -236.

Farkas Gyula: A magyar irodalom története. Budapest, 1934, Káldor Könyvkiadóvállalat

Fitz József: Könyvészet. In: Herczeg Ferenc 80 év. szerk. Kornis Gyula. Budapest, 1943, Új Idők Irodalmi Intézet R.-T.

Futó Jenő: Herczeg Ferenc. Budapest, 1927, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda

Gömbös Gyula: Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzései a forradalomról és ellenforradalomról. Budapest, 1920, Budapesti Hírlap nyomdája

Gömbös Gyula: Válogatott politikai beszédek és írások válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta: Vonyó József). Budapest, 2004, Osiris

Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. Magyarország története 1867 – 1918. I.-II. Budapest, 1934, Magyar Szemle Társaság,

Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. Magyarország története 1867-1918. 1-2. kötet. Budapest, 1992, Akadémiai Kiadó

Gratz Gusztáv: A forradalmak kora. Budapest, 1992, Akadémiai Kiadó

Gratz Gusztáv: Magyarország a két háború között. Szerk., a jegyzeteket és az utószót írta Paál Vince. Budapest, 2001, Osiris

Halmi Bódog: Herczeg Ferenc. Az író és az ember. Budapest, 1931, A szerző magánkiadása.

- Hamvai Erzsébet: Herczeg Ferenc stílusa és nyelve. Huszt. 1911, Nyomatott a „Nagyági”-Könyvnyomdában
- Hamvas Béla: Szellemi törekvések a magyar irodalomban. In: Hamvas Béla: A magyar Hüperion. Budapest, Medio Kiadó, 269.
- Hantos Elemér: Magyarország gazdasági integritása. A nemzeti megújulás útja. Budapest, 1932, Atheneum
- Hatvany Lajos levelei. Válogatta, és a szöveget gondozta, jegyzetekkel ellátta Hatvany Lajosné és Rozsics István. Előszót írta Illés Endre. Budapest, 1985. Szépirodalmi Könyvkiadó
- Hegedűs Lóránt: Két Andrássy és két Tisza. Budapest, 1937, Athenaeum
- Hegedűs Lóránt: Széchenyi, Kossuth, Tisza. Budapest, 1941, Athenaeum
- Hermann Rauschnig: Hitler bizalmasa voltam. ford.: Lackó Géza, Budapest, 1945, Körmendy
- Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar Történet. Budapest, 1935, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda
- Horánszky Lajos: Tisza István és kora. I–II. Kötet. Sajtó alá rendezte Horánszky Nándor. Budapest, 1994, Tellér Kiadó
- Horthy Miklós kormányzó beszéde gróf Tisza István debreceni szobra előtt 1926. október 17. in: Tisza Évkönyv 1926 – 1927. szerk. Nagy Miklós. Budapest, 1927, Rákosi Jenő Budapesti Hírlap Újságvállalata
- Jászi Oszkár naplója, 1919-1923. sajtó alá rend.: Litván György. Budapest, 2001, Magyar Tudományos Akadémia
- Jászi Oszkár: A Habsburg - Monarchia Felbomlása. Budapest, 1982, Gondolat
- Jászi Oszkár: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Budapest, 1912, Grill
- Jászi Oszkár: Magyar kálvária - Magyar föltámadás: A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai. Budapest, 1989, Magyar Hírlap Könyvek
- Joanovich Sándor: Előszó. In: Borovszky Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Temes Vármegye. Budapest, 1910, Apollo (Országos Monográfia Társaság)
- Julier Ferenc A világháború magyar szemmel. Budapest, 1933, Magyar Szemle Társaság
- Klein Ödön: Tiszától – Tiszáig. Visszaemlékezések és adalékok. Budapest, 1922, Rákosi Jenő Budapesti Hírlap Újságvállalata
- Kornis Gyula: Herczeg Ferenc. In: Kornis Gyula Szerk. Herczeg Ferenc félszázados tagsága alkalmából írták a Petőfi Társaság tagjai. Budapest, 1941, Singer és Wolfner
- Lukachich Géza: Magyarország megcsonkításának okai. Budapest, 1932, NYUKOSZ
- Makay Miklós: A keletközépeurópai államrendszer problémája. Történelempolitikai tanulmány. Budapest, 1928, Fővárosi Nyomda Rt.
- Márai Sándor: A teljes napló 1950-51. (a kéziratot gond. Rátz Mária). Budapest, 2009, Helikon
- Németh László: Kisebbségben. In: Németh László: A minőség forradalma II. Debrecen, 1992, Püski, 876.

- Pálkovács István Útjelző III. évfolyam 9. sz. 2003 június, az Eredélyi Kárpát Egyesület Bányászati Osztálya. www.banatertra.eu/magyar/V/versec/versec_tort1.htm
- Pethő Sándor: Világostól Trianonig. A mai Magyarország kialakulásának története. Budapest, 1925, Enciklopédia
- Pintér Jenő: Magyar irodalom története. Tudományos rendszerezés. VIII/I. Kötet. A magyar irodalom a XX. század első harmadában. Budapest, 1941
- Pukánszky Béla: Német polgárság magyar földön. Niederhauser Emil bev. Tanulmányával. Budapest. 2000, Lucidus.
- Rákosi Jenő: Emlékezések. Vasszilvágy. 2009, Magyar Nyugat Könyvkiadó. 200.
- Rákosi Jenő: Trianontól - Rothermereig. Budapest, 1927, Horizont
- Schöpflin Aladár. Északi fény. Nyugat. Irodalmi Figyelő. 1930. 23 évf. 1. sz. www.epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm, 2012. október 20.
- Schöpflin Aladár: A magyar irodalom története a XX. században. Budapest, 1990, Szépirodalmi könyvkiadó
- Schöpflin Aladár: Herczeg Ferenc hetven éves. Nyugat. 1933. 19. sz. Figyelő
- Surányi Miklós: Herczeg Ferenc. Budapest. 1925. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet R-T.
- Szabó Dezső: Az Antijudaizmus bírálata. In: Szabó Dezső. Az egész látóhatár. Budapest, 1991, Püski, I. kötet 501-532.
- Szabó Dezső: Treuga dei a nemzeti egység fogalma, határai, feltételei. In: Szabó Dezső: Az egész látóhatár. 1991, Budapest, Püski, I. kötet 389-406.
- Szabó Dezső: Ede megevé ebédem. (Milyen szekfü nyílt Schlittenhelm Ede sírján?). Budapest, 1937, Ludas Mátyás Kiadás 31–32. sz.
- Szekfü Gyula. Három nemzedék, és ami utána következik. Glatz Ferenc előszavával. Budapest, 1989, ÁKV- Maecenas, 376
- Szekfü Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Budapest, 1989, ÁKV- Maecenas
- Szerb Antal: Magyar Irodalomtörténet. 14. kiadás Budapest, 2005, Magvető.
- Tisza Évkönyv. Szerk. Angyal Dávid Budapest, 1924, Atheneum

Későbbi szakirodalom

Történeti szakirodalom

- A. Sajti Enikő: Délvidék 1941-44: a magyar kormányok délszláv politikája. Budapest, 1987, Kossuth Könyvkiadó
- Ablonczy Balázs: Teleki Pál. Budapest, 2005, Osiris Kiadó
- Ablonczy Balázs: Teleki Pál. In Romsics Ignác (szerk.): Trianon és a magyar politikai gondolkodás. Budapest, 1998, Osiris Kiadó, 12–30.
- Ablonczy Balázs: A visszatért Erdély 1940-1944. Budapest, 2011, Jaffa Kiadó
- Ádám Magda: A kisantant (1920-1938). Budapest, 1981, Kossuth Könyvkiadó
- Ádám Magda: A kisantant és Európa (1920-1929). Budapest, 1989, Akadémiai Nyomda

- Ádám Magda: *Ki volt valójában Edvard Beneš?* Budapest, 2009, Gondolat Kiadó
- Arday Lajos: *Térkép csata után. Magyarország a brit külpolitikában 1918-1919.* Budapest, 1990, Magvető Könyvkiadó
- B. Bernát István: „Fajmentéstől” a „Pusztulás – ig”. Az „egyke” kérdés a húszas években. *Világosság*, 1983. (24. évf.) 5. sz. 270–277.
- Babus Antal: Illyés Gyula és Fülep Lajos az egyke ellen. *Studia litteraria: a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalmi Intézetének közleményei.* 2002. 40. kötet. 26–34.
- Balogh Béni: A magyar-román viszony és a kisebbségi kérdés 1940 őszén. *Limes: tudományos szemle*, 1996. (9. évf.) 3. sz. 79–92.
- Balogh Sándor (szerk.): *Magyarország a XX. században.* Budapest, 1985, Kossuth Könyvkiadó
- Baumgartner Bernadette: A szatmári svábok és a német népi mozgalom Romániában, 1918-1940. *Múltunk*, 2010. (55. évf.) 2. sz. 152–186.
- Bánki Éva: Lobogó sötétség. Tormay Cecile: Bujdosó Könyv. *Múltunk*. 53. (2008: 2 sz.) 91–104.
- Bárdi Nándor: Keleti Akció. *Regio*. 1995. (6. évf.) 3. sz. 89–134.
- Bárdi Nándor: A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái két világháború között. *Regio*. 1997. (8. évf.) 2. sz. 32–66.
- Beretzky Ágnes: Scotus Viator és Macartney Elemér: Magyarország-kép változó előjelekkel (1905-1945). Budapest, 2005, Akadémiai Kiadó
- Czettler Antal: Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939-1941. Budapest, 1997
- Csapodi Csaba – Tóth András – Vértesy Miklós: Magyar könyvtártörténet. www.mek.niif.hu/03100/03159/htm
- Dániel Anna: Egy írástudó árulása: Herczeg Ferenc. *Liget*. 2002. (15. évf.) 4 sz. 72–78.
- Dániel Anna: Kísérlet Rákosi Jenő mögöttesének megfejtésére. *Liget*. 2000. (13. évf.) 7. sz. 46–52.
- Diószegi István: A hatalmi politika másfél évszázada 1789- 1939. Budapest, 1994, Magyar Tudományos Akadémia
- Diószegi István: Két világháború árnyékában. A nemzetközi kapcsolatok története, 1919-1939. Budapest 1974, Gondolat Könyvkiadó
- Dombrády Lóránd: Hadsereg és politika Magyarországon, 1938-1944. Budapest, 1986, Kossuth Könyvkiadó
- Donáth Regina: A Tisza István elleni 1912. évi merénylet a hírlapirodalom tükrében. Kútfőkritikai tanulmány. Budapest, 1935, Róna Ferenc Nyomda
- Fedinándy Katalin: Dualizmus kori elitiskolák. *Educatio*, 1995. (4. évf.) 4. sz. 668–682.
- Freifeld, Alice: *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848-1914.* Baltimore and Washington, D. C. 2000, Johns Hopkins University Press and Woodrow Wilson Center Press
- Fedinec Csilla: Kárpátaljai autonómia-koncepciók 1918–1944 között. *Kisebbségkutatás*, 2001. (10. évf.) 3. sz. 450–469.

- Galántai József: A Habsburg-monarchia alkonya: Osztrák-magyar dualizmus, 1867-1918. Budapest, 1985, Kossuth Könyvkiadó
- Galántai József: Magyarország az első világháborúban. Budapest, 2001, Korona Kiadó
- Galántai József: Trianon és a kisebbségvédelem: A kisebbségvédelem nemzetközi jogrendjének kialakítása, 1919-1920. Budapest, 1989, Maecenas
- Gazdag László: Herczeg Ferenc és a revíziós gondolat. In: Szerk: Antos Balázs – Tamás Ágnes: Szemelvények ötszáz év magyar történelemből. Szeged, 2011. 59–72.
- Gazdag László: Herczeg Ferenc, az asszimilációtól a nemzetiségi politikáig. In: Szerk: Antos Balázs – Tamás Ágnes: Rajzolatok magyar történelemből. Szeged, 2010. 205–218.
- Gazdag László: Herczeg Ferenc és a két világháború közti Magyarország Tisza-képe. *Valóság*. 2010. 53. évf. 5. sz. 58–72.
- Gazdag László: Herczeg Ferenc és a nemzetiségi kérdés a dualizmus és a két világháború korának Magyarországon. In: Garaczi Imre (szerk.): Érték és sors. Nemzetpolitika – Kulturális örökség – Identitás. Magyarságtudományi kutatások II. Veszprém, 2012, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, 191–203.
- Gazdag László: A progresszió Herczeg-képe. In: Bene Krisztián–Sarlós István–Vitári Zsolt (szerk.): Kutatási Füzetek 17. Pécs, 2011, Pécsi Tudományegyetem, 115–138.
- Gazdag László: Herczeg, a befutott író, mint politikai publicista Tisza István oldalán. *Múltunk*, 2012. (57. évf.) 4. sz. 190–238.
- Gergely András (szerk.): A 19. századi magyar történelem 1790-1918. Budapest, 2001, Korona Kiadó
- Gergely András (szerk.): Magyarország története a 19. században. Budapest, 2003, Osiris Kiadó
- Gergely Jenő – Pritz Pál: A trianoni Magyarország 1918- 1945. Budapest, 1998, Vincze kiadó
- Gerhard Péter: Identitáskeresés Frankenburg Adolf és Rákosi Jenő önéletírásában. *Sic Itur ad Astra*, XX évf. (2009) LX. sz. 36.
- Gerő András (szerk.): A Monarchia kora- ma. Budapest, 2007, Új Mandátum Könyvkiadó
- Gerő András: A magyar polgárosodás. Budapest, 1993, Atlantisz
- Glatz Ferenc: Rendszerváltásról, konszolidációról, állami-nemzeti szimbólumokról. *História*, 2002. (24. évf.) 9-10. sz. 3–5.
- Glatz Ferenc: Történetírás Magyarországon, 1949-1990. *Történelmi szemle*, 2011. (53. évf.) 3. sz. 315–334.
- Gulyás László: Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Máriabesnyő – Gödöllő, 2008, Attraktor
- Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945-1956. Budapest, 2011, ÁBTL–Rubicon
- Gyarmati György: A revízió alternatívája. A regionális integráció formaváltozatai a magyar politikai gondolkodásban, 1920-1944. *Limes*, 1997. (10. évf.) 2. sz. 43–58.
- Gyurgyák János: Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány. Budapest, 2012, Osiris Kiadó
- Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Budapest, 2001, Osiris Kiadó
- Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok. Budapest. 2007, Osiris Kiadó

- Hanák Péter (főszerk.): Magyarország története 10 kötetben. 1890-1918. I-II. Kötet. Budapest, 1978, Akadémiai Kiadó
- Hanák Péter: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. Században. Történelmi Szemle. 1974 (17. évf.) 4. sz. 513–515
- Hanák Péter: Magyarország a Monarchiában. Budapest, 1985, Gondolat
- Háborús előadások a budapesti Kir. M. Tudományegyetemen. Budapest, 1915, Franklin
- Ifj. Bertényi Iván: A "magyar birodalmi gondolatról" - az I. világháború előtt. Kommentár 2007. 4. sz. 40–56.
- Ifj. Bertényi Iván: A századelő politikai irányzatai és Tisza István. In: Romsics Ignác (szerk.): A magyar jobboldali hagyomány, 1900-1948. Budapest, 2009, Osiris Kiadó, 34–72.
- Jeszenszky Géza: Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894-1918). Budapest, 1994, Magyar Szemle Alapítvány
- Jeszenszky Géza: Egy ítélet, mely a bírakat minősíti - Még egyszer Eszterházy Jánosról. Magyar szemle, 2007. (16. évf.) 5-6. sz. 191–198.
- Juhász Gyula: Uralkodó eszmék Magyarországon. 1939–1944. Budapest, 1983, Kossuth Könyvkiadó
- Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája, 1919-1945. Budapest, 1988, Kossuth
- Karády Viktor: A középiskolai elitképzés első történelmi funkcióváltása Magyarországon (1867-1900). *Educatio*, 1995. (4. évf.) 4. sz. 639–667.
- Karsai László: A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek, 1920-1944. In: Molnár Judit (szerk.): A holokauszt Magyarországon európai perspektívában.. Budapest, 2005, Balassi Kiadó, 140–163.
- Keller Márkus: Új polgárok - régi értékek: A piarista szerzetes tanárok rekrutációja és mobilitása, 1876-1930. *Aetas*, 2004. (19. évf.) 1. sz. 144–157.
- Kernács Gabriella: Farkas István. Budapest, 1980, Corvina
- Kókai Sándor: A Bánság történeti földrajza. 1718-1918. a Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete. 2010, Nyíregyháza (Debrecen)
- Kovách Géza: A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716-1848. Szeged, 1998, Kiadja a Csongrád Megyei Levéltár
- Kozári Mónika: A dualista rendszer (1867-1918). Budapest, 2005, Pannonica Kiadó
- Lenhossek Mihály: A háború és az egyetem. In: Hadi beszédek. 12. Füzet. Budapest, 1915, Pallas, 1–20.
- Litván György: Jászi Oszkár. Budapest, 2003, Osiris
- John, Lukacs: Az európai világháború 1939-1941. 1995, Budapest, Európa Könyvkiadó
- Molnár Erik (főszerk.): Magyarország Története. Budapest 1964. Gondolat
- Müller, Sven Oliver: Die Nation als Waffe und Vorstellung. Nationalismus in Deutschland und Großbritannien im Ersten Weltkrieg. Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 158. Tübingen, 2002, Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen
- Ormos Mária – Majoros István: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814-1945. Budapest, 2003, Osiris Kiadó

- Ormos Mária: Közép-Európa: volt? van? lesz? : a fogalom változásai a 19-20. században. Budapest, 2007, Napvilág
- Ormos Mária: Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós: pokoljárás a médiában és a politikában (1919-1941). Budapest, 2000, PolgArt
- Ormos Mária: A gazdasági világválság magyar visszhangja (1929–1936). Budapest, 2004, PolgART
- Ormos Mária: Franciaország és a keleti biztonság. Budapest, 1969, Akadémiai Kiadó
- Ormos Mária: Magyarország a két világháború korában (1919-1945). Debrecen, 1998
- Ormos Mária: Pádovától Trianonig. 1918-1920. Budapest, 1983, Kossuth Könyvkiadó
- Pihurik Judit: Magyarok és szerbek a Délvidéken 1941-1944. *Limes: tudományos szemle*, 2009. (22. évf.) 2. sz. 83-102.
- Pók Attila: A bűnbakok haszna és kára. In: Miszlivetz Ferenc (szerk.): Találjuk ki..! Tanulmányok Hankiss Elemér tiszteletére. Budapest- Szombathely, 2008, MTA Politikai Tudományok Intézete
- Pók Attila: A dualista Monarchia radikális demokrata kritikája- mai szemmel. In: Gerő András (szerk.): A Monarchia kora-ma. Budapest, 2007, Új Mandátum Könyvkiadó
- Pók Attila: A haladás hitele. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők a huszadik századi Magyarországon. Bp. 2010.
- Pölöskei Ferenc, Gergely Jenő, Izsák Lajos szerk. 20. századi magyar történelem 1900-1994. Egyetemi tankönyv. Második, bővített kiadás. Budapest, 1997, Korona Kiadó.
- Pölöskei Ferenc: Tisza István. Budapest, 1985, Gondolat
- Pritz Pál: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején (1932-1936). Budapest, 1982, Akadémiai Kiadó
- Pritz Pál: Magyar diplomácia a két háború között: tanulmányok. Budapest, 1995, Magyar Történelmi Társulat
- Pritz Pál: Magyar-német viszony 1918-1945. *Limes: tudományos szemle*, 2002. (15. évf.) 1. sz. 5–22.
- Püskei Levente: A magyar felsőház története 1927–1945. Budapest, 2000, Napvilág Kiadó
- R. Várkonyi Ágnes: Európa- történetek Magyarországról. *História*, 20. évf. (1998) 9-10. sz. 6–7
- Rádics Károly: Olyan, mint a magába roskadt bánat. Móricz és az ormánsági egyke. Kortárs, 1992. (36. évf.) 5. sz. 57–66.
- Ránki György (főszerk.): Magyarország története. 1918-1919, 1919-1945. Budapest, 1976, Akadémiai Kiadó
- Ránki György: A Harmadik Birodalom árnyékában. Budapest, 1988, Magvető
- Ránki György: A második világháború története. Budapest, 1982, Gondolat Kiadó
- Ránki György: Mozgásterek, kényszerpályák. Válogatott tanulmányok. Budapest, 1983, Magvető
- Romsics Ignác (szerk.): Trianon és a magyar politikai gondolkodás. Budapest, 1998, Osiris Kiadó

- Romsics Ignác: A Trianoni békeszerződés. Budapest, 2001, Osiris Kiadó
- Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz. Budapest, 1991, Magyarországtudományi Intézet
- Romsics Ignác: Bevezetés. Az európai és a magyar jobboldal alaptípusai. In: Romsics Ignác (szerk.): A magyar jobboldali hagyomány. Budapest, 2009, Osiris Kiadó
- Romsics Ignác: Helyünk és sorsunk a Duna - medencében. Budapest, 1996, Osiris Kiadó
- Romsics Ignác: Magyarország története a XX. Században. Budapest, 2010, Osiris Kiadó
- Romsics Ignác: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és a 20. században. Budapest, 1998, Napvilág Kiadó
- Romsics Ignác: Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Budapest, 2011, Osiris Kiadó
- Salamon Konrád: Magyar Történelem 1914-1990. Budapest, 1995. Nemzeti Tankönyvkiadó
- Sipos Balázs: Az (ellen) propaganda: Rákosi Jenő és a „keresztény kurzus”: 1919-1942. *Múltunk*, 2005. (50. évf.) 3. sz. 3–37.
- Sipos Balázs: Tény, tapasztalat, elbeszélés. Rákosi Jenő önéletrajzi visszaemlékezése és értelmezései. In: Horváth Jenő – Pritz Pál (szerk.): Emlékirat és történelem. Budapest, 2012, magyar Történelmi Társulat. Nemzetközi Magyarországtudományi Társaság, 100–136.
- S. Nagy Katalin: Farkas István. Budapest, 1994, Arthis Alapítvány
- S. Nagy Katalin: Farkas István 1887-1944. *Valóság*, 1993. (36. évf.) 3 sz. 74–84.
- Standeisky Éva: Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom. Budapest, 2005, 1956-os Intézet, Állambiztossági Szolgálatok Történelmi Levéltára
- Szabó Mária: Ki volt Guido Romanelli? *Hadtudomány*, 2005. (15. évf.) 3. sz. 117–127
- Szabó Miklós: A magyar nemesi és polgári liberalizmus. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): Liberalizmus és nemzettudat. Dialógus Szabó Miklós gondolataival. Budapest, 2008, Argumentum Kiadó
- Szabó Miklós: Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867-1918). Budapest, 2003, Új Mandátum.
- Tilkovszky Loránt: Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919-1989. Budapest, 1989, Kossuth Könyvkiadó
- Tilkovszky Lóránt: Német nemzetiség magyar hazafiság. Pécs, 1997, Janus Pannonius Tudományegyetem
- Tilkovszky Lóránt: Nemzeti politika Magyarországon a 20. században. Debrecen, 1998, Csokonai
- Tökécki István: Tisza István eszmei politikai arca. Győr, 2000, Kairosz
- Tökécki László: Történelem, eszmék, politika. Budapest, 1999, Kairosz
- Tökécki László: A Magyar Figyelő (1911-1918) eszméi. *Történelmi szemle* 1994. 3-4 sz. 239–281.
- Tökécki László: Tisza István eszméi, politikai arca. Szentendre, 2000, Kairosz
- Vermes Gábor: Tisza István. Budapest, 2001, Osiris Kiadó

- Vonyó József: Jobboldali radikálisok Magyarországon 1919–1944. Tanulmányok, dokumentumok. Pécs, 2012, Kronosz Kiadó
- Zediler Miklós: A revíziós gondolat. Pozsony, 2009, Kalligram
- Zeidler Miklós (szerk.): Trianon. Budapest, 2003, Osiris Kiadó
- Zeidler Miklós: A Magyar Revíziós Liga. Századok. 1997. (131. évf.) 2 sz. 303-352

Irodalom-, sajtótörténeti és módszertani szakirodalom

- Aniszi Kálmán: Redivivus (Letiltott, elhallgatott írók és műveik újraéledése). *Kapu*. 2012. XXV. Évf. 9-10. sz. 94–95.
- Arday Géza: Herczeg Ferenc: az Új Idők „hercigje”, In: Arday Géza: Ami a tankönyvekből kimaradt. Irodalomóra haladóknak. Budapest, 2011, Nyitott Könyv. 58–59.
- Arday Géza: Irodalmi tankönyvhelyzet, és ami a tankönyvekből kimaradt. *Kapu*, 2011. (24. évf.) 9. sz. 40–43.
- Bálint Gábor. A két "Új Idők" 1919-ben. *Magyar könyvszemle*, 2000. (116. évf.) 2. sz. 223–228
- Bálint Gábor: Olvasók és olvasmányok a két világháború között. *Magyar könyvszemle*, 2002. (118. évf.) 4. sz. 439.
- Barta János: Herczeg Ferenc – mai szemmel. *Alföld*. 1955. (6. évf.) 4. sz. 59–69.
- Bécsi Tamás: Középfajú drámák 1902 és 1917 között. In: Szegedy-Maszák Mihály (főszerk.): A magyar irodalom története. Budapest, 2007, Gondolat Kiadó, 638–648.
- Béládi Miklós-Bodnár György (szerk.): A magyar irodalom története 1905-től napjainkig. Budapest, 1967 Gondolat
- Bodnár György: A hűvös modor: Herczeg Ferenc (1863-1954). In: Bodnár György: Párbeszéd az idővel. Budapest, 2009. Argumentum, 91–97.
- Bodnár György: Urak, polgárok, balekok. Herczeg Ferenc: Andor és András, 1903. In: Bodnár György i. m. 550–553.
- Bóka László: A magyar irodalmi bírálat feladatai. In: Bóka László: Válogatott tanulmányok. Budapest, 1966, Magvető
- Bóka László: A magyar irodalom története a két világháború között (1919-1945) In: Bóka László: Válogatott tanulmányok. Budapest, 1966, Magvető
- Buzinkay Géza: Magyar Hírlaptörténet 1848 – 1918. Budapest, 2008, Corvina
- Dede Franciska: "Szerzők a lámpa előtt" A Hét és az Új Idők szerzői 1895-1900. Irodalomtörténeti Közlemények, 2005. 2–3. sz. 287–312.
- Dersi Tamás: Századvégi Üzenet. Budapest, 1973, Szépirodalmi Könyvkiadó
- Gyáni Gábor: Történelem és regény: a történelmi regény. *Tiszatáj*, 2004. (58. évf.) 4. sz. 78–92.
- Hajdu Péter: Herczeg Ferenc érdekessége. *Literatura* 2009. (35. évf.) 4. sz. 427–445.
- Hajdu Péter: Sikertörténetek a századvégi novellisztikában. In: Szegedy-Maszák Mihály (főszerk.): A magyar irodalom története. Budapest, 2007, Gondolat Kiadó, 549–559.

- Halmos Károly: Hagenström mint ideál. A szépirodalom társadalomtörténeti elemzésének lehetőségei. *Sic Itur Ad Astra*. 2009. (20. évf.) 59. sz. 49–72.
- Horváth Zoltán: Magyar Századforduló. A második reformnemzedék története. II. Kiadás. Budapest, 1974. Gondolat.
- Kisantal Tamás: Az irodalmi alkotás mint történelmi szöveg. *Tiszatáj*, 2004. (58. évf.) 11. sz. 75–101.
- Klestenitz Tibor: A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932. Budapest, 2013, Complex Kiadó Jogi és Üzleti Tartalomszolgáltató
- Kókay György - Buzinkay Géza - Murányi Gábor: A magyar sajtó története. Budapest, 2001, Sajtóház Lap- és Könyvkiadó,
- Kollarits Krisztina: A Nobel-díj árnyékában. Herczeg Ferenc, Szabó Dezső, Tormay Cécile. *Magyar Napló*. 2011. (23. évf.) 12 sz. 35–42.
- Kollega Tarsoly István (főszerk.): Magyarország a XX. században. III. Kötet Kultúra, művészet, sport és szórakozás. Szekszárd, 1998, Babits Kiadó.
- Kulcsár Szabó Ernő: A magyar irodalom története 1945-1991. Budapest, 1993, Argumentum Kiadó
- Kosáry Domokos és Németh G. Béla (szerk.): A magyar sajtó története. Budapest, 1985, Akadémiai Kiadó, II. kötet
- Lányi András: Az irodalmi tömegkultúra a két világháború között. In: Lackó Miklós (szerk.): A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok 1890-1945. Budapest, 1994. MTA Történettudományi Intézete. 217–248.
- Lipták Dorottya: Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Budapest, 2002 L'Harmattan
- Mucsi Ferenc: A magyar sajtó történet 1878-1919. In: A magyar sajtó története. Szerk. Márkus László. Budapest, 1977, Tankönyvkiadó
- Nemeskürty István: A magyar irodalom története. 1000-1945. I-II. Kötet. Budapest, 1993, Akadémiai Kiadó
- Németh G. Béla: A külső élet krónikása. In: Herczeg Ferenc emlékezései. Hűvösvölgy. A szöveget Győri János gondozta. Németh G. Béka előszavával. Budapest, 1993, Szépirodalmi Könyvkiadó, 7–15.
- Németh G. Béla: A lektúr magyar mestere. Herczeg Ferencről. In: Herczeg Ferenc: Történelmi regények. Budapest, 1983, Szépirodalmi Könyvkiadó, 5–22.
- Németh G. Béla: Az „Úri középosztály” történetének egy dokumentuma: Herczeg Ferenc emlékezései. In: Herczeg Ferenc emlékezései. A várhegy. A gótikus ház. Bevezetőt írta és a szöveget gondozta Németh G. Béla. Budapest, 1985, Szépirodalmi Könyvkiadó, 7–32.
- Németh G. Béla: Három Széchenyi-arckép a 20. század első feléből. *Magyar tudomány* 1991. 36/98. kötet. 8. sz. 964–972.
- Program és hivatás: Magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteménye. A bevezető tanulmányt írta Vargha Kálmán; A folyóirat-ismertetéseket és a jegyzeteket készítette: Kókay György, Oltványi Ambrus, Vargha Kálmán. Budapest, 1978, Gondolat

- Rónay László: Erkölc és irodalom. A magyar irodalom rövid története. Budapest, 1993, Vigília
- Sőtér István (főszerk.): A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig. IV. Kötet. Budapest, 1965, Akadémiai Kiadó
- Sőtér István (főszerk.): A magyar irodalom története 1919-től napjainkig. VI. Kötet. Budapest, 1966, Akadémiai Kiadó
- Takaró Mihály: A huszadik század első fele irodalmi kánonjának eltorzított, megcsontított, egyoldalú ábrázolásáról, ennek okairól, és a helyreállítás lehetőségeiről. In: Medvigy Endre (főszerk.): Magyar Nemzetstratégia II. Kötet. Gyomaendrőd, 2009, Gyomai Kner Nyomda, 116–120.
- Takaró Mihály: Az 1920 és 1945 közötti irodalmi kánon problematikája. In: A gróf emigrált, az író otthon maradt. Wass Albert igazsága. Szerk.: Raffay Ernő – Takaró Mihály – Vekov Károly. Budapest, 2004, Szabad Tér, 243–248.
- Weiss János: A sikertől a bukásig. Recepció és önértelmezés Herczeg Ferenc: A gótikus ház című regényében. *Jelenkor*, 2007 (50 évf.) 11 sz. 1232–1240.